EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
MAJANDUSE INSTITUUT

PÕHIJOONI MAJANDUSLIKU MÕTTE AJALOOST EESTIS XIX SAJANDIL

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN
1958

Arh. eks.

A-22294 I

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
MAJANDUSE INSTITUUT

PÕHIJOONI MAJANDUSLIKU MÕTTE AJALOOST EESTIS XIX SAJANDIL

TOIMETANUD

L. BRUTUS
MAJANDUSTEADUSTE KANDIDAAT

L. LOONE
AJALOOTEADUSTE KANDIDAAT

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1958

V

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
43837

EESSÕNA

Ühiskondliku mõtte ajaloos on tähtis koht majandusliku mõtte arengul. Majanduslikud ideed ja tõekspidamised kajastavad kõige otsesemalt majanduslikku baasi ja avaldavad omalt poolt sellele aktiivset mõju. Majandusliku mõtte ajaloo uurimine võimaldab seega selgitada suure teoreetilise tähtsusega küsimust baasi ja pealisehituse vahekorrast, andes ühtlasi olulist lisa kogu uuritava ajajärgu tundmaõppimiseks.

Seetõttu on täiesti seaduspärane, et majandusliku mõtte ajaloo uurimisele on NSV Liidus pööratud suurt tähelepanu. Süstemaatiliselt on välja antud mineviku majandusteadlaste teoseid, on kirjutatud monograafiaid majandusliku mõtte üksikküsimuste kohta ja silmapaistva saavutusena on ilmunud «Vene majandusliku mõtte ajaloo» esimene köide.

Et luua meie maa majandusliku mõtte terviklikku ajalugu, on vaja uurida kõigi Nõukogude Liitu kuuluvate rahvaste majanduslikku mõtet, jälgides sealjuures eriti progressiivse vene ühiskondlik-majanduslikku mõtte mõju teiste rahvaste suhtes. Silmapaistvat tööd majandusliku mõtte uurimisel on tehtud mitmes liiduvabariigis (Armeenias, Ukrainas, Lätis).

Käesoleva töö teostamisele, s. o. eesti majandusliku mõtte ajaloo uurimisele asudes tuli autorite kollektiivil hakata töötama pioneerina, sest eeltööd sellel alal puudusid peaaegu täielikult. Tuli lahendada rida põhimõttelisi küsimusi, esijoones uurimise objekti kindlaksmääramisel. Eesti oludes on ühiskondliku mõtte uurimisel oma spetsiifika. Eesti vallutamine saksa röövrüütlite poolt XIII sajandil lõi siin olukorra, kus kogu eesti rahvas oli koloniaalse ja feodaalse ikke tingimustes surutud rõhutud pärisorjade seisundisse ning eesti rahva vaba kultuuriline areng oli peaaegu seisma pandud. Seepärast saab eesti majanduslikust mõttest rääkida alles XIX sajandist alates, millisest ajast on ka juba säilinud vastavaid kirjalikke allikaid. Enne seda ei saanud pärisorjusliku eesti talurahva hulgast kerkida mõtlejaid, kes oleksid suutnud kujundada ja väljendada iseseisvaid majanduslikke vaateid. Autorite kollektiiv otsustaski seetõttu alustada uurimist XIX sajandist, kusjuures vaatluse alla võeti terviklik periood, s. o. feodaalkorra lagunemise ja kapitalismi võidulepääsmise ajajärk. Ka varasemate sajandite majandusliku mõtte

areng väärib muidugi uurimist, kuid vajab ulatuslikke eeltöid. Allikate nappuse tõttu on näiteks raske välja selgitada feodalismiaegset talurahva majanduslikku mõtet, s. o. majanduselu nähtuste kajastumist rahva teadvuses. Siin loob alles koostöö folkloristidega ja talurahva klassivõitluse põhjalik uurimine võimalused eelmärgitud ülesande lahendamiseks.

Käesolevas töös on peamist tähelepanu pööratud eesti ühiskondlike ja poliitiliste tegelaste majanduslikele vaadetele. Siinjuures tuleb silmas pidada, et majanduslikel ideedel ja teooriatel on väljakujunenult klassiiseloom. Majandusliku mõtte arengust marksistliku dialektika seisukohalt täieliku pildi saamiseks on vaja käsitleda ühiskonna eri klasside ja kihtide majanduslikku ideoloogiat, vaatamata selle ideoloogia kandjate rahvusele. Kuna Eestis XIX sajandi teise pooleni rahvuslikud piirid suurel määral ühte langesid klasside piiridega (balti-saksa aadel, kujunev balti-saksa linnakodanlus, feodaalselt sõltuv eesti talurahvas), siis tuli ka balti sakslaste majanduslikke vaateid mõnevõrra valgustada. Ainult nii oli võimalik igakülgselt näidata progressiivsete ja reaktsiooniliste ideede võitlust, mille tundmaõppimine on väga väärtuslik, kuna see aitab mõista antud ajajärgu ühiskondlikke vastuolusid ja klassivõitlust ning selle alusel toimunud arenguprotsessi.

Uurimise objekti määrates tuli lahendada küsimus, kas piirduda ainult majanduslike õpetuste ajalooga, seega analüüsida põhiliselt teoreetilisi majandusteaduslikke töid, või uurida ka ajalooliste isikute majanduslikke vaateid, s. o. nende suhtumist konkreetsetesse majanduselu nähtustesse. Autorite kollektiiv asus viimasele seisukohale, sest Eestis valdavas osas valitseva klassi hulka kuuluvate väheste majandusteadlaste vaadete käsitlemine ei annaks terviklikku pilti arenguprotsessist. Töö käigus selguski, et niisugune objekti valik õigustas ennast ja andis olulist lisa ühiskondliku mõtte ajaloole üldse, aidates ühtlasi palju kaasa ühiskondlik-poliitiliste tegelaste klassiiseloomu väljaselgitamiseks ja neile ajaloolise hinnangu andmiseks. Uurimise põhiobjektiks kujunes seega nii majandusteadlaste kui ka ühiskondlik-poliitiliste tegelaste majanduslike vaadete selgitamine. See asjaolu määras töös kasutatud allikate iseloomu. Mitte ainult spetsiaalsed majandusalased käsitlused, vaid ka erakirjavahetus, publitsistika ja isegi ilukirjandus on tulnud kasutamisele majandusliku mõtte ja selle arengusuundade esiletoomiseks. Majanduselu nähtuste kajastumist talurahva teadvuses on vaadeldud ülestõusude ja rahutuste puhul esitatud nõudmiste ning rahvaluule alusel.

Baltimaade majandusküsimuste kohta on kirjutanud rida vene autoreid, nii progressiivsest kui ka reaktsioonilisest leerist. Töös on nende sõnavõtte teatud ulatuses vaadeldud, kuid selles osas ei ole käsitlus kaugeltki veel täielik. Kuna kodanlikud teadlased olid püüdnud maha vaikida või otse moonutada vene-eesti

suhete progressiivseid nähtusi, tuli püüda tõde jalule seada ka selles lõigus. Juba praegused, veel mitte täielikud uurimisandmed näitavad vene eesrindliku mõtte esindajate toetavat suhtumist eesti talurahva majanduslikesse nõudmistesse ja vene mõjude silmapaistvat osa progressiivse eesti majandusliku mõtte arengus.

Töös on püütud jälgida ja esile tuua vastastikuseid mõjusid ja seoseid nii eesti ja vene kui ka Lääne-Euroopa maade majandusliku mõtte vahel, kuid seegi probleemistik vajab veel süvendatud uurimist.

Majandusliku mõtte ajalugu on tihedalt seotud rahvamajanduse ajalooga. Kuna marksistlik eesti rahvamajanduse ajalugu on veel kirjutamata, tuli iseseisvat tähelepanu pöörata ka Eesti majandusliku arengu uurimisele, selle arengu põhiiseloomu, seaduspärasuste ja iseärasuste kindlaksmääramisele, mida jõudumööda on püütud teha.

Majandusliku mõtte käsitlus ei tohi kujuneda majanduspoliitika ajalooks. Sel põhjusel ei ole majanduspoliitika küsimusi (näiteks Eesti- ja Liivimaa agraarseadusandlike aktide ettevalmistamist ja kehtestamist) spetsiaalse uurimise alla võetud. Neid on mõnevõrra puudutatud ainult majandusliku mõtte eri suundade iseloomustamisel.

Esitatud kujul saab käesolevat uurimust nimetada siiski ainult põhijoonteks eesti XIX sajandi majandusliku mõtte ajaloo kohta, sest mitte kõik perioodid ja probleemid ei ole läbi töötatud ühtse põhjalikkusega. Töös on paratamatult olulisi lünki. Uurimisülesandeid ja võimalusi on ka XIX sajandi majandusliku mõtte alal veel rohkesti lahendamata. Näiteks on töös saadud ainult riivamisi puudutada Tartu Ülikoolis tegutsenud majandusteadlaste vaateid; see on aga küsimus, mis vajab ja väärib eriuurimust. Mõnevõrra lühidaks on jäänud ka XIX sajandi 80-ndate ja 90-ndate aastate majandusliku mõtte käsitlus. Toimetus ja autorid arvavad siiski, et selliselgi kujul on töö avaldamine õigustatud. See fikseerib senised uurimise tulemused, esitab mõningat uut faktilist materjali, toob analüüse ja hinnanguid, mis ehk vajavad ühel või teisel puhul täpsustamist, kuid mis peaksid võimaldama uurimist edasiviivat diskussiooni, näidates ühtlasi, millises suunas edasine töö peaks toimuma. Majanduse Instituudis jätkatakse praegu tööd XX sajandi majandusliku mõtte uurimise alal Eestis (kuni 1940. a.).

Eesti majandusliku mõtte ajaloo koostamisele asus Eesti NSV TA Majanduse Instituut 1953. aastal. Et samade küsimustega hakati tegelema ka Lätis ja Leedus, siis toimus 1954. aasta kevadel Riias nõupidamine Baltimaade majandusliku mõtte uurimise alal, mille kestel selgitati rida põhimõttelisi probleeme.

Eesti majandusliku mõtte ajaloo koostamiseks komplekteeriti autorite kollektiiv nii Majanduse Instituudi töötajatest kui ka väljaspool instituuti töötavatest teadlastest. Majanduse Instituu-

dis alustas ettevalmistavate tööde tegemist ja materjali kogumist I. Soidra, kes aga varsti siirdus teiste ülesannete juurde. Pikemat aega töötas majandusliku mõtte ajaloo alal Eesti NSV TA kirjavahetaja liige O. Sepre, kes kogus ja analüüsis materjali XIX sajandi kolmanda veerandi kohta. Tema uurimuste tulemusi on kasutatud eriti J. Köleri vaadete väljaselgitamisel. Toimetus ja autorid on tõsiselt arvestanud ka O. Sepre poolt käsikirja arutlustel esitatud nõuandeid suurema tähelepanu pööramiseks talurahva majandusliku mõtte väljaselgitamiseks rahvaluule alusel. 1955. aasta sügisel võttis töö lõpuleviimise enda peale Majanduse Instituudi vanem teaduslik töötaja, ajalooteaduste kandidaat L. Loone, kes, olles juba varem koostanud teksti XIX sajandi esimese poole kohta, kirjutas ja redigeeris nüüd valdava osa käsikirjast. Autorite kollektiivi tööd ja käsikirja arutlusi juhtis majandusteaduste kandidaat L. Brutus, kes toimetajana kirjutas ka mõningad lühemad tekstiosad. Kasulike nõuannetega abistas autorite ja toimetuse tööd Eesti NSV TA kirjavahetaja liige R. Antons.

Väljastpoolt Majanduse Instituudi kollektiivi on lühemad osad tekstist kirjutanud ajalooteaduste kandidaat J. Kahk (Eesti NSV TA Ajaloo Instituut), Tartu II Keskkooli direktor H. Palamets ja ajalooteaduste kandidaat A. Vassar (Eesti NSV TA Ajaloo Instituut). Ülevaate marksistliku majandusliku mõtte levimisest Eestis XIX sajandil koostas Eesti NSV TA akadeemik J. Saat. Materjali kogumisel abistasid autoreid tehnilise töö osas Eesti NSV TA Majanduse Instituudi töötajad H. Aarma ja E. Päll, teksti kontrollimisel R. Põldmäe. Käsikirja lõplikul redigeerimisel ja korrektuuride lugemisel oli abiks A. Päev, kes koostas ka teose registri.

Käsikirja koostamisel toimus selle korduvaid arutlusi üksikosadena ja tervikuna Eesti NSV TA Majanduse Instituudi poliitilise ökonoomia sektoris, millest võttis osa ka töötajaid Eesti NSV TA Ajaloo Instituudist. Käsikirja arutlusi toimus ka Tartu Riikliku Ülikooli poliitilise ökonoomia kateedris ja kolmel korral NSV Liidu TA Majanduse Instituudi majandusliku mõtte ajaloo sektoris. Toimetusele ja autoritele on neil arutlustel ja isiklikel konsultatsioonidel tehtud märkused olnud suureks abiks töö lõplikul viimistlemisel. Neist tuleb eriti ära märkida Eesti NSV TA akadeemik G. Naani, prof. O. Steini, van. õp. A. Köörna, majandusteaduste kandidaadi M. Bronsteini, van. õp. V. Krinali, dots. Ed. Laugaste, filoloogiateaduste kandidaadi Ü. Tedre, ajalooteaduste kandidaadi K. Laigna ja ka teiste väärtuslikke nõuandeid. Teose retsensentidele NSV Liidu TA kirjavahetaja liikmele, Eesti NSV TA akadeemikule H. Kruusile, majandusteaduste kandidaadile E. L. Mikkelsaarele, ajalooteaduste kandidaadile E. Jansenile ja filosoofiateaduste kandidaadile B. Veimerile, kes käsikirja kohta esitasid põhjalikke kriitilisi märkusi, mida hoolikalt läbi kaaluti ja suures osas arvestati, olgu avaldatud toimetuse ja autorite kollektiivi tõsine tänu.

MAJANDUSLIK MÕTE EESTIS FEODAALKORRA KRIISI PERIOODIL (XVIII SAJANDI LÕPUST KUNI XIX SAJANDI 60-NDATE AASTATENI)

1. Majanduslik olukord Eestis XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel ning majandusliku mõtte põhisuunad

Majanduslik olukord Eestis XVIII sajandi lõpus (lk. 7). Majandusliku mõtte suunad XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi algul (lk. 9). Majanduslik olukord ja aadli majanduspoliitika Eestis XIX sajandi esimestel aastakümnetel (lk. 11). Talurahva vabastamine pärisorjusest aastatel 1816 ja 1819 ning kapitalistliku laadi süvenemine XIX sajandi teisel veerandil (lk. 14). Aadli majanduspoliitika ja majandusliku mõtte põhisuunad XIX sajandi 20-ndatest aastatest 60-ndate aastateni (lk. 18).

XVIII sajandi kestel toimus Eestis märgatav tootlike jõudude areng, kusjuures põhiliseks majandusharuks jäi endiselt põllumajandus. Kasutades teravilja väljaveo ja hiljem Vene turul viinaga kauplemise võimalusi laiendasid Baltimaade mõisnikud pidevalt mõisapõlde ja saatsid järjest suuremaid vilja- ja viinahulki turule. Viinapõletamisest ülejääva praagaga nuumati härgi, ja neid müüdi lähedalasuva Peterburi varustamiseks. Baltimaade mõisamajandus seostus niiviisi üha enam turuga ja tema kaubamajanduslik iseloom süvenes. See XVIII sajandil toimunud tootlike jõudude kasv oli teostunud feodaalkorra raamides, kusjuures sajandi teisel poolel (60—90-ndail aastail) hakkas see nagu Venemaalgi kaasa tooma feodaalkorra kriisi esimesi nähtusi.

Toodangu kasv saavutati põllumaa laiendamisega ja talurahva koormiste tõstmisega. Põlde hariti edasi kolmeväljasüsteemi alusel, agrotehnika jäi primitiivseks ning otseseks tootjaks oli feodaalselt sõltuv talupoeg, kellelt feodaalse rendi näol pressiti välja lisaprodukt. Talurahva ekspluateerimise süvendamise teel saavutatud suurenenud sissetulekuid kasutati mõisnike poolt XVIII sajandil peamiselt mittetootlikuks tarbimiseks (ehitati luksuslikke mõisahooneid, kulutati priiskamisele, laiale elule

pealinnas, reisimistele jne.). Ulatuslik kaubatootmine, milleni XVIII sajandi teisel poolel olid jõudnud Eesti- ja Liivimaa mõisad, ei olnud võimalik ilma rahakapitalita. Mõisnike rahavajadus kasvas kiiresti, kuid rahaliste sissetulekute hankimise võimalused feodaal-pärisorjusliku teotegemise ja mõisa- ning talumajanduse põhiliselt püsiva naturaalse iseloomu tingimustes olid alles piiratud. Tulemuseks oli XVIII sajandi teisel poolel sagedasti esinev mõisnike võlastumine ja pankroteerumine. [1]

Laienenud mõisapõldude harimine toimus pärisorjade tööjõuga. Kasude tagaajamisel kasutasid mõisnikud kõiki feodaalseid võimuvahendeid ekspluateerimise süvendamiseks. Koormised aeti nii kõrgele, et paljud talud laostusid. Talurahva tööle sundimine ja kohtlemine võttis samal ajal ebainimlikult julma vormi, nii et pärisorjus siin enam palju ei erinenud orjandusest. Sajandi lõpul hakkas ilmnema eesti rahva arvulises juurdekasvus seisak (Liivimaa kubermangus oli rahvaarvu keskmine aastane juurdekasv aastail 1782—1792 0,59 protsenti, 1792—1816 — 0,37 protsenti). Maa põlisrahva niisugust rasket seisundit põhjustas see, et mõisnik omastas mitte ainult lisaprodukti, vaid ka osa talupoja vajalikust produktist. Eesti tolleaegset olukorda võib iseloomustada tabavalt K. Marxi järgmise üldistusega: «Aga niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus.» [2]

Ekspluateerimise süvenemine viis klassivõitluse teravnemisele. Eesti talurahvas võitles stiihiliselt ränga feodaalse sõltuvuse ja kogu feodaalse kurnamissüsteemi vastu. Talurahva lakkamatu klassivõitlus, mis mõnel juhul omandas ulatuslike ülestõusude vormi (näiteks 1784. a.), hakkas raskendama koormiste pidurdamatut tõstmist.

XVIII sajandi lõpul hakkas Eestis ilmnema ka linnade vastuolu feodaalse aadliga. Oma poliitilisi privileege kasutades olid mõisnikud linlasi mitmesugustelt majandusaladelt välja tõrjunud. Kuid linnad vajasid oma majanduslikuks arenguks siseturu laienemist ja tööjõu juurdevoolu, mis polnud aga seni võimalik, kuni püsis sunnismaisus. Sellelt pinnalt kasvaski välja kujuneva saksa kodanluse võitlus feodaalkorra vastu, mille üheks avaldusvormiks oli algav feodaalkorra kriitika. Tuleb aga märkida, et Baltimail nii linlaste ladvik kui ka mõisnikud olid võõramaised kolonisaatorid ja nende omavaheline võitlus vaibus kiiresti, kui oli tarvis ühiselt ekspluateeritavate eesti või läti talupoegade vastu välja

---

[1] Vt. A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Riga, 1789, lk. 146.

[2] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 207.

astuda. Neis tingimustes ei kujunenud balti-saksa kodanlus revolutsiooniliseks klassiks ega tõusnud revolutsioonilise võitluseni feodaalkorra vastu.

Eelkirjeldatud majanduselu nähtuste kohta esitati nii aadlike ringkondades kui ka linnakodanike poolt mitmesuguseid seisukohti, milles väljenduski tolle perioodi majanduslik mõte. Rõhutud klassil, pärisorjuslikul talurahval (s. o. eesti rahval üldse) polnud oma intelligentsi ega ideolooge, mistõttu majanduslik mõte esines alles embrüonaalses vormis (sugemetena rahvaluules jm.).

Mõisate majanduslikud raskused ja esimesed feodaalkorra kriisi nähtused põhjustasid aadlike hulgas arutlusi selle kohta, kuidas oma majanduslikku olukorda parandada, s. t. leida teid turulesaadetava vilja hulga suurendamiseks, mõisate võlastumise pidurdamiseks ja talurahva klassivõitluse summutamiseks. Sellelt pinnalt kasvaski välja aadlike tegelemine majandusteooria küsimustega XVIII sajandi teisel poolel. Balti-saksa aadel ja selle ideoloogid olid veendunud, et valitsev kord võimaldab täiesti eelmainitud eesmärkide saavutamise. Sel ajal ei tõstetud üles veel küsimust ei agrotehnika ulatuslikust ratsionaliseerimisest ega kaheldud teoorjusel põhineva mõisamajandusliku süsteemi otstarbekuses. Pärisorja taheti produktiivsemale tööle sundida karmusega, sest mida enam talupoeg töötab, seda rohkem saab temalt mõisnik tööprodukte endale võtta.

Pärisorjade tööinnu stimuleerimiseks, veel enam aga talurahva klassivõitluse mõjul hakkas osa aadlikest kõne all oleval perioodil ometi arvama, et tuleks pehmendada talurahva kohtlemist ja teha talle mõned järeleandmised. Need ei tohtinud aga mingil määral puudutada ei mõisnike privilegeeritud seisundit ega valitsevat korda; põhiliselt nõustuti ainult kõrvaldama orjuse elemente talurahva olukorrast.

Sellesuunalisi seisukohti väljendas Põltsamaa pastor A. W. Hupel[3], kes esitas oma varemkujunenud tõekspidamiste kokkuvõtte 1796. a. ilmunud põllumajanduse käsiraamatus «Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren wie auch für deren Disponenten» (Riga, 1796). Oma töödes kirjeldas A. W. Hupel feodaalkorrale iseloomulikke, rutiinseid maaharimise viise ja põllumajanduse tehnikat, nii nagu see oli Baltimaades välja kujunenud. Hupel arutas, kuidas oleks kõige otstarbekohasem pärisorjadega mõisat pidada (mingit teist võimalust tema jaoks pole olemaski), millised agrotehnilised tavad ja töökorraldus oleksid mõisnikule kõige soodsamad, kuidas olemasolevates tingimustes toota võimalikult suuremates kogustes vilja ja viina. Mingeid uusi, ratsionaalsemaid põlluharimise viise ta siinjuures

[3] A. W. Hupeli iseloomustus ja hinnang on hästi esitatud töös: Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии. Часть 1. Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949, lk. 82—84.

ei soovitanud. Kuigi ta pooldas vilja ja viina tootmist turustamiseks, luges ta mõisamajanduse põhialuseks naturaalmajanduse. Hupel kirjutas, et mõisnikule on kasulik, kui mõisas on käsitöid oskavaid talupoegi, kuna siis võib kõik vajalikud tarbeesemed valmistada kodus ega tarvitse neid kalli raha eest osta. [4] Tööstuse arengut Baltimaades Hupel ilmselt ei pidanud vajalikuks. Ta ei uskunud, et tööstusettevõtteil siin võiks edu olla ega soovitanud neid asutada, kui need talupoegade töökäed põllult ära tõmbavad. [5] Hupel aktsepteeris täielikult valitsevat majanduskorda, pärisorjuses ei näinud ta mingit pahet, kui mõisnik on «inimlik». Et mõisniku sissetulek ja jõukus olenevad talupojast, siis Hupel soovitas talupojaga käituda nii, et temast ka tõesti kõige rohkem võiks kasu saada. Mõisnik ärgu peksku inimesi surnuks, ärgu peksku rasedaid jne.; ärgu liialdagu koormiste ja teo nõudmisega, sest liiga raske elu puhul võivad talupojad pageda ning sellest oleks kahju ainult mõisnikul endal. Lähtudes mõisniku huvidest andis Hupel samas rohkesti näpunäiteid, kuidas talupoja tööjõudu kõige pingsamalt ja ulatuslikumalt ära kasutada.[6]

Kuigi Hupel pidas feodaal-pärisorjuslikku korda loomulikuks, tuleb tema humanismi ja teatavat heatahtlikkust eesti talupoegade vastu hinnata positiivselt. Suure väärtusega ajaloo uurimisele on aga kahtlemata Hupeli poolt erakordse hoolikusèga kogutud andmed Baltimaade majandusliku olukorra kohta.[7]

Algav feodaalkorra kriis kutsus XVIII sajandi teisel poolel siiski esile ka valitseva korra kriitika. Feodaalkorra kriitika tekkimine sel perioodil on iseloomulik ka vene majandusliku mõtte arengule.[8]

Eestis esinesid feodaalkorra kriitikaga selle reformimise eesmärgil pastorid J. G. Eisen ja H. J. v. Jannau, ning K. Ph. M. Snell.

J. G. Eisen oli saksa kameralistide õpilane. Tema põhiseisukoht oli, et seisuste, s. o. aadli, kodanluse ja talurahva vahekorrad tuleb korraldada nii, et ei esineks nendevahelisi liiga suuri vastuolusid. Pärisorjuse mõistis Eisen hukka. Ta näitas, et pärisorjuse tõttu on põllumajanduse tase Liivimaal äärmiselt madal, töötootlikkus väheneb ja talupoegade olukord ebainimlikult raske. Eisen paljastas mõisnike julma käitumist talurahvaga ja kirjutas, et riigile ja aadlile endale on kasulikum, kui talupojale antakse isiklik vabadus ja garanteeritakse maaomand. Isikliku vabaduse all ei mõistnud ta aga kõikide feodaalsete köidikute kaotamist.

---

[4] Vt. A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherren, wie auch für deren Disponenten. I. Riga, 1796, lk. 95.

[5] Vt. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Zweyter Band. Riga, 1777, lk. 344—345.

[6] Vt. A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch I, lk. 92 jj.

[7] Vt. eriti A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I—III Bd., Riga, 1774—1782.

[8] История русской экономической мысли. Эпоха феодализма. Часть первая. Москва, 1955, lk. 519.

Talupoja kohustus edaspidigi mõisnikule renti maksta ja mõningad isikuvabaduse kitsendused tulevad säilitada.[9] Seega ka talupoja maaomand oleks ikkagi piiratud. Eisen rõhutas pidevalt, et tema poolt soovitatud reform ei pea halvendama aadli olukorda. Tema seisukohad olid mõnevõrra sarnased vene liberaalse aadliku D. A. Golitsõni omadega.[10] Kuigi Eisen ei nõudnud feodaalseisusliku korra kaotamist, tuleb kõrgelt hinnata talurahva isikliku vabastamise nõudmise esitamist XVIII saj. 60-ndail aastail.

Printsipiaalselt olulist uut ei toonud pärisorjuse kriitikasse H. J. v. Jannau ja K. Ph. Snell. Jannau püsis seisukohal, et äärmuslik pärisorjus on riigile ja ühiskonnale kahjulik. Mõisnike omavoli ja vägivalda oli tema arvates tarvis piirata ja talurahva jaoks luua seisuslikud kohtud. Pärisorjuse kaotamist Jannau ei taotlenud, samuti mitte feodaalkorra asendamist kodanlikuga.[11]

Eelmainitud autorite töödes esitatud feodaalkorra pahede kriitika, balti aadlike vägivallategude hukkamõistmine, talurahva majandusliku olukorra parandamise nõudmine, talurahva haridusliku taseme tõstmise vajadusele osutamine oli XVIII sajandi lõpul progressiivseks nähtuseks. See aitas kõigutada kõikvõimsa aadli autoriteeti ja valmistas pinda küsimuse tõstmisele kogu feodaalkorra kaotamisest järgnevatel aastakümnetel. Kuid samal ajal oli Eiseni ja Jannau positiivne programm väga mõõdukas. Nad püsisid feodaal-seisusliku korra tunnustamise pinnal ja taotlesid ainult valitseva korra äärmuslike pahede kaotamist.

XVIII sajandi lõppaastail ja XIX sajandi esimestel aastakümnetel jõudis senine majandussüsteem täielikku ummikusse.

Põllumajandusliku tootmise ulatuslikumad laiendamise võimalused senise primitiivse tehnika ja feodaal-pärisorjusliku korra alusel ammendati suurel määral XVIII sajandi lõpuks. Halvasti haritud ja puudulikult väetatud põldudel hakkas ilmnema saakide

Keskmine teravilja toodang Eestimaal

Aastad	Vilja setvertides (1 setvert = 240 liitrit)	Mitu seemet saadud
1797—1801	941 689	5,6
1808—1812	936 983	5,3
1818—1822	965 541	5,3

[9] Vt. Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. «Sammlung Russischer Geschichte» v. G. F. Müller. Erster Theil, Offenbach am Main, 1777, lk. 15—19, 29—31.

[10] Vrd. История русской экономической мысли. Том I, Часть первая, Москва, 1955, lk. 526—527.

[11] Vt. [H. J. v. Jannau], Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens. 1786.

langus. Eestimaal laienes küll mõnevõrra teravilja külvipindala, kuid viljakus ei tõusnud ja saagid olid väga kõikuvad ning madalad. Liivimaal toimus isegi külvipindala teatav vähenemine.

Nagu teada, läks otseselt müügile ainult osa teraviljast. Ülejäänust põletati suur osa viinaks. Viinapõletamise alal esines aga XIX sajandi algul langus, nii et see kõige olulisem mõisate raha hankimise allikas hakkas kokku kuivama, seda enam, et ka viina hind langes.[12] Samal ajal nõudis rahamajanduse areng ja mõisamajanduse üha tihenev seostumine turuga toodangu edasist suurendamist, mida pärisorjuslik süsteem ei võimaldanud enam kuigi suures ulatuses. Sajandi algul halvendasid kontinentaalblokaadi raskused veelgi põllumajandussaadustega kauplemise olukorda. See kõik tõi kaasa mõisate jätkuva võlastumise, mis oli alanud juba XVIII sajandil ja põhjustas süvenedes arvukaid pankroteerumisi. Liivimaal läks aastatel 1801—1810 haamri alla 28 mõisat, aastatel 1811—1820 51 mõisat. Feodaalkorra kriisist otsisid mõisnikud väljapääsu ikka alles tavalisel feodaalkorrale omasel viisil: toodangu suurendamiseks püüdsid nad laiendada mõisapõlde ja tõsta talurahva koormusi. Erinevalt XVIII sajandi olukorrast ei andnud need taotlused aga nüüd enam soovitud majanduslikku efekti. Mõisapõldude laiendamise ja koormuste tõstmise võimalust piiras ka talurahva terav klassivõitlus, mis kasvas ajuti suureulatuslikeks, laiu piirkondi haaravaiks ülestõusudeks ja vastuhakkudeks sündmuskohale kutsutud sõjaväeosadele (1805. a.).

Nendes tingimustes ilmnes ühe osa mõisnike juures püüe üle minna mõisate intensiivsemale majandamisele. Siinjuures oli mõisnike üldiseks seisukohaks, et põllumajanduse tehnilise külje ratsionaliseerimine peab mahtuma feodaalkorra raamidesse. See osutus muidugi võimatuks. Kuigi tõsteti üles viljavahetuse, maaparanduse, uute põllutööriistade kasutuselevõtmise jms. küsimused, ei suudetud XIX sajandi esimestel aastakümnetel asuda põllumajanduse ratsionaliseerimise elluviimisele. Mõningat edu saavutati ainult kartulikasvatuse alal.

Iganenud suhete säilitamise teenistuses olid majanduslike raskuste ja talurahva võitluse survel 1804. a. Eesti- ja Liivimaal kehtestatud seadused, mis pidid andma äärmise piirini jõudnud feodaalsele ekspluateerimisele seadusliku sanktsiooni. Seaduste kohaselt koostati vakuraamatud, millistes fikseeriti senistest tunduvalt kõrgemad koormised. Koormiste kindlaksmääramisel reglementeeriti rangelt põllumajanduslike tööde iseloom, erinevateks töödeks ette nähtud ajavahemik ja teopäevade arv, seega säilitati täielikult senine tootmise organisatsioon. Mingitel uuendustel või põllumajanduse ratsionaalsemal korraldamisel ei olnud

[12] Eestimaa mõisates põletati viina 1800. a. — 677 907 ämbrit, 1818. a. — 461 522 ämbrit. Vt. L. Loone, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel. «Baltimaade rahvamajanduse ajaloost». Tallinn, 1956, lk. 128. Samast ka tabeli andmed.

vakuraamatute normides kohta. Samal ajal säilis talurahva isiklik sõltuvus ja range sunnismaisus. Piirati ainult mõnevõrra pärisorjade müümist ja mõisnike omavoli kodukari õiguse teostamisel. Sisaldades erimäärusi talunike ja sulaste kohta, soodustasid uued seadused talurahva edasist diferentseerumist. [13]

1804. a. seaduste kehtestamisega seaduspärastatud iganenud tootmissuhted pidurdasid tootlike jõudude arengut. Äärmiselt kõrge feodaalse rendi, eriti teoorjuse seaduslik fikseerimine ei soodustanud mõisamajanduse ratsionaalsemat ümberkorraldamist, seega arengut kapitalismi suunas (mõisnikud seda viimast muidugi ei taotlenudki). Veel vähem sai sellistes tingimustes põllumajanduse edasise kapitalistliku arengu kandjaks olla talumajandus. Ägades feodaalkohustuste raske koorma all, millest esikohal oli tegu, ja olles mõisast täielikus sõltuvuses, püsis taludes mahajäänud, rutiinne tehnika ja feodalismile iseloomulik kolmepõllusüsteem. Taludes valitses täielikult naturaalmajandus.

Uute seaduste abil ei suutnud mõisnikud kasvavaid majanduslikke raskusi ületada.

Suuremal määral kui tolleaegses põhilises majandusharus — põllumajanduses — olid Eestis kapitalismi elemendid arenenud tööstuses. Viimase osatähtsus Baltimaade majanduselus oli aga XIX sajandi esimestel aastakümnetel väike.

Tööstuses oli kõnesoleval perioodil pääsenud domineerima kapitalistlik manufaktuur. Pärisorjadega töötavaid manufaktuure oli vähe. 1815. a. oli Eestis 15 manufaktuuri, kus töötas 724 vabapalgalist töölist ja 150 pärisorja. Manufaktuurse tööstuse toodangu maht ja tööliste arv oli äärmiselt piiratud ja manufaktuur ei suutnud tsunftikäsitööd välja tõrjuda. Külas valitseva naturaalmajanduse ja talurahva karmi sunnismaisuse tulemusena ei saanud areneda siseturg ega kujuneda tööliste kontingente, keda oleks võidud ulatuslikult kasutada tööstuses. Ka tekkinud kapitalistliku manufaktuuri arengut pidurdas feodaalse tootmisviisi, eriti pärisorjuse püsimine.

Eesti- ja Liivimaal olid XIX sajandi algul ekstensiivse põllumajanduse laiendamise võimalused kahtlemata ulatuslikumalt ära kasutatud kui enamikus teistes Venemaa kubermangudes. Baltimaade mõisates oli selleks ajaks kujunenud valitsevaks tootmine turustamise otstarbel. Talurahva feodaalse ekspluateerimise vormid olid aga samal ajal rangemad ja vähem painduvad kui neis Venemaa osades, kus raharendi-obroki ja segarendi vormid võimaldasid suuremal määral kapitalismi elementide arengut.

Sellises olukorras oli ühiskonna uute, progressi kandvate jõudude ees seisvaks ajalooliseks ülesandeks võitlus feodaalkorra hävitamise eest ja ülemineku eest kapitalistlikule tootmisviisile.

---

[13] Vrd. A. Traat, Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusest. «Edasi» 1954, nr. 182.

Balti aadel kaitses sel perioodil täielikult feodaalkorda, kusjuures konservatiivne suund tahtis säilitada muutuseta nii vana rutiinset agrotehnikat kui ka pärisorjust ja saavutada suuremaid sissetulekuid talurahva karmima töölesundimise teel. End liberaalideks nimetavate aadlike grupeeringud pidasid XIX sajandi algul vajalikuks põllumajandusliku tootmise ratsionaliseerimist, mis pidi aga mahtuma feodaalkorra raamidesse, s. o. nad tahtsid säilitada talurahva sundtööd teoorjuse vormis ja aadlile feodaalse maavalduse. Baltimaade kodanlikud mõtlejad (Merkel, Petri jt.) tõstsid samal ajal päevakorda küsimuse kogu feodaal-pärisorjusliku korra kaotamisest üldse ja üleminekust kapitalismile. Feodaalkorra vastase võitluse pealoosungiks kujunes võitlus talurahva pärisorjusest vabastamise eest. Talupojad ise olid oma ülestõusudes pidevalt nõudnud pärisorjusest vabastamist.

Küsimus muutus väga teravaks seoses talurahva ulatusliku ülestõusuga Eestimaal 1805. a., mis otsustavalt mõjutas valitsuse poliitikat. Ärevate sõjaolude tõttu tundusid pidevad rahutused riigi läänepiiril Aleksander I valitsusele eriti ohtlikena. Peterburist hakati nõudma balti aadlilt reformide teostamist, mis väldiks talurahva ülestõuse. Parimaks väljapääsuks kujunenud teravast situatsioonist pidasid mõisnikud talurahva maata vabastamist, mis toimuski Eestimaal 1816. a. ja Liivimaal 1819. a. Seadused töötati välja mõisnike poolt, kelle eesmärgiks ei olnud üleminek kapitalismile, vaid oma klassivõimu kindlustamine. Ametlikult väljakuulutatud talurahva vabastamise puhul säilitati rida isikuvabadust piiravaid norme, seega säilitati feodaalse mittemajandusliku sunni võimalus. Rahvalt röövitud maa eraomanduslikuks peremeheks kinnitati mõisnik. Kuigi maad lubati osta ka talupoegadel, säilis ometi tegelikult mõisnike täielik maamonopol, sest aadlikud ei müünud maad talurahvale. Pealegi polnud talupoegadel selleks ka vahendeid. Sellega oli praktiliselt takistatud talurahva maaeraomandi kujunemine. Maamonopoli ja talurahva liikumisõiguse tõkestamise abil võimaldus mõisnikel teorendi säilitamine. Raharent jäi XIX sajandi teisel veerandil erandnähtuseks.

Hoolimata sellest, et aadli eesmärgiks nende seaduste väljatöötamisel oli olnud oma seisuslike eesõiguste ja klassivõimu kaitsmine, võimaldasid uute seaduste kodanlikud küljed ometi kapitalismi elementide senisest kiirema arengu. Algav üleminek kapitalismile kujunes aga nn. preisi tee üheks kõige halvemaks erivormiks, sest talurahvas oli siin vabastatud täiesti ilma maata. Pärisorjuslikud mõisamajandid muutusid väga aeglaselt kapitalistlikeks. Ülemineku aeg rohkete feodaalkorra igandite säilimisega venis seetõttu erakordselt pikaks ja selle laostavad raskused veeretati talurahvale.

Uute seaduste tegelik kehtestamine toimus XIX sajandi 20-ndate aastate kestel, mil valitsev olukord esialgu palju ei muu-

tunud. Vabastatud talupojad olid sunnitud seni nende kasutuses olnud maid mõisnikelt rentima, kusjuures talurenti nõuti teorendina ja rendilepingud koostati enamasti seniste vakuraamatute alusel. Seejuures püüdis aadel säilitada võimalikult ulatuslikult pärisorjuseaegset olukorda. Kuna 20-ndail aastail toimus maailmaturul ka järsk viina- ja viljahindade langus, siis turuga seotud ja turust olenevate mõisate majanduslik olukord ei paranenud. Teravast rahaliste vahendite puudusest ajendatuna hakkasid mõisnikud kasutama reformiga avanenud tegevusvabadust ja mõisamajandust ümber korraldama, püüdes seda intensiivistada. 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndate aastate kestel toimuski selles suunas rida muudatusi. Üheks olulisemaks neist oli igipõlise feodaalse kolmeväljasüsteemi läbimurdmine. Osas mõisatest mindi üle ulatuslikule mitmeväljasüsteemile, enamasti lülitati külvikorda kartul ja mõnel pool ristik. Põllumaa suurenes tunduvalt. Vähemal määral toimus see teraviljapõldude suurendamise arvel, palju ulatuslikum oli põllumaa laienemine kartulikasvatuse otstarbeks. Eestimaal kasvas kartuli kogusaak 1822. kuni 1835. aastani 21-kordselt. Mõisatest viiendik kuni veerand hakkas tegelema peenvillalammaste kasvatusega, mis tõi kaasa põldheinte, eriti ristiku kasvatamise juurdumise. See tootmisharu kandis täiesti kaubatootmise iseloomu.

Kõik need muudatused tähistasid suhteliselt silmapaistvat tootlike jõudude arengut põllumajanduses. Mitmeväljasüsteem, uued põllumajanduskultuurid ja senisest mõnevõrra parem maaharimine kandsid põllumajanduses juba kapitalistliku tootmistehnika esimeste algmete iseloomu. Paljud mõisad organiseeriti kaubamajanduslike ettevõtetena, mitte aga enam nagu «härraste tegevus».[14]

Eelkirjeldatud tootlike jõudude kasv mõisamajanduses oli saavutatud talurahva arvel. Laienenud mõisapõldude harimiseks ja mitmekesistunud põllumajanduslike tööde sooritamiseks koormati talusid uute kohustustega ja süvendati seega pidevalt ekspluateerimist. Selle tulemuseks oli talurahva üldine vaesumine, mitmel pool otse kerjuseks muutumine. 1845-ndal aastal märkis Eestimaa kuberner, et talurahvas on kõige vaesem seal, kus mõisamajandus on kõige õitsvamal ja ajakohasemal järjel. Nendes oludes toimus talumajanduse areng võrratult aeglasemalt kui mõisamajanduse oma. Kuna talurahval maaomand puudus ja säilisid pärisorjuslikud ekspluateerimisviisid, siis ei saanud talud muidugi olla ka eesrindliku agrotehnika kandjaks.[15] Mõningad muudatused toimusid siiski ka talumajanduses. Ka siin hakati kasvatama kartulit, mis sajandi 40-ndaiks aastaiks muutus Põhja-Eestis enam-vähem üldiseks kõigis taludes. Küllalt ulatuslikuks kujunes taludes ka ristikheina kasvatamine. Silmapaistva täht-

[14] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 153.

[15] Vt. sealsamas, lk. 211—212.

suse, eriti Lõuna-Eestis, omandas pidevalt laienev linakasvatus, mis kujunes oluliseks rahahankimise allikaks.

Talumajanduse parandamise katsed andsid siiski vähe tulemusi. Iga väiksemgi nähtav olukorra paranemine taludes tõi kaasa rendi tõstmise, mistõttu enamus talupoegi jäi virelema. Ainult vähesed suutsid suhtelist jõukust saavutada. Suuremate talude rentnikud, kes ekspluateerisid sulaseid ja vabadikke, külakurnajateks kujunenud mõldrid, kõrtsmikud, kaupmehed jt. suutsid koguda mõningaid ülejääke ja kujundada säästusid. Nii süvenes külas diferentseerumine. Taludes kujunes peremehe-sulase suhe niisuguseks, et sulane oli palgalisena peremehe rõhumise all, teolisena mõisapõllul kannatas aga mõisniku poolfeodaalset iket. See Eestiski ilmnenud talurahva põhimassi laostumine väheste jõukate «grossbauerite» eraldumisega ongi iseloomustav kapitalismi arenemise «preisi teele». [16]

Sajandi 40-ndaiks aastaiks olid vähesed 1816. ja 1819. aasta seadustega avanenud põllumajanduse arengu võimalused ammendatud. Mõisamajanduse ratsionaalne ümberkorraldamine jäi piiratuks ja kogu teoorjusel põhinev põllumajandus sattus sügavasse kriisi. Mitmeväljasüsteem ilma küllaldase väetuseta kurnas põlde, tuues kaasa viljakuse languse. Viimase kohta on iseloomulikud järgmised andmed.

Teravilja külv ja saak Liivimaal [17] (setvertites)

	Külvatud	Saak	Mitu seemet saadud
1827	393 150	1 859 200	4,7
1843	537 582	1 961 597	3,6
1845	551 512	1 292 599	2,4

Põllupindala edasine laiendamine sellistes tingimustes ei olnud enam majanduslikult tasuv. Tõsta vaesunud talude teokohustusi polnud samuti enam praktiliselt võimalik. Hoolimata karmist tagasundimisest ei õnnestunud ka teosulaste tööviljakust ulatuslikumalt tõsta.

Sellises olukorras muutus mõisamajanduse edasine intensiivistamine sundivalt vajalikuks. Rida mõisnikke tegigi katseid võtta tarvitusele põllutöömasinaid, teostada maaparandustöid ja asuda põldude paremale väetamisele. 40-ndate aastate algul hakati lina töötlemist ümber korraldama. Viinapõletamises asendati senised primitiivsed seadeldised uut tüüpi aurutamise aparaatidega. Hoopis suuremat tähelepanu hakati pöörama loomakasvatusele, mis tegi vajalikuks tõuloomade muretsemise. Need

[16] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 211.

[17] Vt. L. Loone, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel, lk. 129.

uuendused, millede majanduslikus vajaduses polnud enam kahtlust, ei olnud võimalikud teotegemise süsteemi piirides. Nende tõhusaks ja ulatuslikuks teostamiseks olid vajalikud suuremad kapitalimahutused põllumajandusse ja ka üleminek kvalifitseeritumale vabapalgalisele tööle. Sularaha hankimise võimalused teorendi puhul olid aga piiratud ja mõisnike katsed kasutusele võtta põllutöömasinaid teoorjade tööjõul ebaõnnestusid.

Veel vähem sai muidugi põllumajanduse intensiivsuse tõstmine areneda mõisast täiesti sõltuva ja äärmiselt kõrge teorendi all kannatava talumajanduse kaudu.

Nii süvenes Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail sügav vastuolu tootlike jõudude arengutaseme ja poolfeodaalsete teoorjuslike maa kasutamise suhete vahel.

Talurahva rõhumine ja majanduslik viletsus, katastroofilised ja sagedased ikaldused, mis olid olnud maata vabastamise tagajärgedeks, põhjustasid klassivõitluse teravnemise. Talurahva ülestõusud võtsid 40-ndail aastail eriti Liivimaal ulatusliku iseloomu. Selles võitluses tõusis talurahvas üles feodaalse rõhumise säilinud vormide vastu, kuid võitluse pealoosungiks oli maa nõudmine. Seega võitles talurahvas objektiivselt kapitalismi arenemise revolutsioonilise tee eest. See tee tähendas mõisnike latifundiumide hävitamist, kõigi pärisorjuslike ekspluateerimismeetodite kaotamist ja talurahva väikemaaomandi loomist.

Eesti tööstuses arenes XIX sajandi teisel veerandil masinatehnika ja juurdusid kapitalistlikud suhted, kuna keskaegne tsunftikäsitöö näitas pidevat langust. Talurahva vabastamise seaduste elluviimise ajajärgul, XIX sajandi 20-ndate aastate kestel, suleti enamik pärisorjade tööjõudu kasutanud manufaktuuridest. Üksikud neist korraldusid ümber kapitalistlikeks ettevõtteiks. Samuti jäid püsima suuremad kapitalistlikud manufaktuurid. 20-ndate aastate lõpul ja 30-ndatel aastatel hakati asutama uusi tööstusettevõtteid, mis olid endistest tunduvalt erinevad. Need olid kas suurtööstuse ettevõtted, mis otsekohe rajati vabrikutena uue masinatehnika ja aurujõu kasutamise alusel, või esialgu veel käsitsitööle tuginevad hobu- või veejõul töötavad manufaktuurid, kus masinad ja aurujõuallikas võeti järk-järgult kasutusele. Nii sündis Eestis põhiliselt XIX sajandi 30-ndail aastail kapitalistlik vabrik, mis töötas eranditult palgatöölistega. Tööstusharudest oli sel ajal esikohal tekstiilitööstus. 40-ndail aastail tõrjus vabrik manufaktuuri tagaplaanile. Samal ajal jäi tsunftikäsitöö järjest rohkem kiratsema. Kuid kapitalistlik vabrikutööstus ei saanud veel kuigivõrd kasvada. Eestis oli XIX sajandi keskel ainult mõnikümmend ettevõtet (neist 5—6 suuremat) kokku 5000—6000 töölisega. Kapitalistliku vabrikutööstuse edasine ulatuslikum areng ei olnud võimalik seni, kuni mõisnikud hoidsid enamikku talurahvast teolistena oma suurtel mõisapõldudel ja kuni küla elas veel valdavalt naturaalmajanduslikku elu. Nii

nõudis ka kapitalistliku vabrikutööstuse areng teoorjuse kaotamist ja põllumajanduses palgatööle üleminekut.

Neis tingimusis ilmnes üha selgemalt, et mõisnikud ei suuda enam endist poolfeodaalset korda säilitada. Tootlike jõudude ja tootmissuhete vahelise vastuolu süvenemine asetas ühiskonna progressiivsete jõudude ette ülesande võidelda tootlike jõudude ja tootmissuhete vastavuse seaduse nõuete elluviimise eest. Talurahva klassivõitluse mõjul ja agraarkriisi nähtuste tingimusis kehtestatigi Liivimaal 1849. ja 1860. aastal ning Eestimaal 1856. aastal uued talurahvaseadused.

Nende seaduste kohaselt jäi kogu maa endiselt mõisnikele, kuid jagati selles mõttes mõisa- ja talumaaks, et talumaid võis mõisnik ainult kas rentida või müüa talupoegadele, mitte aga mõisaga liita. Soovitavaks rendiliigiks tunnistas seadus raharendi, kuid sellele üleminek jäi mõisniku otsustada. Raharent, mida mõisnik võis piiramatult tõsta, ja talumaa müümine pidid andma mõisnikele nende majapidamise lõplikuks ümberkorraldamiseks kapitali. Senisest talumaast eraldati umbes $^1/_6$, mida mõisnikud võisid endiselt, isegi teoorjust säilitades välja rentida, raharendile üle viia või mõisastada.

Uusi seadusi, mis tasandasid teed kapitalismile, kuigi jälle talurahva arvel, mõisnikud otsekohe ellu rakendama ei hakanud, sest valitsev aadel püüdis ka nüüd veel kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsu pidurdada. Alles siis, kui 1858. aastal puhkes Põhja-Eestis ulatuslik ülestõus, mis lülitus ülevenemaalisse revolutsioonilisse situatsiooni, toimusid muutused. Venemaa paljurahvuselise talurahva revolutsiooniline võitlus, mis kiskus valitsuselt välja 1861. a. seaduse, sundis ka Baltimaade mõisnikke XIX sajandi 60-ndail aastail asuma kodanlike reformide tegelikule teostamisele.

Majandusliku mõtte põhisuunad XIX sajandi teisel veerandil väljendasid erinevate klasside suhtumist toimuvasse kapitalismi arenemise protsessi.

K o n s e r v a t i i v n e a a d e l püüdis kramplikult säilitada valitsevat poolfeodaalset tootmisviisi. Ta teoreetikud kaitsesid eriti teorendi ning mõisnike monopoolse maavalduse püsimist. Selles leeris vaieldi vastu isegi agrotehnika ratsionaliseerimisele, kaitsti ekstensiivset, kolmeväljasüsteemile tuginevat põllumajandust ja alustati võitlust rangemate feodaalsete tavade juurde tagasipöördumise eest. Survevahenditega taheti maata rahvast (vabadikke) mõisapõllule tööle sundida.

L i b e r a a l n e a a d e l arutles kapitalismile ülemineku «preisi tee» mitmesuguseid variante, mille puhul ometi taheti säilitada aadli privilegeeritud seisund koos Balti erikorraga. L i b e r a a l n e b a l t i - s a k s a k o d a n l u s astus välja kapitalismile kiirema ülemineku eest, nõudis aadli seisuslike privileegide ja maamonopoli kaotamist ja pooldas talurahva väikemaaomandi loomist maaostu teel.

Talurahva võitlust pärisorjuslike ekspluateerimismeetodite kaotamise ja talurahva väikemaaomandi loomise eest väljendasid XIX sajandi teisel veerandil tekkiva eesti intelligentsi hulgast esile tõusnud demokraadid-valgustajad.

2. Talurahva majanduslikud nõudmised XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel

Feodaalkorra kriitika elemendid talurahva ideoloogias (lk. 19). Võitlus isikliku vabaduse ja maa eest (lk. 27).

XIX sajandi esimesel poolel toimunud majanduslikud protsessid, s. o. feodaalkorra laostumine ja kapitalistliku laadi süvenemine, kajastusid talurahva teadvuses ja kutsusid majanduselu nähtuste suhtes esile rahva seisukohavõtte. Pärisorjuses vaevlev, hariduseta või vähese kooliharidusega talupoeg ei suutnud oma suhtumist valitsevasse majanduslikku olukorda teoreetiliselt üldistada ega olnud tal selleks praktilisi võimalusigi. Talurahva majandusliku mõtte esiletoomine on sel perioodil võimalik põhiliselt rahvatraditsiooni, talurahva ülestõusudes esitatud nõudmiste ja kaasaegsete kirjelduste põhjal.[18] Neist allikaist selgub, et rahva suhtumisel majanduselu nähtustesse oli rida iseloomulikke jooni, millede väljaselgitamine on seda olulisem, et hoolimata oma piiratusest, juhuslikkusest, naiivsest monarhismist ja selgete perspektiivide puudumisest oli just talurahva hulkade majanduslikel tõekspidamistel XIX sajandi esimese poole poliitilistes sündmustes silmapaistev osa: need ajendasid võitlust mõisnike vastu ja neist lähtudes kujunesid talurahva nõudmised ülestõusudes. Eespool osutatud materjalid annavad meile võimaluse kujundada pilti sellest, kuidas suhtus rahvas valitsevasse majanduskorda ja kuidas ta pidas vajalikuks selle vastu võidelda.

Käsiteldaval perioodil toimus, nagu eespool näidatud, feodalismi lagunemine ja kapitalistliku laadi kujunemine. Sellel pinnal toimus ka inimeste teadvuse muutumine ja ümberkujunemine, feodaalne ideoloogia hakkas asenduma kodanlikuga. Ka talurahva teadvuses toimusid sellekohased muutused. Feodalismiaegne talurahva vähene klassiteadlikkus ja stiihiliselt puhkev võitlus mõisnike vastu hakkas järk-järgult asenduma konkreetsete prog-

[18] Eriti oluliseks, mitmekülgseks ja põhjalikuks materjaliks antud küsimuste väljaselgitamisel on rahvaluule, kuid selle ajaloolise allikana ärakasutamine on seotud dateerimise raskustega, mida seni ei ole täielikult lahendanud ka folkloristid. On raske igal üksikjuhul kindlaks määrata, millal tekkisid näiteks feodaalset majanduskorda kritiseerivad rahvalaulud. Käesolevas käsitluses on lähtutud seisukohast, et teatavate rahvalaulude tihe levik XIX sajandi esimesel või teisel veerandil näitab juba, et neis esile toodud mõtted kajastasid rahva tõekspidamisi antud perioodil. Ka on selge, et regivärsiline rahvalaul on kahtlemata vanem, kuna lõppriimilised laulud tekkisid enamuses XIX sajandi keskpaiku.

rammikindlamate nõudmistega, talurahva sotsiaalmajanduslik ideaal omandas teadlikuma ilme. Sajandi 50-ndail aastail hakkas eesti talurahva sotsiaalmajanduslik ideoloogia omandama juba kodanlik-demokraatlikku iseloomu. Oma põhiiseloomult oli see suunatud mõisnike ja feodaalkorra vastu.

Samal ajal, mil algas talurahva eristumine maakodanluseks ja maaproletariaadiks, hakkas sel baasil eos kujunema ka eesti kodanluse ja proletariaadi ideoloogia, mis kajastas algavat peremehe ja sulase vastuolu ja nendevahelist võitlust.

Rahva seisukohavõttudest XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel valitsenud majanduskorra kohta tuli kõige selgemalt esile feodaalkorra kriitika. Sellest olid kantud paljude üksikküsimuste, feodaalkorra väga mitmesuguste avaldusvormide kohta esinenud seisukohad nii rahvatraditsioonis kui ka talurahva võitluses. Võib kahtlemata öelda, et feodaalkorda kritiseerivate, regivärsiliste rahvalaulude rohkus ja suur levik näitas rahva üldist vaenulikku hoiakut valitseva tootmisviisi vastu ja on kahtlemata omane nii XVIII sajandi lõpule kui ka XIX sajandi algusele.

Feodaalkorra kriitikas oli esiplaanil rahva suhtumine feodaalsesse sundtöösse — teotöösse. Teotegemine, see feodaalsele tootmisviisile iseloomustavamaid nähtusi, mõisteti rahva poolt hukka. Rohke arv rahvalaule kirjeldab feodalismiaegset tööprotsessi, eeskätt mõisatööd. Et see töö oli orjatöö, et selle töö vili läks mõisnikule, et seda pidi tegema sunni all, sellest on ka tingitud tolle perioodi laulude nukrus. Pajatatakse tööraskustest, räägitakse halbadest tööriistadest, pikast tööpäevast, viletsast toidust. Kündmine on raske, sest põllud ei taha lõppeda, lõikaja on väsinud, raskest tööst on teolisel jalad kõveraks jäänud jne. Rahvalaul ütleb:

«Küll ma leikan, vaid ei jõua,
Küll ma ajan, ei avita,
Vihud väänan, ei vähene,
Kuud keeran, ei kulugi . . .»
[H I 3, 18 (19)][19].

Räägitakse väga mitmesugustest töödest: kündmisest, külvamisest, lõikusest, linakitkumisest, ketramisest, kuid enamik vastavaid laule räägib vastumeelsest tööst. Rohkesti on laule, milles kurdetakse teoorjuse kõige raskema vormi, öise rehepeksu üle («Rehepeksja», «Rehepeksmise lugu» jm.):

«Õlled juuakse minuta,
saia süüakse salaja,
. . . . . .

[19] Trükis avaldamata rahvalaule on kasutatud Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudest, seal kasutatava tsiteerimisviisi kohaselt.

rei ei pekseta minuta,
varta ei lüüa vaivatseta,
kubu ei kullata siuta . . .» [20]

Kuid, nagu näitab eelmine katkend, ei esine siin ainult kaebus teotöö raskuste üle, vaid seda raskust tunnetatakse sotsiaalse ülekohtuna, sellest kajab stiihiline protest feodaalse ekspluateerimise vastu. Mitte töö üldse, vaid mõisatöö, orjatöö, töö röövli heaks oli vastumeelne ja raske.

«See on kurja härra põldu,
põrgulise proua põldu . . .»
[H II 9, 46 (20)]

räägib lõikaja. Või jälle:

«Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve —
ei saa särki sääselegi,
palakat ei parmulegi.
Ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle,
siidi silma pistijalle.» [21]

Teotöö kõrval oli feodaalse rendi oluliseks osaks naturaalandamite kohustus. Kibedusega märgib rahvalaul:

«Kui kana muna munekse,
seegi kulli kurku jäänud.
Hobu teeb laugi täkukese,
seegi saksa tõlla ette.
Lehm teeb härikvasika,
seegi saksa välja peale.» [22]

XVIII sajandi kestel olid mõisnikud Eestis ajanud teoorjuse koormised äärmiselt kõrgele. Sajandi lõpul aga nõudsid talupojad pidevalt kohustuste vähendamist. Protest feodaalsete koormiste, eriti teotöö vastu oli XIX sajandi algul rea talurahva ülestõusude puhul otseseks ajendiks. Nii Põhja-Eesti mitmeid alasid haaranud rahutustes 1805. a., milledes olid aktiivseks jõuks eelkõige teosulased, esines terav protest teotöö mitmesuguste vormide vastu. Tol korral kutsus nn. abitegu ja eriti öine rehepeks esile talurahva ulatusliku vastuhaku. Aastatel 1822—1823, kui talurahva pärisorjusest vabastamise seaduste maksmapanekul

[20] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule. Tallinn, 1948, lk. 231—232.
[21] Sealsamas, lk. 153.
[22] Sealsamas, lk. 245.

puhkesid jälle rahutused, avaldus teotegemise vastu samuti terav vaen. Talupojad tõrkusid sõlmimast talude rendilepinguid teorendi alusel. Oldi nõus renti maksma rahas, kuid edasise teotegemisega ei tahetud leppida. [23]

Kui varasemates rahvalauludes võttis protest feodaalsete koormiste vastu rohkem nukra kaebuse, kibeduse, sotsiaalset ülekohut konstateeriva vormi, siis XIX sajandi teisel veerandil ja eriti keskel tekkinud lõppriimilistes rahvalauludes kasvas see agiteerivaks, vihaseks, lepitamatuks raevuks valitseva olukorra vastu. Rahvalaulud omandasid otse poliitiliste pamflettide iseloomu ja jõu.

Nii öeldakse rahvalaulus «Orja elu»:

«Ööd kui päevad orjas rahvas,
Elas vaesuses ja pahnas.
Loomaga sõi ühes põhku,
Tuaski polnud puhast õhku.
Seal tal olid haned, kanad,
Sest et mõisa maksta munad,
Lambad, linad, lõngad, kotid,
Üksi priid sest hiired, rotid.
. . . . . .
Tee tööd, et hing sul väljas
Ja seejuures ikka näljas.»

[KM KO ERM, käsik. 251, II vihik, 228/31 (33)].

Raskuste vihase konstateerimise kõrval on selles katkendis pilget, kibedust ja vihast leppimatust talumatu olukorraga.

Teravalt vaenulik oli rahvas ka feodaalkorrale iseloomuliku mittemajandusliku sunni ja üldse isikuvabaduse piiramise vastu. Erilise kibestuse kutsus esile talurahva alatine peksmine mõisnike ja nende käsilaste poolt. Rahvalaul kaebab peksmise üle töö juures:

«Mis siel teula tehtänekse?»
«Teul aga teiväst annetakse —
teul on teiväs leivämerssi,
piitsapiu on piimälehkri,
kirvevars kibedä silku.» [24]

Laulja märgib erandina, kui õnnestub töö lõpetada ilma peksuta:

«Nüüd sain kokku kurja põllu,
. . . . . .

[23] L. Loone, Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahvaseadusesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Tartu, 1948, lk. 49 jj.

[24] Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn, 1938, lk. 314.

ilma piitsa peksemata,
kaselatva katkumata . . .» [25]

Teises kohas esitab teoline ääretut valu tundes emale palve kütta saunaahi peksuhaavade vihtlemiseks:

«Mul on pihas piitsahoobid,
kaela pealla kaikahoobid,
haluhoobid alla hõlma.» [26]

Missugust üldist kibestust selline olukord esile kutsus, seda näitab asjaolu, et rahvatraditsioon on säilitanud eriti palju lugusid talurahva nuhtlemisest, sellest metsikust, ebainimlikust ja alandavast karistusviisist.

Erilised rahva vihaalused olid mõisnike käsilased — kupjad ja kiltrid —, kes teostasid teoliste üle järelevalvet, peksid talupoegi põllul ja üldse pidid hoolitsema feodaalse sundtöösüsteemi funktsioneerimise eest. Rahvalauludes nagu «Kubjas sina koerapoeg», «Meie kubjas kuri vaim» jt. paljastab rahvas sundijate toorust ja jõhkrust ning annab hukkamõistva otsuse kogu vägivaldsele sundimisele rajatud mõisatöö süsteemile. Pärast seda, kui talurahvas küll vabastati, kuid säilitati siiski mõisnike kodukariõigus, mille kohaselt ka vaba inimest ikka veel peksti, muutusid regivärsilised nukrad kaebused ihunuhtluse üle jõuliseks ja paljastavaks protestiks. Tuntud laulus «Eesti mees ja tema sugu» kirjeldati Pühajärvel 1841. a. korraldatud metsikuid peksutalguid nii hukkamõistvalt, et need värsid veel sada aastat hiljemgi rahva mälestusest ei olnud kadunud.

«Pühajärven tetti sõda,
oma silma näiva seda.
Viimne hilp sääl säljast kisti,
eesti rahvast hirmsast pesti.
Aeti neid läbi lipu,
soldatil oll pika kimbu.
Kuule, armas rahvas, seda:
Igaüts sai viissada!» [27]

Feodaalkorra põhialuseks oli feodaalne maaomand, mille kaudu mõisnikul võimalduski talupoja ekspluateerimine.

Mõisniku maavalduse kohta esineb rahvaluules nii kaebusi kui ka protesti. Rahvas mõistis, et tema vaesuse ja viletsuse põhjuseks oli mõisa olemasolu. Nii öeldakse laulus «Mõisad külas»:

---

[25] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 163.
[26] Sealsamas, lk. 238.
[27] Sealsamas, lk. 381.

«Sest on kütis külma võetud,
ale hallade aetud,
väli on välgu kirjutatud,
et on mõisiad külassa,
. . . . . .
Sest on meie maad madalad,
õlgikatuksed kadalad,
rooguräästa'ad rumalad.» [28]

Rahva igatsusest oma maalapi ja vaba töö järele omal põllul loeme järgmises katkendis:

«Oleks mo enese põldo,
Ehk mo kalli kaasa põldo
. . . . . .
Küll ma teaksin, mis ma teeksin,
Viho leikaksin vilula,
Kaksi leikaksin kastela,
Kolmi vihku koidikula.»
[H I 4, 6 (4)].

Reas rahvalauludes kaevatakse maa mõisastamise, s. o. paremate põldude äravõtmise üle mõisniku poolt. Selle taga peitusid tavaliselt konkreetsed sündmused külas, millele laulik oli tähelepanu pööranud. Kui mõisniku maaomandist rääkimine vanemas rahvaluules ei ole siiski väga ulatuslik, siis otse programmilise täpsuse ja selge analüüsiga tulevad selle juurde ikka ja jälle tagasi rahvalaulud hilisemast ajast, XIX sajandi keskelt. Neis märgitakse, et mõisnikud, need «eesti rahva verekaanid», tulid üle mere ja võtsid ära «maa, mis kõige suurem vara».

«Maa ja mõtsa mõisass teeva,
eesti rahva vaiva sööva.» [29]

Selle tulemusena eesti talupoeg

«Elab mustan suitsutaren,
puudusen ja paljun muren.
Nurm ja mõts om härra oma,
seeman orja omma nema.» [30]

Siin tehakse selge järeldus: talupoeg on mõisniku ori sellepärast, et nurm ja mets on härra omad, et maad on ära võetud ja mõisateks tehtud. Neis lauludes ei ole selle olukorra rõhutamine enam lootusetu kaebus, vaid siit kõlab avalikku väljakutsu-

[28] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 244—245.
[29] Sealsamas, lk. 383.
[30] Sealsamas, lk. 380.

vat protesti ebaõiglase olukorra vastu, s. o. objektiivset protesti feodaalse maaomandi vastu.

Feodalismi ajal olid põhilisteks antagonistlikeks klassideks feodaalid ja pärisorjad. Küla ja mõis olid lepitamatud vastased. Seda vastuolu tunnetasid talupojad teravalt. «Talurahva kogu möödunud elu on õpetanud teda vihkama mõisahärrat...» [31], kirjutas Lenin. Rohked rahvalaulud on otseselt üles ehitatud mõisa ja küla võrdlusele ja vastandamisele, millest areneb mõisniku kui parasiidi, kui talurahva töövilja omastaja, kui ekspluateerija paljastamine. Rahvalaul nimetab mõisnikku timukaks ja röövliks, kes elab talurahva tööst.

«Tekke tüüdä timmukile,
näkke vaiva vargille!
Ega timmuk tüüd ei tii
ega varas vaiva ei näe.
. . . . . .
Milles neo herrä ilosa,
milles neo provva punatsõ,
. . . . . .
Tütärlastõ tüü läbi,
vaestelastõ vaeva läbi.» [32]

Rõhutatakse korduvalt, et talupoja töövaev ja tulu töösaadustest lähevad mõisa, mõis rikastub rahva vaevast.

«Minge meie mõisaaie,
lööge silmad seina peale,
vaatke sinna varna peale —
seal on meie ketramine,
kõige talve tallamine...» [33]

Rida vanasõnu nagu «Rikas härra — vaene vald», väljendavad üldistavalt mõisniku kui parasiidi hukkamõistmist.

Kibeduse ja vihaga räägib rahvas luksuslikult ja tööta elavast mõisnikust, kes elab higistavate orjade vaevast:

«Saks ei künna, saks ei külva,
saks ei seemeta soeta,
saks ei pööra musta mulda.
Teomees künnab, teomees külvab,
teomees seemeta soetab,
teomees pöörab musta mulla.» [34]

[31] V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 184.
[32] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 250.
[33] S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule. Tartu, 1935, lk. 69.
[34] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 248.

Drastilise konkreetsusega kirjeldab mõisnikku kui talupoja vereimejat järgmine laul:

«Liha liistul lõigatakse —
Herral süüa annetakse,
Toobil verda mõõdetakse —
Proual juua annetakse,
Saksad sõivad kui kuradid,
Aasid nahka kui agijad
. . . . . .
Meie vaeste tööd ja vaeva.»
[H II 65, 350 (23)].

Nii toob rahvaluule esile mõisa ekspluataatorliku olemuse ja parasiitlikkuse, mõisa ja küla lepitamatu vastuolu.

Näeme, et rahvas kritiseeris nii feodaalse majanduskorra üksiknähtusi kui ka kogu feodaalset ekspluateerimist koos kehtinud sundtöösüsteemiga. Lepitamatust vastuolust mõisnikega kasvas välja talurahva klassivõitlus, talurahva võitmatu vaen mõisnike vastu. Kuid pärisorjad-talupojad ei osanud alati leida õigeid võitlusmeetodeid. XIX sajandi esimesel poolel võis veel täheldada alles feodalismi ajale omaseid talurahva klassivõitluse vorme. Rohkesti esines passiivseid võitlusvõtteid mõisnike vastu, nagu mõisnike vara kahjustamist, sihilikult hooletut tööd, mõisavargusi, pagemist. Sageli esines saadikute saatmist tsaari juurde, sest talupoeg oli arvamisel, et «hea keiser» kaitseb rahvast kurja mõisniku eest. Rahvas õigustas kõiki neid võitlusvõtteid. Mitmed tolle perioodi autorid on märkinud, et eesti talupoeg püüdis igal võimalikul viisil kahjustada mõisnikku, rikkus ta vara, ja ootas ainult parajat juhust mõisniku enese või ta käsilaste hävitamiseks. J. Chr. Petri kirjutab, et talupojad, kes mõisavargust mingiks kuriteoks ei pidanud, olid samal ajal äärmiselt ausad üksteise suhtes [35]. Ka rahvalauludes räägitakse mõisas halvasti tehtavast tööst («Teomees rikub kiuste»), õigustatakse mõisavargust, nagu näiteks vanasõnas: «Varasta saksa, aga mitte talupoega», jne.

Talurahva ülestõusud olid feodaalkorra lagunemise perioodil stiihilised ja organiseerimatud. Need puhkesid tavaliselt mingil konkreetsel ajendil. Talurahva klassivõitluse kõrgema vormina esines relvastatud vastuhakkamist mõisnikele ja sündmuskohale saadetud sõjaväeosadele suuremas ulatuses aastatel 1805, 1841, 1858. Kuna ülestõusud puhkesid stiihiliselt, on arusaadav, et vanemas rahvaluules ei leia me vastuhakkudeks otseseid programmilisi üleskutseid. XIX sajandi keskel, millisest ajast on leidnud kirjeldust nii värsis kui proosas niisugused suured klassivõitluse sündmused, nagu 40-ndate aastate ülestõus ja mitmed teised konkreet-

[35] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Bd. II, Gotha, 1802, lk. 4.

sed talurahva vastuhakud, muutub olukord selleski suhtes. Oma võitleva iseloomuga nad mitte ainult ei kirjeldanud ega õigustanud juba toimunud sündmusi, vaid kujunesid otsesteks mõisnikevastasele võitlusele õhutajateks. Mõisnikele vastuhakkamist ülistati, seati eeskujuks. Esines üleskutseid — mõisnikud üle «Eesti, Liivi raja ajada» —, õhutusi «sõjale», nagu rahvas nimetas ülestõuse. Neid võitlusele õhutavaid värsse nimetas rahvas väga tabavalt «priiuse lauludeks». Nende autoreid me ei tunne, kuid nendeks olid tõenäoliselt talurahva hulgast võrsunud veidi suuremat kooliharidust saanud mehed, arvatavasti valdavalt külakoolmeistrid, s. t. kujunev demokraatlik intelligents. Nende laulude suur populaarsus ja lai levik osutab kahtlemata rahva klassiteadvuse silmapaistvale tõusule XIX sajandi keskel.

Millised olid talurahva majanduslikud nõuded, milline oli talurahva sotsiaalmajanduslik ideaal XIX sajandi esimesel poolel? Feodaalkorra kammitsais vaevlev talupoeg, kes küll protestis ja võitles feodaalse rõhumise üksiknähtuste vastu, kelle võitlus objektiivselt aitas lõhkuda kogu feodaalset korda, ei suutnud kujundada selget sotsiaalmajanduslikku programmi. Kogu talurahva võitlusel oli feodalismi ajal lokaalne, piiratud ilme. Talupoeg teadis palju paremini seda, mille v a s t u ta välja astus, kui seda, mille e e s t ta peaks võitlema. «Suur osa talurahvast nuttis ja palus, targutas ja unistas, kirjutas palvekirju ja saatis «palujaid»,» [36] kirjutas V. I. Lenin. Ühiselu uute vormide poole püüdlev talurahvas suhtus «väga ebateadlikult, patriarhaalselt, kohtlaselt sellesse, missugune peab olema see ühiselu, missuguse võitlusega tuleb endale kätte võita vabadus . . .» [37]

Varasemasse ajajärku kuulunud talurahva soovides avaldus ajalooline piiratus ja naiivsus, need olid sageli fantastilised. Regivärsilises, s. o. vanemas rahvaluules esineb talurahva ideaalina väga tüüpiline soovunelm, feodaalühiskonna põhiliste klasside — feodaalide ja talurahva — positsioonide omavaheliseks ümbervahetamiseks. Mõisnik taheti teha töötajaks ning orjaks ja talumees pidi saama sundijaks. Rohketes variantides tuntud ja väga populaarne on neid teemasid esitav «Oleks minu olemine, teiseks minu tegemine», milles härra pannakse härjaks kündma jne., talupoeg saab aga pika piitsaga tagaajajaks. Ühes rohkeist sama motiivi variantidest lausutakse:

«Pias ma sedä nägeme,
Kui ne saksa santme lääve,
Puna püksi puid ragume
. . . . . .
Ruvva rügi lõigamaije.
Ma lääs pääle päälikusse,

[36] V. I. L e n i n, Teosed, 15. kd., lk. 184.
[37] Sealsamas, lk. 183—184.

Manu malga antajasse,
Võtas piju pika vitsa . . .»
[H II 23, 169 (2)].

Teatavasti feodaalne talupoeg ei ole suutnud teadlikult võidelda uue, progressiivsema ühiskondliku korra eest. Nii nagu orjad, suutsid ka pärisorjad mõtelda eeskätt ainult osade lihtsast vahetamisest klassiühiskonnas endiste ühiskondlike suhete säilitamisega. See pärisorjusliku talurahva ideoloogia üks põhijooni ja nõrkusi avaldubki nii eelnevalt esitatud katkendis kui ka teistes sama iseloomuga arvukais rahvalauludes.

Veel fantastilisemad olid rohked ebamaiseid jõude appi paluvad sajatused sakste, kubjaste ja kiltrite põrgu saatmiseks, kus viimased maapealsete kuritegude eest leiaksid karistuse. Talupoeg ise aga leppis kiriku pimestaval mõjul unistustega õnnelikust ja vabast elust pärast surma. Selliseid usulis-fantastilises vormis esitatud soovunelmaid, millede tõeliseks sisuks on ikkagi valitseva sotsiaalse ülekohtu hukkamõistmine, kohtame «taevaskäijate» liikumises, mis levis mitmel pool Eestis XIX sajandi teisel kümnendil.[38] «Taevaskäijate» lugude põhiteemaks oli jutustus sellest, et mõisnikud ja mõisasundijad ei pääsevat taeva, vaid olevat kõik heidetud põrgusse, karistuseks maapealsete kuritegude eest. Talurahvas nautivat aga taevas igavest õnnepõlve ja saavutavat kõigi soovide täitumise.

Järgmises rahvalaulus esineb juba selgesti talurahva põhiigatsus pääseda mõisniku võimu alt ja saavutada enesele vaba õnnelik elu.

«Soagu, soagu, ma soajatan,
Soagu saksu surema,
Täna üksi, homme kaksi,
Tunahomme viisi kuusi,
Soaksin siis saksata elada,
Isandata ilma olla,
Siis on hea elu meil,
Ei ole meil karta herrasid,
Ei isandaid ei kubjasid.»
[H II 11, 292 (58)].

Reaalsemad kui rahvaluules avalduvad soovunelmad on talurahva ülestõusudes esitatud konkreetsed sotsiaalmajanduslikud nõuded. Nende jälgimine näitab rahva teadlikkuse kasvamist. Talurahva üksikuist konkreetseist nõudeist kasvab järk-järgult välja kaugeleulatuvamaid taotlusi ning XIX sajandi keskel kujundab eesti talurahva hulgast esilekerkiv intelligents juba kodanlik-demokraatliku majandusprogrammi, milles esitatakse

[38] Vt. Fr. R. Kreutzwald, Taevaskäijad. «Maailm ja mõnda». Tallinn, 1953, lk. 87—97.

teadlikult talurahva maavalduse loomise ja feodaalkorra igandite kaotamise nõue. See vastas kogu rahva huvidele ja tõmbas endaga kaasa talurahvahulgad.

Olulise ja domineeriva ühiskondlik-poliitilise nõudena esines ülestõusudes XVIII sajandi lõpul pärisorjusest vabastamise nõue. Seda võib jälgida 1784. a. ülestõusus, 1802/03. a. ülestõusu ajal Lätis, aastatel 1816—1822 toimunud käärimises Lõuna-Eestis. Talurahvas esitas nõude — kaotada feodaalne sõltuvus, üks feodaalkorra põhitunnuseid. Maa nõudmist sõnaselgelt tolle perioodi ülestõusudes ei esitatud, sest talurahvas oli sügavalt veendunud selles, et maa, mis seni oli olnud tema kasutada, kuulub temale ja mitte mõisnikule. Kui võideldi isikliku vabaduse eest, siis sellega seostati nagu endastmõistetavalt tõekspidamine, et vabanemisel jääb maa talupoegadele, ilma et seda nõuet oleks sõnastatud. Maata vabastamine tõi sügava pettumuse ning XIX sajandi 20-ndaist aastaist algas talurahva pidev võitlus maa eest. See avaldus juba teravalt 1822/23. a. rahutustes, millised omandasid maa vägivaldse haaramise iseloomu.[39] Talupojad ei sõlminud mõisnikega teoorjuslikke rendilepinguid, jäid aga omavoliliselt taludesse edasi.

Kui talurahva maata vabastamise laostavad tagajärjed XIX sajandi 40-ndaiks aastaiks olid eriti teravalt ilmsiks tulnud, siis sai talurahva klassivõitluse pealoosungiks «hingemaa» nõudmine, mida rahvas mõtestas kui kõigi talupoegade varustamist maaga. Nõudmine «priimaa» või «hingemaa» järele muutus üldiseks, ajendas väljarändamise kavatsust, usuvahetust, vastuhakkusid talurahva «rahustamiseks» kohale saadetud sõjaväeosadele.[40]

Talurentnikud-peremehed nõudsid sel puhul ainult nende käes oleva maa kindlustamist enesele. Maata inimeste ja sulaste maaga varustamise nõude puhul kerkis esile nii senise talumaa ühetasase jagamise kui ka kaugele ulatuvamalt mõisamaade jagamise nõue, sest muul viisil maad saada polnud võimalik.[41] Mõisnike ja pastorite seletused, et talumaa ühetasase jagamise puhul saaks iga soovija nii vähe maad, et ta end ikkagi toita ei jõua, tõrjus talupoeg tagasi omapoolsete argumentidega. Nii vastati Laiuse pastorile Jannaule vaidluses: «Ega see maa vähemaks lähe; kuida see rahvas nüüd leiba saab, niisamuti ka siis» (s. o. pärast maa jagamist. L. L.).[42]

Kirjavahetuses Faehlmanniga esitas Kreutzwald huvitavaid

---

[39] Vrd. L. Loone, Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. a. talurahvaseadusesse. Eesti NSV TA teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947, lk. 494 jj.

[40] Et tasuta maa saamise lootus oli üheks põhiliseks talupoegi XIX sajandi 40-ndail aastail usuvahetusele tõukavaks kaalutluseks, nähtub selgesti H. Kruusi uurimusest «Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail». Tartu, 1930, lk. 147 jm.

[41] Vrd. H. G. v. Jannau, Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845.—46. a. Tartu, 1927, lk. 35, 59—60, 77—79.

[42] Sealsamas, lk. 78—79.

andmeid talurahva argumentatsioonist selles küsimuses XIX sajandi 40-ndatel aastatel: Kreutzwald, kes talurahva meeleolusid oli tähelepanelikult jälginud, kirjutas, et talurahvas arutleb järgmiselt: «Kelle päralt siis enne Rootsi meie maa olnud? Nemad (s. o. mõisnikud. L. L.) on voliga võtnud, sellepärast võib jällegi voliga nende käest võtta.» [43] See näitab, et juba XIX sajandi 40-ndail aastail oli püstitatud sisuliselt revolutsiooniline mõisate äravõtmise ja jagamise nõue: talupoeg on õigustatud mõisnikult maad «voliga», s. o. vägivallaga ära võtma.

Sama konstateeris liberaalne mõisnik K. Bruiningk, kes kirjutas 1845. aastal: «Paljud räägivad avalikult: me peame maad saama, ja kui meile seda ei anta, siis võtame selle ja tapame sakslased, ja kui me maad ei saakski, siis saame ometi sakslastest lahti.» [44]

Oma majanduspoliitiliste taotluste realiseerimise tulemusena tahtis eesti talurahvas näha end vaba ja mõisnikust sõltumatu maaomanikuna. Selline konkreetne, võiks öelda programmiline nõudmine, mis selgekujuliselt ilmet võttis XIX sajandi keskel, hakkas üle kasvama feodaalsete pärisorjade stiihilisest, organiseerimatust võitlusest. Oma objektiivselt sisult oli selliste nõudmiste esitamine võitluseks kapitalismile ülemineku revolutsioonilise tee eest.

Võitluse meetodeis oli tol ajal muidugi veel rohkesti feodaalajale iseloomulikku. Nii 40-ndate kui ka 50-ndate aastate talurahvaliikumine oli alles stiihiline ja organiseerimatu. Naiivse monarhismi kammitsais olev talupoeg lootis veel keisrile, kes võivat maa mõisnikelt ära võtta ja anda talurahvale, kes ei jätvat oma usuvendi hätta, jne. [45]

Kapitalismi elementide arenemine majanduslikus elus ja ühiskondlikes suhetes aastatel 1830 ja 1840 tõi kaasa talurahva seisukohavõtud neisse uutesse nähtustesse. Üheks uueks jooneks oli mõisamajanduse algav ratsionaalne ümberkorraldamine ja uute põllumajanduskultuuride kasvatamisele asumine XIX sajandi 30-ndail ja 40-ndail aastail. Kartulit, ristikheina jm. hakati propageerima ka talurahva hulgas. Mõisnikud tegid seda muidugi eesmärgiga hakata taludelt selle tulemusel rohkem renti nõudma. Kui talurahvas protestis rendi tõstmise vastu, seletasid mõisnikud, et eesti talupoeg oma loomupärases rumaluses suhtuvat igasse uuendusse põllumajanduse alal vaenulikult. Mõisniku poolt tulev sund teostada uuendusi ka talumajanduses olevat olnud aadli suur heategu talurahvale. See seletus pole muidugi õige.

---

[43] Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik. Tartu, 1936, lk. 140.

[44] H. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland. Riga, 1913, lk. 224.

[45] Vrd. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 140; vt. ka H. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, lk. 147 jm.

Kahtlemata, sügav vastuolu mõisnikuga, vaen ja võitlus mõisniku vastu tingis umbusalduse kõigi soovituste suhtes, mis tulid kurnaja — mõisniku — poolt. Kuid olulisem põhjus, miks talurahvas uusi kultuure ja mitmeväljasüsteemi kuigi ulatuslikult kasutusele ei võtnud, peitus mujal. Kibe kogemus oli õpetanud, et talumajanduse olukorra paranemine, talurentniku jõukamaks muutumine tõi kaasa rendi tõstmise. Sellistes tingimustes puudus talupojal küllaldane materiaalne huvitatus oma majapidamise põhjalikuks ümberkorraldamiseks. Põllumajanduse ratsionaliseerimine jäi teoorjuse püsides taludes paratamatult piiratuks.

Talurahva hulgas ilmnes XIX sajandi teisel veerandil tunduv diferentseerumine. Sotsiaalsed rühmitused — sulased ja peremehed — kujunevad sajandi teisel veerandil juba võrdlemisi kindlapiiriliseks. See tõi kaasa sulaste ja maata rahva spetsiifilisi majanduslikke nõudeid. Eespool osutati juba sulaste ja vabadike maanõudmisele. Laia levikut leidis nüüd ka nn. sulasteluule, milles avaldusid tekkiva maaproletariaadi mõtted sotsiaalmajandusliku olukorra kohta.

Ka sulasteluules on ülekaalus vastuolu motiiv mõisnikega. Selles kajastub eelkõige feodaalse ekspluateerimise kriitika, sest teotegemise raskused ja peksukaristused tabasid eeskätt sulaseid. Kuid reas seda liiki rahvalauludes, millede suurt levikut võib dateerida XIX sajandi teise veerandiga, esineb paralleelselt feodaalse ekspluateerimise kriitikaga mõttekäike, mis tõstavad esile sulase palju raskema olukorra, võrreldes taluperemehest rentnikuga. Nii kõneldakse laulus «Peremees kiidab teopõlve» sellest, kuidas peremees saadab sulase raskele mõisateole, kus teomeest ähvardab alatine peksukaristus. Peremees aga ise teol ei käi ega tunne seepärast teolise elu raskusi. Laulus soovitatakse pererahvale irooniliselt tulla mõisapõllule ja proovida teomeeste ja vaimutüdrukute «kerget» põlve. On rahvalaule, milles esineb veelgi teravamalt peremehe ja sulase vastandamine, kus sulase ekspluateerimine peremehe poolt tuuakse esile tunnetatud ülekohtuna ja mõistetakse lauliku poolt hukka.

Üheks terava konflikti allikaks pererahva ja teenijate vahel oli toiduküsimus. Raske mõisasurve all kannatava talupoja toitlusolukord oli äärmiselt vilets. Kaubalis-rahaliste suhete arenemisel hakati ilmselt eriti piirama teosulaste ja -tüdrukute leivakotti. Vastavalt sellele kujunes arvukas toiduküsimustega seotud laulurepertuaar («Sulane palub leivakotti», «Sulase halb söök», «Sulase lõks» jt.).

«Peremees oli petis koera,
perenaine naerus koera,
a'asid mind tillukest teole,
väetimat viljaväljale.
Kaerakakk oli koti sees,
soolatopp oli sopi sees.» [46]

[46] Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, lk. 255.

Toiduküsimuste kõrval võtab rahvalaul seisukoha ka peremeeste ja teenijate palgaküsimuses. Rahvalaulus räägitakse teenijate viletsast palgast, tuuakse aga esile, et peremehed sedagi palka ausalt kätte ei anna. Teenija kaebab laulus tihti, et talle makstakse naturaaltasu alaväärtuslike produktide ja esemetega.

«Olin orja Otepään,
Käisin karjan Kammeljan.
Mis mulle palkas pakuti,
Aiastajast arvati?
Vana viisu, vana rätti,
Vana kakenu kasukatükk.» [47]

Sulaste algavast võitlusest peremeestega annavad tunnistust rida kohtuprotsesse peremeeste ja teenijate vahel, kus konfliktide põhjuseks olidki sageli toidu- ja palgaküsimused, mõnikord ka kaebused ülemäärase tööga (eriti tööga pühapäeval) koormamise ja halva käitumise üle. Peremehe kohtussekaebamine oli üks sulaste võitlusvorme. [48] Rahvaluule esitab ka teisi võitlusviise. Olulisel kohal on siingi hooletu ja sihilikult halb töö («Sulase kättemaks»), ähvardus ära minna peremehe juurest («Sulane läheb ära») jm. [49]

Kokkuvõttes võib öelda, et talurahva majandusliku mõtte peamiseks jooneks XIX sajandi esimesel poolel oli feodaalse majandussüsteemi kriitika, mis avaldus teoorjuse, isikuvabaduse piiramise ja feodaalse maavalduse hukkamõistmises, üldse protestis feodaalse ekspluateerimise vastu. Stiihilises võitluses feodaalse rõhumise vastu XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul oli talurahva olulisemaid loosungeid isikliku vabaduse nõudmine. XIX sajandi teisel veerandil tõusis varasemate, feodaalaja pärisorjale omaste naiivsete ja usulis-fantastiliste soovunelmate kõrvale talurahva põhinõudena ikka teadlikumalt taotlus täielikult vabaneda mõisnikust ja luua mõisate jagamise teel vaba talupoeglik väikemaaomand. Kuid sajandite vältel rõhutud ja pimeduses elanud talupoeg ei teadnud, mil viisil jõuda sellele, objektiivselt kapitalismi arengu revolutsioonilisele teele. Astudes küll teravalt välja mõisnike vastu ja nõudes täit vabadust ning kogu maad, lootis enamus talurahvast seda ikka veel saada kas «jumala abiga» või «keisri käsuga». XIX sajandi keskel toimus talurahva klassiteadvuse kiire kasv. Seniste küündimatute lahenduste kõr-

[47] Vt. V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Dissertatsioon. Tartu, 1953. Käsikiri, lk. 102.

[48] Vrd. J. Kahk, Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest eesti külas (Kohtumaterjalide põhjal. XVIII saj. lõpp — 1880. a.). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised» 1955, IV kd., nr. 3—4.

[49] Vt. V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal.

val kerkis nüüd võitluseks mõisnike vastu ja viimaste täielikuks maalt väljakihutamiseks esile otse programmilisi üleskutseid.

Suhteliselt kaugele jõudnud diferentseerumine eesti talurahva hulgas kutsus esile juba XIX sajandi teisel veerandil spetsiifilised sulaste ja vabadike majanduslikud nõuded, mis olid olulises osas suunatud mõisnike vastu, kuid väljendasid ka maatarahva vastuolu talupidajate-rentnikega.

3. Feodaalse tootmisviisi ja pärisorjuse kaitsmine balti aadli ideoloogide poolt XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul

W. Friebe (lk. 34). Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi tegevus XIX sajandi algul (lk. 34).

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul tegeles balti-saksa aadli majanduslik mõte feodaalkorra kaitsmisega. Aadli konservatiivne tiib oli seisukohal, et majanduslikust ummikust väljapääsuks on edasigi vajalik laiendada mõisapõlde, põletada rohkem viina ja selleks nõuda talupoegadelt suuremaid kohustusi. Kui talupojad tõrguvad, pidavat neid vägivaldsete vahenditega tööle sundima ja ülestõusnud relvajõuga maha suruma. Talurahva vilets olukord olevat tingitud külgesündinud laiskusest ja polevat mitte rõhumise tagajärg. Kohati avaldati küünilisuseni jõhkraid seisukohti. Ajal, mil talupoegade nälgasuremised ei olnud harvad, kirjutasid mõisnikud, et talurahva vaesuse põhjuseks olevat liigsöömine! Eriti talurahva lapsed pidavat liiga palju sööma ja magama. Talurahva ja mõisnike vahekorda võivat parandada sellega, et mõisnikud ja talurahvas hakkaksid koos kirikus ja armulaual käima. Talurahvas oleks sellest meelitatud, hakkaks virgemalt töötama ja paremini mõisnikesse suhtuma.[50] Talurahva vabastamine ei tulevat kõne alla, sest eestlased ja lätlased olevat loomu poolest orjad ega olevat vabaduseks küpsed. Üks tüüpilisemaid reaktsionääride esindajaid W. v. Ungern-Sternberg avaldas aastal 1803 brošüüri,[51] milles esitati seisukoht, et mingit vabadust polevat talurahvale üldse tarvis, vabadus olevat üldse ainult «metafüüsiline häbematus». Kõigist võimalikest raskustest tulevat üle saada karmusega, ülestõusude puhul teostatagu halastamatuid peksmisi ja mahalaskmisi.

Feodaalkorra kaitsjaks jäid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul ka need aadlike rühmitused, kes olid arvamisel, et ainuüksi survevahenditega ei õnnestu ülestõusudest jagu saada ja talurahvast intensiivsemale tööle sundida.

---

[50] Vt. Oekonomisches Repertorium für Liefland. Bd. IV, I. Stück, Riga, 1809, lk. 430—435, 442—443. (Töö kirjutatud 1803. a.)

[51] W. Fr. v. Ungern-Sternberg, Ist die, von einigen des Adels projectirte Einführung der Freyheit unter dem Bauerstande in Lievland dem Staatsrechte Russlands conform? St. Petersburg, 1803.

Nende, endid liberaalideks nimetanud mõisnike majanduslike teooriate väljendajaks XVIII—XIX sajandi vahetusel oli W. Chr. Friebe, kes töötas pikemat aega kodukooliõpetajana mõisnike juures ja oli aastatel 1801—1811 Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi sekretäriks. Oma arvukates põllumajanduslikke küsimusi käsitlevates töödes astus Friebe välja põllumajanduse tehnika parandamise pooldajana. Ta eelistas kolmeväljasüsteemile mitmeväljasüsteemi, soovitas uute põllumajanduskultuuride kasutuselevõtmist, eriti kartuli ja ristikheina kasvatamist, ning astus välja ka peenvillalammaste kasvatuse propageerijana. Kuidas kõik need uuendused oleksid olnud pärisorjuse püsimisel ja mõisate teoorjade tööjõuga majandamisel teostatavad, seda küsimust Friebe ei püstitanud. Pärisorjade olukorda suhtus ta ükskõikselt. Olles küll nõus sellega, et pärisorjus on pahe ja talupojad elavad poolloomadena, arvas ta siiski, et nälginud inimeste nägemisega võivat harjuda. Tema poolt siin-seal esitatud liberaalsed väljendused ja kriitilised märkused aadli kohta jäid deklaratiivseteks. Oma praktilises programmis lähtus ta mõisnike huvidest, aktsepteerides feodaal-pärisorjuslikku korda.[52]

Friebega oma vaateilt lähedane oli J. W. F. Luce, kes samuti pooldas põllumajanduse ratsionaliseerimist, uute kultuuride, eriti kartuli kasutuselevõtmist ja üldse agrotehnika arendamist tolleaegse teaduse saavutustele vastavalt. Luce asutas Saaremaal 1819. aastal lühiajaliselt tegutsenud mõisnikest koosneva põllumajandusliku seltsi. Ka Luce kaitses valitsevat korda ja arvas, et kõik taotletud uuendused pidavat mahtuma kehtiva korra piiridesse. Oma eestikeelses «Saaremaa juturaamatus» astus ta otseselt välja talurahva vabadusetaotluse vastu.

Samu vaateid pooldasid mõisnikud, kes olid koondunud 1798. aastal asutatud Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi ümber.

Seltsis tegeldi sel perioodil põhiliselt agrotehnika küsimustega: arvustati kolmepõllusüsteemi pahesid ja arutati mitmeväljasüsteemi paremusi, soovitati põlde küllaldase väetise ja tööjõu puudumisel mitte laiendada, propageeriti kartulikasvatust ja seda mitte ainult mõisates, vaid ka taludes (talupoegadele maksti teatud hulga kartulite mahapanemise eest preemiaid), arutati ristik-

---

[52] Vt. W. Chr. Friebe, Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. Bd. I—IV, Riga, 1802—1808; Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794; Anleitung zur Verbesserung und Veredlung der Schafzucht in Russland. Riga, 1809. Küllalt põhjaliku iseloomustuse Friebe ajalooliste ja poliitiliste vaadete kohta annab Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии. Часть I, lk. 85—91.

heina- ja lambakasvatuse otstarbekohasust. Väga sageli oli kõne all paremate põllutööriistade kasutuselevõtmise küsimus. Selts muretses mitmesuguseid uusi tööriistu, milledega tehti katsetusi.[53] Eriti suurt aktiivsust selles küsimuses osutas seltsi esimene sekretär, hilisem Tartu Ülikooli rektor G. Fr. Parrot, kes maailmavaatelistes küsimustes ei olnud seltsi liikmetega ühel arvamusel. Tegeldes põllumajanduse tehnika parandamise küsimustega, olid seltsi liikmed üksmeelselt veendunud, et põllumajanduse ratsionaliseerimine peab mahtuma feodaal-pärisorjusliku korra raamidesse. See avaldus eriti ilmekalt aastatel 1802—04, millal toimus seltsi poolt välja kuulutatud auhinnatööde hindamine. Töö teemaks oli: «Kuidas on võimalik siinse talumehe olukorda majanduslikus ja kõlbelises mõttes parandada ja milliseid vahendeid oleks selleks kõige sobivam kasutada». Sissetulnud töödest tõsteti esile äärmiselt reaktsiooniline kirjutis, mis ilmus hiljem seltsi väljaandes (vt. lk. 33), kuna ainus Baltimaadel valitsevat olukorda kritiseeriv ja talurahva vabastamist pooldav töö leiti olevat «häbematu laim».[54] Nii jäädi siingi täielikult valitseva korra kaitsmise positsioonile.

Liivimaa «liberaalse» mõisnikkonna majanduspoliitilise programmi andsid Fr. v. Sivers ja ta pooldajad. Taotledes põllumajanduse ratsionaliseerimist, mida valitseva korra püsimisel sai teostada ainult ekspluateerimist süvendades, püüdsid nad kindlaks määrata neid norme, milledeni oleks üldse võimalik talude koormisi tõsta, nii et ükski võimalus talupoja tööprodukti omastamiseks kaduma ei läheks. Ühtlasi püüti «teaduslikult» välja arvestada, missugune osa saagist peaks paratamatult minema toiduks talupojale, et tal veel elu sees seisaks, kuna kogu ülejääk taheti mõisale haarata. Seda jõuledat ekspluateerimise suurendamise plaani varjutati silmakirjaliku jutuga talurahva «kaitsest». Et sellisele «kaitsele» vastati ülestõusudega, siis oli aadel nõus tegema järeleandmisi küsimustes, milledel ei olnud majanduslikku tähtsust. Nad nõustusid piirama, mitte kaotama, mõisnike omavoli talupoja isiku suhtes. Pärisorjus ja sunnismaisus pidid aga täielikult säilima. Fr. v. Sivers kinnitas korduvalt, et tema ei kavatse riivata mingisuguseid mõisnike õigusi.[55]

Fr. v. Siversi ja ta pooldajate seisukohad said aluseks 1804. aasta talurahva seadustele, millised kõrvaldasid küll mõningad

[53] Selts andis välja perioodilist aastaraamatut «Oekonomisches Repertorium für Liefland» ja põllumajandusalaseid brošüüre. Seltsi tegevuse kohta mitmekülgse pildi saab säilinud arhiivist, mis asub Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, f. 1185.

[54] ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, 1798—1811. a., s.-ü. 1, l. 76, 82—83.

[55] Vt. R. J. L. Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. Dorpat, 1838, lk. 5—6; A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. Bd. I. Berlin, 1899, lk. 117, 182.

orjuse elemendid [56] talurahva õiguslikust seisundist, kuid taotlesid valitseva tootmisviisi konserveerimist ega soodustanud tootlike jõudude arengut.

Seejuures olgu märgitud, et grupp aadlikke esines 1803. aastal Liivimaa maapäeval ettepanekuga talurahva koormiste fikseerimise asemel kuulutada talupojad isiklikult vabaks. Kuid nagu selgub asja algataja P. v. Siversi hilisemast kirjutisest (vt. lk. 57—58), ei planeeritud mingi tõelise vabaduse andmist talurahvale, vaid taotleti ainult tegevusvabadust mõisnikele, talurahva sõltuvuse säilitamisega, kuigi varjatumal kujul.

Seega oli aadli majanduslik mõte nagu majanduspoliitikagi Eesti- ja Liivimaal XIX sajandi algul reaktsiooniline ja püsis valitseva ühiskondlik-majandusliku korra kaitsmise pinnal. Aadli ideoloogide hulgast ei kerkinud veel feodaal-pärisorjusliku korra kriitikuid.

4. Kodanliku majandusliku mõtte kujunemine Baltimaades võitluses feodaal-pärisorjusliku korra vastu ja talurahva vabastamise eest XVIII sajandi viimasel aastakümnel ja XIX sajandi algul

Garlieb Merkel. Tema võitlus feodaalkorra vastu ning talurahva vabastamise eest (lk. 36). J. Chr. Petri. Feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi kriitika. Võitlus talurahva vabastamise ja feodaalseisusliku korra kaotamise eest. J. Chr. Petri ühiskondlik-majanduslik ideaal. (lk. 40). G. Merkeli ja J. Chr. Petri käsitlus kirjanduses (lk. 51).

G. Fr. Parroti, Joh. Ph. G. v. Ewersi, Fr. Rambachi väljaastumised feodaalkorra ja pärisorjuse vastu (lk. 53).

Võitlust feodaalkorra, eriti pärisorjuse vastu, arendasid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Baltimail kodanlikud valgustajad, kes olid progressiivse majandusliku mõtte kandjateks.

Pärisorjusevastase võitluse esirinnas sammus kahtlemata Garlieb Merkel, kes 1796. aastal avaldas oma kirgliku süüdistusakti balti aadli ja feodaalkorra vastu.[57] Kuigi Merkel põhiliselt käsitles olusid Läti alal, oli tema osa pärisorjusevastases võitluses ja kodanliku ideoloogia kujunemises, eriti aga tema innustav mõju eesti valgustajatele niivõrd suur, et temast ei saa

[56] Orjuse elementide kõrvaldamise mõte valitsevast feodaalkorrast oli XIX sajandi esimesel poolel omane ka mõningatele vene aadli grupeeringutele. Vt. Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа М. Д. Киселева. Том I, Москва, 1946, lk. 176.

[57] Vt. G. Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig, 1796.

G. Merkel sündis 1769. a. Liivimaal pastori pojana, oli nooruses mõnda aega kodukooliõpetajaks ja siirdus 1796. aastal Saksamaale, kus ta tegutses silmapaistva publitsistina ja kirjutas oma esimesed tööd Baltimaade olude kohta. 1807. aastal tuli ta Liivimaale tagasi, elas hiljem oma väikemõisas ja jätkas tegevust ajakirjanikuna.

mööda minna ka eesti majandusliku mõtte ajaloolises käsitluses, seda enam, et Merkeli teoses leidis kasutamist ka Liivimaa kubermangu kuulunud Eesti ala puutuv materjal.

Merkeli vaadetes tuleb eraldada kaht külge: ühelt poolt oli ta järjekindel võitleja feodaal-pärisorjusliku korra vastu, milles ta tõusis oma aja kõige eesrindlikumate mõtlejate tasemeni; teiselt poolt kavandas Merkel maa edasise arengu teid pärast võimalikku pärisorjuse kaotamist, ning siin avaldus tema seisukohtade piiratus.

Merkel võitles feodaalkorra vastu kodanliku valgustusfilosoofia positsioonidelt. Lähtudes J. J. Rousseau ühiskondliku lepingu teooriast, väitis Merkel, et aadel on nn. «vaikivat lepingut» murdnud ja usurpeerinud võimu talupoja üle, mis on kujunenud nagu lihuniku võimuks ostetud karja üle.[58] Selle tulemusena Baltimaade rahvad «ägavad kõige karmima despootia ikke all, ragistavad orjaahelaid oma vabade esiisade haudadel, künnavad põldu neile igavesti võõraks jäävale inimklassile, keda nad rikastavad sellal, kui nad ise on näljast peaaegu hinge heitmas.»[59]. Merkel järeldas siit, et peamine ülesanne, mille eest tuleb võidelda, on talurahva isiklik vabastamine. Kõik teised küsimused lahenevat niipea, kui talurahvas vabaneb. Kõige eredamad ja haaravamad leheküljed ongi Merkel kirjutanud mõisnike võimu kuritarvitustest talupoja isiku vastu. Julmused kodukariõiguse kasutamisel, õudsete piinamis- ja peksustseenide kirjeldused on antud temale omases hoogsas ja kujukas stiilis valitsevat olukorda sügavalt hukkamõistva üldistusena.[60]

Tähelepanelikult analüüsis Merkel feodaalset majandussüsteemi, esinedes selle terava kriitikuna. Merkel konstateeris hukkamõistvalt, et Baltimaade põllumajandus on äärmiselt viletsas seisundis, agrotehnika primitiivne ja tööviljakus madal. Rõhutades, et valitsev mahajäämus on tingitud kehtivast ühiskondlik-majanduslikust korrast, näitas ta, et pärisorjuse püsides ei olegi võimalik põllumajanduse seisundit parandada ei mõisates ega taludes. Merkel tõi samuti esile juba varemtuntud mõtte, et teoorjus on kahjulik mõisnikule enesele. Baltimaades majandusliku mõtte arenemise seisukohast omab erakordset tähtsust aga Merkeli uudne lähenemine talumajanduse küsimustele. Ta ei käsitle majandusolusid ainuüksi mõisnike seisukohalt, vaid vaatleb ka talumajanduse arenguvõimalusi. Siira kaastundega kirjutas ta, et määratu ekspluateerimise tulemusena on talupojad langenud äärmisse viletsusse. Ülemäärasest tööjõu- ja ajakulust mõisas on

---

[58] Vt. G. Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig, 1800, lk. 80—83, 217—218.

Merkel tundis hästi J. Locke'i, D. Hume'i ja J. J. Rousseau vaateid ja osaliselt pooldas neid.

[59] Sealsamas, lk. 3.

[60] Vt. sealsamas, lk. 82—83, 166—176.

tingitud viletsad saagid taludes, mille tulemusena pole nälgasuremine külas mitte haruldane. Merkel paljastas mõisnike igasuguseid võtteid talurahva koormiste tõstmisel ja talumaa mõisastamisel. Ta näitas, kuidas isegi talurahva omavahelise abistamise kombed (talgud) tehakse uueks ekspluateerimise allikaks. [61]

Merkeli poolt antud feodaalse majandussüsteemi kriitikas oli uudseks ja hinnatavaks asjaolu, et ta oma paljastavad üksiknäited oskas tõsta suure üldistuse tasemele ja rõhutas, et kogu Baltimaade majanduselu armetus, eriti aga talupoegade äärmine majanduslik viletsus ja ebainimlik käitumine nendega ei ole üksikjuhud, vaid on tingitud feodaal-pärisorjuslikust korrast, aadli privileegidest ja talupoja isiklikust sõltuvusest. Siit tegi ta kaugeleulatuva järelduse, et seisuslikul ebavõrdsusel põhinev feodaalkord tuleb kaotada ja talupoeg peab saama täielikud kodanikuõigused. [62] See nõudmine tegi Merkeli oma aja kõige vihatumaks isikuks aadlike poolt, tõi talle aga progressiivsete ringkondade poolehoiu. Merkeli suur populaarsus ei olnud mitte ainult hoogsa stiili ja paatose tulemus, vaid see oli tingitud avalikult esitatud feodaalkorra kaotamise nõudmisest. See seisukoht tõstab Merkeli kõrgemale kõigist neist pärisorjuse kriitikutest (J. G. Eisen, J. v. Jannau), kes taotlesid feodaalkorra parandamist. Merkel aga esitas kirgliku üleskutse kaotada niisugune kord.

Feodaalkord võib Merkeli arvates hävida kahel teel: valitsus võib teostada reformi või meeleheitele aetud talupojad tõusevad üles ja mõisnike võim variseb kokku revolutsioonitules. Kuigi Merkel ei mõistnud hukka meeleheitest ülestõusvaid talupoegi, ometigi ei pooldanud ta revolutsiooni, vaid kartis seda. Kirjeldades revolutsioonilist terrorit mitmetes maades, hoiatab Merkel tungivalt aadlit, öeldes, et Baltimail oleksid «revolutsiooni koledused» veel suuremad, sest siin on kohutava rõhumise tõttu rahva meeleheide eriti suur ning üldise ülestõusu puhul ei jääks ellu ükski sakslane. [63] See tähendab, et aadlikega koos häviksid revolutsioonis ka siinsed bürgerid, kellede hulka kuulus Merkel ise. [64]

Kuigi Merkel tõesti arvas, et tsaar võib talurahva vabastada, on ometi põhjendatult juhitud tähelepanu ka tema kahtlustele reformide võimalikkuses. [65]

Talurahva vabastamise praktilise korraldamise alal pooldas Merkel esialgu isiklikku väljaostu 30—40 taalri eest, mis Liivimaa oludes oli suur summa. Maa oleks jäänud talupoegadele ainult pärilikuks kasutamiseks. [66] Oma 1817. aastal ilmunud artik-

---

[61] Vt. G. Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, lk. 90 jj.
[62] Vt. sealsamas, lk. 3—7, 272—274.
[63] Vt. sealsamas, lk. 10, 241 jj., 251 jj.
[64] Vt. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, часть I, lk. 98.
[65] Я. Р. Циелавс, Несколько замечаний по поводу искажений истории философии латышского народа. «Вопросы философии», 1956, nr. 6, lk. 188.
[66] Vt. G. Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, lk. 340.

lis läks Merkel kaugemale. Selles kaitses ta seisukohta, et talupoeg peab saama mõisnikust sõltumatuks maaomanikuks: «maa kuulugu talupojale», rõhutas Merkel vastukaaluks neile aadlikele, kes tahtsid, et ka vabaks kuulutatud talupoeg teatud määrani jääks maa külge kinnistatuks. Merkel jõudis arvamusele, et isikuvabaduse peaks saama talupoeg tasuta, maa aga tuleks välja osta.[67] Mõisate säilimist kapitalistlike põllumajanduslike suurmajanditena pidas Merkel loomulikuks. Juba varem oli ta avaldanud töö, milles rõhutas, et mõisaid tuleks majandada palgatöölistega ja vastavalt oma kodanlikule maailmavaatele ülistas ta isegi põllutööliste kapitalistlikku ekspluateerimist.[68]

1817. aastal avaldatud seisukohtades maaküsimuse kohta väljendas Merkel olulist, talupoegliku väikemaaomandi loomise põhimõtet. Ka feodaalse sundtöö ees palgatöö eeliste rõhutamist tuleb hinnata positiivsena. Merkeli poolt soovitatud reformi teostamine oleks toonud kaasa kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsu, mis XIX sajandi alguses kahtlemata vastas maa arengu vajadustele.

1820. aastal kirjutas Merkel raamatu «Die freien Letten und Esthen».[69] Liivimaa kubermangu talurahvas oli 1819. aastal juriidiliselt «vabastatud». Vabastamine toimus «järk-järgult», nagu Merkel seda oli taotlenud. Merkel rahulduski esialgu kujunenud olukorraga. Ta ei rääkinud enam talurahvale maaomandi tagamise nõudest, sulges silmad säilivatele feodaalkorra iganditele ja hakkas 1819. aasta seadust ülistama. Muidugi ei olnud 1820. aastal maata vabastamise laostavad tagajärjed kaasaegseile kaugeltki veel selgunud (tol ajal pooldas isegi rida dekabriste talurahva maata vabastamist). Merkeli vaadetes tähistas see töö ikkagi teatavat tagasiminekut. XIX sajandi 40-ndail aastail, kui alanud kapitalismi arengu «preisi teele» üleminek oli talurahvale kaasa toonud ääretud raskused, astus Merkel välja talurahva maata vabastamise kriitikaga ja rõhutas talurahva maaga varustamise vajadust.[70]

Eelöelduga ongi määratud Merkeli ajalooline koht. Merkelit tuleb kõrgelt hinnata järjekindla võitlejana feodaal-pärisorjusliku korra vastu. Kuigi Merkel ei teinud oma radikaalsest feodaalkorra kriitikast järeldust revolutsiooni paratamatuse ja vajalikkuse kohta, võis selle järelduse teha lugeja. Ta oli ikkagi Baltimail esimene, kes avalikult püstitas nõude feodaalkorra täielikuks kaotamiseks. Feodaalkorda kritiseeris Merkel kodanlikelt, valgus-

---

[67] Vt. «Der Zuschauer». Eine literarisch-politische Zeitschrift. Riga, 1817, nr. 1505.

[68] Vt. G. Merkel, Beweis, dass es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauren. Riga, 1814.

[69] G. Merkel, Die freien Letten und Esthen. Eine Erinnerungs-Schrift zu dem am 6. Januar 1820 in Riga gefeierten Freiheitfeste. Leipzig, 1820.

[70] Vt. «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland». Riga, 1836, nr. 3, lk. 10, nr. 15, lk. 58; H. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland, lk. 329; vt. käesoleva töö lk. 74.

tusfilosoofia positsioonidelt, kodanlikku ühiskonda ta aktsepteeris. Oma võitluses aadli vastu arvestas Merkel talurahva huvisid seni, kuni need ei läinud vastuollu kujuneva saksa kodanluse omadega. Talurahva vabastamise ja eriti sellega ühenduses Merkeli poolt püstitatud talurahva maaeraomandi loomise nõue oli XIX sajandi alguse kohta kaugeleulatuv, eesrindlik nõudmine.

Ennast Merkeli õpilaseks tunnistades ja tagasihoidlikult oma põhilisi töid ainult Merkeli omade paralleelideks nimetades esitas rea mahukaid köiteid ja rohkeid artikleid Eesti- ja Liivimaast, aga ka Venemaast üldse, J. Chr. Petri. Kuid tarvitseb vaid süveneda tema üksikasjalistesse ja näideterohkeisse arutlustesse, irooniliselt peenesse esitusviisi, mis liiga julgeid mõtteid mõnikord teadlikult looritab, jõuab lugeja peagi selgusele, et Petri oma käsitluse sügavuselt ja vaadete radikaalsuselt ületab Merkeli, ei küüni aga viimase hiilgavate publitsistlike võimeteni. Sündinud pastori pojana saksa linnas Erfurdis (s. t. mitte Liivimaa pastormõisnik), veetis Petri 12 aastat (vististi 1784—1796) kodukooliõpetajana Eestimaal, külastades selle aja kestel ka Ingerimaad ja Peterburi. Siinseid sündmusi jälgis ta hiljemgi. Ta oli tulnud Eestimaale noore mehena, tundis siia saabudes prantsuse valgustusfilosoofiat (eriti J. J. Rousseau'd), kuid tema sotsiaalmajanduslikud vaated kujunesid lõplikult Baltimaade ja Vene tegelikkust jälgides. Venes eksisteerinud eesrindlik, valitsevale korrale opositsiooniline mõte pidi kahtlemata avaldama tema maailmavaate kujunemisele silmapaistvat mõju.

Oma filosoofiliselt maailmavaatelt lähenes Petri prantsuse XVIII sajandi materialistidele. Tema poliitiliseks ideaaliks oli kodanlik riik, ja selle kiirema teokssaamise seisukohalt hindas ta kõiki ühiskondlikke nähtusi. Lähtudes neist tõekspidamistest asus Petri vaatlema Baltimaade tegelikkust. Tema asjatundlikest kirjeldustest kasvas välja hävitav feodaalkorra kriitika nii majanduse, poliitika kui ka ideoloogia küsimustes.

Kuid Petri ei piirdunud üksikute feodaalkorra pahede kriitikaga, vaid nõudis feodaalse süsteemi täielikku kaotamist. Võitluses feodaalkorra vastu seadis ta eeskujuks Prantsuse kodanliku revolutsiooni ja selle tulemused.

Petri majanduslikud vaated selguvad tema Eestimaa olude põhjalikust käsitlusest. Ta kirjeldas üksikasjaliselt Baltimaade põlluharimist: teoorjusel põhinevat vähe viljakat kolmepõllusüsteemi, primitiivseid tööriistu, viletsat põldude väetamist, röövmajanduslikku alepõletamist ja kütisetegemist. Kogu feodaalsele mõisale omast maaharimisviisi, rutiinset ja algelist tehnikat, talurahva sundtööd kritiseeris Petri kui vähetootlikku ja vähetasuvat. Petri näitas veenvalt, et siinne mõisate majandamise viis, millega balti aadel uhkustas, põhines kõige tooremal talupoegade ekspluateerimisel ja oli seejuures äärmiselt mahajäänud, primitiivne. Ta naeris välja balti aadli uhkeldamise oma ühekülgse teraviljakasvatuse ja viinapõletamisega ja märkis, et

siinsed mõisnikud on tegelikult väheste teadmistega põllumajanduse alal. Uusimaid leiutusi põllumajanduse alal keegi ei kasuta, «metsamajandusest ei ole härradel aimugi».[71] Kui aga rääkida mõisnikele majapidamise parandamisest, siis, ütles Petri irooniliselt, on nad otsekohe valmis uskuma, et tahetakse «alustada revolutsiooni».[72] Baltimaade mõisamajanduse kirjeldamisel kajastus igast Petri poolt esitatud faktist feodaalse põllumajanduse täielik eitamine. Petri analüüsi kohaselt tootlikud jõud ei saagi areneda feodaalkorra tingimusis.

Oluline on märkida, et üksikute majanduselunähtuste hindamisel lähtus Petri talurahva huvidest. Sundtöö mõisas, külas avalduv mõisnike liiakasuvõtmine kui eriline ekspluateerimisvorm, mõisnike äritsemine ja spekulatsioon, mis tõid raskusi talurahvale, olid Petri silmis kaotamist väärivad nähtused. Ta mõistis hukka talupoegadele kahjulikud majandamisvõtted, nagu vooriskäimine, alepõletamine ja kütisetegemine, lisatöö viinaköögis, mida eestlased ise põrgupõhja vandusid. Viimase kohta kirjutas Petri: «See on üks kibedamaid nuhtlusi ja tõeline hukatus talupoegadele. See kuulub kõige raskemate tööde hulka, mille koorma all nad ägavad . . .»[73]

Nii teostas Petri feodaalse majandussüsteemi kriitikat samalaadselt nagu Radištšev.[74] Ka Petri juures on tüüpiline feodaalkorra arvustus selle majandusliku ebatasuvuse ja madala tootlikkuse seisukohalt, valitseva korra kohta üldhinnangu andmisel aga lähtumine talurahva huvidest.

Baltimaade põllumajanduse mahajäämuses oli Petri veendumuse kohaselt süüdi feodaalkord, eriti aga pärisorjus. Ta kirjutas: «Üldiselt ei kasutata maad Eestimaal kaugeltki mitte nii, nagu seda võiks kasutada. Peamisi põhjusi selles puudujäägis ja hooletuses on ka siin, nagu igalpool, — pärisorjus, mille all talupojad kannatavad.»[75] Petri oli veendunud, et seni kui püsib pärisorjus, ei ole lootusi olukorra paranemiseks põllumajanduses, sest teoorjade töö jääb alati vähetootlikuks. Pooldades maksimaalset tootlike jõudude arengut, asus ta erinevalt reformitseva aadli ideoloogidest seisukohal, et feodaalse sundtöö püsides ei ole võimalik intensiivsemaid maaharimise viise kasutusele võtta, seda enam, et aadli iseteadev ja rumal-uhke piiratus, mis iga uuendust kartis, oli Petri arvates feodaalkorra puhul tüüpiline.

Mõisamajanduse analüüsi kõrval esitas Petri hoolika kirjelduse ka talurahva olukorrast ja talumajandusest, mille iseseisev

---

[71] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Bd. I, Gotha, 1802, lk. 329 jj., 335 jj.

[72] Sealsamas, lk. 346—347.

[73] Sealsamas, lk. 323—327, 333, 339.

[74] Vrd. Е. Приказчикова, Экономические взгляды А. Н. Радищева. М.-Л., 1949, lk. 73—74, 92—93.

[75] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 318.

areng teda huvitas. Näidates, et talumajandus oli veelgi mahajäänum ja viletsam kui mõisa oma, rõhutas Petri, et pärisorjuse ja mõisast sõltuvuse olukorras ei ole mõeldavad mingid edusammud talus. Häbiväärse ebainimlikkuse ja julmusega võtab mõisnik talupojalt tema töövaeva ning talumajandus paratamatult laostub.[76] «Pärishärral on õigus oma talupoegi ühelt maatükilt teisele asetada, ja kui see on hästi üles haritud, seda enesele võtta; ja ta võib temalt võtta kogu ta majapidamise, ning mis on kõige vapustavam, võib teda ära müüa naise ja lastega.»[77] Sügava kaastundega kirjeldas ta pärisorjuses vaevlevate eestlaste olukorda. Ta kirjutas, et inimesel, kes on näinud ebainimlikus viletsuses virelevat eesti talupoega, on pärast seda üldse raske olla rõõmus. «Rõhumine ületab siin igasugused kujutlused... Taevani kisendavat ebaõiglust ja metsikust teostatakse siin häbenematult kõikide silmade ees.»[78] Eestlastele on tehtud kohutavat ülekohut, neilt on röövitud esiisade maa, neid on surutud ränga, loomaliku orjuse alla, mis on sama raske kui neegriorjus. Sakslased kasutavad siin oma parasiitlikku ning despootlikku võimu inimeste üle, kes on tõeliselt selle maa pärisperemehed. Nii lähtus Petri revolutsioonilisest teooriast — talupoja õigusest maale. «Nüüd on maa esimestel elanikel ainult niipalju aega, et oma viimaste kurnatud jõudude alalhoidmiseks puhata maapinnal, mida nende esivanemad on üles harinud ja viljakandvaks muutnud. Nüüd känguvad nad rikkaliku viljasaagi juures, mis nende higiga on saavutatud. Aga nende valitsejad arvavad küllalt töötanud olevat, kui nad oma orjade kibedalt saadud saagi kokku koguvad ja pillavas prassimises ära kulutavad. Kui see nii poleks, siis ei saaks seletada sakslaste jõukust siin maal, selliselt aga rikastub mõisnik oma talupoegade arvel ja bürgerid saavad oma kasu mõisnikelt. Seepärast on selge, kuidas sakslased seda orjuse ja despotismi maad võivad armastada...»[79] Nii andis Petri teoreetiliselt õige käsitluse mõisniku varanduse ja rikkuse päritolust, näidates, et see põhineb aadli monopoolsel maavaldusel ja omandiõigusel talupoja isikule. Neile toetudes võib aadel talupoega piiritult ekspluateerida. Ühtlasi osutab ta siin ka sakslaste võimu koloniaalsele iseloomule, näidates, et eesti talupoega ei rõhu ainult mõisnik, vaid ka saksa linnakodanik.

Baltimaade põllumajanduse sügava analüüsi põhjal jõudis Petri üldistava järelduseni, et kõigis siin valitsevais pahedes ja viletsustes on süüdi feodaalkord ja pärisorjus, midagi ei parane, kuni need püsivad. Seega mõistis ta hukka feodaalsed suhted.

Petri ei arvustanud mitte ainult feodaalset põllumajandust,

---

[76] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 346—349, 353—354.

[77] Sealsamas, lk. 318.

[78] J. Chr. Petri, Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Erfurt, 1805, lk. 200.

[79] [J. Chr. Petri], Briefe über Reval, nebst Nachrichten von Esth- und Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten. Deutschland, 1800, lk. 26.

vaid ka keskaegset käsitöökorraldust, kauplemistavasid ja linnade valitsemist. Andes eitava hinnangu feodaalsele linnale, pilkas ta Riia ning Tallinna magistraadi ringkondade keskaegseid eesõigusi, naeris Riia «ilmeksimatut raadi», osates teha vahet ühelt poolt keskaegse bürgerluse ning linnade patritsiaadi ja teiselt poolt kodanluse vahel. [80] Petri märkis, et õiget kodanlust Baltimaades üldse ei olegi veel, seda pole ka samuti kogu Venemaal. Näidates, et tsunftikord oma mõttetute määrustega takistab ulatuslikumat manufaktuuride arengut, rõhutas Petri, et Baltimaade tööstuse mahajäämus, käsitöö kiratsemine ja vähene kaubanduse areng on feodaalse naturaalmajanduse paratamatu kaasnähtus. Ta kirjutas: «Niikaua kui lätlane ja eestlane orjadena oma tarbeid ise rahuldavad, karedat maavillast riiet ja parkimata lambanahast kasukat kannavad, küünla asemel peergu põletavad, viletsates pasteldes käivad, tarbe- ja tööriistad ise valmistavad ja (niiviisi) kõik käsitööalad eneses ühendavad, niikaua ei tasu ennast oskused ja käsitööd, sest maa saadused veetakse välja töötlematult... puuduvaid saadusi ei hangitagi kunagi.» [81] «Surve ja orjastusega, nii nagu lodevuse ja barbaarsusega, ei saa kaasas käia oskuste õitseng ja edusammud... pärisorjus on maa põhipahe ja hukatus, on põhjuseks, et oskused ja vabrikud siin õieti ei edene.» [82] Sunnismaisus piirab linnade kasvu ja tekitab alalise tööliste puuduse. Seepärast pole mõeldavgi ulatuslikum uute ettevõtete asutamine seni, kui talupojad on pärisorjad. [83] Nii näitas Petri, et ka tööstuse ning kaubanduse arengut takistavad feodaalkord ja pärisorjus.

Suunates oma kriitika teraviku pärisorjuse vastu, apelleeris Petri nii lugeja mõistusele kui ka tunnetele. Ikka ja jälle, kõigis oma käsitlustes tuli ta tagasi selle «maa hukatusliku põhipahe» juurde. Majanduslike argumentide kõrval, millega ta pärisorjust ründas, rõhutas ta, et pärisorjus on ebainimlik ja barbaarne. Pidades lubamatuks mõisnike võimu talupoja isiku üle, lähtus Petri XVIII sajandi valgustusfilosoofide revolutsioonilisest inimese loomulike õiguste ja sünnipärase võrdsuse teooriast. Ta on seisukohal, et orjus ei ole põhjendatud inimese loomuses, vaid on ajalooliselt kujunenud õiguslik norm. Talurahva madal kultuuriline tase on tingitud pärisorjusest. Eesti talupoeg on sageli andekas, osav. Kui eestlased oleksid vabad, võiks nende hulgast areneda geeniusi. Pärisorjuse kriitikast teeb Petri resoluutsed järeldused: ta nõuab inimestega kauplemise lõpetamist, aadli kohtu- ja kodukariõiguse kaotamist, nõuab lakkamatult kõigis oma töödes talurahva täielikku vabastamist. Ta tõrjub

[80] J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Bd. II, Leipzig, 1809, lk. 336—337.
[81] Sealsamas, lk. 362.
[82] Sealsamas, lk. 369—370.
[83] Sealsamas, lk. 336—337.

kõrvale pärisorjuslaste argumendid talurahva vabastamise vastu, ta naerab välja kartuse, et vabastamine tooks kaasa tagasilanguse paganlusse, kõigi sakslaste veresauna jne. Petri kirjutas: «Kõigi aadlike absurdne ettekääne... et «eestlased ei olevat küpsed vabaduseks» on naeruväärne, on peen kate, mille all nad varjavad oma suurhärralikku võimu ja oma rõhumissüsteemi. Nagu oleks neil härradel oma pärisorjade eest hoolitsusega tõsi taga! Nagu poleks eestlastel küllalt mõistust ühendada kodanlikku vabadust korraga, nagu peaks nad oma seisundi põlluharijatena... maha jätma, oma kohustusi mitte enam suutma täita ja seadustele alistumisest loobuma! On siis orjus neile õnn?» küsib Petri ja jätkab: «On väga palju pärishärrasid, kes priiskavad oma talupoegade higis ja veres ning kellel sealjuures ülbust on kinnitada, et pärisorjus olevat tõeline heategu eestlastele, kes ise seda oma õnneks peavad.» Petri näitab vastupidiselt, et eesti talurahva vabadusiha on suur ja sügav. Ta kirjeldab sooja poolehoiuga eestlaste vabadustaotlusi, võitlust, ülestõuse. Sellest teeb ta järelduse: «Kõigi nende sammudega näitavad nad (eestlased — L. L.) selgesti, et nad ka ilma pika ettevalmistuseta on küpsed ja võimelised vabaduseks.» [84] Selleski arutluses läheneb Petri mõttekäik Radištševi tuntud seisukohale, millega viimane vastu astus neile kodanlikele mõtlejaile, kes tahtsid talupoega vabastada alles pikema ettevalmistamise, «harimise ja valgustamise» järel. [85]

Võitluses pärisorjuse ja feodaalseisusliku korra vastu oli Petri üheks oluliseks argumendiks XVIII sajandi kodanlike mõtlejate seisukoht, et aadlil ei ole mingit õigust eelisseisundile ühiskonnas, sest aadlil pole mingeid loomupäraseid eeliseid talurahva ja linnakodanlusega võrreldes. Ta tõi esile Prantsuse revolutsiooni aegsed loosungid, milles märkis, et talupoeg võib sama hästi saada kindraliks nagu vürstipoegki, rõhutas, et seisus ja päritolu ei tee veel inimest austamist väärivaks. [86] Asudes oma väiteid põhjendama, näitas Petri aadlit kõige negatiivsemast küljest. Ta maalis hävitava pildi Baltimaade mõisnikest. Rohkete faktide najal paljastas ta nende loomalikku julmust talurahva vastu, osutas põlgusega aadlike harimatusele ja vaimsele tuimusele, pilkas neid igal võimalusel, naeruvääristas, mõistis hukka. Kirjeldades, millise ebainimliku julmusega ja jõhkra despootiaga balti aadel teostab oma võimu pärisorjade üle, nimetas Petri aadlikke türannideks ja despootideks. Ta rõhutas, et aadel ise on rikutud feodaalseisuslikust korrast: «Emapiimaga imevad nad endasse põlguse oma õnnetute kaasvendade vastu, lapsest saadik harjuvad nad nägema pärisorjades alamat liiki olevusi» ja näiliselt kõige haritum aadlik kaotab oma väärikuse, kui ta näeb pärisorja: «Tuimus, kalkus, ahnus astuvad vooruste asemele; vihast ja tigedusest

---

[84] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 443—451.
[85] Sealsamas, lk. 354.
[86] Sealsamas, Bd. II, lk. 336.

punetavad nende näod ja nende käsul langeb piits timuka käes üle mahapaisatud pärisorja selja.»[87] Feodaalkorra mõjul on aadlikud muutunud kõlbmatuiks ühiskondlikult kasulike ametite jaoks, nad on iseteadvad ja sageli rumalad käperdised.[88] Kuid Petri ei piirdunud ainuüksi kohalike puuduste esiletoomisega ja balti aadli erakordse julmuse ning ekspluataatorliku olemuse rõhutamisega. Üksiknähtuste kirjeldusist tegi ta üldistava järelduse, et aadel on parasiitlik ja tarbetu klass, keda ühiskonnale vaja ei ole, ja kogu aadliseisus oma privileegidega tuleb kaotada.

Põhiliselt vaenulik oli Petri ka riigi suhtes, kus võimutseb aadel. Ta oli seisusliku riigi vastane, rõhutades, et aadliriigis ei saa olla häid seadusi. Arvustades tsaaribürokraatia tegevust, märkis Petri, et kubernerid valitsevad siin nagu Egiptuse beid, rikuvad seadusi ja panevad täiesti karistamatult toime kuritegusid. Petri ideaaliks oli riigivalitsus, milline kaotaks aadlivõimu, kehtestaks kodanlikud seadused, soodustaks tööstust ja kaubandust, s. o. kodanlik riik.[89] Nagu prantsuse XVIII sajandi valgustajatel, oli ka Petri sügavaks eksituseks arvamine, et niisuguseks riigiks võib olla absoluutne monarhia valgustatud ainuvalitsejaga. Sellest siis ka tema vastuoluline suhtumine Vene tsarismi. Ühelt poolt paljastas ta teravalt bürokraatia kuritarvitusi, seadusandluse küündimatust, naeruväärist aadli ja ametnike lömitamist tsaari ees, mõistis hukka poliitilise surve ja tagakiusamised, pilkas ranget tsensuuri ja valitsuse paanilist hirmu «jakobiinluse» ees. Teiselt poolt lootis ta ometi valitsejate heale tahtele reformide teostamisel. On muidugi raske öelda, kuivõrd siiras oli Petri, kui ta kirjutas ülistavaid lauseid Katariina II ja Aleksander I kohta, või kuivõrd olid vastavad epiteedid mõeldud tsensuurile. Kohati tunduvad tema väljendused otse irooniana. Mis maksavad ta kaunid sõnad Katariina II kohta, kui ta ikkagi ütleb, et õilsa ja suuremeelse tsaarinna valitsuse ajal on tema poolt antud seaduste tulemusena talurahva olukord raskenenud![90] Või kui ta pilkavalt kirjutas, et Venemaal kehtiva «ilusa põhimõtte kohaselt, mille järgi miljonid ainult üheainsa isiku ... heaks peavad elama ja töötama, on järelikult (ametniku) vooruseks: oma kaaskodanikke laostada, selleks, et kroonu laegast rikastada». Ja Petri jätkas: «Häda riigile, kus valitsuse ja kodanike huvid pole üksteisega kooskõlas.»[91] Baltimail kehtinud seaduste nigeluse paljastamisel märkis Petri: «On muide täiesti ekslik, kui arvatakse, et uuemate kroonu seadustega, ukaasidega ja korraldustega või Tallinna ja Riia aadli maapäevade otsustega pärisorjadest

---

[87] J. Chr. Petri, Neue Pittoresken aus Norden, lk. 196, 133.
[88] Sealsamas, lk. 196.
[89] Vt. J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, Bd. I, lk. 495, 507, 543; Bd. II, lk. 5, 356.
[90] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 452. [J. Chr. Petri], Briefe über Reval, lk. 51.
[91] Sealsamas, lk. 51.

eestlaste olukord oleks paranenud, või et nad selle kaudu oleksid asetatud olukorda, kus võiks leida õiguslikku kaitset rõhumise vastu...» Uute seaduste abil «Liivi- ja Eestimaal ei ole ka mitte ühelainsalgi (talupojal — L. L.) õnnestunud oma olukorda parandada või saavutada mõningaid õigusi.» [92] Võetagu kas või kümnel maapäeval vastu sama palju seadusi, olukord jääb endiseks, kuni püsib aadli võim, arvas Petri. [93] Nendest näidetest järeldas Petri, et ka näiliselt õiglase seaduse rakendavad aadlikud nii, et sellest on kasu ainult neile endile. Enamik seadusi aadliriigis on aga Petri arvates viletsad.

Sügavast ja revolutsioonilisest feodalismi kriitikast tegi Petri, nagu eelnevast selgub, suure ja olulise üldistava järelduse: feodaalseisuslik kord tuleb hävitada täielikult koos aadlivõimu ja aadli privileegidega. See kompromissideta väljaastumine feodaalkorra vastu tõstis Petri oma aja kõige progressiivsemate mõtlejate tasemele. Need tema nõudmised vastasid Baltimaade majandusliku arengu objektiivsetele vajadustele XIX sajandi algul.

Milliste vahenditega lootis Petri kaotada feodaalkorda? Ta oli veendunud, et aadel ei loobu vabatahtlikult ühestki oma võimu osast ega kaota ka pärisorjust. Sellepärast pidas ta vajalikuks ja õhutas kodanluse ja talurahva võitlust feodaalidega, soovitas aadlike vastu kasutada repressioone [94] ja seadis eeskujuks seda, mis aadliga oli tehtud revolutsiooni ajal Prantsusmaal. [95]

Kõigist Petri töödest selgub, et ta hindas ja õigustas kodanliku revolutsiooni saavutusi. Ta tegi kaastööd ajakirjale, milline otseselt kiitis heaks Prantsuse revolutsiooni saavutused. [96] Ta märkis heameelega, et aadli võim Prantsusmaal on täielikult murtud, mujal oli see igalpool vähenemas. Ta mainis tunnustavalt Pugatšovi, Kosciuszkot ja ameeriklaste vabadusvõitlust. Tal ei olnud hukkamõistvaid lauseid Pugatšovi kohta. Kui ta nimetab viimast «hirmuäratavaks mässajaks», kõlab sellest pigem tunnustust. [97]

Revolutsioonilisse võitlusse suhtus Petri erinevalt Merkelist. Ta ei hirmutanud revolutsiooniga ja ülestõusudega. Talurahva ülestõusude puhul märkis ta, et ülestõusnute julmade tegude kirjeldamisel tavaliselt liialdatakse. Merkeli hoogsaid tiraade revolutsiooni julmuste kirjeldamisel ta omaks ei võtnud ega korranud, nähtavasti õigustades revolutsioonilist terroritki.

Neist oma tõekspidamistest tegi Petri järeldused ka Balti-

---

[92] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 420.
[93] J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, Bd. II, lk. 495.
[94] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. II, lk. 335.
[95] J. Chr. Petri, Neue Pittoresken aus Norden, lk. 144.
[96] Oeconomische Hefte oder Sammlung von Nachrichten, Erfahrungen und Beobachtungen für den Stadt- und Landwirth; vt. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, часть I, lk. 106.
[97] Vt. J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 273; Bd. II, lk. 336—337; Neue Pittoresken aus Norden, lk. 144.

maade kohta. Ta ütles, et «inimkond siin maal saavutaks ainult siis oma täielikud õigused..., kui puhkeks revolutsioon», ning konstateeris nõusolevalt, et eestlased ja lätlased kasutavad kindlasti kord võimalust, et raputada maha orjaike ja rajada endile teed vabadusse aadli kõrvaldamisega. Petri rõhutas, et seda ei võivat neile keegi pahaks panna.[98] Otse Radištševi laadis kiitis ta heaks talupoegade teo, kes tapsid õela mõisniku, ning kirjutas: «Koletis sai oma teenitud palga,» lisades, et Prantsusmaal kutsusid väiksemad jõledused esile revolutsiooni.[99]

Kirjeldades eredalt sügavat kontrasti luksuses ja hiilguses prassivate ja oma kaasinimesi jõhkralt rõhuvate rumal-ülbete mõisnike ning ebainimlikus viletsuses, hädas ja vaesuses orjaiket kandvate talupoegade elu-olu vahel, hüüdis Petri, et seda kõike nähes ta «tahaks olla esimene, kes liitub nende vaeste karmuse ja julmuse ohvritega, astuda nende etteotsa, et teha lõpp aadli despotismile ja seda põhjani hävitada».[100] Siingi ei puudu enam palju radištševlikest otsestest üleskutsetest talurahva ülestõusuks.

Ometi esitas Petri teisal revolutsioonilise võitluse suhtes siiski mõningaid reservatsioone. Nii jättis ta vastamata enese poolt püstitatud küsimusele, kas vabadus väärib neid ohvreid, mida revolutsiooniline võitlus kaasa toob. Revolutsioonilise tee ainuvõimalikkust märkivasse lausesse poetas ta katkendi, et ta ise ei sooviks revolutsiooni, kuigi märkis samas, et ta kõigest hingest soovib talurahvale vabadust.[101]

Kas need küsimused ja kõrvalepõiked olid mõeldud ainult tsensuuri jaoks või eelistas Petri tõesti reforme? Võitluses feodaal-pärisorjusliku korra vastu asetas Petri nähtavasti teatavad lootused valgustatud ainuvalitsejale, lootis, et käsk kõrgemalt poolt võiks purustada aadli võimu. Nagu paljud valgustajad, nii uskus ka Petri mõnevõrra mõistuslike argumentide jõusse ja arvas, et riigivalitsusi ja kõrgemaid võimukandjaid on võimalik veenda pärisorjuse ja aadlivõimu kaotamise vajaduses.[102] Sellega on seletatav võib-olla ka asjaolu, et Petri pühendas osa oma raamatuid kõrgematele vene ametnikkudele, kuid just neile, kes olid vaenulikud balti aadli suhtes (näiteks A. Kurakin). Ta esitas mõningad võimalused, millised vabaduse saavutamiseks võiksid asendada revolutsioonilist teed, märkis, et üldine valgustus, hariduse levik, teiste maade eeskuju võiksid mõjutada aadlit reformidega soostuma. Kõige kindlamalt saavutaks seda käsk kõrgemalt poolt, s. o. valitsejalt. Nendegi arutluste puhul jõudis aga Petri

---

[98] Vt. [J. Chr. Petri], Briefe über Reval, lk. 27; Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 440.

[99] Vt. J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 395—396.

[100] Sealsamas, Bd. II, lk. 154.

[101] Sealsamas, Bd. I, lk. 441; Briefe über Reval, lk. 27.

[102] Sealsamas, Bd. I, lk. 453—454, Bd. II, lk. 142, 335—337; Neuestes Gemählde, Bd. I, lk. 495.

tavaliselt otsusele, et aadel ei lase valitsusel tõelisi reforme läbi viia, ise aga vabatahtlikult võimust ei loobu ja seepärast tuleb ikkagi revolutsioon. [103]

Millega tahtis Petri asendada feodaalset korda, feodaalset majandussüsteemi, milline oli tema ühiskondlik-majanduslik ideaal? Feodaalkorra kriitikas, selle korra põhialuste eitamises ei jäänud ta maha Radištševist. Kuid kui Radištševi ideaaliks oli vabade väiketootjate ühiskond, siis Petri võitles kapitalismi kiirema arengu ja kodanliku korra saabumise eest. Tema majandusprogramm on selgesti kodanlik. Ta oli kindel kodanliku eraomandi kaitsja, kapitalistlikke suhteid pidas ta loomulikeks, nende võidulepääsust ootas ta maksimaalset tootlike jõudude arengut. Feodaalset rõhumist mõistis Petri teravalt hukka, kuid palgatöö suhteid pidas ta loomulikeks ega näinud neis midagi halba või hukkamõistetavat. Ta arutas küsimust, kuidas võiks odavamalt hankida tööstusettevõtteile tööjõudu, kuidas töölisi kasulikult välja õpetada jne. Inimeste majanduslikku tegevust hindas ta kapitalistliku kasusaamise printsiibi alusel: hea on see, mis toob majanduslikku kasu.

Võitlust feodaalkorra vastu oli Petri arendanud põhiliselt kodanliku valgustusfilosoofia positsioonidelt, kuid ta orienteerus siinjuures palju ulatuslikumalt talurahvale, kui seda tegid prantsuse valgustajad. Talurahva vabastamises pärisorjusest ja tema varustamises maaomandiga nägi ta peamist vahendit kodanliku arengu saavutamiseks Baltimaadel. Esitades resoluutselt talurahva pärisorjusest vabastamise nõude, pooldas Petri ilmselt talurahva vabastamist maaga. Ta märkis: «Vabadus ilma omandita ei ole midagi,» [104] ja kirjutas teisal: «Seni kui neile rahvastele (eestlastele ja lätlastele — L. L.) ei tagata omandit ja vabadust, ei suuda nad jõuda täiusele maaharimises ja põllumajanduses. Üksikud näited jõukusest ei tõesta midagi.» [105] Sest: «Kust peavad seal töökus, töörõõm ja usinus ning jõupingutus tulema, kus omand pole tagatud.» [106] Ainult eraomand, teenimisvõimalused ja täielik tegevusvabadus stimuleerivad töötahet, soodustavad virkust ja initsiatiivi, arvas Petri, väljendades niiviisi tüüpiliselt kodanlikke vaateid. Talupoeg peaks olema oma põllu omanik, põllusaak peaks temale kuuluma, ta lapsed peaksid võima ta omandit pärida ja ainult siis saavutaks talupoeg jõukuse. [107] Petri ei rääkinud sealjuures midagi väljaostust, mõisniku kahjud häirisid teda vähe, mõisnik võivat need teisel teel tasa teha. Petri oli veendunud, et feodaalkorra ja pärisorjuse

---

[103] Vt. J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 451—453 jm.

[104] J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, Bd. I, lk. 167.

[105] J. Chr. Petri, Ueber den Zustand der landwirtschaftlichen Kultur in den mittleren und nördlichen Gegenden des Russischen Reichs. Oeconomische Hefte Bd. XXVII, Leipzig, 1806, lk. 46.

[106] J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, Bd. I, lk. 318.

[107] Sealsamas, lk. 453.

kaotamisega saabub silmapaistev põllumajanduse areng. Siis võib põllumajandusliku tootmise seada teaduslikule alusele ja toimida läbimõeldult ning ratsionaalselt, võib kasutusele võtta uusi kultuure, parandada töötehnikat ja tõsta tööviljakust.

Eeltoodust selgub, et Petri pooldas kapitalistlikke suhteid ja kapitalistlikku arenemist põllumajanduses. Olgu veel kord rõhutatud, et ta siinjuures ei lähtunud mõisnike suurmaapidamise huvidest, vaid püüdis luua ka talumajapidamisele soodsad arenguvõimalused.

Suurt tähtsust omistas Petri tööstusele ja kaubandusele, pooldades ka nende majandusalade igakülgset kapitalistlikku arengut. Ta hindas kõrgelt kapitalistlikku manufaktuurtööstust, siin valitsevat tööjaotust, avanevaid suurtööstuslikke perspektiive. Tema arvates tuleks taotleda looduslike rikkuste võimalikult täielikku ärakasutamist, toorainet ei peaks välja vedama, vaid kodumaal ümber töötama. Peaks asutama uusi tööstusettevõtteid, rajama uusi tööstusharusid. Kohapeal tuleks välja õpetada oma tööliste kaader eestlastest, lätlastest ja venelastest, kes olevat küllalt intelligentsed, et ära õppida mitmesuguseid töövõtteid. Nii propageeris Petri kapitalistlikku ettevõtlikkust, ärivaimu, tahet rahateenimiseks ning rikastumiseks. Ta nõudis kõigi feodaalsete köidikute kaotamist, mis tööstuse õitselepuhkemist tõkestasid — esmajoones tuli kaotada kõik keskaegsed monopolid ja tsunftimäärustikud. Valitsuselt nõudis Petri majanduspoliitikat, mis tööstuse arengut spetsiaalselt toetaks ja mis soodustaks kujuneva kodanluse tegevusvabadust majanduslikul alal. Ta asus nende majandusteadlaste seisukohal, kes arvasid, et peamiseks rikkuse allikaks on kaubandus, mida ta majanduse arengu seisukohalt erakordselt tähtsaks pidas. Petrit ei saa siiski pidada merkantelistiks, nagu näitavad ta teised seisukohad. Pidades vajalikuks väljaveo ülekaalu sisseveo üle, ei olnud ta keelutollide kaitsja. Petri tundis friitreiderite ja protektsionistide vaidlusi. Olles ise pigemini friitreiderite positsioonil, märkis ta tähelepanelikult, et mahajäänud Venemaal ei saa veel kehtestada täielikku vabakaubandust. Ta astus välja raskepärase tollisüsteemi ja keskaegsete kauplemistavade vastu. Ta avaldas näiteks suurt pahameelt korralduse üle, mille kohaselt tabatud salakaup — inimeste töö ja vaevaga loodud vara hävitati.[108] Petri oskas küllalt hästi näha siseturu probleeme. Ta kirjeldas täpselt laadakaubandust, aadli kauplemist maal, linnaturu küsimusi. Neis küsimusis arvas ta, et kaubanduslikku aktiivsust ei tule mingil määral piirata.

On oluline märkida, et Petri vaatles Baltimaid kui üht osa Vene impeeriumist ja lähtus oma majanduslikes kavades kogu Venemaa huvidest, Vene ühiskondlik-majandusliku arengu pers-

[108] Vt. J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, Bd. II, lk. 174—176, 187, 191—193, 377, 390—391.

pektiividest. Tema huvi Venemaa vastu oli sügav ja heatahtlik. Ta tõstis esile Venemaa rikkuste mõõtmatuse, näidates ühtlasi, et neid ei suudeta kasutada seni, kuni püsib pärisorjus ja aadlivõim. Mõtteid Venemaa majanduslikust arengust esitas Petri eelkõige oma töös «Russlands blühendste Handels-, Fabrik- und Manufakturstädte in alphabetischer Ordnung» (Leipzig, 1811). Vene tööstuse ja kaubanduse kohta hoolikalt kogutud andmete najal avaldas autor siin ka oma vaateid majandusküsimuste ja riigi majanduspoliitika kohta. Kiitvalt mainides vene talupoja osavust käsitöös, pidas ta kapitalistliku tööstuse arengut käsitööst ikkagi vajalikumaks. Ta nõudis valitsuselt poliitikat, mis tööstust ja kaubandust soodustades toetaks kodanlust. Petri uskus siiralt, et pärisorjuse kaotamise järel ootab Venemaad hiilgav tulevik, kaovad kõik raskused ja hädad, ületatakse mahajäämus. [109]

Nii olid Petri vaated tööstusele ja kaubandusele kooskõlas kogu tema maailmavaatega. Teravalt arvustades ja hukka mõistes siingi kõiki feodaalseid tavasid, astus ta välja kapitalismi kõige laiema ja vabama arengu eest neil aladel.

Kõige eelöelduga on määratud ka Petri ajalooline koht. Ta oli järjekindel feodaal-pärisorjusliku korra vastane ja kritiseeris feodaalkorda radikaal-kodanlikelt positsioonidelt. Petri eesmärgiks ei olnud mitte feodaalkorra parandamine, vaid ta esitas selle täieliku kaotamise nõude. Asjaolu, et ta revolutsioonilist teed feodaalkorra hävitamiseks hukka ei mõistnud ja kodanlike revolutsioonide saavutusi täielikult õigustas, tõstab ta oma aja kõige progressiivsemate mõtlejate hulka. Petri väljendas oma töödes talurahva ja kodanluse tol korral ühte langevaid huvisid. Tema ideaaliks oli kodanlik riik ja kapitalistlik majandussüsteem, kuid tema võitlus feodaalkorra ja pärisorjuse vastu tuli objektiivselt kasuks talurahvale. Feodaalkorra ja pärisorjuse kriitika teravuses ei jäänud Petri maha Radištševist.

Tekib põhjendatud küsimus, kas Petri teadis midagi Radištševist? Ta viibis Venemaal neil aastail, mil toimus Radištševi protsess. Tema suur ning siiras huvi Venemaa vastu, andmete kogumine Vene majanduse kohta, ja eelkõige tema enese progressiivsed vaated võimaldaksid teha sellist oletust. Radištševi tundnud Dahlist räägib ta oma töödes korduvalt. Nendes on mitmeid märkusi, millest selgub, et ta on täiesti teadlik Venemaal valitsevast poliitilisest survest, «jakobiinide» ja üldse vaba mõtte tagakiusamisest, kirjavahetuse saladuse ja seadusliku korra puudumisest. [110] Selliste märkuste tegemiseks pidi Petril olema konk-

---

[109] Petri ülalnimetatud töös ei ole näha tsarismiga koostöö taotlust, nagu seda väidab J. Zutis (vt. Очерки по историографии Латвии, lk. 107). Petri arvustas ka selles töös valitsevat korda ja märkis, et ainult aadlivõimu ja pärisorjuse kaotamine loob Venemaa majanduslikule õitsengule eelduse.

[110] Vt. J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde, Bd. II, lk. 422—423; Briefe über Reval, lk. 27.

reetseid tähelepanekuid, kuid missugused need olid, seda me ei tea, Tundub ometi, et Petri kujunemine radikaalseks, peaaegu revolutsiooniliseks mõtlejaks Venemaal XVIII sajandi 90-ndail aastail pidi olema mingil määral mõjutatud vene eesrindliku ühiskondliku mõtte võitlusest feodaal-pärisorjusliku korra vastu.

*

Merkeli ja Petri teosed kutsusid esile balti-saksa aadlike metsiku raevu. Merkeli ja Petri poolt tehtud üldistused, feodaalkorra eitamine tervikuna, nende lähtumine kodanlikust ideoloogiast viisid mõisnikkonna marru. Nii teravalt ei olnud aadli võimutsemise küsimust Baltimail seni veel keegi üles tõstnud, nii selgelt ei olnud osutatud ka selle hävimise võimalusele revolutsioonis.

Merkeli ja Petri vastu algas balti-saksa reaktsionääride terav võitlus. Nende tööd keelati, neid püüti maha vaikida, kui see ei õnnestunud, siis algas vaenukampaania. Midagi põhjendatut ei suudetud aga seejuures esile tuua. Kui Merkelit sai veel riivata sellepärast, et tema käsitlus oli publitsistlik, siis Petri asjatundliku põhjalikkuse vastu polnud midagi öelda. Merkeli poolt väljendatud tõed olid ometi nii kibedad, et veel sada ja enamgi aastat hiljem ei suutnud balti-saksa autorid nimetada tema nime ilma vaenu ja laimuta. Sama maksab ka Petri kohta. Kuna Petri tööd ilmusid välismaal, olid mahukad, kompositsioonilt raskepärasemad, kuid sisult veel radikaalsemad kui Merkeli omad (Petri ise oli siin vähem tuntud), siis tema suhtes püüti ulatuslikumalt kasutada mahavaikimise taktikat. Kuid ka Petri vastu ilmus rida kirjutusi, tema tööde levitamist tõkestati ja teda ennast püüti taga kiusata ka veel Saksamaal, kuhu ta hiljem siirdus.[111] Olgu märgitud, et tagakiusamisest hoolimata jäi Petri ka hiljem oma radikaalsete seisukohtade juurde. Jälgides Saksamaalt siinseid sündmusi, avaldas ta XIX sajandi 30-ndail aastail artikli, milles ta arvustas teravalt olukorda Baltimail pärast talurahva maata vabastamist.[112]

Talurahvani Merkeli ja Petri tööd nende ilmumise ajal ei jõudnud. Hiljem levisid küll Merkeli «Lätlased» lätikeelses tõlkes käsikirjaliselt ka rahva hulgas. Petri töödest tõlgiti eesti keelde katkendeid alles XIX sajandi teisel poolel. Kuid Merkeli ja Petri teoste mõju eesti demokraatidele oli silmapaistev. Nii võib Merkeli otsest mõju ära märkida Fr. R. Faehlmanni, J. Köleri ja

[111] Vt. H. F. Tiebe, Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804; Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung oder die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Halle, 1805.

[112] Artikkel on tundmata. Liivimaa Üldkasulikus ja Majanduslikus Seltsis 1832. a. on see ette loetud. Protokollis märgitakse, et Petri vastu välja astunud üliõpilast premeerisid mõisnikud 500 rublaga. Vt. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, f. 1185, s.-ü. 64, 1832. a., 1. 82.

TRÜ Raamatukogu

C. R. Jakobsoni juures, Petri töid tundsid ja hindasid vennad A. ja P. Petersonid.

Kodanlikud eesti ajaloolased ei pööranud Merkeli ja Petri uurimisele palju tähelepanu. Korrati balti-sakslaste põhjendamatut etteheidet Merkelile, et ta ei orienteeruvat majandusküsimustes. Samal ajal aga Merkeli 1817. a. ilmunud artiklit, milles ta esitas oma kõige selgemad ja radikaalsemad nõuded talurahva maaga varustamise suhtes, refereeriti tavaliselt ebaõigelt.[113] Petri kohta ilmunud pikem O. Liivi artikkel ei anna kuigi sügavat analüüsi Petri vaadetest ja esitab naeruväärse väite, et Petri olevat pealiskaudne ja asjatundmatu.[114]

On muidugi selge, miks eesti natsionalistlik kodanlus võttis niisuguse seisukoha mineviku silmapaistvate progressiivsete mõtlejate suhtes. Merkeli ja Petri reaktsiooni ning sotsiaalse ülekohtu vastu suunatud võitlevad teosed, revolutsioonilise lahenduse võimalusele osutamine valitseva korra kriisi olukorras ei võinud olla meelepärane reaktsioonilisele, imperialismiaegsele manduvale kodanlusele, kes kartis ajaloo õppetunde. Täiesti vastuvõtmatu oli kodanlusele eriti Petri juures esinev heatahtlik ja lugupidav suhtumine Venemaasse ja vene rahvasse, Eesti vaatlemine Vene impeeriumi osana, Eesti-Vene tiheda suhtlemise positiivsete tagajärgede esiletoomine.

Nõukogude ajaloolaste käsitluses on seni valitsenud mõnevõrra ühekülgne hinnang G. Merkeli ja Joh. Chr. Petri kohta. Neid tõstetakse esile kui talurahva vabastamise nõudjaid ja feodaalkorra kriitikuid, kuid märgitakse stereotüüpselt, et nad olid reformistid ega pooldanud revolutsiooni, vaid asetasid oma lootused tsaarile.[115] Väga õigesti vaidleb sellise seisukoha vastu J. R. Cielavs[116] ja nimetab niisugust väidet otseselt faktide võltsimiseks. Ta märgib, et Merkel astus välja pärisorjuse kui süsteemi vastu, ja näitab, et kõik Merkeli lootused ei olnud ometi asetatud tsaarile või arvamusele, et valitsev klass ise vabastab talupojad. Ka ei saa nõus olla arvamusega, nagu oleks G. Merkel läinud talurahva maata vabastamise küsimuses tsarismiga kokkuleppele. Eespool oli näidatud, et Merkel hakkas arvustama maata vabastamist, niipea kui selle kahjulikud tagajärjed esile tulid.

Ekslik on täiesti samastada Merkeli ja Petri vaateid, eriti poliitilise võitlustaktika suhtes. Petri oli Merkelist radikaalsem, põhjalikum ja järjekindlam feodaalkorra kriitik. Ta ei teinud aadlile ühtki järeleandmist, vaid taotles aadli hävitamist sei-

---

[113] Eesti Biograafiline Leksikon. Tartu, 1929, lk. 315.

[114] Vt. O. Liiv, Märkmeid Johann Christoph Petri üle. «Eesti Kirjandus» 1929, nr. 4—5; Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 378.

[115] История Латвийской ССР. Т. I, Рига, 1952, lk. 411—412; Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, часть I, lk. 92—98; Eesti NSV ajalugu I. Tallinn, 1955, lk. 549—553.

[116] Я. Р. Циелавс, Несколько замечаний по поводу искажений истории философии латышского народа, lk. 188.

susena. Petri oli klassivõitluse õigustaja, talurahva ülestõusude õigustaja ja Prantsuse kodanliku revolutsiooni pooldaja. Tal oli mõningaid illusioone valgustatud absolutismi suhtes (kuid neid oli ka Radiščevil). Tema põhiline argumentatsiooni laad oli selline: aadel ei vabasta talurahvast ühelgi juhul, valitsejad tõenäoliselt ei saa seda teha, seepärast tuleb niikuinii revolutsioon. Revolutsioonid on aga hävitanud aadlivõimu ja see on hea. Selliste vaadete alusel ei saa Petrit lugeda reformistiks.

Merkel ja Petri ei olnud oma võitluses üksi, kuigi arvestades balti-saksa privilegeeritud linnakodanike reaktsioonilist iseloomu, ei saanud neil olla väga laia kõlapinda. Kuid neid tundsid ja toetasid kõik progressiivsed ringkonnad. Baltimaadel valitseva feodaalkorra kriitikaga ja saksa aadli võimutsemise hukkamõistmisega esines tol perioodil rida teisigi autoreid.

Võitlus feodaalse ja kodanliku majandusliku mõtte vahel toimus XIX sajandi algul ka ülikoolides.[117] Nii võib esile tõsta Tartu Ülikooli rektorit G. Fr. Parrotit, kes kritiseeris samuti valitsevat korda, oli ilmselt pärisorjuse vastane ja suhtus sügava poolehoiuga eesti talurahvasse. Parrot pooldas põllumajanduse ratsionaalset arengut, mõistis, et see ei saa teostuda ilma ühiskondliku korra põhjaliku muutuseta, ilma talurahva vabastamiseta. Vabastamine aga pidi tema arvates toimuma reformide teel valgustatud ainuvalitseja tahtel.[118]

Samuti peab mainima professor Joh. Ph. G. v. Ewersit, kes kirjutas mitu brošüüri agraarolude kohta Baltimail. Ewers tegi huvipakkuva võrdluse Eesti- ja Liivimaa 1804. aasta seaduste vahel, kusjuures ta Eestimaa 1804. aasta seadusele andis hävitava hinnangu. Siinjuures tuleb Ewersi käsitlust mõista nii, et sellega kaudselt kritiseeriti ka Liivimaa 1804. a. seadust.[119]

Tartu Ülikooli juhtiv õppejõud majanduslike distsipliinide alal, kameralistika, finantside ja kaubanduse professor aastatel 1803—1826 Fr. Rambach oli eesrindlike, kodanlike vaadetega. Ta oli veendunud pärisorjuse vastane ja talurahva vabastamise pooldaja,[120] kusjuures ta vabastatud talupoega tahtis näha kapitalistliku maarentnikuna, s. o. pooldas selliseid suhteid, mis valitsesid Inglismaal. Rambach tunnistas end Adam Smithi õpilaseks ja märkis, et majandusteaduslikud tõed A. Smithi süsteemi kohaselt «on riikide võimu ja õnne igavesteks tugisammasteks».[121]

---

[117] Vt. Н. К. Каратаев, Экономические науки в Московском Университете. Москва, 1956, lk. 42.

[118] Vrd. Fr. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902, lk. 150 jj.; A. Traat, Georg Friedrich Parrot. «Edasi», 1952, nr. 137.

[119] Vt. [Joh. Ph. G. v. Ewers], Provisorische Verfassung des Bauern-Standes in Ehstland. St. Petersburg, 1806; Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Dorpat, 1806.

[120] Fr. Rambach, Jacob Johann Graf Sievers. Dorpat, 1809, lk. 5—6; vt. ka järgmist peatükki.

[121] Fr. Rambach, Ueber Staatswirthschaft. Riga, 1804, lk. 28.

Kahtlemata kajastuvad tolleaegsed vaidlused tema 1804. aastal peetud kõnes, milles ta astus välja reaktsiooniliste, majandusteadust kahjulikuks teaduseks kuulutavate arvamuste vastu.[122]

Siinkohal võib ära märkida ka huvitavat tööd, mis saabus Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi poolt 1803. aastal väljakuulutatud võistlusele teemal: «Kuidas saab parandada siinse põllumehe olukorda majanduslikus ja moraalses suhtes ja millised vahendid oleks selleks kõige otstarbekohasemad kasutada». Töö saabus märgusõna all «O fortunatos nimium, sua si bona norinat, Agricolas!» Selle autor nimetab end korduvalt J. J. Rousseau pooldajaks. Ta konstateerib, et talurahva olukord Baltimail on tõepoolest äärmiselt halb, ja näeb viletsuse põhjust pärisorjuses ning mõisnike omavolis. Autor soovitab pärisorjus kaotada, pidades nagu Rousseau'gi vajalikuks seda teha talurahvast vastavalt selleks ette valmistades. Ilma pärisorjust kaotamata ei saa areneda majanduslik heaolu. Autor on teadlik, et talurahva vabastamine toob aadlile kahju, kuid arvab, et see on paratamatu ohver ja lepitus vägivaldse maavallutamise eest. Väga kõrgelt hinnatav on autori seisukoht, et vabastatud talupoeg peaks saama ka maaomanikuks, talle peaks kingitama mõni maatükk, või, kui ta saab jõukamaks, võiks ta selle osta.[123] Muidugi, mõisnike Majandusliku Seltsi liikmed seda tööd auhinna vääriliseks ei pidanud.

Nii kujunes Baltimail feodaalkorra lagunemise pinnal XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kodanlik majanduslik mõte, mis majanduslike raskuste põhjust nägi ikka veel püsivas feodaalkorras ja mis oma peamiseks loosungiks seadis talurahva pärisorjusest vabastamise nõude.

5. Diskussioon talurahva pärisorjusest vabastamise küsimuses Liivimaal 1817.—1818. a.

Aadli ideoloogide seisukohad diskussioonis (lk. 55). Kodanliku mõttesuunaga autorite seisukohad diskussioonis (lk. 59).

Feodaalse majandussüsteemi kriis, mis Baltimaades avaldus teravalt XIX sajandi algul, tekitades kogu põllumajanduse arengus ummiku, pidevad talurahva ülestõusud, milles põhiloosungiks kujunes vabastamise nõue, talurahva üldise ülestõusu kartus valitsevates ringkondades ja valgustajate ideoloogiline võitlus tõstsid tolle aja põhiliseks sotsiaalpoliitiliseks probleemiks talurahva pärisorjusest vabastamise küsimuse. Nende tegurite mõjul toimuski seadusandlike aktide väljakuulutamine talurahva pärisorjuse kaotamise kohta Eestimaal 1816. a. ja Kuramaal 1817. a.

[122] Vt. Fr. Rambach, Ueber Staatswirthschaft, lk. 28; vt. ka järgmist peatükki.

[123] Vt. ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, 1804. a., s.-ü. 27.

1817.—1818. a. kerkis talurahva vabastamine ka Liivimaal päevakorda. Siin oli uute, 1804. a. seaduste kohaselt koostatud vakuraamatute kehtestamine toonud kaasa talurahva rahutused. Aadel kartis talurahva üldise ülestõusu puhkemist ja ootas hirmuga aega, mil naaberkubermangudes asutakse 1816. ja 1817. aasta seaduste kehtestamisele. Pärisorjuse kaotamise küsimus võeti Liivimaa 1818. a. maapäeva päevakorda. Seda toetas Aleksander I teadmisel Baltimaade kindralkuberner Paulucci ja osa Liivimaa aadlit.

Need sündmused leidsid elavat kajastust majanduspoliitilises diskussioonis aastatel 1817—1818, milline trükisõnas arenes peamiselt Tartu Ülikooli professori Rambachi toimetatud nädalalehe «Neue Inländische Blätter» veergudel ja mõningais brošüürides. [124]

Puhkenud diskussioonis võime eristada kahte leeri. Ühel poolel asusid aadli ideoloogid täielikest pärisorjuslastest kuni näilise vabastamise pooldajateni, kes tahtsid säilitada feodaalkorra põhialuseid, otsides argumente selle kaitseks. Teise leeri moodustasid kodanlikud mõtlejad, kes taotlesid feodaalkorra ja pärisorjuse kaotamist, maa arengu suunamist kapitalistlikule teele. Feodaalkorra hävitamine ja üleminek kapitalismile vastas objektiivselt maa arenemise vajadustele ja talurahva huvidele. Talurahva enese majanduslikud taotlused esitati nõudmistena sagedaste ülestõusude aegadel, ning need kajastuvad ka rahvaluules. Talurahva ideoloogе rõhutud pärisorjade hulgast XIX sajandi algul ei saanud veel esile tõusta.

Aadli konservatiivse leeri seisukohti esitas diskussioonis kõige selgemalt A. v. Sivers, kes oli talurahva vabastamise vastane. Sivers väitis, et 1804. a. seadus on agraarolude korraldamiseks ja mõisnikel oma mõisatest küllaldaste kasude saamiseks küllalt hea. Seepärast ei tarvitsevat aadel taotleda mingit muudatust, ka mitte näilist vabastamist. Sivers püüdis väita, et talurahva olukord Liivimaal ei olevatki halb, millega ta ilmselt viitas mõttele, et ekspluateerimise süvendamine on veel võimalik. Ainult talurahva üldise ülestõusu kartus ja nähtavasti tsaari tahe võiksid Siversi arvates sundida uut seadust vastu võtma. Siversi artiklis on mõisnike seisukohad esile toodud küüniliselt ja ülbelt, kuid mingeid sügavamaid argumente pärisorjuse kaitseks ta muidugi esile tuua ei suutnud. [125]

[124] Kogu selleaegne poleemika on ära trükitud töös J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Riga, 1878. Vrd. ka Г. Поска, Характеристика литературных мнений об освобождении крестьян в Лифляндии. Журнал Министерства народного просвещения 1904, lk. 247—320; rida arvamusi talurahvaküsimuses, eriti Eestimaa talurahva seaduse vastuvõtmise puhul, esitati võimudele mitmesuguste märgukirjade näol. Nende kirjutiste esiletoomine arhiividest on alles ajaloouurimise ees seisev ülesanne, sest avalik diskussioon oli Eestimaa talurahva seaduse vastuvõtmise ajal keelatud.

[125] Vt. v. Sivers, Ein Wort zu seiner Zeit. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 78—85.

Talurahva vabastamise vastane oli ka Timofei Bock, kes reas muudes küsimustes on avaldanud progressiivseid vaateid.

Bock oli jälginud poleemikat talurahva vabastamise ümber, mis tol ajal kogu mõisnikkonda erutas. Ta kartis, et valitsuse survel võiksid aadlikud talurahva piiratudki isikliku vabastamisega nõustuda. Seepärast kavatses ta esineda sõnavõtuga Liivimaa 1818. a. maapäeval, kus vabastamise küsimus pidi arutusele tulema. Bock tahtis rüütelkonda üles kutsuda tsaari ja kindralkuberneri nõudmistele mitte alistuma.[126] Bock kirjutas: «Vaidlused talurahva vabastamise üle olid algusest peale kahtlase iseloomuga, sest keegi ei olnud huvitatud loobuma oma kõige olulisemast eesõigusest,» s. o. omandiõigusest talupoja isikule. Et keegi aadlikest talurahvast vabastada ei tahtvat, siis polevat vaja seda teha ka mitte tsaari meeleheaks, see poleks aadlike vääriline. Bock avaldas arvamust, et talurahva heaks olevat Liivimaal juba liigagi palju tehtud ja mõisnikud olevat toonud juba küllalt palju «ohvreid». Mööndes, et «orjus on samavõrd mõttetu kui vihaleajav institutsioon», väitis ta, et Liivimaa talupoeg ei olevat enam ori,[127] vaid seaduse kaitse all, ja see olevat olukord, mis vastavat tema hariduslikule tasemele, ning ses suhtes ei tarvitsevat enam midagi ette võtta.

«Meie hea tahe talurahva vabastamise asjas * on meid viinud juba liiga kaugele ja me ei võta selles suunas enam midagi ette, sest et asi ei seisa mitte selles, et panna talupojal sõnaga «vabadus» pead ringi käima, vaid selles, et kindlalt rajada kogu natsiooni heaolu...»[128] kirjutas Bock. Ta oli naiivsel arvamisel, et enamik aadlikke olevat humaansed ega taha talupoegi rõhuda. Talurahva ülestõuse Bock kartis, revolutsiooni koledused hirmutavad teda. Talurahva ülestõusude allasurumiseks pidas ta vajalikuks sõjaväe kasutamist. Bocki seisukohad talurahvaküsimuses ei olnud eesrindlikud.[129] Need olid aadliku-pärisorjuslase omad,

---

[126] Записка Т. Е. Бока. «Декабристы и их время», М. — Л., 1951, lk. 192.

[127] Seisukohta, et Liivimaa talupoeg pole ori, rõhutas juba W. Chr. Friebe, eriti kriipsutati seda aadli poolt alla pärast 1804. a. seaduste kehtestamist.

* Oli ju mõisnikke, kes ka 1804. a. seadust pidasid juba liigseks järeleandmiseks talurahvale.

[128] Записка Т. Е. Бока. «Декабристы и их время», lk. 197.

[129] А. В. Предтеченский, Современник декабристов Т. Г. Бок. Таллин, 1953, lk. 53—54.

Raamatu autor idealiseerib T. Bocki ja peab teda täiesti ebaõiglaselt lähedaseks dekabristidele. Ometi on temagi käsitlusest selge, et Bocki vaated talurahvaküsimuses on reaktsioonilised.

T. Bock areteeriti pärast oma märgukirja tsaarile esitamist. Peamiseks põhjuseks olid seejuures Bocki teravalt vaenulikud väljendused Aleksander I isiku kohta ja üleskutse tsaari isevalitsuslikku võimu piirata aadli ja linnakodanike esindusorgani kaudu. Kindralkuberner Paulucci tundis Bocki areteerimisest heameelt, sest seega vähenesid talupoegade vabastamise vastased väljaastumised maapäeval.

Vt. ЦГИАМ, ф. 109, г. 1841, д. 292, пакет 3, л. 50—52, 55—57.

kes idealiseeris patriarhaalseid suhteid mõisniku ja talupoja vahel. [130]

Teine grupp aadlikke pooldas sõnades talurahva vabastamist. Osa aadlikke nimetas end seejuures isegi «talurahva maaga vabastamise» pooldajateks (H. v. Hagemeister, K. v. Bruiningk), kuid tegelikult ei kavatsenud nad anda talupoegadele ei maad ega täit vabadust. Nende arusaamine «maaga vabastamisest» oli järgmine: isiklikult vabaks kuulutatud talupoeg pidi olema kohustatud jääma maale ja kandma feodaalseid koormisi, eriti tegema tegu. Mõisnik «pidi» talle endiselt andma kasutamiseks maad, seejuures tingimustel, mis sarnanesid 1804. aastal kehtestatud sättele. Seega oleks tegelikult endist viisi seaduses fikseeritud feodalismile iseloomulik talurahva maaga varustamine. Talurahva maaeraomandit kujundada aadlikud ei kavatsenud. Nagu neile vastased põhjendatult ette heitsid, poleks sellise projekti teostamine kuigi suures ulatuses kehtivat olukorda muutnud. Kodanlikku õpetust vabast võistlusest, elustavast konkurentsist, majanduslikust tegutsemisvabadusest seletati selle rühma esindajate poolt nii, et mõisnikule pidavat jääma täielik vabadus talurahvalt nõuda teotegemist ja endisi koormisi, sest feodaalne tegu olevat mõisniku «püha eraomand». Ja «liberaalne ning humaanne» parun Bruiningk kaitses innukalt teoorjust ja kirjutas küüniliselt, et talupoeg olevat ka tulevikus sunnitud mõisniku heaks töötama, ning kes seda ei taha, «seda õpetavad nälg ja hädа». [131]

Osa mõisnikke nimetas end talurahva «maata vabastamise» pooldajateks (R. J. L. v. Samson, H. A. v. Bock, P. v. Sivers jt.). Nad taotlesid kogu maa kuulutamist mõisniku piiramatuks eraomandiks, ilma mingi kohustuseta talupoega maaga varustada, ja kinnitasid, et reformi eesmärgiks ei olevat mitte talurahva liialdatud ning pidurdamatute soovide rahuldamine. Opereerides kodanlike loosungitega, kuid täiesti moonutades nende mõtet, mõistsid need aadlikud «vaba võistluse» all mõisniku õigust dikteerida talupojale teoorjuslikku rendilepingut, kuna «püha eraomandi» printsiip pidavat kaitsma mõisniku privilegeeritud monopoolset maavaldust ja õigustama mõisnikku, kui ta soovis talupoega maalt ära ajada. Rääkides kõlavate sõnadega talurahva vabastamisest, oldi ometi seisukohal, et mõisnik pidavat ikkagi

---

[130] Sellega ei ole öeldud, et Bock mõnes muus küsimuses ei oleks esinenud eesrindliku mõtlejana. Tema sügav patriotism, tema armastus Venemaa vastu, milles ta nägi oma tõelist kodumaad, väljaastumine Liivimaa aadli separatistlike tendentside vastu, tsaari despotismi hukkamõistmine ja lõpuks projekti koostamine tsaari isevalitsuse piiramiseks on hinnatavad progressiivsetena. «Julgeks revolutsiooniliseks mõtlejaks» teda siiski nimetada ei saa. Vt. Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1952, lk. 150.

[131] K. v. Bruiningk, Auch einige Worte auf Veranlassung der von Hagemeisterschen Vorschläge. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 56—61; H. v. Hagemeister, Vorschläge, allen livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1817.

jääma talupoja «loomulikuks kaitsehärraks», ja arvestati nii teoorjuse kui ka teatava isikliku sõltuvuse säilimist. Oma majapidamiste kapitalistlikku ümberkorraldamist, palgatöö suhetele üleminekut või talurahvale maa müümist ei kavandanud ka «maata vabastajad». Nemadki mõtlesid säilitada senist mõisate majandamise viisi talurahva teotegemise abil. [132]

Eestikeelseis kirjutistes asus maata vabastamist põhjendama ja kaitsma pastor O. Holtz. [133]

Nii ei kavatsenud ükski mõisnike rühmitus anda talurahvale ei täit isiklikku vabadust ega ka maad. Kasutades demagoogiliselt isikliku vabastamise loosungit, tahtis aadel selle varjus säilitada nii oma feodaalse maamonopoli, feodaalse sundtöö kui ka rea muid õigusi talupoja isiku kohta. Mingil määral ei kavatsetud loobuda oma seisuslikest eesõigustest. Feodaalse maaomandiga seotud privileegidele lisaks taheti aga «seaduslikult» saavutada selline täielik ja piiramatu käsutamisõigus kogu maa üle, nagu see kehtib kapitalistliku maaeraomandi puhul.

Muidugi, mõisnike maamonopol ei soodustanud kapitalistlike suhete arengut põllumajanduses, vaid oli just aluseks, mis võimaldas aadlil säilitada feodaalset tootmisviisi.

Nii jäid ka reformiga nõustunud aadlikud feodaalse majandussüsteemi kaitsjateks ega kavatsenud mingit kapitalistlikele tootmissuhetele üleminekut. Et varjata oma praktiliste ettepanekute pärisorjuslikku sisu, kasutasid aadlikud mõnevõrra ainult kodanlikku fraseoloogiat, moonutades sealjuures kodanlike majandusteadlaste õpetust.

Eelkirjeldatud mõisnike rühmituste vahet tunnetasid asjaosalised ise kui omavahelist, mõisnike asja. Kui sellesse segasid end kapitalistliku arengutee pooldajad, siis käratati neile järsult, et see olevat mõisnike eneste asi, mida nad oma maa ja oma talu-

---

[132] Vt. R. J. L. v. Samson, Ueber Hrn. v. Hagemeister's Vorschläge, allen Livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung empfohlen. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 31—39; H. A. v. Bock, Noch einige Worte auf Veranlassung der von Hagemeisterschen Vorschläge. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 66—68; P. R. v. Sivers, Auflösung einiger Hauptknoten zur Auflösung der Leibeigenschaft in Livland. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 166—184.

Viimati mainitud artikli autor oli 1803. a. maapäeva vaidluste puhul esitanud ettepaneku talurahva isiklikuks vabastamiseks. Eelnimetatud kirjutis näitab, et P. Sivers mõtleb «vabastamist» väga piiratuna, rea mõisniku õiguste säilitamisega talupoja isiku üle.

Talurahva maata vabastamist pooldas ka G. v. Rennenkampff. Oma töös «Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung» (Kopenhagen, 1818) kaitses ta sõnaselgelt mõisniku maaomandit ja mõisa suurpõllupidamist, astudes välja talupoegliku maaomandi vastu. Rääkides suuri sõnu teorendi ebaotstarbekusest, oli ta praktiliseks ettepanekuks ometi teotegemise säilitamise nõudmine, sest tema arvates olevat talupoeg teoga harjunud ja viimase kaotamine polevat seetõttu veel niipea võimalik.

[133] O. R. Holtz, Luggemised Eestimaa Tallorahva Moistuse ja Süddame Juhhatamiseks. Tallinn, 1817, lk. 77—79.

poegadega teha kavatsevad, ning inimestel, kellel ei ole kumbagi, ei maksvat asjasse segada, sest olevat väga kerge teha võõra varanduse kohta liberaalseid ettepanekuid. [134]

Kodanlikku mõttesuunda, millesse aadel suhtus vihase vaenulikkusega, esitas diskussioonis rida progressiivseid autoreid, kellede hulgast võib esile tõsta C. M. Schröderit, G. Merkelit, F. Rambachi ja mõningaid anonüümseid autoreid. Neile kõigile ühine oli nõudmine, et talupoeg peab isiklikult saama vabaks ilma igasuguste piiramisteta ning mõisniku õigused talupoja isiku kohta peavad kaduma täielikult.

Maaküsimuse lahenduses esines kodanlikel autoritel eri seisukohti. F. C. Rambach jt., nõudes talupoja täielikku isiklikku vabastamist, nägid vabastatud talupoega tulevikus maa kapitalistliku rentnikuna, kusjuures rendimäärad peaksid olema seadusega fikseeritud, et talupoeg ei langeks jälle mõisniku omavoli ohvriks. [135] Radikaalsemalt lahendavad maaküsimuse Schröder ja Merkel, kes püstitasid nõude, et vabastatud talupoeg peab saama ka maa omanikuks. Sisuliselt kõige kaugeleulatuvam oli kroonu maamõõtja Schröderi seisukoht. Ta taotles samaaegselt talurahva isikliku vabastamisega ka talurahva eraomandusliku väikemaaomandi loomist. Schröderi projekti järgi pidi talupoeg saama isikliku vabaduse täiesti tasuta, maa saagu ta küll otsekohe, kuid järkjärgulise väljaostmise teel. Kuna pärast teoorjuse kaotamist Schröderi arvestuse kohaselt umbes $^1/_6$ talupoegadest ei leiaks teenistust maal, siis neile võiks anda ülesharimiseks uudismaid, väljavaatega seda maad hiljem enesele saada [136]. Mõisamaid peaksid mõisnikud tulevikus majandama vabade palgatöölistega, mis võimaldaks palju parema maaharimise kui see on võimalik teoorjadega.

Schröderi talurahva vabastamise ja talurahva väikemaaomandi loomise projekti XIX sajandi algul tuleb kahtlemata hinnata progressiivsena. Kuigi maa omandamine pidi toimuma väljaostu teel, siis ei tohi unustada, et 1818. aastal kavandas osa dekabristegi alles talurahva vabastamist üldse ilma maata.

Ka Merkel oli talurahva maaeraomandi loomise poolt, tema soovitatud tee selleni aga oli keerukam ja aeglasem kui Schröderi oma. Ta rõhutas, et maamüügi operatsiooni puhul ei pea mõisnik kahju saama. Merkel rõhutas väga selgelt vahet, mis on tema talurahva maaga vabastamise projekti ja mõisnike «maaga vabas-

---

[134] Vt. X. Y. Z., Bemerkungen über den Aufsatz, die Verbesserung des Bauernstandes betreffend, in Nr. 17 u. 18 der Inländischen Blätter. «Neue Inländische Blätter», 1818, nr. 22, 23, 25.

[135] Vt. F. C. Rambach, Einige Worte über die im Werk stehende Verbesserung des Zustandes der hiesigen Bauerschaft. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 128—141.

[136] Vt. C. M. Schröder, Ideen und Vorschläge zur Realisierung eines Grundeigenthums für die Livländischen Bauern. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 96—101.

tamise» vahel ja märkis, et mitte talupoeg ärgu kuulugu maa juurde, nagu tahtsid mõisnikud, vaid maa kuulugu talupojale [137].

Nende seisukohtadega mõisnikud muidugi ei nõustunud. Eriti häiris neid talurahva maaomandi loomise nõudmine. P. W. Buxhoewden kirjutas, et ükski mõisnik pole nõus oma maast loobuma ja seda müüma. Ilma omaniku nõusolekuta ei tohi aga tema omandi üle otsustada. Teine mõisnik kirjutas, et olevat kõige arusaamatum ja imelikum nõudmine, kui arvatakse, et iga vaba inimest tuleb selleks, et ta saaks olla vaba, varustada maaomandiga. See nõudmine meenutavat muinasjutumaad, kus inimestele praetud tuvid suhu lendavad. Mõisnikud aga ei vaevunud kodanlike seisukohtade kaitsjatega tõsisesse vaidlusse laskuda. Rambachi ähvardasid nad kohtuga, et see oli julgenud mõisnike seadusterikkumisest rääkida, Merkelit ja anonüümseid autoreid sõimati, Schröderit püüti naeruvääristada ja üleolevalt pilgata. [138]

Diskussioon selgitas veel kord, et mõisnikud Baltimail XIX sajandi algul kaitsesid feodaal-pärisorjuslikku korda. Nad tahtsid suuremal või vähemal määral säilitada õigusi talupoja isiku üle, säilitada oma poliitilised privileegid ja kinnitasid üksmeelselt, et nad vabatahtlikult ühelgi juhul ega ühelgi viisil oma monopoolsest ja privilegeeritud maaomandist ei loobu. Kapitalistlikule tootmisviisile üleminekut nad reaalselt ei kaalunudki.

Mõtteavaldused talurahva vabastamise ja selle viiside üle keelati 1818. a. keskel. On ilmne, et nende vaidluste iseloom muutus selliseks, mis Aleksander I valitsusele enam ei olnud vastuvõetav. Ilmus ju just 1818. a. Schröderi brošüür, Rambach avaldas artikli, Merkel võttis sõna. Seega oli esitatud seisukohti, mis ületasid piiri, milleni valitsus oli oma reformidega nõus minema. Konkreetselt selgub see kindralkuberner Paulucci kirjadest tsaarile. Paulucci rõhutas, et diskussioon oli aidanud hajutada ekslikke arvamusi, s. o. ilmselt aadli asjatuid kartusi valitsuse liiga kaugele ulatuvate kavatsuste suhtes. [139] Aadlike kirjutiste järgi otsustades avaldas ta mõtet, et maapäeval esineb vähe neid, kes talurahva vabastamise vastu sõna võtavad. Paulucci arvates võib senise olukorra säilitamise kaitseks välja astuda Fr. Sivers, kuid ta loodab ilmselt, et T. Bocki areteerimine vaigistab n. ö. opositsiooni paremalt. [140] Rohkem muret tegid kindralkubernerile «mõnede teadlaste ja eriti härra Parroti poolt» esitatud ideed, mis võivad esile kutsuda valitsuse projekti vastast meeleolu. «Mõnede teadlaste»

---

[137] Vt. G. Merkel, Ansichten über die Art, wie die persönliche Freiheit den Bauren des Livländischen Gouvernements zu ertheilen wäre. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 62—65.

[138] Vt. P. W. v. Buxhoewden, Gegenerklärung. «J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland», lk. 149—151; A. B. C., Eingesandt. «Neue Inländische Blätter», 1818, nr. 19.

[139] ЦГИАЛ, ф. 1409, г. 1818, оп. I, д. 2508, л. 6.

[140] Kindralkuberner teatavasti siiski eksis. Maapäeva arutlused kujunesid väga ägedaiks ja ainult Paulucci surve sundis seadust vastu võtma.

all mõtleb Paulucci Parroti kõrval ilmselt prof. Fr. Rambachi, dr. G. Merkelit ja nende pooldajaid. Paulucci kirjast selgub, et seisukohtades, mida ta kartis, protesteeritakse talurahva maata vabastamise vastu.[141] Seepärast siis ilmselt toimuski diskussiooni keelamine 1818. aastal. Seega andis Aleksander I, nõudes näiliselt resoluutselt talurahva «vabastamist», sellele vabastamisele väga piiratud sisu, mis ei ületanud mõisnike poolpärisorjuslikke kavasid.

Liivimaa talurahva vabastamise akt kuulutati välja 1819. aastal. Nagu teada, toimus vabastamine piiratud kujul. Talurahva isiklik vabadus jäi nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus kärbituks, maad talupojad ei saanud ja kapitalistlik arenemine põllumajanduses sai siin alata nn. preisi teel.

6. Progressiivsete vene autorite seisukohti Baltimaade agraarküsimuses XIX sajandi algul

A. I. Arsenjev, A. S. Kaissarov, Dekabristide seisukohad Baltimaade talurahva vabastamise küsimuses (lk. 61).

XIX sajandi algul võtsid Baltimaade majanduslike, eriti aga agraarolude kohta sõna rida vene ühiskonnategelasi ja ametnikke, kelledest suur osa avaldas progressiivseid seisukohti. Nii tuleb märkida A. I. Arsenjevit, kes oli Liivimaa 1804. a. seaduse maksmapanemise komisjoni liikmeks ja on esile toonud siin valitsenud olukorra kohta terava kriitika.[142] Arsenjev mõistis hukka Liivimaa kubermangus valitseva aadli omavoli, vägivalla ja metsiku feodaalse ekspluateerimise. Ta nägi vastuolu mõisnike ja talurahva vahel, samuti ekspluateerimise erilist karmust, mille tulemusena rahvaarvu juurdekasv oli seisma jäänud. On oluline, et Arsenjev oskas näha juba külas alanud diferentseerumist ja pööras erilist tähelepanu sulaste olukorrale. Ta märkis, et Baltimail $^{9}/_{10}$ kogu põlduharivast rahvastikust ei ole maaga varustatud. Liivimaal oli kogu talurahva maa jagatud 20 000—30 000 peremehe vahel, kuid ülejäänud 300 000 inimest olid täiesti maata. Sulane oli niiviisi tegelikult kahekordse rõhumise all: teda rõhus nii peremees kui ka mõisnik. Taluperemees oli siin isandale kuuluv pärisori, aga samal ajal isandale kuuluvate orjade ülem ja käsuandja. Mõisniku poolt rõhutuna ja temaga vastuolus olles rõhus talunik ise samal ajal sulaseid. Arsenjev pidas peremeest koguni suuremaks sulase kurnajaks kui mõisnikku. Arvates, et

---

[141] ЦГИАМ, ф. 109, г. 1841, д. 292, пакет 3, л. 55—57. Et G. Fr. Parrot avalikust diskussioonist talurahva vabastamise kohta osa ei võtnud, siis see kindralkuberner Paulucci märkus on väga oluline tema seisukohtade väljaselgitamisel.

[142] Ю. Ф. Самарин, Сочинения. Том десятый. Окраины России. Выпуск шестой. М., 1896, lk. 235, 240—249, 263.

talurahvas võib Baltimail toime tulla Pugatšovi ülestõusu taolise väljaastumisega, kui olukord ei parane, juhtis Arsenjev korduvalt siseministri Kossodavlevi tähelepanu siinseile oludele. Uskudes naiivselt Aleksander I liberaalseid taotlusi, koostas Arsenjev projekti agraarolude korraldamiseks Baltimail. Selle projekti kohaselt tuli asuda pärisorjuse nõrgestamisele, kusjuures ta nägi ette, et kõigil mõisa talupoegadel, ka sulastel, peab olema õigus maad kasutada ja seda saada, kas siis talumaade ümberjaotamise või tarbekorral mõisamaade arvel. See projekt pidi lähendama siinse talurahva olukorda Sise-Vene kubermangude omale.

Pärisorjuse vastu astus välja Tartu Ülikooli professor A. S. Kaissarov, kes kaitses 1806. aastal Göttingenis dissertatsiooni teemal «Orjade vabastamise hädavajalikkusest Venemaal». Töö kirjutamise ajendiks oli olnud W. v. Ungern-Sternbergi brošüür (vt. lk. 33), mille metsikutele ja ultrareaktsioonilistele vaadetele Kaissarov asetas vastu Liivimaa 1804. a. talurahvaseaduse printsiibid, milles ta püüdis näha pärisorjuse kaotamise algust. Kaissarov idealiseeris 1804. a. seadust, ei mõistnud selle silmakirjalikkust, kuid asus siiski kindlalt pärisorjusevastasel positsioonil. [143]

Tõenäoliselt pärineb vene ametnike ringkondadest ka 1816. aastal koostatud märgukiri Eestimaa talurahva vabastamise kohta. [144] Märgukiri annab põhjendatud kriitika talurahva maata vabastamise projektile ja näitab, et kavatsetud seaduse kehtestamine ei paranda, vaid halvendab talupoegade olukorda. Talupoeg ei saa täielikku vabadust ja kaotab igasuguse õiguse oma maalapile. Märgukirja autori enda ettepanekud on aga väga mõõdukad. Ta soovitab Eestimaal kehtestada Liivimaa 1804. a. seadusega loodud olukorda, viimast ilmselt idealiseerides.

Vene eesrindlike mõtlejate väljaastumised feodaalkorra vastu rikastasid pärisorjusliku majandussüsteemi kriitikat rohkete uute, reaalsest elust väljakasvavate tähelepanekutega, väljendasid progressiivset võitlust feodaal-pärisorjusliku korra vastu. [145]

Ka Baltimaade talurahva pärisorjusest vabastamine ja selle järel siin kujunenud olud olid küsimuseks, mis tõmbasid endale vene eesrindlike inimeste tähelepanu. Eriti jälgisid Baltimail toimuvaid sündmusi dekabristid, kellede peamine tegutsemisaeg langes just 1816. ja 1819. aasta seaduste vastuvõtmise ja maksmapaneku algperioodi.

---

[143] Vt. J. Lotman, Tartu Ülikooli professor A. S. Kaissarov. «Edasi», 1955, nr. 10.

[144] Märgukirja publitseerija J. Kahki arvamisel pärineb selle autor komisjoni liikmete ringkonnast, kes töötas Eestimaa 1804. a. talurahva seaduse parandamisel.

Ю. Ю. Кахк, Составленная в 1816 году записка об «Освобождении» эстляндских крестьян. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1957, nr. 1, lk. 74 jj.

[145] Baltimaade agraarküsimuse käsitlus vene ajakirjanduse veergudel on põhjalikku uurimist vääriv küsimus, mida käesoleva töö autorid ei ole enesele ülesandeks seadnud.

Dekabristide üheks põhinõudeks oli teatavasti pärisorjuse kaotamise nõudmine. Seepärast pidasid dekabristid Baltimaade agraarreformi katsekiviks tulevasele reformile kogu Venes. Esialgu tervitasid dekabristid ka talurahva «maata vabastamist». N. Turgenev, üks dekabristide mõõduka tiiva esindajaid, avaldas arvamust, et ka sellisel kujul toob talurahva vabastamine ikkagi kaasa talurahva olukorra tunduva parandamise.[146] Jälgides aga vabastusseaduste teostamist praktikas, jõudsid dekabristid peagi arusaamisele, et maata vabastamine, nagu seda teostati Baltimail, oli manööver, mis jättis eesti ja läti talupoja endisse hädapõlve.[147] Dekabrist I. D. Jakuškin, kes ise teatavasti esialgu samuti plaanitses talurahva maata vabastamist, kirjutas 1819. aastal Baltimaade olukorda jälgides: «Imperaatori Moskvas viibimise ajal oli kuuldusi, et ta tahab vabastada talupojad, mida võis uskuda seda enam, et ta oli vabastanud Läänemere kubermangu talupojad, tõsi küll, selliste tingimustega, mille juures vabastatute olukord muutus endisest võrdlematult halvemaks.»[148] Nii võib märkida, et süvenedes Baltimaade talurahva pärisorjusest vabastamise tingimustesse, jõudis Jakuškin otsusele, et talurahva ilma maata vabastamine ei ole küsimuse õigeks lahenduseks.

Balti küsimust käsitles «Russkaja Pravdas» ka P. Pestel. Pestel andis siin hävitava hinnangu 1816., 1817., 1819. aasta talurahvaseadustele. Ta märkis, et talurahvale on antud ainult «valevabadus». Vabad talupojad Baltimail olid majanduslikult halvemas olukorras kui vene pärisorjad. Seega mõistis ka Pestel hukka talurahva maata vabastamise, nagu see oli teostatud Baltimail. Pestel märkis, et revolutsiooni õnnestumise järel tuleks erilist tähelepanu pöörata Baltimaade talurahva olukorrale ja asjaolule, et feodaalsüsteem on ajanud ka siia oma mädaseid juuri. Pestel kirjutas, et tulevikus tuleb rakendada kõik vahendid feodaalkorra igandite täielikuks ja lõplikuks hävitamiseks ning lätlaste (resp. eestlaste) olukorra viimiseks kooskõlla nende printsiipidega, mis kehtestatakse kogu riigis.[149]

Baltimail valitseva feodaalse rõhumise ja talurahva õigusteta olukorra kohta on dekabristidest sõna võtnud veel W. Küchelbecker, kes ise pärines Baltimailt, ja A. Bestužev-Marlinski. Nende töis esitatud mõtteist võiks ära märkida suurt kaastunnet rõhutud talupojale, ilma et majanduslikke olusid oleks võetud erilise vaatluse alla.

Nii näeme, et dekabristid esinesid Baltimaade agraarküsimuses

---

[146] Архив братьев Тургеневых. Выпуск 3-й. «Дневник Николая Ивановича Тургенева за 1811—1816 годы». Том II, СПб, 1913, lk. 336.

[147] Н. Тургенев, Вопрос освобождения и вопрос управления крестьян. «Русский заграничный сборник». Ч. III, т. I. Париж, 1859, lk. 8.

[148] Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. Москва, 1951, lk. 21.

[149] П. И. Пестель, «Русская правда». Наказ Временному Верховному Правлению. СПб, 1906, lk. 42—43.

progressiivsete seisukohtadega. Nad arvustasid ning mõistsid hukka valitsenud feodaalse rõhumise rangeid vorme ja astusid välja talurahva maata vabastamise vastu (eriti pärast 1816.—1819. a. seadusi). Seega andsid dekabristid oma panuse progressiivse majandusliku mõtte arenemisele ka Baltimaade agraarküsimuses.

7. Aadli ja kodanluse majanduslik mõte Eestis XIX sajandi 20-ndatest aastatest 50-ndate aastateni

Konservatiivse aadli võitlus teorendi säilitamise eest ja talurahva maaomandi kujunemise vastu (lk. 64). Liberaal-aadelliku majandusliku mõtte kujunemine. Selle esindajad Tartu Ülikoolis (lk. 65). Liberaal-kodanlik majanduslik mõte (lk. 69). Kr. Valdemar, A. ja C. Hueck'id. J. Johnson (lk. 74).

1816. ja 1819. aasta seaduste kehtestamisel iseloomustas konservatiivse aadli majanduspoliitikat püüdlus võimalikult ulatuslikult ja igakülgselt säilitada feodaalset tootmisviisi, s. o. säilitada feodaalset sundtööd — teotegemist. Uute rendilepingute sõlmimisel 1820-ndail aastail rõhutati, et maa antakse rendile endise orjusega ehk endise «numaga».

Konservatiivse aadli majandusteoreetilised sõnavõtud seadsid oma eesmärgiks kaitsta varisevat feodaalkorda.

Konservatiivsed aadlike rühmitused suhtusid sel ajal eitavalt agrotehnilistesse uuendustesse, kaitsesid kolmeväljasüsteemi, võtsid sõna kartulikasvatuse ja muude uute põllumajanduskultuuride vastu. Nad kartsid, et agrotehnilised uuendused teevad palgatööle ülemineku paratamatuks, ja sel puhul läheb kaduma nende võim talurahva üle. Konservatiivse aadli tõekspidamiste majanduslikuks aluseks oli teoorjusliku rendi kui mõisniku jõukuse põhilise allika külge klammerdumine. Reaktsionäär H. A. v. Bock astus välja kolmeväljasüsteemi ja teoorjuse kaitseks ning põllumajanduse ratsionaliseerimise vastu veel sajandi 40-ndail ja 50-ndail aastail, esinedes seejuures võltsitud faktilise materjaliga ja väitega, et talurahvas eelistavat teoorjust raharendile. H. Bockiga vaieldes rõhutas liberaal-kodanlike vaadetega J. Johnson, et talupoeg on raharendi vastu ainult siis, kui see aetakse ülemäära kõrgeks. [150]

Kui aastatel 1830—1840 talurahva vaesumisest tingitud ülestõusudes püstitatud maanõudmine võttis aadlile ähvardava iseloomu, siis kerkis päevakorrale talurahva maaeraomandi kujune-

[150] H. A. v. Bock, Sendschreiben an den beständigen Secretair der livländischen ökonomischen und gemeinnützigen Societät. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», N. Rf., Bd. 11, Dorpat, 1850, lk. 1—9; Noch ein Wort über die Frohne. «Inland», 1856, nr. 52; vrd. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1851, lk. 378—380, Jg. 1856, lk. 233—235.

mise probleem. Konservatiivne aadel (G. Nolcken jt.) ei tahtnud ühelgi tingimusel nõustuda talumaa müügiga, [151] vaid klammerdus oma monopolistliku maavalduse külge, kartes talurahva maaeraomandi tekkimise korral oma poliitilise võimu ja renditulude kaotsiminekut. Rida reaktsionääre asus kaitsma nn. «pärusrenti», s. o. olukorda, kus talupoeg 50-ks ja ka enamaiks aastaiks sõlmib teoorjusliku rendilepingu õigusega talu samadel renditingimustel edasi pärandada. [152] Sellise olukorra kehtestamine oleks pikaks ajaks säilitanud valitseva teorendi, süvendanud uuesti talupoja kinnistamist maa külge, ühe sõnaga toonud tagasi 1804. a. olukorra.

Seega püüdsid reaktsioonilised aadlike rühmitused XIX sajandi keskel säilitada valitsevat feodaalset sundtööd ja tõkestada kapitalistliku laadi kujunemist.

Need mõisnikud, kellede majapidamistes aastatel 1830—1840 olid toimunud agrotehnilised ümberkorraldused, avaldasid muudatuste kohta üksikasjalisi ja põhjalikke kirjeldusi, propageerides innukalt mitmeväljasüsteemi ning uusi põllumajanduslikke kultuure. Neis kirjutistes soovitati mõisamajanduse ümberkorraldamist talurahva kulul: mõisastada paremad talupõllud ja tõsta teokohustusi. Ka Liivimaa Majandusliku Seltsi liikmed astusid välja nn. ratsionaalse põlluharimise pooldajatena, vaieldes vastu neile mõisnikele, kes kaitsesid kolmeväljasüsteemi koos ühekülgse teraviljakasvatusega. Agrotehnika küsimustega tegeles ulatuslikult seltsi poolt väljaantav ajakiri «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft». Põllumajanduse ratsionaliseerimise alal oli Baltimaade aadlile autoriteediks-teoreetikuks Preisimaal tegutsenud A. Thaer, kelle teoseid siin ulatuslikult loeti ja trükiti. [153] A. Thaer oli kapitalismi arenemise preisi tee tüüpiline ja veendunud pooldaja, kes populariseeris oma mõisamajapidamise ümberkorraldamise kogemusi. Tema saigi agrotehnika küsimustes Baltimaade liberaalse aadli eeskujuks. 1839. aastal asutati Eestimaal (O. v. Grünewaldti eestvõttel) mõisnike Põllumajanduslik Selts, mille tegevus sarnanes Liivimaa seltsi omaga. Ka need põllumajanduse ratsionaliseerimist pooldavad aadlike rühmitused kaitsesid 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel alles teoorjust. Isegi Preisimaal sel ajal toimuv aadli huvidest lähtuv mõisamajandite kapitalistlik ümberkorraldamine ei leidnud Balti aadlike täielikku poolehoidu, esmajoones seetõttu, et Preisimaal oldi juba loobumas teoorjusest. Liberaalseks peetav Eestimaa mõisnik

---

[151] Vt. R. Staël von Holstein, Baron Hamilkar von Fölkersahm. Riga, 1907, lk. 25.

[152] Vt. H. v. Hagemeister, Ueber Erb-Pachten. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», Bd. 8, Dorpat, 1833, lk. 183; J. v. Dittmar, Ueber die Erbpacht. Sealsamas, lk. 384.

[153] Näiteks A. Thaer, Die Theorie über das Verhältniss der Ernten zu der Fruchtbarkeit des Bodens, ihre Vermehrung und Erschöpfung. Dorpat, 1818.

O. v. Grünewaldt avaldas 1833. a. pikema artikli, milles ta kaitses kõikide muude rendivormide kõrval teoorjuse eeliseid. Loomulikult lähtus Grünewaldt mõisnike huvidest ja arutas avalikult, millisel viisil oleks võimalik talupojalt kõige kõrgemat renti välja pressida. Ta jõudis järeldusele, et tegu olevat niivõrd odavalt arvestatud, et ükski teine rendiliik seda ei asenda ja, nagu kirjutas Grünewaldt: «Talupoeg on võimeline teoga produtseerima kõige kõrgemat renti.» [154] Edasi kirjutas Grünewaldt, et teokohustusi tulevat tõsta senisest veel kõrgemale, teopäevi «ratsionaalselt» ära kasutada, s. o. süvendada karmi sundimist, mõisapõlde laiendada, et talurahva tööjõud «asjatult» kaotsi ei läheks.

40-ndail ja 50-ndail aastail süvenes feodaalkorra kriis kogu riigis. Terava klassivõitluse ja majanduslike raskuste survel olid Baltimaade mõisnikud sunnitud agraarküsimuse järjekordselt kõne alla võtma. Probleemi ümber — kui ulatuslikke ja mis iseloomulisi mööndusi on vaja teha talurahvale ja kuidas ületada mõisate majanduslikud raskused — puhkes rohkeid vaidlusi. Sel perioodil kujunes aadli majandusliku mõtte alal põllumajanduse kapitalistlikku arenemist omaksvõttev liberaalne suund.

Liberaalne aadel orienteerus mõisamajapidamiste jätkuvale ümberkorraldamisele, milleks kapital taheti välja pressida talurahvalt raharendile ülemineku ja ühe osa maa müümisega. Nüüd jõuti seisukohale, et teotöö on mõisale majanduslikult vähem kasulik kui palgatöö. Ometi oli liberaalide juht H. Fölkersahm seisukohal, et mõisale pidi ka edaspidi paralleelselt palgatööga jääma võimalus kasutada talupoegade tööjõudu teorendi alusel. Seepärast võis tema projekti kohaselt talurahvale müügiks minna ainult osa maad, kuna ülejäänud talumaadel oleks mõisnik võinud säilitada soovi korral ka teotegemise. [155]

K. Bruiningk, kes alates XIX sajandi 30-ndate aastate lõpust oli välja astunud teoorjuse vastu ja pooldanud mõisapõllunduse ratsionaalset ümberkorraldamist [156], pidas samuti raharendile üleminekut ja lõpptulemusena ka talumaa müüki vajalikuks. Kuid need muutused pidid toimuma järkjärguliste reformide tulemusena ja lõplikult alles siis, kui talupoja intellektuaalne ja moraalne tase on vastavalt tõusnud, s. o. siis, kui talupoeg on mõisnikule alandlikuks ja kuulekaks kasvatatud! [157] Mõisniku kui talurahva «kaitsehärra» positsioon pidi edaspidigi säilima. Isegi selline reaktsionäär, nagu rahandusminister Cancrin, kellele

---

[154] O. v. Grünewaldt, Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der Ehst- und Livländischen Landwirthschaften überhaupt. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», Bd. 8, Dorpat, 1833, lk. 34—35.

[155] Vt. R. Staël v. Holstein, Baron Hamilkar von Fölkersahm, lk. 14, 16.

[156] Vt. K. v. Bruiningk, Betrachtungen über die Landwirthschaft in Livland seit 40 Jahren. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», N. Rf., Bd. 6, Dorpat, 1843, lk. 138 jj.

[157] H. v. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland, lk. 187, 209, 215—216.

Bruiningki projekt esitati, leidis selle olevat liiga konservatiivse. Kõik aadli ideoloogid — nii konservatiivid kui ka liberaalid — kaitsesid mõisnike seisuslikke ja poliitilisi eesõigusi (näiteks kohtu- ja kodukariõiguse püsimist) ja Balti erikorda.

Tartu Ülikoolis domineerisid kõne all oleval perioodil majandusala õppejõudude hulgas liberaalid. Teadlasena kõige silmapaistvam ja praktikuna kõige aktiivsem oli aastatel 1829—1845 ökonoomia ja agronoomia professor Fr. Schmalz, kes pooldas kapitalismi arengut põllumajanduses Preisi eeskujul. Preisi olusid seadis ta pidevalt eeskujuks nii oma kirjutistes kui ka loenguis. Agrotehnikat käsitledes toetus ta sageli A. Thaerile.

Teoreetilistes küsimustes tsiteeris Schmalz korduvalt vulgaarse poliitökonoomia koolkonna rajajat Say'd, kuid tegi seda siiski Say põhiseisukohti moonutades. Ta kiskus kontekstist välja laused, milles öeldakse, et majanduselu aluseks ühiskonnas on põllumajandus, et ilma põllumajanduseta ei saa eksisteerida tööstus ja kaubandus.[158] Say teatavasti viis oma arutluse neilt mõttekäikudelt edasi ja just vaidluses füsiokraatidega esitas seisukoha, milles näidati, et sama tähtis kui põllumajandus, on ühiskonna majanduselus ka tööstus ja kaubandus. Schmalzi käsitluses sai aga Say'st põllumajanduse ülistaja. Schmalz lähtus kõigis oma kirjutistes junkurliku suurmaapidaja — mõisniku huvidest. Ta propageeris innukalt mõisamajanduse seadmist teaduslikule, ratsionaalsele alusele ja selle kapitalistliku suurkäitisena organiseerimist[159]. Schmalz pidas vajalikuks võtta kasutusele paremaid põllutööriistu, kasvatada uusi kartuli-, juur- ja teraviljasorte, tegelda meriino lamba ja üldse loomakasvatusega. Karjamajandust pidas ta Baltimaade tingimustes teravilja kasvatusest tasuvamaks.

Teotegemist luges Schmalz ebaratsionaalseks ja mõisnikule mitte kasulikuks, sest teosulaste tööproduktiivsus oli äärmiselt madal, ja soovitas üle minna palgatööliste kasutamisele.[160] Oma seisukohti propageeris ta trükisõnas (eriti perioodilistes teostes «Neue landwirthschaftliche Mittheilungen» ja «Erfahrungen im Gebiete der Landwirtschaft» I—VII) ja ülikooli loengutes, teostades ka rohkeid praktilisi katsetusi rendile võetud Vana-Kuuste mõisas. 1834. aastal asutas ta seal põllumajandusliku instituudi, mille eesmärgiks oli välja õpetada noori mõisnikke ja mõisavalitsejaid. Talurahvale ta põllumajanduslikku haridust vajali-

---

[158] «Landwirtschaftliche Mittheilungen» 1830. Fünfter Band, Zweites Stück, lk. 21.

[159] Vt. Professor Dr. Schmalz, Versuch einer Beantwortung der Frage: ist es gut, oder wohl gar nothwendig, dass die Landwirthschaft wissenschaftlich behandelt werde? Riga und Dorpat, 1834.

[160] Fr. Schmalz, Bemerkungen zu dem Aufsatze des Herrn von Grünwaldt: Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der ehst- und livländischen Landwirthschaften überhaupt. «Neue landwirthschaftliche Mittheilungen». Bd. I, Dorpat, 1831—1833, lk. 298.

kuks ei pidanud, isegi Venemaal valitsuse poolt asutatud üksikuid põllumajanduskoole pidas ta ülearusteks, väljendades arvamist, et talupojale piisab täiesti praktilisest oskusest, mis omandatakse töö juures. Talumajanduse korraldus Schmalzi ei huvitanud. Mõisniku seisukohalt kõige otstarbekohasemaks pidas ta talude rendile andmist. Nii oli Fr. Schmalz tüüpiline kapitalismi arengu «preisi tee» pooldaja. Järjekindlal kapitalismi arengu kaitsmisel ja teorendi arvustamisel ei puudunud aga aastatel 1830—1840 oma positiivne tähtsus.

Muide, ka Moskva Ülikoolis esines XIX sajandi 30-ndail ja 40-ndail aastail liberaal-aadellikke kontseptsioone. Põhiprobleemiks oli sealgi põllumajanduse kapitalistliku arengu propageerimine ja vaidlused teotöö ning palgatöö «kasulikkuse» üle. [161]

Fr. Schmalzi järglaseks agronoomia professorina sai Alexander Petzholdt (1846—1872), kes kutsuti Tartusse Saksamaalt. [162] Petzholdti erialaks oli põllumajanduslik keemia, mille alal ta oli silmapaistev spetsialist — ühiskondlik-majanduslikud suhted huvitasid teda vähem. Petzholdti raamat «Vorlesungen über Agriculturchemie» on muide tõlgitud ka inglise, taani ja poola keelde. Pidades vajalikuks agrotehnika tõstmist kaasaja teaduse tasemele, ei puudutanudki Petzholdt küsimust, kuidas neid oma soovitusi oleks võimalik ellu rakendada teorendi — ja Venemaal — pärisorjuse tingimustes, kuigi ta ise oli põllumajanduse kapitalistliku arengu pooldaja. Tulnud Tartusse tutvus Petzholdt Baltimaade põllumajanduse olukorraga ja võttis ette mitu suurt õppereisi sise-Venemaale sealse põllumajanduse tundmaõppimiseks. Petzholdti avaldatud ulatuslikud reisikirjeldused sise-Venemaa reisidest puudutasid vähe ühiskondlik-majanduslikke olusid. [163]

Fr. Rambachi järglaseks kameraalteaduste, finantside ja kaubanduse professorina oli E. D. Friedlaender (1828—1854), samuti Saksamaalt Tartusse kutsutud teadlane.

Friedlaender, kes oli oma aja majandusteaduslikest probleemidest küllalt hästi teadlik, tundis ka klassikalist inglise poliitökonoomiat, kuid ei võtnud selle seisukohti omaks. Majanduselu nähtuste käsitlemisel oli ta täielikult materialismi vastane. Oma töös «Die Theorie des Werths» vaidleb Friedlaender Smithi, Ricardo ja Say väärtuseteooria vastu. Mõnevõrra armu leidsid tema silmis ainult Marxi poolt hävitavalt välja naerdud Mac Culloch ja Rossi. Friedlaenderi arvates tulevat eseme tarbimisväär-

---

[161] Vt. Н. К. Каратаев, Экономические науки в Московском Университете (1755—1955). Москва, 1956, lk. 70.

[162] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 1317, l. 75, 98, 252—253.

[163] A. Petzholdt, Beiträge zur Kenntniss des Innern von Russland zunächst in landwirthschaftlicher Hinsicht. Leipzig, 1851; Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855. Leipzig, 1864.

tust hinnata ka «kõrgematest eetilistest» huvidest lähtudes. Selletõttu peituvat sügav tõde väites, et riigimajanduse alus peaks olema usuline. [164]

Friedlaenderit võib lugeda parajasti Saksamaal kujunema hakanud reaktsioonilise sotsiaal-eetilise koolkonna pooldajaks majandusteaduses.

Kui majandusteaduse alal töötanud õppejõud Tartu Ülikoolis olid sajandi keskel põhiliselt aadli ideoloogid, siis üliõpilaste hulgas esines liberaal-kodanlikke ja radikaalseidki vaateid. On huvitav, et üliõpilasteni ulatus juba tol korral Fr. Engelsi töö «Töölisklassi olukord Inglismaal». Nimelt kuulutas ajaloo-keeleteaduskond 1857. aastal välja üliõpilaste auhinnatöö teemal: «Milles tuleb otsida põhjusi peaaegu üldisele käsitööseisuse langusele ja mida arvata mitmesugustest ettepanekutest ja katsetest, mis selle vältimiseks uuemal ajal eriti Preisimaal on tehtud?» [165] Teema oli valitud poliitilise ökonoomia professori Th. Grassi poolt nähtavasti järgmistel kaalutlustel. Teatavasti suhtusid reaktsioonilised majanduspoliitikud ja majandusteadlased XIX sajandi keskel vaenulikult kapitalistliku suurtööstuse arengusse ja otsisid vahendeid käsitöö kaitsmiseks. Nimelt kardeti, et koos vabrikutööstusega kasvab proletariaat ja teravneb klassivõitlus. Selle vältimiseks taheti tõkestada kapitalistliku suurtööstuse arengut ja toetada kapitalismieelseid tööstusliku tootmise vorme. Eespoolmärgitud auhinnatöö teema puhul ootas professor Grass töö teostajailt ilmselt käsitööd kaitsvaid seisukohti.

Antud teemale esitas töö Kristian Valdemar — hilisem üldiselt tuntud lãti rahvusliku liikumise tegelane. Valdemari töö pakub suurt huvi tema vaadete kujunemise selgitamiseks. Erilist tähelepanu pälvib töö aga seetõttu, et sellele lisatud kirjanduse nimestikus on kasutatud teosena märgitud: Friedrich Engels, Über die Lage der arbeitenden Klasse in England. Leipzig, 1845. [166] Seega luges ja kasutas Tartu üliõpilane Valdemar Engelsit juba 1857. aastal.

Kuidas siis mõistis üliõpilane Valdemar Engelsit ja millised olid üldse tema vaated õpingute ajal Tartu Ülikoolis?

Valdemar alustab oma tööd põhjaliku ülevaatega käsitöö ajaloolisest arengust. Ta näitab tsunftikorralduse positiivset osa tootmise arengule varasel keskajal, jõuab aga arutluse lõpptulemusena põhjendatud järeldusele, et tsunftikorraldus on XIX sajandil oma aja ära elanud. Käsitöö ei arene enam tsunftides, sest meistrid hoiavad neis kadedalt oma oskusi, võistlust kartes ei anna oma teadmisi edasi sellidele, ei püüa ise enam oma tööoskusi parandada, vaid loodavad elada privileegide kaitse all. Mööndes, et vabrik tõepoolest viib tsunftide langusele ja tõrjub käsitöö välja, leiab

---

[164] E. Friedlaender, Die Theorie des Werths, Dorpat, 1852, lk. 8.
[165] ENSV RAKA, f. 402, nim. 9, 1857. a., s.-ü. 560.
[166] Sealsamas, l. 89.

Valdemar, et nii ongi õige, sest tsunftikord tõkestab arengut. Tsunfte ja käsitööliste privileege pole tarvis kaitsta kunstlike seadustega, parem on nad kaotada. Juhul, kui mingis käsitööharus hakkab ennast tunda andma vabriku võistlus, soovitab Valdemar käsitöölistel oma ametist loobuda ja üle minna vabrikusse. Ta ei ole nõus autoritega, kes, kartes proletariaadi klassivõitlust, arvasid, et proletariaadi kasvu tuleks tõkestada sellega, et pidurdatakse vabrikutööstuse arengut — sellist poliitikat nimetab ta don Quijote võitluseks tuuleveskitega ja riigi ning ühiskonna enesetapmiseks. [167]

Nende seisukohtadega vastaski Valdemar teemas püstitatud küsimusele. Viimane oli esitatud lootusega saada käsitööd kaitsvaid argumente, Valdemar tõrjus aga sellise küsimuse asetuse üldse kõrvale ja asus kaitsma kapitalistliku suurtööstuse arengut. Ta kirjeldas suure poolehoiuga määratut ja varemnähtamatut tootmise kasvu, mis oli saabunud vabrikutööstuse arengu tulemusena. Ta rõhutas, et selliseid tulemusi oli võimalik saavutada ainult majandusliku tegevusvabaduse ja vaba võistluse olukorras — pooldades seega kodanlike majandusteadlaste seisukohti. Valdemar arvas, et suurtööstuse arengul ei ole piire. Miljonite inimeste tarbed olid alles rahuldamata ja tarvitsevat vaid mõelda Indiale ja teistele koloniaalmaadele, siis polevat vaja karta, et toodetavail kaupadel puuduks turg. Suurtööstuse areng toob Valdemari arvates kaasa hüvesid tervele inimkonnale ja seda ei tule tõkestada.

Nii vaidles Valdemar vastu kapitalistliku suurtööstuse kriitikale, mis tuli reaktsionääride poolt, kes tahtsid säilitada feodaalseid tootmissuhteid. Võrreldes kapitalistliku suurtööstuse arengut feodaalse tootmiskorraldusega, nägi ta esimeses ainult hüvesid.

Sellistel seisukohtadel oli Baltimaade tegelikkuses XIX sajandi 50-ndail aastail positiivne tähtsus. Siin tahtis konservatiivne aadel just neil aegadel üleminekut kapitalismile pidurdada ja säilitada võimalikult ulatuslikult feodaalkorra igandeid. Reaktsionääride poolt tuleva kapitalismi kriitika tagasitõrjumine oli kahtlemata progressiivne. Kuid feodaalse Venemaa tingimustes kasvanud Valdemar ei suutnud mõista kapitalistliku tootmisviisi kriitikat, mida Fr. Engels teostas proletariaadi positsioonidelt. Huvipakkuvad on Valdemari arutlused sel puhul. Nimelt kirjutab ta, et aastat 20 tagasi mõned Lääne-Euroopa autorid nägid vabrikutööstuse arengus «koos Engelsiga ainult põhjatut, kuulmatut viletsust», kus just alamate klasside hädad esile kerkisid. Jälgides ebaküpseid kapitalistlikke suhteid Baltimaadel ja Venes, tundus Valdemarile, et Engelsi «sünged ettekuulutused» veel suuremast töölisklassi vaesumisest suurtööstuse arengu tulemusena ei olevat täitunud. Engelsi «ümberlükkamiseks» toob Valdemar andmeid poolfeodaalsete Baltimaade oludest. Ta kirjutab, et

[167] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, 1857. a., s.-ü. 560, l. 29—30, 55.

tööliste palgad polevat viimase kümne-kahekümne aasta jooksul mitte vähenenud, vaid tõusnud (näide on Riiast), seega polevat ka tööliste olukord halvenenud, vaid paranenud.[168]. Valdemari arvates ei olevat karta ka tööpuudust, sest kogu aeg ehitatakse juurde vabrikuid, kus töölised võivad alati tööd saada. Jälle lähtub ta olukorrast Baltimaadel. Kuid vabrikutööliste palkade mõningasest tõusust Riias ja Baltimaades 50-ndatel aastatel avalduvast tööjõu puudusest ei saanud teha järeldusi kapitalistliku ühiskonna olude kohta. Siin oli kapitalistliku suurtööstuse areng alles algastmel, talurahvahulkadel polnud veel täielikku liikumisõigust, puudus vaba tööjõuturg ja ei olnud veel tööliste reservarmeed. Seepärast siin ei saanudki esineda arenenud kapitalistliku ühiskonna kõiki nähtusi. Baltimaade andmetega ei saanud 50-ndail aastail midagi tõestada kapitalistliku ühiskonna kohta üldse. On arusaadav, et neis oludes üliõpilane Valdemar ei suutnud näha ja mõista kapitalistliku arengu seaduspärasusi, millest kirjutas Engels.

Kuid tööliste olukorrast rääkides ei asunud Valdemar reservatsioonideta kapitalistide poolele. Ta möönis, et töölistel võivad tekkida raskused, kui uute leiutiste tulemusena osa töölisi vallandatakse. Sel puhul oleks pidanud tema arvates riik või vabrikuomanik töölistele mingit toetust maksma. Ta arvas aga, et vallandatud töölisegi olukord olevat ikkagi parem kui käsitöölisel. Tööline võib loota tööle uuesti asutatavas vabrikus, laostuval käsitöölisel ei ole aga mingisugust perspektiivi. Edasi märkis Valdemar, et pessimistlikud vaated tööliste tulevikule võisid tekkida siis, kui ei olnud veel teada töölisühingute «piiramatud ravi omadused». Valdemar arvas, et inglise töölised, toetudes oma ühinguile ja kooperatsioonidele, võivad tulevikus ka kriisi kergesti üle elada.[169] Tööliste ühinemisvabaduse toetamine oli muidugi progressiivne, kuigi lootused, mis ta asetas töölisühinguile, olid liialdatud. Selles küsimuses võttis Valdemar üle saksa kodanliku majandusteadlase F. G. Schulze-Delitschi seisukohad, kes tööliste klassivõitlust tahtis suunata kooperatiivse liikumise teele.

Oma ekslikust analüüsist kapitalistliku ühiskonna kohta, milles ta ei näinud pahesid, tegi Valdemar järelduse, et pole vaja mingit radikaalset võitlust selle korra vastu. Arvamusest, et tööliste olukord ei halvene vabrikutööstuse arengu tulemusena, järeldas Valdemar, et ka tööliste klassivõitlus ei kasva ja sealtpoolt polevat karta mingit hädaohtu valitsevale korrale. Töölised olevat rahul ega olevat vastuvõtlikud sotsialistlikele ning kommunistlikele ideedele. Need Valdemari seisukohad ei olnud mitte ainult naiivsed, vaid ka reaktsioonilised, kuid nähtavasti oleks enneaegne nõuda, et feodaalse Venemaa ja mahajäänud Baltimaade oludes Valdemar üliõpilasena oleks suutnud tõusta

---

[168] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, 1857. a., s.-ü. 560, l. 40—42, 90.
[169] Sealsamas, l. 39—40, 41—43.

kapitalistliku ühiskonna seaduspärasuste ning vastuolude mõistmise tasemele.

Kui Valdemar suhtus eitavalt kapitalismivastasesse revolutsioonilisse võitlusse, siis mõningaist tema möödaminnes tehtud märkustest selgub, et feodaalkorra pahede vastu pidas ta radikaalset võitlust vajalikuks ning asetas sellele võitlusele väga kaugeleulatuvad piirid. Nimelt kirjutas ta, et «idapoolsetes hurtsikutes» — ilmselt mõtles ta selle all Baltimaid — ja Leedu ning Galiitsia urgastes võivat näha veel suuremat viletsust kui too, mida kirjeldas Engels Inglismaal. Sellega on ridade vahelt mõista antud, et siin, kus häda on Inglismaa omast rängem, on palju enam õigustatud selline võitlusviis valitseva korra vastu, mida seal soovitas Engels. Valdemar kirjutaski, et siin «oleks kõige parem saavutada kõigi hädade hävitamine nagu Utoopiamaal» [170] — tähendab, tuleks taotleda üldse valitseva korra, s. o. feodalismi hävitamist ja täiesti uue korra kehtestamist. See Valdemari väljendus ei meeldinud reaktsioonilisele professor Grassile, kes pahameelega märkis, et töö autor on nähtavasti armunud mitte väga õnnelikku mõttesse Utoopiast.

Kogu Valdemari töö suund nähtavasti ei leidnud Grassi täit poolehoidu ja ta esitas üliõpilase kohta väga hea töö ainult hõbemedali saamiseks. Selle otsusega nõustus kogu fakulteet. Ainult liberaalne pedagoogika õppejõud Strümpel märkis, et esitatud töö on erakordselt hea ja iseseisev ning poliitilise ökonoomia alal pole üliõpilaste poolt seni üldse kunagi paremat tööd kirjutatud. Ta kahetses, et see ei saanud kuldmedalit.

Liberaal-kodanlike seisukohtade esindajateks Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail olid Alexander ja Carl Hueckid, [171] kellel Eesti- ja Liivimaal oli kaasatundjaid linnakodanluse ridades. Vennad Hueckid olid majanduselu igakülgse kapitalistliku arenemise pooldajad. Oma käsitlustes keskendasid nad peatähelepanu põllumajanduse küsimustele, kuigi ka tööstuse ja kaubanduse kapitalistlik arenemine leidis eriti A. Huecki poolt heakskiitmist. Liberaalse aadli seisukohtadest eraldab neid resoluutne feodaalkorra igandite ja aadli poliitiliste privileegide vastane väljaastumine. Esitades oma agraarolude ümberkorraldamise projekti, kirjutas C. Hueck, et kõik sundkohustused ja feodaalsed servituudid talurahvamaal tulevat kaotada. Feodaalsete igandite püsimist Preisimaal luges ta paheks, kuigi ta muidu Preisis toimunud reforme pooldas. [172] Mõlema autori poolt esitati väga kindlalt teotegemise kaotamise nõudmine, mille vajadust eriti A. Hueck

---

[170] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, 1857. a., s.-ü. 560, l. 90.

[171] Hueckid olid Tallinna bürgermeistri pojad, kes XIX sajandi algul olid omandanud Munalaskme mõisa. A. Hueck oli erialalt arst ja töötas sel alal ülikooli professorina, olles samaaegselt õpetatud Eesti Seltsi esimees. C. Hueck oli tegelik Munalaskme mõisa omanik.

[172] C. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, lk. 51.

tõestas rohkete, peamiselt majanduslike argumentidega, märkides, et teotegemise kasuks ei ole võimalik esile tuua midagi kaalukat. [173] Aadli ideoloogidest erinev oli A. Hueckil ka maaküsimuse lahendamine. Tema arvates peab privilegeeritud feodaalne maaomand kaduma. Mitte maa omamisest ei pea sõltuma inimese väärikus ja koht ühiskonnas, vaid seda peab määrama ainult rikkus. Maa ostmine ja müümine peab olema vabalt võimalik igaühel, kellel selleks on raha, maaga peab olema võimalik spekuleerida. [174] Hueck asus seisukohal, et üksteise kõrval võib ja peabki eksisteerima nii kapitalistlik suur- kui ka väikeomand. Need on tüüpilised kodanlikud seisukohad. Tuues põhjaliku kirjelduse sellest, kuidas peab toimuma feodaalse mõisa ümberkujunemine kapitalistlikuks põllumajanduslikuks suurettevõtteks, on C. Huecki (ka A. Huecki) juures põhitingimuseks, et kõik muudatused peavad toimuma reformistlikult, sest rahva ülestõusu ees tundis ta hirmu. Majanduslike argumentide kõrval, milliseid Hueckid tõid talupoegliku väikemaaomandi loomise kaitseks, on väga iseloomustav seletus, et ühe osa maa üleandmine talurahvale väldib kõige kindlamalt võimalikku revolutsiooni. [175] Aadli eesõiguste ja teoorjuse vastane väljaastumine, eriti aga talurahva maaeraomandi loomise mõtte propageerimine oli sajandi 40-ndail aastail kindlasti progressiivne ja vastas kahtlemata ka talurahva huvidele. Tegelikult suhtusidki eriti A. Huecki vaadetesse pooldavalt eesti valgustajad Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

Balti-saksa linnakodanluse liberaalsete ringkondade seisukohti väljendas 30-ndail ja 40-ndail aastail ajakiri «Inland». Majanduspoliitilistest küsimustest oli siin olulisel kohal aadli privilegeeritud ja monopoolse maavalduse arvustamine. Saksa linnakodanlust hakkas neil aastail huvitama kapitali paigutamine maasse ja ajakirja veergudel püüti otse kirgliku innuga põhjendada linnakodanluse õigust omandada mõisaid aadliga samadel alustel. [176] Sellega ühenduses avaldas ajakiri kriitilisi sõnumeid maal valitsevaist hädadest. Nii leidsid siin koha teated talurahva raske olukorra ja paratamatu vaesumise kohta maata vabastamise tingimustes. [177] «Inlandi» veergudel kirjutas sügava kaastundega talupoegade äärmisest viletsusest ka eesti valgustaja Fr. R. Kreutzwald. Siin avaldas teorendi vastaseid ja palgatööd propageerivaid käsitlusi Tartu Ülikooli professor Fr. Schmalz.

«Inland» tõi rohkesti andmeid Baltimaade tööstuse kohta, pool-

---

[173] Vt. [A. Hueck], Darstellung der landwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Gurland. Leipzig, 1845, lk. 170—171, 182.

[174] Vt. sealsamas, lk. 200—202.

[175] Vt. sealsamas, lk. 205. C. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland, lk. 49.

[176] Vt. «Inland», 1838, nr. 10, 11, 12, 19, 22, 23 jm.

[177] Über Bauerverhältnisse in den Ostseeprovinzen. «Inland», 1838, nr. 21.

dades selle kapitalistlikku arengut. Eriti huvitas aga toimetust kaubanduse ja linnade majanduse olukord. Selles küsimuses kaitses ajakiri balti-saksa linnakodanluse privilegeeritud ladviku huvisid, olles vaenulik linna elama asuvaile ja tavaliselt äärelinnades tegutsevaile eestlastele-väikekaupmeestele. Hädaldades saksa ladvik-kihi monopoolse positsiooni kaotsimineku üle, räägitakse üldse linnade laostumisest, kuna tegelikult toimus sel ajal ainult linnakodanluse eri kihtide vaheline sissetulekute ümberjaotumine. [178]

Liberaal-kodanlikel positsioonidel asus ka G. Merkeli poolt toimetatud «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland».

G. Merkel oli XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul aktiivselt võidelnud talurahva vabastamise ja maa kapitalistliku arengu eest. 1817. aastal oli ta esile tõstnud nõude, et talurahvas tuleb vabastada maaga. Kuid 1820. aastal kirjutas ta teose «Die freien Letten und Esthen», milles ülistas Baltimail toimunud maata vabastamist. Kui selle laostavad tagajärjed talurahvale 30-ndail aastail selgelt ilmnesid, asus Merkel valitsevat olukorda kritiseerima ja jälle kaitsma talurahva maaomandi loomise ideed. Ta tõi oma ajalehes kirjutisi, milles propageeritakse talupoegadele maa müümise mõtet, [179] seadis eeskujuks nende maade olukorda, kus talurahval oli maaomand, [180] eriti aga pooldas ta Prantsusmaa olusid, kus oli valitsev talupoeglik väikepõllupidamine. [181] Ka neid mõisaid, kus oli loobutud teotegemisest ja üle mindud raharendile, mainis ta tunnustavalt. [182]

Liberaal-kodanliku majandusliku mõtte esindajaks võib pidada ka esimest seni teada olevat majandusteadusliku haridusega eestlast, Jakob Johnson-Hantwigi (1806—1865). Johnson pärines Viljandimaalt ja oli kupja poeg. Tal õnnestus 1829. a. pääseda Tartu Ülikooli, kus ta õppis ökonoomiat 1833. aastani. Seejärel oli Johnson riigiteenistuses Kuramaal. 1840. a. omandas ta Jena ülikoolis dr. phil. astme ja hiljem Peterburis agronoomia magistri astme. Asunud 1841. aastal Peterburi, äratas ta seal tähelepanu oma laialdaste teadmistega põllumajanduse alal ja kutsuti Vaba Majandusliku Seltsi kaastööliseks. Seltsi tegevusest võttis Johnson osa väga aktiivselt, esines ettekannetega, kirjutas rohkesti ja oli paljude välismaiste põllumajandusseltside kirjavahetajaliige. Johnsoni algatusel hakkas Vaba Majanduslik Selts oma muude publikatsioonide kõrval välja andma saksakeelset ajakirja «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen

---

[178] Gr., Über den Verfall der Livländischen Landstädte. «Inland», 1837, nr. 1; Ueber den Verfall der kleinen Provinzial-, insbesondere der Kreisstädte in den Ostsee-Gouvernements, und Vorschläge zu deren Wiederbelebung. «Inland», 1846, nr. 48.

[179] «Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland», 1835, nr. 50.

[180] Sealsamas, 1836, nr. 3.

[181] Sealsamas, 1836, nr. 15.

[182] Sealsamas, 1835, nr. 44—47.

Gesellschaft zu St. Petersburg». Selle toimetajaks oli kogu ajakirja ilmumise vältel (1844—1864) Johnson, kelle kirjutatud oli sageli enamik ajakirjas ilmunud artikleid, eriti hilisemail aastail. Ajakirja teaduslikku taset hinnati üldiselt kõrgelt, tal oli rida tellijaid välismaal. Johnsoni sulest on ilmunud ka rida spetsiaalseid brošüüre põllumajanduse alal. Teoreetiliste teadmiste kõrval kasutas Johnson oma kirjutistes praktilisi tähelepanekuid põllumajanduse kohta, mida ta oli omandanud nii Baltimail talurahvaga kokku puutudes ja siinse põllumajanduse olukorda jälgides kui ka oma rohketel õppereisidel siseriigis ja välismaal. Oma elu viimastel aastatel seisis Johnson lähedal Peterburi eesti patriootidele, tundis hästi Kölerit, Karelli, Jakobsoni. On teada, et eriti C. R. Jakobson hindas kõrgelt Johnsoni ja kavatses temast avaldada pikema kirjutise. Võib arvata, et Johnsoni kui põllumajandusala hea spetsialisti vaated mõjutasid Peterburi eesti radikaalse intelligentsi seisukohti, eriti just 60-ndate aastate algul, mil Eestis agraarküsimus oli pidevalt päevakorras.

Johnsoni tööd võib suurtes joontes jagada kahte põhiliiki. Esiteks agrotehnikat käsitlevad ja teiseks maakorraldust ja sotsiaalmajanduslikke küsimusi puudutavad tööd. Enamikus oma töödest lähtus Johnson Baltimaade oludest. Johnson on kirjutanud rohkesti lühemaid retsensioone põllumajandust käsitlevate teoste ja artiklite kohta. Tema majanduslike vaadete väljaselgitamiseks on oluline arvestada tema poolt toimetatud ajakirja üldsuunda.

Suur osa Johnsoni 1861. a. reformieelsetest töödest käsitlesid põllumajanduse tehnika küsimusi. Johnson oli põllumajanduse ratsionaliseerimise innukas pooldaja. Ta propageeris uusi agrotehnilisi saavutusi, neid lugejaile põhjalikult tutvustades. Nii soovitas ta eriti kartulikasvatust, linatöötlemise ratsionaliseerimist, viinapõletamise ümberkorraldamist tehniliselt täiuslikumal alusel, käsitles põhjalikult hobusekasvatust. Eriti suurt tähelepanu pööras ta põllutööriistadele, maaparandusele ja maa väetamisele. Viimase küsimuse kohta on tal ilmunud mitmed spetsiaaluurimused, nagu «Versuch einer Anleitung zur Kenntniss und Behandlung der Düngmittel» (Dorpat 1839), milles ta eriti põhjalikult käsitles kunstväetise kasutamist. [183]

Kõigist neist kirjutistest selgub, et Johnson oli feodaalse rutiinse tehnika vastane ja astus välja uue, teaduse saavutustele rajaneva agrotehnika eest. Käsitledes põllumajanduse ratsionaliseerimist ei piirdunud Johnson ainüüksi mõisamajanduse vaatlusega, vaid pidas vajalikuks ka talumajanduse intensiivistamist

[183] Vt. Практическое руководство к употреблению всех доныне известных земледобрительных веществ или туков. СПб, 1846; Практические правила руководства при покупке лошадей; СПб, 1853; 2-е изд., 1855; Руководство к винокурению. СПб, 1859; Von der Nahrung der Culturpflanzen. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg» Jg. 1844, lk. 162; Ueber die Drainage. «Mittheilungen», Jg. 1852, lk. 269.

koos uute kultuuride kasutuselevõtmisega. Ta rõhutas eriti, et põllumajanduslikke teadmisi peab levitama ka talurahva hulgas. Selleks pidas ta vajalikuks põllutöökoolide asutamist talurahvale ning astus poleemikasse Tartu Ülikooli professori Fr. Schmalzi ja eriti H. v. Reinthaliga, kes arvasid, et talupojale piisavat praktilisest põllumajanduse tundmaõppimisest. [184]

Sotsiaalmajanduslike olude kohta sõna võttes käsitles Johnson oma ajakirja veergudel küllalt ulatuslikult talurahvaküsimust. Niivõrd kui seda lubasid tsensuuriolud ja muidugi seltsi juhtkonna ja liikmete vaadete põhisuunad, märkis ta ära Venemaa põllumajanduse mahajäämust ja rõhutas talurahva viletsat majanduslikku olukorda, mille peamiseks põhjuseks pidas ta pärisorjust ja teotegemist. [185]

See seisukoht oli Johnsonil kujunenud juba üliõpilasena prof. Schmalzi juures õppides ja Eestimaa olusid jälgides. 1830. aastal oli ta teinud põhjaliku arvutuse, milles näitas teotöö vähest produktiivsust ja majanduslikku ebatasuvust mõisnikule enesele. Kuid kui Schmalz ja üldse liberaalsed aadlikud piirdusidki eelmärgitud argumentidega oma väljaastumistes teoorjuse vastu, siis Johnson mõistis teotegemisel põhinenud majandussüsteemi hukka ka seepärast, et see põhjustas talumajanduse mahajäämuse ja talurahva viletsuse. Ta soovitas kaotada lapimaasüsteemi, vähendada talurahva koormisi, suurendada üksiku taluniku käes olevat maad. [186]

Eeskujulikeks pidas ta Eestimaal liberaalse mõisaomaniku C. Huecki ümberkorraldusi (aastatel 1830—1840), kes talupojad viis täielikult kapitalistlike rentnike seisundisse ja kaotas senise teorendi. [187]

Seega tõi J. Johnson olulisi uusi jooni tol ajal vene majandusteaduslikus kirjanduses ulatuslikult toimunud poleemikasse sundtöö ja vaba palgatöö eeliste üle [188] ja vaatles küsimust mitte ainult mõisniku, vaid ka talupoja seisukohalt.

Muidugi ei saanud Johnson kõiki oma vaateid trükisõnas vabalt esitada. On ilmne, et ta paljudes küsimustes sai esineda ainult vihjamisi. Pärisorjuslaste vastu välja astudes kritiseeris ta nende seisukohti, ilma igakord oma positiivset programmi esitamata. Tähelepanuväärne on, et Johnson soovitas lugejatele talu-

---

[184] Vt. «Mittheilungen», Jg. 1844, lk. 402—406; Jg. 1846, lk. 478.

[185] Vt. näiteks: J. Johnson, Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse der Insel Oesel. «Mittheilungen», Jg. 1850, lk. 335—408. Ilmunud ka separaadina.

[186] Vt. J. Johnson, Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse der Bauern in Kurland. «Mittheilungen», Jg. 1844, lk. 291—304.

[187] Vt. Johnsoni retsensiooni Huecki raamatu «Das Gut Munnalas in Ehstland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845» kohta. «Mittheilungen», Jg. 1847, lk. 281—282.

[188] Vt. Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956, lk. 128—130. Autor kahjuks ei käsitle J. Johnsoni vaateid.

rahva olukorraga tutvumiseks pärisorjuse vastu võitlevate autorite töid, nagu seda olid Merkel, Petri, Kaissarov ja Stroinovski. [189]

1857. aastal avaldas Johnson põhjaliku kirjutise Inglismaa põllumajanduse kohta, milles ta pooldavalt rõhutas selle kapitalistlikku iseloomu. Inglismaa kohta käivat materjali kasutas ta selleks, et tõestada teoorjuse ebaproduktiivsust, soovitada palgatööd ja üldse kapitalistlikku majandussüsteemi, kusjuures ta rõhutas farmerliku majapidamise eeliseid ja märkis, et edasiste reformide projekteerimisel ei tohi unustada talurahvast. [190]

Väga sapiselt ja kurjalt naeris Johnson välja Liivimaa reaktsionääri H. A. v. Bocki, kes 50-ndail aastail astus välja kolmeväljasüsteemi ja teoorjuse kaitsjana. Johnson näitas asjatundlikult, et Bocki kirjutus on sihilik tegelikkuse moonutamine, olukord, mida Bock püüdis kirjeldada, polnud reaalne. Väide, et talupojad eelistavad tegu raharendile, võib olla õige ainult siis, kui raharent tõstetakse mitmekordselt kõrgemaks, võrreldes teorendiga, jne. [191]

1861. a. algul — s. o. enne reformi — hakkas Johnson avaldama pikemat artiklite sarja «Ueber die Landwirtschaft in Russland», milles ta oma uurimisreisi ja kirjanduslike allikate põhjal andis ülevaate põllumajanduse olukorrast Venemaa eri osades. Selles jõudis ta järeldusele, et põllumajanduse tootlikkus Venemaal on palju madalam kui kapitalistlikes riikides. Ta näitas täpsete arvutustega, et kolmeväljasüsteemi ja teoorjuse juures ei saagi see kõrgem olla. Lähtudes kapitalistlikust majandusliku tegevuse kasulikkuse printsiibist, arvutas Johnson välja, et teraviljakasvatus valitseva primitiivse tehnika juures ei annaks kasumit, kui poleks talupoegade tasuta tööd. Johnsoni arvates oli talupojale kasutada antud maa eest teorendi alusel mõisniku jaoks tehtav töö arvestatud niivõrd odavalt, et ainult selletõttu oli võimalik Venemaalt vilja välja vedada. Oma arutlustest tegi Johnson järelduse, et põllumajanduses äärmiselt madala tootlikkuse juures oli talurahva ekspluateerimine üle igasuguste piiride minevalt raske. Selleks, et asja parandada, oli vaja Johnsoni arvates kogu olukorra põhjalik muutmine. Eeloleva talurahva vabastamise kohta väljendas Johnson soovi, et talupoegi varustataks vabastamisel küllaldaselt maaga. [192]

J. Johnsoni poolt XIX sajandi 40-ndail ja 50-ndail aastail teos-

---

[189] Vt. «Mittheilungen», Jg. 1848, lk. 55—56.

[190] Vt. Betrachtungen über den Stand der Landwirthschaft in Grossbritannien und Versuch die Ursachen anzudeuten, wodurch dieselbe die hohe Stufe, auf der sie steht, erreicht hat. «Mittheilungen», Jg. 1857, lk. 2, 10, 11.

[191] Vastuväited H. A. v. Bocki artiklile ilmusid ajakirjas «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1851, lk. 378—380.

[192] Vt. Ueber die Landwirthschaft in Russland. «Mittheilungen», Jg. 1861, lk. 1—11, 81—96.

tatud ratsionaalse agrotehnika propaganda ja teoorjusliku ökonoomika kriitika oli kahtlemata progressiivne. Eriti hinnatav on, et Johnson osutas talumajanduse iseseisva arengu vajadusele. Pooldades talurahva vabastamist ja maaga varustamist, oli Johnson reformieelsel ajal lähedal vene liberaal-kodanlike majandusteadlaste (Strukovi, J. Vernadski jt.) seisukohtadele, kes astusid samuti välja kapitalismi kiire arengu eest. Aktiivset võitlust valitseva korra vastu Johnson ei arendanud, tema kriitilisedki kirjutised on esitatud mõõdukas toonis ja ta soovitas muudatusi teostada reformide teel.

Kui pärast 1861. a. reformi suurkodanluse ideoloog J. Vernadski kujunes valitsema pääsenud kapitalistliku korra apologeediks, arenes J. Johnson demokraatlikumas suunas.

1861. aastal avaldas Johnson oma ajakirjas sõnumi talurahva vabastamisest ja trükkis ära uue seaduse mõnevõrra lühendatult. Kuid ülistavaid, kiitvaid ega tunnustavaidki lauseid sellele ei järgnenud. On ilmne, et Johnson võttis seaduse vastu kriitiliselt, kuid oma seisukohta ta ilmselt ei saanud või ei julgenud avaldada. Ajakiri jätkas agrotehnika küsimuste käsitlemist ja alles aasta pärast ilmus esimene artikkel,[193] milles Johnson avaldas oma arvamuse reformi kohta. Nimelt hakkas ta arutlema, milline on kõige otstarbekohasem põllumajanduslike majapidamiste suurus. Nii käsitletavas kirjutises kui ka samal teemal avaldatud eribrošüüris[194] jõudis ta otsusele, et väikemajapidamine on suurmajapidamisest otstarbekohasem. Ta leidis, et väikemajandis on võimalik hoolikamalt maad harida, sest ainult peremees teeb seda nii hästi ja põhjalikult kui üldse võimalik. Siinjuures astus Johnson välja talude liigse tükeldamise vastu ja arvustas seega 1861. a. seaduse hingemaa norme. Ta leidis, et hingemaa miinimumi norm peaks olema vähemalt kolm korda suurem, kui määrab seadus. Kesk-Venemaal ei ole ühel inimesel mitte võimalik 2 3/4 tiinul ära elada. Ühel inimesel (mitte «hingel») peaks siin kolmevälja-süsteemi juures igas põllus olema vähemalt 2 1/2 tiinu maad. Talu maksimaalne suurus võiks olla 30 tiinu. Talu sellise suuruse juures pidi peremees ise põllul kaasa töötama, mis Johnsoni arvates oli tingimata vajalik. Maa puudust Venemaal aga karta ei olevat, seda jätkuks kõigile soovijaile, kui aga maa jagada paraja suurusega tükkideks. Nende seisukohtadega andis Johnson asjaliku kriitika 1861. aasta seadusele, arvustades talurahvalt maa röövimist ja astudes välja suurmõisate vastu, lähenes seega kodanlik-demokraatlikele vaadetele. Me teame, et V. I. Lenin hindas kõrgelt reformijärgsel ajal seda kodanlike demokraatide seisukohta, milline kaitses kõige suuremaid, ilma igasuguste piiramisteta «hingemaid».[195]

---

[193] J. Johnson, Etwas über die zweckmässigste Grösse landwirthschaftlicher Grundstücke. «Mittheilungen», Jg. 1862, lk. 322 jj.

[194] «Правила оценки сельско-хозяйственных земель». СПб, 1862.

[195] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 85.

Mõisate suhtes avaldas Johnson oma seisukohti veidi varjatult. Ta märkis, et mõisate otstarbekohast suurust olevat raske kindlaks määrata, kuna mõisnikud ise arvavat, et nad vajavad hoopis rohkem sissetulekuid, kui neile tegelikult võiks lubada. Ilmselt pooldas Johnson sellise suurusega mõisat, mida mõisnik majandaks ise ilma valitsejata. [196] Mõisnik, kes ise tööd teeb ning ilma valitsejata maad harib, on aga õieti suurtalunik. Johnsoni käsitlusest võib välja lugeda eitavat suhtumist aadli suurmõisatesse. Ta oli kahtlemata põllumajanduse kapitalistliku, farmerliku arengu pooldaja nagu rida vene liberaalkodanlikke autoreid. Seejuures ei eitanud Johnson täielikult suurmaapidamist ja märkis, et rida tootmisharusid ei ole väikemajandis edukad, näiteks hobusekasvatamine ja üldse ulatuslik karjakasvatus. Ilmselt oli ta ainult privilegeeritud, feodaalse suurmaaomandi vastane. Johnson arvas, et arengut vastavas suunas peaks juhtima riigivalitsus, kes peaks kasutama oma sunnivõimu ning mitte lubama liiga suuri ega ka mitte liiga väikesi majandeid.

J. Johnson on kodanliku poliitilise ökonoomia positsioonidelt avaldanud seisukohti ka reas teoreetilistes küsimustes. Tüüpiline on Johnsoni arvustus Vene finantsministri Cancrini majandusteadusliku töö kohta. Cancrin oli teatavasti kapitalismi arengu vastane, eriti tööstuses, ja eelistas käsitööd ning üldse kapitalistliku suurtööstuse eelseid vorme. Sisuliselt väga kaalukalt esitas Johnson oma vastuväited ja kriitilised märkused Cancrini raamatu kohta. Ta osutas Cancrini argumentatsiooni nõrkustele reas küsimustes. Nii oli ta käsitöö ülehindamise vastane ja märkis, et ei saa eitada masinate ning üldse paremate põllutööriistade kasutamise eeliseid, mida käsitöö ei võimalda. Cancrin arvas, et vabrikutööstusega kaasnev proletariaadi tekkimine on pahe, ja tegi sellest järelduse, et vabrikutööstust ei ole vaja arendada, sest seega saab vältida proletariaadi tekkimist. Johnson märkis selle kohta, et proletariaadi küsimus tuleb lahendada teisiti, mitte aga tööstuse arenemist takistades.

Cancrin oli esitanud arvamuse, et vabadus ilma omandita on halvem kui pärisorjus, ning soovitas seepärast jääda pärisorjuse ja feodalismiaegse talurahva maaga varustamise juurde. Johnson möönas, et «vaba talupoeg Iirimaal ja Baltimail on viletsamas olukorras kui pärisorjad mitmel pool», kuid Cancrini järeldusega polnud ta siingi nõus. [197] Ta ise pidas ilmselt küsimuse lahenduseks talurahva vabastamist maaga.

Huvitavad on mõned teisedki Johnsoni majandusalased väljendused. Ta võttis omaks klassikalise poliitilise ökonoomia seisukoha, et iga ese saab oma väärtuse töö läbi. Sellest tegi ta järelduse, et

---

[196] Vt. J. Johnson, Etwas über die zweckmässigste Grösse landwirthschaftlicher Grundstücke, lk. 322 jj.

[197] Vt. J. Johnsoni arvustus Cancrini raamatu kohta (Die Oekonomie der menschlichen Gesellschaft und das Finanzwesen. Stuttgart, 1845). «Mittheilungen», Jg. 1845, lk. 468—471.

inimene on riigis kõige väärtuslikum kapital ning riigi ja ühiskonna edenemiseks on tarvis hoolitseda inimese eest, hoolitseda rahvaarvu kasvamise ja üldse inimeste heaolu eest. Ta oli aga naiivsel seisukohal, et riik on suuteline tagama kõigi elanike heaolu ning vältima proletariaadi tekkimise, kelle all ta mõistis varanduseta töötuid, «lumpenproletariaati», mitte aga vabrikutöölisi. [198]

Eeltoodust võime järeldada, et Jakob Johnson oli oma aja kohta silmapaistva haridusega agronoom ja liberaal-kodanlik majandusteadlane. Enne reformi kritiseeris ta feodaalset, teoorjusel põhinevat majandussüsteemi. Pärast reformi arenesid ta vaated demokraatlike seisukohtade suunas. Progressiivselt tuleb hinnata Johnsoni väljaastumist feodaalsete suurmõisate vastu ja väikemajapidamise iseseisva arenemise eest, milles lähtemotiiviks oli talupoja maaga varustamise taotlus elujõulise majandi jaoks vajalikus ulatuses. Majanduspoliitilistes küsimustes jäi Johnson liberaal-kodanlikele positsioonidele.

XIX sajandi 30-ndail ja 40-ndail aastail domineeris Baltimail üldiselt konservatiivne tendents majandusliku mõtte ja talurahva küsimuse lahendamisel. Ka kogu Venemaa ulatuses valitsesid pärisorjuse pooldajad, kes lükkasid talurahva vabastamise edasi. Seepärast võib selle perioodi kohta lugeda progressiivseiks kodanlike liberaalide seisukohti, kes pooldasid talurahva iseseisva väikemaavalduse loomist ja olid teoorjuse ning aadli privilegeeritud ja monopoolse maavalduse vastased. Nende nõudmiste alusel oli tol korral veel võimalik kodanlike liberaalide ja demokraatide koostöö.

8. Eesti valgustajate majanduslikud vaated

O. W. Masing — kapitalistliku majandusliku arengu pooldaja (lk. 80). Fr. R. Faehlmann — talurahva huvide kaitsja kapitalismi arengu preisi tee tingimustes (lk. 86). Fr. R. Kreutzwald. Tema poliitilised vaated. Kapitalismi arengu preisi tee kriitika ja rahvavalgustuslik tegevus XIX sajandi 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel. Agraarküsimuse käsitlus 50-ndatel aastatel. Kreutzwaldi sotsiaalmajanduslikud vaated 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel (lk. 90).

Eesti valgustajate majanduslikust mõttest saame rääkida alates XIX sajandi teisest-kolmandast aastakümnest. Valgustajaid iseloomustab võitlus feodaalkorra veel püsivate elementide vastu ja kodanliku, kapitalistliku arengu soodustamise eest, kusjuures nad seda võitlust arendasid lähtudes talurahva huvidest.

Kõige varasemana valgustajatest kerkis esile kirikuõpetaja O. W. Masing (1763—1832), eesti päritoluga köstri poeg. Tema viljakam kirjanduslik tegevus langes sajandi 20-ndate aastate algusse, s. o. 1819. a. seaduse elluviimise aega. (O. W. Masingu

[198] Vt. J. Johnson, Etwas über die zweckmässigste Grösse landwirthschaftlicher Grundstücke, lk. 322.

poolt välja antud «Marahva Näddala-Lehes» ilmus aastail 1821—25, «Maarahva Kalender ehk Tähtraamat» aastatel 1823—1826.)

Masingul on suuri teeneid eesti keele arendamisel. Tema hea rahvakeele oskusega kirjutatud ilukirjanduslikud palad, tema tegevus ajakirja ja kalendri väljaandjana on küllalt silmapaistvad. Oma kirjutistes võitles Masing ebausu, sektantluse ja harimatuse vastu ning püüdis levitada talurahva hulgas mitmesuguseid kasulikke teadmisi. Seda Masingu tegevust rahvavalgustajana, seega keskaegse feodaalkirikliku ideoloogia vastu, tuleb hinnata progressiivsena.

Masingu maailmavaate põhilaad oli kodanlik. Ta oli feodaalkorra vastane ja pooldas kapitalistlikku arengut, püüdes seda oma veendumuste kohaselt soodustada. Võitlus- ja tegutsemismeetodeilt jäi Masing valgustajaks-reformistiks.

Masingu majanduslikud vaated selguvad põhiliselt tema kirjutistest «Marahva Näddala-Lehes», kus ta korduvalt ja suure huviga võttis sõna majandusküsimustes. Väärtuslikku lisamaterjali annab tema erakirjavahetus, milles oli võimalik avalikumalt väljenduda kui tsensuurile alluvas trükisõnas.

Masingu ühiskondlikud ja poliitilised vaated selguvad juba tema suhtumisest 1819. a. talurahvaseadusse, mida ta selle tõlkijana hästi tundis. Seadust hindas Masing talurahva huvide seisukohalt. Ta nägi, et vabastamine sellisel viisil, nagu see oli toimunud Baltimail, ei anna talurahvale midagi. Ühes erakirjas kirjutas Masing 1820. aastal suure pahameelega, et 1819. a. seadus on «täiusliku jesuitismi kõige täiuslikumaks produktiks», et vabadus, mis praegu rahvale antakse, ei ole tegelikult mingisugune vabadus.[199] Seega on Masingu eitav suhtumine 1819. a. seadusse väljendatud küllalt selgelt. Ja ometi oma avalikes sõnavõttudes, rahvale endale määratud kirjutistes asus Masing selgeks tegema seadusest kinnipidamise ja sellele alistumise vajadust.[200] Kuidas seletada seda ilmset vastuolu? Muidugi, pastorina ei saanudki Masing 1819. a. seadust avalikult kritiseerida. Kuid Masingu kirjutised, milles ta omal algatusel ja täie veendumusega sisendas rahvale, et seadusele tuleb alistuda, olid siirad. Uut seadust eriliselt ülistamata, nagu seda tegid tavaliselt teised pastorid, kirjutas ta ikka ja jälle: «Kõik valitsus on Jumalast... kes valitsuse vastu tõrgub, ütleb kiri: see on Jumala vastupanija, ja peab teda hukka mõistetama.»[201] Selline hoiak oli tingitud Masingu üldisest maailmavaatest. Masing oli reformist ja valgustaja, kes ei pooldanud revolutsioonilist võitlust. Kuna just aastatel 1822—23 oli rahva hulgas puhkenud laialdane käärimine 1819. a. seaduse vastu, siis püüdis Masing oma kirjutistega rahva võitlust vaigistada. Sellepärast astuski ta välja seaduslikkuse kaitseks isegi siis, kui

[199] KM KO, O. W. Masing — J. Rosenplänterile 6. mail 1820. a.
[200] «Marahva Näddala-Leht» 1823, lk. 4.
[201] Sealsamas.

need seadused on «jesuiitlikud». Eriti kartis Masing rahva poolt rahutuste kestel esile tõstetud maa nõudmist, sest see riivas eraomandi printsiipi. Ta kirjutas, et kõik sellised nõudmised ei olevat mitte ainult rumalus, vaid mässamine: «... see on otsekohe nuheldav mässamise tegija, kes meeletumalt keisri vastu räägib, ja hukkamõistetavaks saab.» [202]

Masingu järgnevast tegutsemisest ja kirjutistest seaduse elluviimise ajal selgub, et tema suhtumine valitsevasse korda erines ometi tugevasti mõisnike omast. Kuna mõisnikud XIX sajandi 20-ndail aastail olid kaitsnud feodaalkorra joonte edasipüsimist kogu ühiskondlikus elus, siis püüdis Masing igati rõhutada neid kodanliku, kapitalistliku arengu võimalusi, mida uus seadus avas. Sellesuunaliselt pöörduski Masing oma kirjutistes talurahva poole ja õhutas talupoegi aktiivsele tegutsemisele oma majandusliku olukorra parandamiseks. Ta kirjutas: «Rumal on see inimene, kes ajalikku head põlates hinge head loodab saada.» Tema arvates ei pea inimene kurvanäoliselt norutama, käsi alati ristis pidama ja asjatult oma ihu vaevama, vaid peab aktiivse tegutsemisega juba maa peal endale suuremaid elumõnusid taotlema. [203] Need on otseselt kodanlikud mõttekäigud ja vaevalt sai tolle aja tingimustes pastori poolt rahvale määratud kirjutistes selgemalt hoiatada usuliialduste eest ning soovitada omal jõul taotleda juba maa peal parema olukorra saavutamist, s. o. «ajalikku head».

Masing hakkaski õpetama talurahvale põllumajanduse ratsionaliseerimist, intensiivistamist, uute kultuuride kasutuselevõtmist, mis võiks tema arvates rahva olukorda parandada. Nii soovitas ta aastatel 1821—1822 väga soojalt kartulikasvatust, ubade ja herneste, sibula ja küüslaugu kasvatamist ja maa paremat harimist. Ta kiitis linakasvatust, mis esmajoones võimaldab hankida suuremaid rahalisi sissetulekuid. [204] Mõisateski polnud tol ajal põllumajanduse ratsionaliseerimise alal tehtud kõike seda, mida Masing aastatel 1821—1825 oma «Marahva Näddala-Lehes» talurahvale soovitas. Tema kirjutistes avalduvat mõttesuunda, mis oli sihitud naturaalmajanduse ja rutiinse tehnika vastu ja mis tahtis talumajandust näha progressi kandjana põllumajanduses, tuleb hinnata positiivselt.

Kuigi Masing märkis oma õpetustes talurahvale, et «põlluharija seisus» on seatud kõigi teiste seisuste toitjaks, [205] ei olnud ta ometi ühekülgselt ainult põllumajandusega tegelemise pooldaja, seda enam, et ta sai aru, kuivõrd vähe ta nõuanded talurahva olukorda teoorjuse püsides ja talumajanduse mõisast sõltuvuse seisundis võisid parandada.

Hoopis innukam oli Masing, kui ta hakkas käsitlema kauban-

---

[202] Vt. «Marahva Näddala-Leht», 1823, lk. 11.

[203] Sealsamas, lk. 400.

[204] Vt. sealsamas, 1821, lk. 383—384, 386—388; 1822, lk. 199; 1823, lk. 338—339.

[205] Vt. sealsamas, 1821, lk. 189; 1823, lk. 348.

dust ja tööstust. Need küsimused leidsid asjatundliku, väga konkreetse ja reaalseid Eesti olusid arvestava valgustamise. Masing oli tööstuse ja kaubanduse kapitalistliku arengu veendunud pooldaja. Ta kirjutistes anti esmakordne põhjalik ja küllaltki asjatundlik kohaliku tööstuse käsitlus. Juba 1822. a. tõi ta kirjelduse Võisiku peegli- ja klaasivabrikust, andis ülevaate sealsest tootmistehnoloogiast, suhtudes väga pooldavalt kasutatavaisse mehhaniseerimisvõtteisse. Ta osutas majanduslikule elevusele, mille tööstusettevõte oli ümbruskonnas esile kutsunud, hindas seda, et klaasivabrik oli andnud talurahvale teenimisvõimalusi, kas põllumajandussaaduste müügiga töölistele või puu- ja kaubaveoga. Suure tähelepanu osaliseks said Masingu ajakirjas Narva vabrikud. Ta kirjeldas Narva kalevivabrikut, mainis Petšatkini paberimanufaktuuri, saeveskit jne. Masing esitas tootmisprotsesside kirjelduse, peatudes eriti üksikasjaliselt kalevivabrikuis kasutatavail masinail. Rahvapäraselt ja arusaadavalt kirjeldas ta ketramis- ja kudumismasinaid, suhtudes masinatehnikasse suure lugupidamisega. Ta märkis, et inimene ei saavuta oma kätetöös kunagi sellist kiirust ja täpsust nagu masin. [206] Ajakirjas tuuakse kirjeldus aurumasina leiutamisest ja üldse aurujõu kasutamisest tööstuses. Siira imetlusega rääkis Masing aurumasinast ning soovitas seda meiegi maal kasutusele võtta. [207] Nii propageeris ta aurujõu kasutamist tööstuses juba siis (1825. a.), kui Eestis veel ühtegi aurumasinat kasutusel ei olnud. [208]

Kohalike tööstusettevõtete kirjelduse kõrval esitas Masing küllalt põhjalikke käsitlusi Jamburi ja Peterburi vabrikutest, mida ta siinsetele igati eeskujuks seadis. Masina- ja aurujõutehnika ning üldse vabrikutööstuse selline käsitlus oli Eestis esmakordne.

Masing ei piirdunud ainult tööstusliku tegevuse kirjeldamisega, vaid astus välja innuka vabrikute asutamise propageerijana. Ta kirjutas 1825. aastal: «Kui Inglis-, Prantsus-, Rootsi- ja Taanimaal mitu tuhat neid vabrikuid, mis seesuguste värkidega siidi, puuvilla, villa ja lina ketravad, ning ka Peterburis ja Jamburiski sedasama tehakse, miks see siis meie maal võimatu peaks olema?» [209] Vabrikuid tuleb Masingu arvates tingimata asutada ja siis hoolitseda selle eest, et kiiresti oma maa meistreid välja õpetataks, kes asjatundlikult tööd teha mõistavad. Ta tõstis esile olemasolevate tööstusettevõtete positiivset mõju linnadele ja ümbruskonnale, näitas, kui soodustavalt vabrikud on mõjunud majanduselule üldse, jne. [210]

Kirjeldusi vabrikutest ei toonud Masing mitte ainult rahva valgustamise ja harimise eesmärgil, vaid arvestades pärast päris-

---

[206] Vt. «Marahva Näddala-Leht», 1822, lk. 90; 1825, lk. 253—255, 269.
[207] Vt. sealsamas, lk. 189—190.
[208] Eestis võeti esimene aurumasin kasutusele 1827. a.
[209] «Marahva Näddala-Leht», 1825, lk. 266—267.
[210] Vt. sealsamas, 1823, lk. 263—264.

orjuse kaotamist kujunenud avaramaid liiklemisvõimalusi, soovitas ta talupoegadele minna tööle vabrikutesse ja otsida seal teenistusvõimalusi. Ta kirjutas, et just maata inimesed võivad niiviisi saada teenistust, ning õpetas, kuidas kõrvaltöödega — kraavilõikamise, telliste tegemise, lauasaagimisega ja muuga — on võimalik ülalpidamist hankida.[211] Nendel õpetustel oli oma praktiline tähtsus. Masing näitas nendega eilsele pärisorjale konkreetselt, milliseid võimalusi elatumiseks ja teenistuseks saab mõisast lahkudes kasutada ja kuidas sel teel mõisniku mõjupiirkonnast pääseda. Oma kirjutistega ta otse soovitaski talupojal seda teha.

Aktiivset huvi tundis Masing ka kaubanduse vastu. Ta tõi sagedasti ja täpseid sõnumeid kaubandusest ning tõstis edukat kauplemist igati esile. Kirjeldades sadamas toimuvat kaubavahetust, märkis ta, et rahvas saab sadamas tööd ja teenistust.[212] Pärnu suhtes märgiti ära tähtis osa, mis seal oli linakaubandusel, jne.[213] Peterburi kaubandusliku elevuse kohta ütles Masing: «Kus seesugust kaubaajamist on, sinna langeb otsata rikkust ja vara kokku, ja tuleb tuhandeile-tuhandeile sellest head ja kasu . . .»[214]

Nii pidas Masing kapitalistliku tööstuse ja kaubanduse arenemist kõigile õnnistuseks — ettevõtja saab otsatut rikkust, tööline tööd ja teenistust. Sellised mõttekäigud olid tüüpilised kodanlikule poliitilisele ökonoomiale.

Väga oluline Masingu majanduslikes vaadetes oli korduv väljaastumine naturaalmajanduse ja ühekülgselt põllumajandusega tegelemise vastu. Ikka ja jälle rõhutas ta, et ei tule toota mitte ainult oma tarbeks, vaid ka müügiks. Mida kohapeal ei ole — nagu meil rauda ja soola — seda ostetagu julgesti mujalt ja makstagu kinni vilja eest saadava rahaga, sest kaubavahetus on ainult kasulik.[215]

Masing tuli korduvalt tagasi mõtte juurde, et toorainet ei peaks maalt välja vedama, vaid see tuleks ümber töötada ja alles siis müügile saata, sest nii oleksid kasud palju suuremad. Kirjeldades väga pooldavalt linakasvatust, aga ühtlasi ka linakaubandust ja lina väljavedu, juhtis Masing tähelepanu sellele, et võiks saada veel suuremaid kasusid, kui asutada vabrikuid ja toorlina asemel välja vedada lõuendit, linast pitsi, kanepist köisi ja purjeriiet, sest ümbertöötatud saaduste eest saab paremat hinda. Välismaalt saadud raha eest võiks siis osta kaupu, millest kohapeal on puudus. Selliselt astus Masing välja laialdase kohalike ressursside oskuslikule kasutamisele tugineva, geograafilise tööjaotuse pooldajana, soovitades innukalt kapitalistliku tööstuse arendamist. Ta kirjutas: «Viimaks tähendame, et kui üks rahvas seda, mis tema

[211] Vt. «Marahva Näddala-Leht», 1825, lk. 252.
[212] Vt. sealsamas, 1821, lk. 92.
[213] Vt. sealsamas, lk. 189.
[214] Sealsamas, 1823, lk. 243.
[215] Sealsamas, 1822, lk. 14, 90; 1825, lk. 253.

maa kasvatab, harimatult võõrastele müüb, ja seda valmis haritult jälle nende käest enesele ostab, et see rahvas pika peale vaeseks jääb, ja helisev raha aegamööda tema käte vahelt hoopis ära kaob; sellepärast, et oma toore kaubaga, mis haritud kauba vastu annab, seda ei jõua tasuda, vaid raha juurde peab lisama, ning aina selget hõbedat ja kulda andma.» [216] Masing sai aru, et mahajäänud agraarmaa satub sõltuvusse enamarenenud riikidest. Ta kirjutas: «Meie maa on neil päevil, nagu seda igaüks omast vaevast teame, väga rahavaene. Kuhu meie kuld- ja hõberaha jäänud? see on võõrale maile läinud. Seniajani aitas meid veel viinaajamine; aga on ka seegi praegu takistamas ja kinni hakkamas; vilja võõrale maile ka enam suurest ei tarvitata; kust siis raha meile peab tulema? — Läheb sestki veel, mis vanast korjatud, aastati palju võõrale maale, kust ta ei ilmaski tagasi tule. Mis meist siis viimaks ometigi peab saama? ehk mis peame katsuma ja tegema? Mis muud, kui et seda hakkame, mis inimesed kõigil mail ju ammustki teevad, et, mis nende maa kasvatab, mitte toorelt ära müü; vaid seda temast teevad, mis temast sünnib valmistada, ning seda võõra maa turule saadavad minema.» [217] Kui balti aadlikest majandusteadlased XIX sajandi 20-ndail aastail majanduslikest raskustest väljapääsemiseks suutsid soovitada ainult mõningat põllumajanduse ratsionaliseerimist ja meriino lammaste kasvatamist, siis püstitas Masing ülesande luua ulatuslik kodumaine kapitalistlik vabrikutööstus.

Võib kokkuvõtlikult öelda, et Masing oli innukas kapitalistliku majanduse arenemise pooldaja, asetades eriti tähtsale kohale maa tööstusliku arengu.

Peab märkima, et selline kapitalistliku tööstuse arengu propageerimine XIX sajandi 20-ndail aastail väärib positiivset hinnangut ka kogu Venemaa ulatuses. Kapitalistliku ühiskonna vastuolude küsimust Masing muidugi üldse ei püstitanud, ja Eesti oludes ei saanudki seda veel teha.

Baltimaade XIX sajandi 20-ndate aastate olukorras, kus aadel püüdis igati säilitada feodaalset korda, oli kapitalistliku arenemise innustamisel progressiivne tähtsus.

Masingu hinnang kirjanduses on olnud vaidlusealune. Teda on püütud esitada kui saksa aadli käsilast, kelle tegevuses puudub igasugune tunnustust vääriv joon. Teiselt poolt on kaldutud Masingut idealiseerima, kusjuures on küll rõhutatud tema vaidlematuid teeneid eesti keele arendamisel ja rahvavalgustajana, kuid ei ole antud tema maailmavaate klassianalüüsi. [218] Eespool toodud materjal Masingu majanduslike tõekspidamiste kohta näi-

---

[216] «Marahva Näddala-Leht», 1825, lk. 275.

[217] Sealsamas, lk. 275.

[218] Vt. K. Laigna, «Estofiilid» — balti parunite kuulekad kannupoisid. «Nõukogude õpetaja», 1951, nr. 2.

J. Käosaar, Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos. «Sirp ja Vasar», 1952, nr. 5—7.

tab, et ta oli kodanlik mõtleja, oma poliitilistes vaadetes aga reformist-valgustaja. Tema panuseks majandusliku mõtte arengusse Eestis oli talumajanduse vajaduste esikohale seadmine ja kapitalistliku tööstuse arenemise konkreetsete perspektiivide esitamine ning selle igakülgne propageerimine alles püsiva feodaalse tootmisviisi tingimustes.

Feodaal-pärisorjusliku korra kriisi teravnemine Venemaal XIX sajandi 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel kutsus esile järjest laieneva klassivõitluse. Väljendades rahvahulkade protesti ja meelepaha, vormistus Venemaal sel ajal uus, revolutsioonilis-demokraatlik mõte, mille silmapaistvamateks esindajateks olid Herzen, Ogarjov [219] ja Belinski. Herzeni revolutsioonilist agitatsiooni jätkasid ja viisid edasi Tšernõševski, Dobroljubov ja teised segaseisuslaste-revolutsionääride põlvkonna esindajad. Neid kõiki ühendas asjaolu, et nad olid rahvahulkade, eriti talurahva huvide väljendajad. Samal ajal olid nad aga ka revolutsionäärid, võideldes feodaal-pärisorjusliku ja isevalitsusliku korra revolutsioonilise hävitamise eest. Võitlus feodaalkorra, selle igandite ja talurahva lõpliku vabanemise eest toimus kogu Vene hiiglariigi territooriumil. Olenevalt eeskätt kohalikest tingimustest ei suutnud eesrindliku mõtte esindajad aga igal pool tõusta revolutsionääride tasemele.

Eestis oli mõisamajanduse algav ümberkorraldamine XIX sajandi teisel veerandil kaasa toonud talurahva äärmise viletsuse. See kutsus esile terava klassivõitluse, kus rahva üheks põhinõudeks oli maa nõudmine. Talurahva võitlus oli objektiivselt võitluseks kapitalismile ülemineku revolutsioonilise tee eest. Massiline rahvaliikumine äratas eesrindliku ühiskondliku mõtte Eestis, mis kajastas kõige laiemate rahvakihtide protesti ja võitlust valitseva korra vastu. Eesti talurahva hulgast tõusnud, talurahva huvisid kaitsvateks silmapaistvateks valgustajateks-demokraatideks olid Fr. R. Faehlmann ja Fr. R. Kreutzwald.

Faehlmann ja Kreutzwald olid esijoones kultuuritegelased, kes panid suurt rõhku rahva haridusliku taseme tõstmisele, tema silmaringi ja üldise teadlikkuse laiendamisele. Muidugi pidid nad seisukoha võtma ka aktuaalsetes poliitilistes ja majanduslikes päevaprobleemides, olid ju XIX sajandi 40-ndaist kuni 60-ndate aastateni kõik ühiskondlikud küsimused seotud agraarküsimusega.

Fr. R. Faehlmann (1798—1850) tegeles viljakalt eesti keele uurimise ja rahvaluule kogumisega ning mõningal määral kirjanikuna. Sealjuures oli Faehlmann väljapaistvate võimetega ja suure praktikaga arst.

---

[219] Vt. Е. М. Филатова, Экономические взгляды Герцена и Огарева. Госполитиздат, 1953.

Jälgides Eesti tegelikkust 30-ndail — 40-ndail aastail, lähtus Faehlmann poliitiliste ja majanduslike olude hinnangul eesti talurahva huvidest. Saksa aadli võimu meie maal mõistis ta hukka. Iseloomustades sakslaste maavallutust XIII sajandil, kirjutas Faehlmann: «Must märk seisku ajaloo raamatus sellel kohal, millal sakslaste jalg esmakordselt (Eesti) maale astus. Rüütel pidas ennast eestlastega võrreldes kõrgemaks olendiks, keda ta röövis ja oma veoloomaks tegi.» [220] Oma avaloengus eesti keele lektorina ülikoolis 1842. aastal märkis Faehlmann, et sakslaste maaletuleku puhul kasutati ristiusku ettekäändena rahva alistamiseks, maal kehtestati feodaalne vägivald ning toores rusikaõigus. «Eestlane tehti orjaks ja see orjus hakkas kehtima kogu ajaloos küll täiesti enneolematul karmil kujul.» Eestlane muutus päev päeva kõrval mõisniku heaks vaeva nägevaks tööloomaks, talupoeg pidi palehigis töötama, härra aga priiskas. Faehlmann kordas seejuures Kelchi kroonika väljendit, et Liivimaa on pappide paradiis, aadli taevariik ja talupoegade põrgu. [221] Selliselt andis Faehlmann oma hukkamõistva otsuse nii sakslaste röövvallutuse kui ka kogu keskaegse feodaalkorra kohta. Neis küsimustes on tema seisukohad lähedased XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse radikaalsete kodanlike ideoloogide G. Merkeli ja J. Chr. Petri omadele.

Kuid Faehlmann ei piirdunud ainult mineviku arvustamisega. Sõnavõttudest kaasaja kohta ilmneb, et ta vihkas ka XIX sajandi teisel veerandil Eestis valitsevat poolfeodaalset korda ja saksa aadli võimutsemist. Oma vaidluses parun Nolckeniga julges ta väljendada, et sakslaste «õigused» Baltimaile on usurpeeritud õigused ja vägivaldse võimutsemisaja kestus ei muuda olukorras midagi — sakslastel ei ole mingit õigust siinsele maale, nende privileegidel ei ole mingit ajaloolist ega moraalset põhjendust. Kui Nolcken seepeale väljakutsuvalt ütles, et sellisel puhul peaks järelikult kõik sakslased maalt välja aetama, siis Faehlmann vastas, et see maa on eestlaste isamaa ja oleks ainult õiglane, et rahvas oma isade pärandi jälle päriks. Ei omal ajal Lübeckist tulnud röövvallutajatel ega praegusel aadlil ole sellele suuremaid õigusi kui maa põlisrahval. [222] Siit võime teha järelduse, et Faehlmanni seisukoht sakslaste poliitilise ja majandusliku võimutsemise küsimuses Baltimail oli täielikult eitav.

Faehlmannil ei olnud spetsiaalset majanduslikku haridust ja tema majandusalaseid mõtteavaldusi pole palju. Nende analüüsimisel kujuneb Faehlmanni vastavaist tõekspidamistest siiski küllalt kindlailmeline pilt. Faehlmann lähtus kahtlemata talurahva

---

[220] Vt. Fr. R. Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum. Tallinn, 1953, lk. 114.

[221] Fr. R. Faehlmann, Elementar- und Formenlehre der estnischen Sprache für seine Zuhörer. KM KO, ÕES, M. A. 170 : 7, l. 3—5.

[222] Fr. R. Faehlmann, Mein Streit mit Nolcken u. Liphart. «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus». Tartu, 1936, lk. 207—209.

huvidest, millest tulenes ka tema hinnang 40-ndatel aastatel maal valitsenud majandusliku olukorra kohta. Ta märkis, et on vähe sellest, kui öeldakse, et rahvas on siin rõhutud, vaid tuleb öelda, et rahva olukord on siin otse meeleheitlik.

Juba eelmainitud vaidlusest Nolckeniga selgub ka Faehlmanni suhtumine ajajärgu kõige otsustavamasse ja olulisemasse sotsiaal-poliitilisse probleemi — maaküsimusse. On ilmne, et Faehlmanni veendumuste kohaselt peab maa kuuluma eesti talurahvale, rahvas peab oma isade pärandi jälle tagasi saama. Jälgides talurahva rahutusi XIX sajandi 40-ndail aastail, mõistis Faehlmann, et üheks oluliseks käärimise põhjuseks on just maaküsimus. Ta märkis, et usuvahetuse seismapanekuks (usuvahetust Faehlmann ei pooldanud) peaks kindlustatama talumaa puutumatus.[223] 30-ndail ja 40-ndail aastail toimunud mõisamajanduse ratsionaliseerimise puhul hindas Faehlmann kõiki uuendusi talurahva seisukohalt, märkides ära need raskused, mida uus majandamissüsteem on toonud kaasa talurahvale. Ta ütles, et mõisates nüüd nõutava tööhulga sooritamiseks peavad talupojad pingutama kogu oma jõudu ja on selletõttu langenud kohutavasse vaesusse. Ilmastikult sobival ajal on talupoeg sunnitud töötama mõisapõldudel, kuid tema enese väljad jäävad harimata, vili mädaneb, enne kui ta õieti kasvama saab hakata. Faehlmann andis seega õige seletuse 40-ndate aastate ikalduse iseloomu ja ulatuse kohta ning näitas, et talurahva viletsuse ja ääretu häda põhjuseks ei olnud ainult halvad ilmastikuolud, nagu väitis aadel, vaid esijoones sotsiaalsed vahekorrad.[224] Kui liberaalse aadli teoreetikud olid õigustanud mõisamajanduse ümberkorraldamist ka siis, kui see paiskas talupoja viletsusse, s. t. olid õigustanud kapitalismi arengu «preisi teed», siis Faehlmanni otsus talurahva kulul toimuva põllumajanduse ratsionaliseerimise ja intensiivistamise kohta oli negatiivne.

Oluline on ära märkida, et Faehlmann ei arendanud oma arutlusi ja seisukohti mitte ainult vaidlustes aadlikest vastastega ja kirjavahetuses sõpradega, vaid läks nendega ka rahva ette. Kalendrijutustuses «Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik» tegi ta lugejale väga ilmekalt selgeks, et talumehe hädade põhjuseks on mõisniku võim ja maavaldus. Faehlmann tõi arutluse sellest, miks on mõisapõllud ka halvematel aastatel kaunid, talupõllud aga «sandid». Seletusena märkis ta, et häda ei tule mitte talupoja laiskusest, nagu seda püüdsid väita mõisnikud, sest vilets on nii hoolika kui ka hooletu talumehe põld. Peamine põhjus seisis selles, et mõisaväljad hariti ja seemendati lühikesel kuival

[223] Fr. R. Faehlmann, Mein Streit mit Nolcken u. Liphart. «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus», lk. 205—206; nende rahutuste ajal hakkasid talupojad siirduma õigeusku, lootes selle tulemusel saada maad.

[224] Sealsamas, lk. 205.

ajal, talumees pidi aga oma seemne porri külvama, ja põllud sattusid niiviisi vihma nuhtluse alla. [225]

Selle arutlusega sundis Faehlmann lugejat valitseva sotsiaalse ebaõigluse üle järele mõtlema, osutades ridade vahelt asjaolule, et talupoja olukord ei saagi paraneda seni, kuni valitseb mõisnike võim ja talupoeg ei ole oma maa omanik.

Põllumajanduse ratsionaliseerimist — eriti kartuli ja aedvilja kasvatamist — soovitas Faehlmann küll talurahvale, kuid ei pidanud seda mingiks ainupäästvaks vahendiks, vaid viitas siingi asjaolule, et katse saavutada majandusliku olukorra parandamist uute kultuuride kasutuselevõtuga ei saa anda kuigi ulatuslikke tagajärgi. Samas kalendrijutus märgitakse, et talumajapidamise kordaseadmisest ei saa talupoeg ise kaugeltki mitte alati kasu, sest, nagu ütleb talupoeg: «... täna olen ma siin, homme on mo paigake mõisniku meele järele ja ta ehitab sinna uue karjamõisa.» [226] Siit jällegi ilmne järeldus: seni kui talupoja «paigake» on mõisniku oma, pole mingit lootust olukorda parandada.

Milline pidi Faehlmanni arvates olema lahendus, väljapääs raskest olukorrast? Sellele küsimusele ta ise ei ole vastanud. Talurahva klassivõitlust selle väga mitmesugustes avaldusvormides ta hukka ei mõistnud. Ta kirjutas usuvahetuse liikumise puhul 27. septembril 1845. a. Kreutzwaldile: «... rahvas arutab päris mõistlikult... Meie viletsus on saavutanud haritipu ja kõik näevad seda ning keegi ei aita; ja kui me kord tõsiselt kaevata tahame, siis sõimatakse meid mässajateks, piitsutatakse vereni ja saadetakse sadade kaupa Siberisse... Kas uus usk meile paremusi toob, seda me ei tea, ta päästab meid aga mõnel määral saksa «nülgijate» küüsist; keiser, kelle usk meile saab, hakkab rohkem meie viletsa olukorra üle hoolt kandma... Andku jumal, et kreeka usk vaestele inimestele rohkem annaks, kui katolitsism 450 ja protestantlus 300 aastaga...» [227] Faehlmann mõistis, et rahva lootused sel puhul olid petlikud, kuid ta väljenduses on rõhutatud mõte, et võiks nõustuda iga vahendiga, mis rahva olukorda võiks parandada. Talurahva ülestõuse pidas Faehlmann endastmõistetavateks ja julges mõisnik Nolckenile suu sisse öelda, et meeleheitele aetud inimestele ei saa pahaks panna Pühajärve sündmusi, s. t. otsest vastuhakku sõjaväeosadele. [228]

Rahva stiihilisest võitlusest Faehlmann siiski ilmselt olukorra lõplikku lahenemist ei lootnud. Mingit jõudu, mis saksa aadli võimu oleks suutnud murda, ta Baltimaade oludes aga ei näinud ega võinudki näha. Sellest on ilmselt tingitud Faehlmanni juures

---

[225] Vt. Fr. R. Faehlmann, Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik. «Tarto- ja Võrroma Kalender», 1842, lk. 52—63.

[226] Sealsamas, lk. 60.

[227] Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 75.

[228] Fr. R. Faehlmann, Mein Streit mit Nolcken u. Liphart. «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus», lk. 206.

ajuti avalduv sügav pessimism eesti rahva tuleviku suhtes. On siiski võimalik, et Faehlmann mõtles ka revolutsioonilise lahenduse üle. Tema vaated lubaksid seda oletust teha. Faehlmannil oli sõpru (M. Bruiningk, W. Hehn), kes tervitasid saksa 1848. a. revolutsiooni ja tundsid kaasa revolutsioonilisele võitlusele Lääne-Euroopas. Tema sõprade ringis oli hilisemaid poliitilisi emigrante, kes Londonis A. Herzeni ringkondades liikusid. Kuivõrd aga Faehlmann Venemaa ja eriti Baltimaade oludes sellist lahendust võimalikuks pidas, seda ei saa tema biograafia ja vaadete uurimise praeguse seisundi juures öelda.

Kaitstes talurahva huvisid väljendas Faehlmann seega progressiivseid vaateid majandusküsimustes. Faehlmanni suureks teeneks oli, et ta oma seisukohad viis rahva ette ja avaldas agiteerivat mõju toimuvale rahva võitlusele kapitalismile ülemineku revolutsioonilise tee eest.

Fr. R. Faehlmanni tegevust on kirjanduses korduvalt positiivselt hinnatud. Eesti Biograafiline Leksikon rõhutas õigesti Faehlmanni iseloomustava joonena ägedat protesti mõisnikkude kurnamispoliitika vastu ja märkis, et nii julge talupoegade kaitsmine jätkus alles C. R. Jakobsoni tegevuses 30 aastat hiljem. [229]

Kuid Eesti kodanlik-natsionalistlikud autorid on Faehlmanni ajaloolist osa küllalt sageli käsitlenud ka võltsitult. Faehlmannist kui talurahva aktiivsest kaitsjast ja feodaalkorra vastasest mindi mööda. Faehlmanni tegevus rahvavalgustajana esitati kui intelligendi kabinetlik harrastus eesti keele ja rahvaluule uurimisel. Selle eest tõsteti esiplaanile Faehlmanni ajutised pessimistlikud mõtted eesti rahva tuleviku suhtes, millega varjutati teda kui radikaalset, eesrindlikku mõtlejat ja rahva huvide eest võitlejat. [230]

XIX sajandi teisel veerandil algas ka Fr. R. Kreutzwaldi (1803—1882) erakordselt mitmekülgne ja saavutusterohke avalik tegevus. Kreutzwald on üldiselt tuntud kirjanikuna, rahvaluulekogujana, «Viru laulikuna» ja «Kalevipoja» autorina, valgustajana ja ühiskondlik-poliitilise võitlejana, kelle populaarsus oli erakordselt suur. [231] Kuigi Kreutzwald oli põhiliselt kultuuriala tegelane, tuleb kõigi mainitud ja veel muudegi tegevusalade kõrval pöörata Kreutzwaldile olulist tähelepanu ka eesti majandusliku mõtte ajaloos.

Kreutzwaldi tegutsemisaeg langeb majandusliku olukorra seisukohalt kahte erinevasse ajajärku. XIX sajandi 30-ndad kuni 50-ndad aastad olid ülemineku ajaks, mil kujunes aeglaselt kapitalistlik laad ja algas feodaalsete mõisate ümberkorraldamine junkurlikeks suurmajapidamisteks, mis toimus talurahva kulul,

---

[229] Vt. Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 95—98.

[230] Fr. Toomus, Fr. R. Faehlmann. Eesti mütoloogia looja. «Eesti rahvuslikud suurmehed». V sari. Tallinn, 1940, lk. 88, 103, 104.

[231] Vt. E. Jansen, Kreutzwald kui valgustaja-demokraat. «Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus». Tallinn, 1953, lk. 7 jj.

saadetuna talurahva ääretust viletsusest. Sel perioodil kujunes põhiliselt välja Kreutzwaldi maailmavaade ja sel ajal oli tema tegutsemine kõige progressiivsemalt hinnatav. 60-ndaist kuni 80-ndate aastateni toimus kapitalismi kiire võidulepääs ja kodanliku ühiskonna väljakujunemine. Ka nende sügavate majanduslike protsesside kohta võttis Kreutzwald veel vanas eas sõna nii trükisõnas kui ka erakirjavahetuses.

Kreutzwaldi maailmavaadet iseloomustavaks jooneks oli lähtumine talurahva huvidest, kes tema ühiskondliku tegevuse algul oli alles mõisnike võimust vabanemas. Talurahva ideoloogina kajastas Kreutzwald talurahva püüdlusi paremale elule ja vabanemisele. Valgustajana arvas ta, et seda on võimalik saavutada pahede pideva paljastamise ja selgitustööga nii valitseva klassi poole pöördumisel kui ka teadmiste levitamise, haridusliku taseme tõstmise ja üldise kultuuristumise kaudu talurahva seas. Need põhimõtted määravadki Kreutzwaldi vaadete ja tema tegutsemise iseloomu.

Kreutzwaldi p o l i i t i l i s e d vaated olid kodanlik-demokraatliku suunaga. Lähtumine talurahva huvidest määras siingi tema põhiseisukohad, esijoones teravalt eitava suhtumise Balti erikorda ja üldse feodaal-seisuslikesse privileegidesse. Kreutzwald kirjutas 1845. aastal: «Kõik ühekülgsed seisuslikud institutsioonid, niikaua kuni need piirduvad üksikute korporatsioonidega, on õnnetuseks maale, millel on niisugused seadused. Seisuslik institutsioon peab olema üldine, nii et igal seisusel on selles oma esindus. Kes kaitseb talurahva huve näiteks mingis kogus, või kuidas arvestatakse seal tema huve, kui tal puudub esindus ta enese poolt valitud esindajate näol?» [232] Kreutzwald oli kindel, et sakslaste maapäevalt pole loota eesti talupojale midagi head, et ükski seadus, mille võtavad vastu aadlikud, ei saa talupoegi rahuldada. Kirjutades 1845. aastal maapäeva poolt koostatud täiendusparagrahvidest talurahvaseadusele, märkis Kreutzwald, et «mõistlikumad inimesed ainult naeravad nende üle, need on ikka sama vana laul». [233]

Oma vaenuliku suhtumise Balti erikorda ja püsivaisse aadli poliitilistesse privileegidesse säilitas Kreutzwald elu lõpuni. Ta ironiseeris 1870. aastal balti-saksa reaktsionääri K. Schirreni üle, kes «kõdunevat maariiki» — Balti erikorda — tahtis paigata keskaja luitunud kividega. [234] 1870. aastal väljendas ta arvamist, et talurahval peaksid olema samad poliitilised õigused nagu aadlilgi, ja ta toetas mõtet, et maapäevadele saadetaks ka talurahva esindajaid. [235] Tähelepanelikult olusid ja sündmusi Baltimail jälgi-

---

[232] Fr. R. Kreutzwald — Fr. R. Faehlmannile 1. X 1845. «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus», lk. 77.

[233] Fr. R. Kreutzwald — Fr. R. Faehlmannile 28. XII 1845, sealsamas, lk. 87.

[234] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 13. III 1870.

[235] Sealsamas, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 31. III 1870.

des mõistis Kreutzwald üllatavalt õigesti, et tsaarivalitsus ja saksa aadel teostavad ühist poliitikat. Ta rõhutas, et sakslased Baltimail on tsaarile ja valitsusviisile truud ja olulisi vastuolusid nende vahel ei ole. Seepärast ei olnud tema arvates loota, et baltisaksluse ja tsarismi ajutised lahkhelid võiksid kaasa tuua valitsuse erilise sõbralikkuse eesti talurahva suhtes.

Kuid valgustajale omase optimismiga lootis Kreutzwald, et üldine progress siiski pidevalt toimub ja talurahva poliitilised õigused laienevad sedamööda, kuidas talupoeg saavutab aadliga sama haridusliku taseme. «Vast seal, kus mõlemad ühesarnased mõistuse poolest on, langeb vahesein maha.» [236] Ta on korduvalt avaldanud arvamist, et aadlivõim ongi juba varisemas ja aadel ise hävimas. [237]

Talurahva ülestõuse ja revolutsioonilise võitluse meetodeid Kreutzwald ei pooldanud. Juba 1840. aasta rahutuste puhul oli ta püüdnud tagasi tõrjuda talurahva rahulolematust ja mõjuda lepitavalt, kirjutades, et igas seisuses võivat inimene õnnistust leida ning ikaldusaegsed hädad olevat osalt rumalusest ja hooletusest tingitud. [238] Sellised vaated viisid muidugi reaktsioonile.

Rahva stiihilisest, organiseerimatust võitlusest ei lootnud Kreutzwald positiivseid tulemusi. Pidevalt hoiatas ta aktiivsete klassivõitluse meetodite, «tapperiistade kättevõtmise» eest (vt. kirju rahvaga tihedalt seotud koolmeistrile Jaan Adamsonile ja rahvale määratud kalendrijuttu «Mihkel Põllupapp» aa. 1864—1872). [239] «Õnnetumad pimedad, kes nõnda mõtlevad ja teha tahavad! Nemad ei tee mitte iseennast õnnetumaks, vaid viivad hulga teisi hukatuse sisse, ega tule jampsimisest muud kasu, kui et Siberimaa laia lagedatele mõnikümmend Eesti hinge rohkem elama asutakse. Kõige suurem süü langeb nende kaela, kelle kuri nõu ja tagakihutamine säherdusi eksitusi jalule oli sünnitanud.» [240] Ilmselt kartes valitsuse repressioone püüdis ta ise mõjuda vaigistavalt ja rahustavalt. Seepärast just kirjavahetuses radikaalsete rahvajuhtidega ja rahvale määratud kirjutistes esines ta palju mõõdukamalt kui saksakeelses trükisõnas ja erakirjavahetuses.

Peab aga rõhutama, et Kreutzwald ei mõistnud hukka äärmise häda mõjul ülestõusnud talupoegi, vaid tundis neile sügavalt kaasa. 1858. aasta Mahtra sõja sündmuste kohta kirjutas Kreutzwald: «Kes eestlase kannatlikku ja flegmaatilist loomust tunneb ja tema enam kui pool aastatuhat väldanud kannatuselugu õieti hinnata oskab, see võib üsna hõlpsasti mõista, et seal küll kole-

---

[236] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile 18. sept. 1866.

[237] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 13. III 1870.

[238] Vt. Leivast ja leiva-jätkust. «Maailm ja mõnda», Tallinn, 1953, lk. 223—224.

[239] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile 18. IX 1866; — G. Schultz-Bertramile 13. III 1870; [Mihkel Põllupapp]. «Fr. R. Kreutzwaldi, Jutud.» Tallinn, 1953, lk. 389 jj.

[240] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile, daatumita.

tud lood pidid eel käima, enne kui ta end sääraseks vastuhakkamiseks sirgeks ajas.» [241]

Revolutsioonilise võitluse küsimuses jäi Kreutzwald niisiis kaugele maha Tšernõševskist. Tšernõševski mõistis muidugi, et talurahva ülestõusudel on raske võita rahvahulkade organiseerimatuse ja poliitilise teadlikkuse puudumise tõttu, kuid ta tegi õige järelduse, et isegi siis, kui ülestõus alla surutakse, see siiski «... niivõrd õhutab üles ja paneb liikuma rahva, et ei saa enam mõnekski aastaks teda tagasi hoida ja (see) annab suurt tuge kõikideks ülestõusudeks...». [242] Seda viimast järeldust Kreutzwald teha ei suutnud ja jäi valgustuslikele seisukohtadele.

Nendelt seisukohtadelt lähenes ta ka majandusküsimuste käsitlemisele.

XIX sajandi 30-ndail ja 40-ndail aastail, kui talurahva maata vabastamise laostavad tulemused eriti teravalt ilmnesid ja rahva häda äärmise piirini jõudis, hakkas Kreutzwald kirjutama maal valitseva olukorra kohta. Majandusküsimusi puudutades esines ta oma saksakeelsetes publitsistlikes kirjutistes valitseva korra terava paljastajana, niivõrd kui see oli tsensuuri surve all võimalik. Rahva poole pöördumistel oli ta valgustaja, kelle eesmärgiks oli rahvale «säärased abinõud kätte juhatada, mida talupoeg omast jõust tarvitusele võtta suudab», et oma rasket olukorda vähegi parandada. [243]

Terava valitseva korra kriitikaga esines Kreutzwald 30-ndail aastail ajakirjas «Inland». Selles paljastas ta määratut häda, milles eesti talupoeg vaevles. Ta kirjutas vilja hävimisest, loomade taudidest ja hukkumisest, kartuli mädanemisest talupõldudel jne. Ta näitas, millisesse põhjatusse viletsusse oli langenud eesti talupoeg: «Viletsus on aga paljude juures praegu nii suur, et nad juba nädalate ja kuude jooksul enam leiba pole saanud küpsetada, vaid jahupudru, aedvilja või umbrohu keetmisega, kuhu natuke soola ning jahu peale riputatakse, oma hinge sees on pidanud hoidma.» [244] Talurahva vaesusest, tõbedest, toidupuudusest ja otse kisendavast näljast räägivad rohked Kreutzwaldi sõnumid «Inlandis», kord vihase raevuga, sageli piitsutava sarkasmiga, aga alati sügava kaastundega rõhutud talupojale. Kirjeldades äärmuseni jõudnud talupoja viletsust, tähendas Kreutzwald kibeda irooniaga: «Vaene talupoeg peab varsti ise end adra ette rakendama, kui ta needuse kohaselt «oma palehigis pead sa oma leiba sööma», tahab elada ja mitte — nälga surra. —

Nii on siis see Liivimaa talupoja paljukiidetud olukord tege-

---

[241] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 6. IV 1870.

[242] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. IV (Госполитиздат, 1939—1952 гг.), lk. 793; В. Зевин, Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского. Госполитиздат, 1953, lk. 59—60.

[243] Õpetatud Eesti Seltsile, 1840. a., «Maailm ja mõnda», lk. 220.

[244] Sõnumid «Inlandis». «Maailm ja mõnda», lk. 202.

likult; peab küll olema imelikud prillid, et säärast käegakatsutavat tõsiasja mitte näha!» [245] Rõhutud talurahva eest väljaastumised viisid Kreutzwaldi korduvaisse konfliktidesse saksa aadliga ja üldse kohalike võimumeestega, tegid ta alatise tagakiusamise ohvriks.

Kreutzwald vihkas pärisorjust ja selle igandeid. Ta mõistis hukka eesti talurahva pärisorjuse minevikus, aga sellega ühes kaasajal püsinud pärisorjuse igandid. Kreutzwald kirjutas: «Vanal kiidetud põlvel oli lugu — nagu vanaaegsed raamatud täielikult tunnistavad — igapidi viletsam, kibedam ning õnnetum kui praegu...

Rahvas oli vanal põlvel mõisnikkude päris, ja seadust mööda oli igal mõisnikul voli ning meelevald oma pärisorjaga kõik teha, mis ta aga ise tahtis; sellepärast müüdi inimesi igal aastal otsekui lojuseid või vahetati mõnda meest hobuse või jahi-koera vastu, ehk piinati neid muidu sõgedal kombel. Kohtuseadusest ei peetud palju kuskil lugu, vaid igaüks päris-rahva-peremees valitses oma meelt mööda.» [246]

Kreutzwald arendas oma saksakeelseis kriitilistes sõnavõttudes pidevalt mõtet, et talurahva raske olukord on valitseva korra tulemus, mitte aga talurahva enda «süü» või eestlase külgesündinud pahelistest omadustest tingitud, nagu väitsid aadlikud.

Kui talurahva häda 1840. aastal otse masendavaks muutus ja maad haaras üldine käärimine, siis arendas Kreutzwald välja oma ulatusliku rahva valgustamise ja harimise programmi. Selles oli esikohal kirjaoskuse ja koolihariduse eest võitlemine ja töö talurahva silmaringi laiendamiseks. Olulist tähelepanu pööras ta aga ka põllumajanduslike teadmiste propageerimisele talurahva hulgas. Kreutzwald kirjutas: «Kui põlduhariv klass saaks juurde suurema arvu haritud liikmeid, siis ei jääks parema tuleviku uks mitte kauemaks suletuks ja tee jõukusele, mida praegu ei käida mitte niipalju välissurve mõjul kui vaimse tuimuse tõttu, muutuks varsti palju käidavamaks.» [247] 1840. aastal püüdis ta hakata välja andma ajakirja, millel üldiste maaharimise ja silmaringi laiendamise eesmärkide kõrval oleks esikohal just põllumajanduslike teadmiste levitamine. Vastavas ettepanekus Õpetatud Eesti Seltsile kirjutas Kreutzwald: «Selle lehe eesmärgiks on tõesti maarahva kõike elu ja olu puudutada, tema paljud puudused ja väärad teguviisid üles otsida... Nõnda siis peaks «Nõuandja» valgustama: seniseid vääri majapidamise viise kõigis asjus ja kätte õpetama nende olulisi parandusi, kusjuures aga tuleb soovitada ainult seda, mis tegelikult järele proovitud...» [248] Agiteerides teisal põllumajanduslike teadmiste levitamist maakoolide kaudu

---

[245] Sõnumid «Inlandis». «Maailm ja mõnda», lk. 197.
[246] Sipelgas. Esimene jagu. Sealsamas, lk. 229.
[247] Sõnumid «Inlandis». Sealsamas, lk. 160.
[248] Õpetatud Eesti Seltsile 1840. a. Sealsamas, lk. 220—221.

näitas Kreutzwald, et haridus ei saa levida enne, kui talurahva majanduslik olukord pole mõnevõrragi paranenud. Ta kirjutas: «Antagu maakoolidele praktiline suund sellega, et asutatakse mõningad eeskujulikud majapidamised, nõnda et põllutööst elav külakoolmeister igal pool hea eeskujuga teiste ees käiks, küllap siis ei jää maha ka teised külaelanikud. Jõukate talupoegade juures leiame järjekindlalt ka oma kutseala kõige selgepäisemaid inimesi, ja see annab selge näpunäite, et jõukus ja haridus kaks lahutamatut asja on. Haridus — nagu iga suursugusem taim — ei või kosuda päris väljakurnatud maapinnal...» [249] Nii viitas Kreutzwald asjaolule, et talurahva mahajäämus on tingitud valitsenud ja valitsevast viletsusest, mille kaasnähtuseks on rahva harimatus. Rahvavalgustusliku töö tulemusena peaks jõudma niikaugele, et talupoeg «arusaamisele jõuaks, kuidas ta aruka olevusena omal algatusel ise oma tõelise kasu eest seisma peaks». [250]

Kui 40-ndate aastate kriis ja viletsused kutsusid esile talurahva ülestõusu, siis Kreutzwald, kes selliseid võitlusvorme ei pooldanud ja neist tulemusi ei lootnud, asus varsti praktiliselt teostama oma rahvavalgustuslikku programmi ja levitama põllumajanduslikke teadmisi. Kalendrilisades, õpetliku sisuga ilukirjanduslikes palades, kogumikus «Sipelgas» I ja II pöördus ta otseselt rahva poole. Pideva selgitusega tutvustas ta neid võimalusi, mida talupoeg saaks kasutada ka olemasolevais tingimustes oma majandusliku olukorra parandamiseks. Kreutzwald soovitas põlluharimise intensiivistamist, uute kultuuride, eriti kartuli ulatuslikumat kasutuselevõtmist ja hoolikamat, läbimõeldumat talude majandamist. On tarvis põldu paremini väetada, sügavamalt künda, õigel ajal külvata ja lõigata, rohkem loomi pidada. Kõigi nende soovituste puhul tõi ta rohkesti praktilisi ja väga täpseid näpunäiteid, mida talupoeg otsekohe võis arvestada.

Kreutzwaldi poolt teostatud põllumajanduslike teadmiste süstemaatiline propaganda 40-ndail ja 50-ndail aastail oli väga suure positiivse tähtsusega. Sajandeid kestnud pärisorjusliku rõhumise tulemusena oli eesti talupoeg niivõrd vaimse pimeduse, ebausu, rutiini ja kultuurituse kammitsais, et ta vajas hädasti teadmisi, silmaringi laiendamist, mida pastorite ja mõisnike voli all olev vallakool kaugeltki ei andnud.

Kreutzwald pidas «põllumehe seisust» riigis kõige olulisemaks ja rõhutas korduvalt, et põllumees ja tema tegevus toidavad kogu ühiskonda.

XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul valminud «Kalevipojas» räägib Kreutzwald suure lugupidamisega põllutööst. Ta laseb Kalevipojal alustada riigivalitsemist suurejooneliste töödega põldudel ning kirjeldab, kuidas Kalevipoeg võimu kätte võttes:

---

[249] Sõnumid «Inlandis». «Maailm ja mõnda», lk. 198—199.
[250] Sealsamas, lk. 198.

«Võttis kätte adrasahad
Austelles adra-tööda,
Põllumehe põlvekesta».

Kalevipoeg, VIII lugu.

Jõulistes värssides kirjeldatakse esimest valitsejatööd — maakündmist:

«Kalevite kallim poega,
. . . . . .
Kündis paigad põllumaaksi,
Vägevaksi viljamaaksi,
Teised kohad karjamaaksi,
Murumaaksi, heinamaaksi...»

Kalevipoeg, VIII lugu.

Kreutzwaldi veendumuseks oligi, et riigivalitsused peaksid oma tegevuses esijoones arvestama talupoega. 1870. aastal kirjutas ta: «Tark riigivalitsus peab kõik tegema, et põlluharijate seisusele luua nii soodsat olukorda, kui võimalik, sest et ükski teine seisus ei saa ilma selle aluseta eksisteerida.» [251]

Kalendrijutus «Põllumees ja ametmees» laskis Kreutzwald talupoegadel, kes loobusid põllutööst ja hakkasid «ametmeesteks», s. o. käsitöölisteks või kaupmeesteks — elus halvasti minna. Hästi käis käsi ainult põllumehel. Jutukestes propageeriti innukalt seisukohta, et talumees jäägu maale, jäägu talupojaks. Kreutzwaldi seisukoht siin oli kitsam O. W. Masingu omast, kes juba kolmkümmend aastat varem oli õhutanud talurahvast minema ka vabrikuisse teenistust otsima.

Kui saksa aadli ideoloogid 40-ndail ja 50-ndail aastail olid arutanud agraarküsimust, siis otsisid nad kõige otstarbekohasemat ja tasuvamat põllumajanduse korraldust mõisaomanikule. Räägiti ka talurahva vaesumise vältimisest, kuid seda tehti kaalutlusega saada jõukamalt talupojalt suuremat renti.

Kui liberaalse saksa kodanluse ideoloogid olid küll osutanud eesti talurahva raskele olukorrale aadlike võimutsemise all, siis selle kaudu püüdsid nad kritiseerida aadli poliitikat ja privilegeeritud seisundit. Valitseva olukorra kriitikast tegid aga kodanlikud autorid järelduse, et on tarvis laiendada esmajoones linna kodanluse õigusi ja võimaldada kapitalismi vaba areng, s. o. tagada soodsamaid edenemisvõimalusi enesele. Talurahva tõeline kaitsmine muidugi neid ei huvitanud. Talurahva ideoloogina aga lähtus Kreutzwald talurahva huvidest ja otsis edenemise võimalusi talumajanditele.

Juba sajandi 40-ndail aastail jõudis Kreutzwald seisukohale, et põllumajanduse areng peaks soovitavalt toimuma iseseisva talumajanduse kaudu. 1841. aastal avaldas ta poolehoidu artiklile,

[251] Vt. KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 31. III 1870.

milles kirjeldati ühes mõisas toimunud raharendile üleminekut. Ainult väga väikese mõisamajapidamise säilitamisel anti peaaegu kogu mõisa põllumajanduslik pindala talurahvale raharendi alusel. Selle tulemusena vähendati teoorjust miinimumini. Kreutzwald leidis, et niisugune maaküsimuse lahendus oleks väga sobiv, pooldas eriti üleminekut raharendile, kuid soovitas veel madalamat rendimäära, kuna muidu ei oleks talupojal uuest olukorrast suurt kasu. Seega toetas Kreutzwald selles artiklis mõisast suhteliselt sõltumatu farmerlikul teel areneva talurentniku väikemaapidamise kujunemist, mida ta seadis poolfeodaalsest suurmaapidamisest kõrgemale.[252]

Kreutzwaldi ideaaliks aga ei jäänud mitte talupoja-rentniku olukord, vaid selleks oli talupoeg-maaomanik. Kalendrijutus «Põllumees ja ametmees» (ilmus 1858. a.) kirjeldas ta ideaalkujuna vaba, mõisast sõltumatut, jõukat taluperemeest-maaomanikku. See arukalt majapidav peremees tegi ise tööd, kasvatas kartuleid, väetas põldu, läks üle mitmeväljasüsteemile, pidas suurt karja, hoolitses aia eest jne. Oma talu pidas ta küll sulaste abil, kuid ilmselt valitses talus patriarhaalne kord.

Kuidas aga jõuda talupoegliku vaba maaomandini, seda küsimust ei suutnud Kreutzwald lahendada. Mainitud jutukeses laskis ta «heal mõisnikul» kinkida truule mõisateenrile talu, mida pidades see siis jõukaks ja õnnelikuks sai! Ometi tuleb hinnata, et Kreutzwald kirjutas nii 1858. aastal, kui kogu maa oli veel sama hästi kui täielikult mõisnike monopoolses valduses ja enamik mõisnikke ei kavatsenudki lähemas tulevikus talusid müüma hakata. Tol korral esines raharentigi alles harva ja teoorjus oli veel täies jõus.

Seega tahtis Kreutzwald näha talus eesrindliku agrotehnika kandjat, taotles talumajandusele iseseisvat, mõisnikust võimalikult sõltumatut arengut, ja väljendus eitavalt junkurliku mõisamajanduse kohta. See oli uus, talupoeglik agraarküsimusele lähenemine, mis esines nii süstemaatiliselt ja selgekujuliselt Eestis esmakordselt Kreutzwaldi juures.

See lahendus jäi aga maha revolutsiooniliste demokraatide agraarprogrammist. Tšernõševski käsitluses pidi kogu põllumajanduse edasine areng toimuma ainuüksi talu kaudu. Ta taotles iseseisva talumajanduse ja talurahva maaomandi kujunemist mõisnike maavalduse ja mõisamajanduse revolutsioonilise hävitamise alusel.[253]

Kui vene talurahva revolutsiooniline võitlus valitsevatelt klassidelt välja kiskus 1861. aasta reformi, siis olid Baltimaade mõisnikud talurahva võitluse survel sunnitud asuma 1849., 1860. ja 1856. a. seaduste tegelikule elluviimisele. Algas talumaade

---

[252] Vt. Sõnumid «Inlandis». «Maailm ja mõnda», lk. 203—204.

[253] Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956, lk. 144—145, 149.

müümine, mis oli soodne mõisnikele. Maad suutis osta ainult väike osa talurahvast. Need vähesed, kellel see õnnestus, saavutasid sageli majandusliku jõukuse. Ka raharendile üleläinud talud edenesid silmapaistvalt, võrreldes teoorjuseaegse olukorraga. Järgnevad kodanlikud reformid vabastasid ka talupoja isiku paljudest veel püsinud pärisorjuslike sõltuvuse vormidest. See kapitalistliku ühiskonna kujunemise protsess tõi kaasa vaieldamatuid edusamme tootmise kasvu näol, kuid paiskas samal ajal osa talurahvast äärmisse viletsusse. Tuhanded talupojad tõrjuti maalt välja, jäid peavarjuta ja tööta, pidid püüdma linna siirduda või välja rändama jne. Kujunev linna- ja maaproletariaat sattus kapitalistliku ekspluateerimise uude orjusse.

Kreutzwald jälgis suure tähelepanuga toimuvaid majanduslikke muutusi. Feodaalkorra varisemine leidis tema täielikku heakskiitu. Nii hindas ta väga kõrgelt demokraatlikelt seisukohtadelt kirjutatud ja saksa aadli vägivalda teravalt paljastavat brošüüri «Der Ehste und sein Herr», mis ilmus 1861. aastal.[254] Langevate feodaalkorra sätete taganutmise naeris ta välja.[255]

Kiiresti toimuvat kapitalismi arenemist pooldas Kreutzwald täielikult. Kui ta XIX sajandi 40-ndatel ja 50-ndatel aastatel oli «ametmehe» ning kaupmehe elukutsed põllumehe oma kõrval halvemaks tunnistanud, siis 70-ndail aastail — tunduvalt muutunud oludes — hakkas ta mõistma tööstuse ja kaubanduse arenemise positiivset osa, pooldas Eestimaa tihedamat seostamist sise-Venemaaga raudteevõrgu kaudu, rõhutas, et Tallinn, Paldiski ja teised linnad võiksid senisest hoopis tulemusrikkamalt edeneda, kui kaubandust piiravad kütked kaoksid. Sadamate ja kaubandusliku tegutsemise väiklast reglementeerimist pidas ta kahjulikuks ja osutas kapitalistliku ettevõtlikkuse ja majanduse vaba arengu eelistele, arvustades feodaalkorrast pärinevaid, vaba majanduslikku tegevust halvavaid sätteid.[256] Seega esines Kreutzwald 60-ndail ja 70-ndail aastail kapitalismi kiire ja takistusevaba arengu pooldajana.

Kapitalismi arengut vaatles Kreutzwald siiski peamiselt talumajanduses. Ta tõstis esile põllumajanduse farmerliku arengu positiivseid jooni: talupoja pääsemist mõisa võimu alt, päriskohaomanike suurenevat jõukust, mis võimaldas senisest laiema teadlikkuse ja hariduse levikut, jne.

Põllumajanduse edasise arengu raskuspunkt XIX sajandi 60-ndail aastail oli Kreutzwaldi arvates kaldumas tallu. Arvestades välja, et mõisamaad moodustasid 1869. aastal ca 30% kogu põllumajanduslikust pindalast, talumaad aga 70%, kirjutas Kreutzwald: «Juba need numbrid näitavad, et Liivimaa põllu-

---

[254] Vt. Fr. R. Kreutzwald — A. Schiefnerile 10. III 1862, 21. III 1862. «Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III», Tallinn, 1953, lk. 238, 245.

[255] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 17. XI 1862.

[256] Sealsamas, 6. IV 1870.

harimise raskuskaal mitte suurtes mõisates, vaid väikestes taluperedes seisab, millest, nagu igaühel teada, suuremaid, keskmisi ja vähemaid leitakse; ometigi ei tohi ka viimased seadust mööda pisemad olla, kui et üks perekond omast talust peatoitu ja ülalpidamist võib leida.» [257] Kuigi Kreutzwald siin mõisate majanduslikku võimsust alahindas, siis on ometi oluline, et ta tahtis näha põllumajanduse arengu toimumist talumajanduse kaudu, s. t. kapitalistlikul-farmerlikul teel.

Kui talupoegliku väikemaaomandi kujunemine sai võimalikuks talude ostmise teel, siis hakkas Kreutzwald seda innukalt propageerima. Algava talumaade müügi kohta kirjutas ta 1868. a.: «Sellega oli põllumeestele edenemise tee lahti tehtud: kellel kopikaid taskus, võisid endale päriskrundi osta, teistele asutati rentkassa, kelle abiga ka nemad kohaomaniku õiguse võisid saada.» [258] Kreutzwald õhutas talude ostmist ajakirjanduses, ilukirjanduslikes palades, isiklikel kokkupuutumistel talurahvaga, kirjavahetuse kaudu jne. Valgustajana pooldas ta kõiki vahendeid, mis maaostmist võisid soodustada, pooldas laialdast maakrediiti, avarduvaid omavalitsuslikke õigusi, tervitas teoorjuse langemist. Agiteerides talude ostmist näitas Kreutzwald, kui soodsalt on edenenud päriseks ostetud talud, julgustas ostulaenude tegemisele, jne. [259]

Kui aastatel 1840—1850 oli Kreutzwald esile tõstnud raharendi eelised teorendi ees, siis 1860. aastast alates rõhutas ta pidevalt, et rentnikud on ülemineku seisus ja neist tuleb kohaomanikke kasvatada. Rentnikud jäävad ikka mõisast olenevaks, töötavad suurel määral mõisale ja neid ähvardab alaliselt rendi tõstmine. [260] Agiteerides talude ostmist, astus Kreutzwald pidevalt välja suuremate talude kaitseks, s. t. rõhutas, et ostetav maatükk peab olema nii suur, et omaniku perekond sellel saaks lahedalt ära elada ega oleks ainult näljasurma vastu kindlustatud. [261]

Kreutzwald nägi väga hästi, et rendi- ja maamüügi hinnad olid äärmiselt kõrged. Ta hoiatas mõisnikke talude ostuhinna liiga kõrgele ajamise eest: «Kui ka hinnakõrgendamisest hoolimata talurahvas üleüldse nõukamaks läinud, siiski ei tohi salgama minna, et mõnes paigas rentide vibu juba nii pingul seisab, et pisemgi raskuse lisandus vibu katki võib murda.» [262] Erakirjavahetuses väljendas Kreutzwald oma seisukohti kõrgete maa-

---

[257] Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 392.

[258] [Kõne Aleksander I-st ja talurahva priikslaskmisest] (1877). «Maailm ja mõnda», lk. 415.

[259] Sealsamas.

[260] Vt. Mis numbrid jutustavad. Sealsamas, lk. 395 jj.

[261] Vt. sealsamas, lk. 396—397; KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 31. III 1870.

[262] Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 395.

hindade suhtes resoluutsemalt, märkides: «Kui ta (talupoeg — L. L.) oma maatüki ostmisega iseenese ära müüb, siis peab ta vaatamata oma omandile lõppude lõpuks ometi hukkuma.» [263] Samas kirjas avaldas Kreutzwald seisukoha, et maa hind tuleks väärtuse järgi normeerida. Et mitte jääda peavarjuta, on talupojad sageli sunnitud maad ostma ka ülemäära kõrge hinna eest ja endale hävitavate tagajärgedega. [264] Siit selgub, et Kreutzwald pooldas madalat renti ja talurahvale jõukohaseid talude ostuhindu. Kuid samal ajal talurahvale kirjutades püüdis ta talupoegade hulgas sel ajal esile tõstetavaid kõhklusi maaostmisel ja nurinaid liiga kõrgete ostu-müügihindade üle kas kõrvale tõrjuda või üksikasjaliste arvestustega ümber lükata, kinnitades, et ka enamik neid peremehi, kes ostsid talusid kalli hinna eest, on edenenud ja jõudnud paremale järjele kui rentnikud. Ta kirjutas, et maahindade ülemmäära fikseerimine polevat võimalik ja selle nõudmine polevat õiglane. [265] Seda vastuolu Kreutzwaldi seisukohtades võiks seletada järgmiselt. Kreutzwald kartis ilmselt, et talurahva seas levivad lootused saada tasuta maad ja nurisemine kõrgete maahindade üle võiksid tõkestada talude ostmise protsessi, milles ta nägi antud momendil talupoegliku väikemaaomandi loomiseks ainsat reaalset võimalust. Teise motiivina võib arvesse tulla Kreutzwaldi ilmne soov mõjuda vaigistavalt sajandi 60-ndail aastail levinud käärimise puhul talurahva võitluses tasuta maa saamise eest. Ta hoiatas pidevalt J. Adamsoni liigse tormakuse eest, kirjutades näiteks: «Loodetakse marude läbi küpsetamist kiirustada, siis eksitakse iga kord, sest et marud palju kõrssi maha murravad, õilmeid ja tooreid terasi laiali pillutavad.» [266] Samade seisukohtadega pöördus ta rahva poole kalendrijutus Mihkel Põllupapist.

Valgustuslikel, reformistlikel positsioonidel püsimine määras ka Kreutzwaldi suhtumise ajajärgu revolutsioonilistesse loosungitesse. Rahvaliikumistes ja ühiskondlik-poliitilises võitluses oli 60-ndail ja 70-ndail aastail ikka tungivamalt esitatud nõue tasuta maa saamiseks, maa ühtlaseks jagamiseks (selleks, et võimaldada maa saamist ka senistele sulastele ja vabadikele) ja maapuuduse korral ka mõisamaade jagamiseks. Kreutzwald püüdis neid nõudeid tagasi tõrjuda. Ta nimetas tasuta maa saamise nõudmist «alpuse jampsimiseks» ja asus eriti resoluutselt välja kõigi mõttekäikude vastu, mis tõstsid mõisnikelt maa konfiskeerimise nõude ning otsisid sellele kavatsusele põhjendust ja õigustust. [267] Kui külakoolmeister Jaan Adamson, ilmselt korra-

---

[263] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 31. III 1870.
[264] Vt. sealsamas.
[265] Vt. Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 395—396.
[266] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile 1868.
[267] Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 395. J. Köleri ja C. R. Jakobsoni radikaalseid seisukohti maaküsimuses Kreutzwald samuti ei pooldanud — vt. allpool.

tes rahva hulgast esitatud mõtteid, küsis: «Mis eest võeti maa meie käest ära?» (mõeldakse maata vabastamist 1816/19. a.), siis vastas Kreutzwald, et XIX sajandil ei olevat eestlastel maad olnud, minevikus aga võeti praeguste eestlaste esivanemailt maa tugevama õigusega: «Seitsme saja aasta pärast kohtu laua taha istuda ja selle üle õigust mõista, mis ligi tuhat aastat enne meid oli sündinud, oleks avalik rumalus olema...» Kreutzwald oli arvamisel, et mõisnikelt maa äravõtmine oleks ülekohus: «Kui Vene keisri valitsus rahvast pärispõlve kütkest peastis ja temale endist priiust tagasi andis, siis oli kõik seaduse poolt tehtud, mis iial võimalik oli. Maad nende käest võtta, kes mõni sada aastat teed seda üksteise käest raha eest olid ostnud, oleks kõige suurem ülekohus keisri poolt olnud, mis õigusega kokku ei sündinud.» [268]

Siiski sellised väljendused ei tähenda sugugi, et Kreutzwald oleks kunagi õigustanud saksa aadli poolt siin sajandite vältel teostatud eestlaste rõhumist. Samuti ei või neisse väljendustesse suhtuda nii, nagu oleks Kreutzwald loobunud nüüd oma endistest vaadetest ja hakanud talurahva maata vabastamist õigustama. Kaugeltki mitte. Veel mõned aastad hiljem andis ta väga läbimõeldud analüüsi 1816/19. a. seadustega loodud olukorrale, kirjutades: «Tahaksime praegusest seisupaigast kriitiku silmaga maalitud aja peale tagasi vaadata, siis peaksime tunnistama, et kaua loodetud ja oodatud priiuse viljaterad küll kerged kaalusid, ja pilkajaid ei tohiks laita, kui nad meie rahva vabadust linnupriiuseks nimetasid, sest et põllumeestele niisuguse kindla põhjata priius õnnetuseks oli ja neile kibedat vilja kasvatas, mille magu mitmes paigas veel tänagi neil suust ei ole kadunud.» [269] Kirja Adamsonile (ja samasisulist käsitlust Mihkel Põllupapist) saab ainult nii mõista, et Kreutzwald tol korral rahva hulgas levinud käärimist ja revolutsioonilist maanõudmist oma sõnavõttudega vaigistada püüdis. Sakslaste ajaloolised kuriteod mõistis ta endiselt hukka. Just samal 1866. aastal kirjutas ta prof. Yrjö-Koskinenile: «... eestlased pidid aastasadade vältel neegriorjade saatust jagama, kusjuures rõhujad tegid kõik selleks, et orjastatuid looma järjel hoida, ja kui nende tahtmine oleks täielikult täide läinud, siis oleksid eestlased küll lojuste tasemele langenud.» [270] Kreutzwald pidas eesti rahva õnnepõlveks just aega, mil ükski võõras võim rahvast ei rõhunud.

Nagu tasuta maasaamise vastu, nii astus Kreutzwald välja ka maade kõigi soovijate vahel ühtlase jaotamise nõude vastu, jäädes kodanliku eraomandi tunnustamise pinnale. Selles küsimuses ei arendanud ta aga «Eesti Postimehe» toimetaja J. V. Jannseni demagoogiat, kes, kartes sulaste ja vabadike maanõudmist, hirmu-

---

[268] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile 18. IX 1866.

[269] [Kõne Aleksander I-st ja talurahva priikslaskmisest] (1877). «Maailm ja mõnda», lk. 412.

[270] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — Yrjö-Koskinenile 23. VIII 1866.

tas sellega, et «hingemaade» korralduse puhul seatakse sisse ka vene kogukondlik maakorraldus ja hingemaade pidev ümberjagamine kõigi sellest tingitud hädadega. Kreutzwald arvas ainult, et maa ühesuurusteks lappideks jagamise puhul jääb iga maalapp nii väikeseks, et talupoeg sellel elatuda ei suuda. Kuidas rahuldada aga sulaste ja vabadike maavajadust, sellele küsimusele oli Kreutzwaldi vastus küündimatu. Ta kirjutas: «Mida rohkem suuremaid talusid aegamööda pärisomanikkude kätte saab, seda kindlamasti tohime loota, et ka sulased ja vabadikud päev-päevalt paremale järjele jõuavad, sest et nemad nõukate suurkoha-omanikkude käest teenistust ja leiba leiavad, kuna kõik lapikeste peremehed üheskoos kehvaks läheksid.» [271]

60-ndate aastate lõpul ilmnes Kreutzwaldi juures teatav rahulolu valitseva olukorraga. Selleks andis põhjust asjaolu, et Kreutzwald kogu arenguperspektiivi tõlgitses talurahvale soodsalt. Jälgides 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel feodaalseist köidikuist vabanenud talumajanduse suhteliselt kiiret arengut, lootis Kreutzwald seda tõkestamatult jätkuvat. Ta konstateeris kapitalismi arenguga toimunud edusamme, kirjutades 1869. aastal: «Need, kes paarkümmend aastat või rohkem Liivimaal ühe koha peal elanud ja värvimata prilliga talurahva lugu tähele pannud, peavad ühest suust tunnistama, et — tänu jumalale! — aasta-aastalt kõik asjad paremale joonele on läinud, ja nüüd, kus kivi kord veeremas, seda rutem saavad edenema, mida vähem kunstlikke tõkkeid ette tehakse.» [272] See optimistlik põhitoon maa edasise majandusliku arengu suhtes läbis enamikku Kreuzwaldi kirjutisi, milles ta reformijärgsel ajal rahva poole pöördus.

Kirjas J. Kölerile 1867. aastal kirjutas ta: «Rendivahekorrad, (maa-) omandi muretsemine kui ka uus kogukonna korraldus sisaldavad oma põhijoones kõiki tingimusi, millised võivad rahva viia väheste aastakümnetega haljale oksale . . .». [273] Ainult rumalus ja harimatus olevat veel sageli teel takistuseks. Kreutzwald rõhutas korduvalt, et viimase kümne aasta jooksul olevat jõukus niivõrd tõusnud, et paljudes kohtades polevat inimestel enam üldse põhjust nurisemiseks! Kreutzwald, kes oli näinud pärisorjuse ja teotegemise aegu ja oli üle elanud talurahvale laostavad 30-ndad ja 40-ndad aastad, leidis, et kapitalismi arenguga saabunud edusammud on silmapaistvad. Ta ei osanud aga mõista neid põhjusi, mis olid sundinud valitsevat klassi järeleandmisi tegema. Ta uskus idealistlikult, et hariduse levik, üldine kultuuriline tõus ja inimlike vooruste süvenemine viib ilma klassivõitluse teravate vormideta talurahva olukorra paranemisele. Kreutzwald oli veendunud, et tulevik on igal juhul talupoja päralt, kuna aga aadel ja mõisad paratamatult vaesuvad ja võib-olla hävivad. Ta

---

[271] Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 397.
[272] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 31. I 1867.
[273] Sealsamas.

kirjutas, et võivat näha «talurahvast aasta-aastalt nõukamaks minevat, kuna suurema osa mõisnikkudega asi teisiti näitab, nõnda et nende võlakoormad mõisate peal enamasti kasvamas on.» [274] Sama mõttekäigu esitas Kreutzwald kirjas balti-saksa publitsistile G. Schultz-Bertramile, kus ta märkis, et neil talupoegadel olevat õigus, kes ütlevad: «Meie elame ja meie lapsed saavad veel paremini elama, aga küll näete, mis paarikümne aasta pärast meie mõisnikkudest saab.» [275] Aadel olevatki juba vaesunud. Raharendist jätkuvat vaevalt päevatöölistele, majandust ratsionaalselt ümber korraldada sellest ei saavat. «Teoorjuse kaotamine on neilt inimestelt (s. o. aadlilt — L. L.) viimase kargu ära kiskunud.» [276]

Järjekindlalt talurahva huvide kaitselt kaldus Kreutzwald niiviisi 60-ndail ja 70-ndail aastail liberalismi positsioonidele. Nagu üldse liberaalid lootis ta, et ajalooline areng viib iseenesest mõisnike laostumisele ja aadlivõimu hävimisele, ega pidanud enam vajalikuks radikaalset võitlust mõisnike vastu. Need seisukohad viisid ta vastuoludesse ka rahvusliku liikumise demokraatliku suunaga, eriti C. R. Jakobsoniga (vt. allpool).

Rahulolumeeleolud Kreutzwaldi juures ei olnud siiski niivõrd nõustumine kehtiva tegelikkusega, kui saabunud võimalusega taotleda ja saavutada senisest veel paremat. Kreutzwaldi ühiskondlik-majanduslik ideaal oli väiketootjate ühiskond, mis koosneks mõisnikust täiesti sõltumatuist eesrindliku tehnikaga varustatud taludest. Haritud, kultuurne, ise tingimata kogu oma perega töötav taluperemees on sulastega «hea», maksab sulasele isegi rohkem palka kui kokku lepitud, suhtub sulasesse kui omaväärilisesse inimesse. Niisuguste talude ja peremeeste eeskujusid esitas Kreutzwald oma Mihkel Põllupapi loos, milles ta poolilukirjanduslikus vormis võttis kokku oma erakirjavahetuses kui ka publitsistlikes artikleis esitatud seisukohad. See suurtalude mõningane idealiseerimine püsis Kreutzwaldi juures õieti ainult seni, kuni neid talusid veel kuigi arvukalt ei olnud. Tekkinud hallparuneist ei olnud sügavalt humaanne Kreutzwald kunagi vaimustatud, vaid ta hakkas peagi nende suhtes väljenduma väga kriitiliselt.

Kreutzwald mõistis hukka kujuneva külakulaku kiskjalikud jooned, rahaahnuse, õeluse ja sulaste ning vabadike ekspluateerimise. 1867. aastal andis ta rikka ja ahne peremehe kohta järgmise iseloomustuse: «Tema oli ühelt poolt ihnus ja kitsi, nii et suure varanduse juures kõhtu ei raatsinud täita, teiselt poolt katsus ta ülekohtuse ahnusega ikka enam varandust peale kosutada, ega küsinud iial, kui palju silmavee pisaraid raha küljes, mis ta vaeste ja leskede käest kokku kraapis.» [277] Kirjas J. Hurdale mär-

[274] Mis numbrid jutustavad. «Maailm ja mõnda», lk. 395.
[275] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — G. Schultz-Bertramile 21. X 1869.
[276] Sealsamas, 13. III 1870.
[277] Fr. R. Kreutzwald, Jutud, Tallinn, 1953, lk. 450.

kis Kreutzwald külakurnajate-kulakute kohta: «Meie jõukad talupojad on suurimad egoistid ja tavaliselt kurnavad oma vaeseid naabreid igal võimalikul viisil, andes neile teravilja ja muid laene, nõudes neid aga tagasi kõige häbitumate liiakasu protsentidega...» [278] Mihkel Põllupapis nimetas ta rikkaid peremehi kõige kurjemateks nülgijateks, sahkerdajateks, kes ilma vaeva nägemata tahavad mammonat kukrusse kasvatada, kes ei raatsi mõnda kopikatki kihelkonnakooli heaks anda, jne. [279] Selliste Kreutzwaldi seisukohtade aluseks oli tema üldinimlik humanism, mis avaldus ilmekalt juba «Eesti rahva ennemuistsetes juttudes» (ilmusid 1860. a., 1864. a.). Neis mõisteti hukka talurahva rõhumist mõisnike poolt ja hurjutati peremeeste ebainimlikku käitumist palgaliste ja teenijatega. Kreutzwaldi muinasjuttude kangelaseks oli ju enamasti töötav inimene. Muinasjuttudes on sageli vastamisi asetatud ühelt poolt vaene vabadik, päeviline, karjalaps, kes maast-madalast peavad võõra sunni all enestele leiba teenima, ja teiselt poolt ahne, julm, õel ja rikas perenaine või peremees. Autori poolehoid on eranditult esimese poolel ja julm ekspluateerimine mõistetakse hukka. [280] Tüüpilise sotsiaalse üldistusena ütleb üks Kreutzwaldi kangelasi: «Sulaseks olen ma sündinud, võõra leib on igal pool kibe, seal on mul enamasti ükskõik, missuguse peremehe sundimist ma pean täitma». [281] Väga ilmekalt ja sügava kaastundega piinatava teenija vastu kirjutas Kreutzwald: «Tütarlaps pidi hommikust õhtuni perenaisele käsikivil jahvatama, ja kui väsimust puhates kivi tal mõnikord seisma jäi, oli malk kohe kihutajaks lapse kannul. Õhtul olid vaeslapse käed kui puunotid tuimad, aga keş sellest hoolis.» [282] Protestina ebainimliku rõhumise vastu üldse lisab Kreutzwald samas: «Palukese, mis vaestelastele armust antakse, peab suurem osa enamasti vere ja higiga perevanemaile tasuma.» [283]

Kreutzwaldil esineb mõtteavaldusi, kus ta näib vastupanu rõhumisele õigustavat. Muinasjutus «Kuidas kuningapoeg karjapoisikese põlves üles kasvas» ei luba karjapoiss enesele ülekohut teha. Ütleb perenaine talle asjata kurja sõna — saab ta tosina vastu, tahab ta kätt karjapoisi vastu tõsta — haarab see kivi või puuhalu järele. Ka näljutamisega ei saa perenaine karjapoisist jagu, sest see võtab ise vägisi leivakaku ja lüpsab lehma nisast piima kõrvale. Ja otsest karmi kättemaksugi perenaisele ebainimliku kohtlemise eest õigustatakse muinasjutus. [284] Nii oli

---

[278] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 6. V 1863.

[279] «Maa-rahva Kasuline Kalender» 1868, lk. 45, 59—60.

[280] Vt. H. Niit, Järelsõna. Fr. R. Kreutzwald. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn, 1953, lk. 480.

[281] Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistsed jutud, lk. 200.

[282] Sealsamas, lk. 62.

[283] Sealsamas.

[284] H. Niit, Järelsõna. Eesti rahva ennemuistsed jutud, lk. 479—480. Muidugi ei saa sellest muinasjutust välja lugeda teadlikku seisukohavõtmist proletariaadi poolel peremeeste vastu.

Kreutzwaldi sotsiaalmajanduslikele vaadetele, üldinimlikust humanismist lähtudes, omane rõhutute eest väljaastumine.

Kokkuvõtlikult võime öelda Fr. R. Kreutzwaldi majanduslike vaadete kohta järgmist:

Kreutzwald oli valgustaja-demokraat feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodil ning tema majanduslikes vaateis väljendusid talurahva taotlused.

Kreutzwald alustas oma sõnavõtte majandusküsimustes aastatel 1830—1840 Eestis toimunud kapitalismi arengu «preisi tee» kriitikaga, mida ta teostas talurahva huvidest lähtudes ja talumajandusele kõige soodsamaid arenguvõimalusi otsides. Valgustajana püüdis ta rahva seas põllumajanduslike teadmiste levitamise teel osaliseltki raskuste leevendamiseks kaasa aidata ja saavutada loobumist rutiinsest, feodaalkorrale omasest mahajäänud põlluharimisest.

XIX sajandi 50-ndail aastail kujunes Kreutzwaldil lõplikult välja veendumus, et rahva olukorra parandamiseks on vajalik talupoja väikemaa-eraomandi loomine, kusjuures kogu põllumajanduse raskuspunkt peaks kalduma talule.

Need Kreutzwaldi seisukohad on kahtlemata progressiivsed. Kuid Kreutzwald jäi idealistiks ajaloo käsitlemisel. Ta pidas ühiskondliku arengu peajõuks valgustust ega pooldanud klassivõitluse vägivaldseid vorme. Sellepärast uskus ta, et 50-ndate ja 60-ndate aastate reformidega ongi loodud olukord, mis viib talurahva heaolule ja paratamatult aadli ning mõisamajanduse hävimisele. Nagu vene reformijärgsed liberaalid, tegi Kreutzwald sellest eksliku järelduse, et ohvriterohket võitlust aadli vastu ei ole tarvis.

Kreutzwald kiitis heaks kapitalismi arengu, võrreldes pärisorjuse-aegse olukorraga, tema kujutlus uutest ühiselu vormidest oli idealiseeritult talupoeglik-patriarhaalne. Kuid kodanliku korra ega kodanluse apologeeti temast ei kujunenud.

Kuigi Kreutzwaldi demokratism ei olnud järjekindel, siis tema publitsistliku, teadusliku ja ühiskondliku tegevuse objektiivne ajalooline funktsioon ja tema otsene lähtumine talurahva huvidest eraldab teda liberaalidest. Kreutzwaldi protest feodaalse rõhumise vastu oli sügavalt progressiivne, tema kõige hinnatavamaks panuseks eesti majandusliku mõtte ajaloosse on agraarküsimuse talupoeglik asetus ja taotlus luua mõisnikust täielikult sõltumatu, majanduslikult elujõuline talupoeglik majapidamine.

9. Majandusliku mõtte areng Eestis revolutsioonilise situatsiooni aastail (XIX sajandi 50-ndail ja 60-ndail aastail)

Revolutsiooniline situatsioon Eestis (lk. 106). Ideoloogiline vaidlus kapitalismi arenemise teedest (lk. 107).

Üha süvenevast vastuolust valitsevate vanade feodaal-pärisorjuslike tootmissuhete ja uute tootlike jõudude vahel kasvas XIX sajandi 50-ndail ja 60-ndail aastail välja ülevenemaaline revolutsiooniline situatsioon.

Juba 40-ndail aastail pääsesid Eesti ala tööstuses domineerima vabapalgalist tööd kasutavad kapitalistlikud vabrikud. Teoorjuse püsimine ja talurahva liikumisvabaduse kitsendused pidurdasid aga tööstusproletariaadi kasvu. Naturaalmajanduse püsimine külas tõkestas siseturu arengut.

Eesti ala mõisad aga olid juba muutunud põllumajanduslikeks suurettevõtteiks, mis tootsid eeskätt turu jaoks. Kuid enamikus Eesti ala mõisates tehti põllutööd alles renditaludest mõisapõllule tööle saadetud teolistega, talupoegadele kuuluvate viletsate tööloomade ja -riistadega. Selle tagajärjel ei andnud rahuldavaid tulemusi ka mõisate põllumajanduses läbi viidud uuendused — järkjärguline üleminek viljavahetus-süsteemile, uute põllutöömasinate kasutuselevõtmine, piimakarja soetamine jne.

Kõige kujukamalt räägivad põllumajanduses valitsenud ummikust andmed mõisa- ja talupõldude viljakuse kohta. P. I. Ljaštšenko näitas, et aastatel 1801—1860 põllumajanduskultuuride keskmine viljakus Venemaal peaaegu üldse ei tõusnud.[285] Sama nähtus, kuid veelgi teravamalt, esines sajandi keskpaiku Balti kubermangudes.[286]

Ülevenemaalise revolutsioonilise situatsiooni küpsemisest tunnistab kõige selgemini talurahvaliikumise järjekindel ja kiire tõus. Ka Eestimaa kubermangus puhkesid 1858. a. kevadel enneolematult ägedad ja massilised talurahvarahutused. Talupoegade vastuhakud teoorjusele ja mõisasunnile toimusid sel suvel Eestimaa kubermangu 80—100-s mõisas.[287] Seega astus avalikult mõisnike pärisorjusliku rõhumise vastu võitlusse umbes üks viiendik kogu talurahvast. Kõige teravamaks kujunes olukord Harjumaal Juuru kihelkonnas Mahtra mõisas, kus toimus talurahva relvastatud vastuhakk sõjaväeosadele.

Vastuhakkudest võtsid sel ajal eriti aktiivselt osa sulased,

---

[285] P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu I. Tallinn, 1957, lk. 497.

[286] Vt. К вопросу об истории народного хозяйства Прибалтики, lk. 142—143.

[287] Nimeliselt teame küll ainult umbes 70 mõisat, kuid allikad, milledest need andmed on võetud, räägivad selgelt, et paljudes mõisates toimunud vastuhakkamised pole spetsiaalses kirjavahetuses ja aruannetes üldse märgitud.

korduvalt hakkasid nad kollektiivselt vastu kubjaste või valitsejate katsetele neid karistada.

Selle võitluse käigus astusid talupojad välja esijoones abiteo vastu ja nõudsid rahapalgaliste suhete sisseseadmist mõisamajanduses.[288] Talurahva rahutuste lõpp-perioodil hakkas esinema ka maa nõudmine. Eestimaa kindralkuberner oma kõnes talupoegadele sarjas eeskätt seda «tühja unistamist».[289] See revolutsiooniline nõue, segatud naiivse monarhismiga, esitati õige kujukalt 14. juulil 1858. aastal Võhmuta taluperemehe Mart Mündi poolt: «Jumal ei müü maad. Ta andis ta meile. Jätke endale oma maad ja meie, talupojad, jätame endale oma... Tsaar tahab meile anda maad, aga isandad on selle vastu.»[290]

Hoolimata 1858. a. rahutuste äärmiselt julmast mahasurumisest ei katkenud talupoegade klassivõitlus ka järgnevatel aastatel. 1859. aasta kevadel keeldusid talupojad mitmes mõisas Virumaa rannikul sõlmimast uusi 1859. a. täiendava seadusega nõutud rendilepinguid.[291] 1860. aasta sügisel keeldusid Harjumaal Paunküla teosulased öisest rehepeksust ja hakkasid kohalikele politseivõimudele vastu.[292] Aastatel 1860—1862 haaras kogu Eestimaad juba alates 1857. aastast Lõuna-Eestis levinud talupoegade väljarändamisliikumine. Seda ajendas talurahva lootus saada tasuta maad lõunapoolseis kubermangudes. Igatahes omandas revolutsioonilise situatsiooni aastatel eesti talurahva klassivõitlus teoorjusliku mõisaekspluateerimise vastu väga terava ilme.

Rahvahulkade revolutsioonilise võitlusega kisti tsarismilt välja 1860-ndate aastate reformid. Reforme teostama olid tsarism ja valitsus sunnitud ka Balti kubermangudes. Ka siin vaidlesid pärisorjuslased ja liberaalid talurahvale tehtavate mööndiste määra ja viisi üle, kuna talurahvas võitles, nagu nägime, maa ja täieliku vabaduse eest.

Majandusliku mõtte põhiobjektiks sellal kujunes vaidlus kapitalismile ülemineku viisidest.

Konservatiivsete mõisnike esindajad ei tahtnud üldse teha mingit mööndust talurahvale. Nad nõudsid otseselt tagasipöördumist pärisorjuse juurde ja Balti kubermangudes sajandi alguses valitsenud olukorra taaskehtestamist. Seejuures esitasid nad pretensioonika nõude, et tsaarivalitsus loobuks vene talupoegade vabastamise kavatsusest ja säilitaks Venemaal pärisorjuse. See suund leidis kajastuse ka majandusteoreetilistes seisukohtades.

---

[288] ENSV RAKA, f. 29, 1858. a., s.-ü. 535 [70] 8, l. 19; KM KO, f. 117, m. 9 : 19 Hans Tertsiuse ülestähendused Mahtra sõjast, l. 5.
[289] ENSV RAKA, f. 29, 1858. a., s.-ü. 526/70 III a., l. 4.
[290] ENSV RAKA, f. 905, nim. 1, 1858. a., s.-ü. 7, l. 71.
[291] ENSV RAKA, f. 291, 1858. a., s.-ü. 209/58, l. 395—397.
[292] Sealsamas, l. 446—449.

Ultrareaktsioonilise suuna lipukandjaks oli Liivimaa suurmõisnik Ernst von Nolcken,[293] kes andis 1857. aastal Berliinis välja brošüüri «Ainult Venemaal on veel valik!» (s. t. võimalik valida pärisorjuse ja kapitalismi vahel). «Kanti ja Hegeli usin uurimine Berliinis...»[294] ja talupoegade kurnamine Liivimaal oli viinud autori veendumusele, et pärisorjus olevat talupoegadele kasulikum kui vabadus. See Liivimaa suurparun needis kaasaegset majanduslikku korda, kuna see sünnitavat sotsialismi ja kommunismi,[295] ta oli absoluutselt talupoegade maaomandi vastu, raharent olevat tema arvates kuradist ja ainuke mõeldav talupoegade ja mõisnike vahelise majandusliku suhtlemise vorm olevat teoorjus.

60-ndate aastate algul oli konservatiivne aadel talumaa müümise suhtes endiselt eriti vaenulik, kartes väga maa talurahva omandusse üleminekust oma võimu vähenemist. Maa müümise tõkestamist püüti põhjendada mitmesuguste mõttekäikudega. Üldine oli konservatiivsete aadlike argument, et talupoeg olevat veel nii arenematu ja kultuuritu, et ta ei oskavat iseseisvalt oma maad majandada, seepärast olevat alles mõisnike hooldus talurahva üle ja viimase omandiga «harjutamine» tarvilik. Talupoja suhtes ülbes hoolimatuses kirjutas C. v. d. Recke, et eesti talupojale maaomandi nõudmine olevat asjatu, talupoeg niikuinii ei suutvat talu iseseisvalt majandada. Juba see olevat küllaldane heategu, kui kaotatakse teoorjus. Nõuet, et maad peaks müüma madala ja kindlaksmääratud hinnaga, luges ta suurimaks ülekohtuks mõisniku suhtes.[296]

Olukorras, kus kapitalismi arengut siiski enam takistada ei saanud, lähtus aadli reaktsioonilistest ringkondadest plaan, mõisastada kõik talumaad ja hävitada iseseisvad talumajapidamised.[297] Selliste projektidega esinesid mõisnikud maapäeva vaidlustes, samuti ka trükisõnas. Nii kirjutas A. v. Meyendorf, et parim maakorralduse viis olevat selline, kus «pole õieti üldse talumaad» ja pole ka talupoeglikku väikemajapidamist ning kogu maa kuulub vähestele suurmaaomanikele.[298] Nii avaldus aadli kavatsus hävitada vägivaldselt kogu eesti ja läti talurahvas eeskujul, nagu see oli toimunud sajandeid tagasi Inglismaal kurikuulsal tarastamise perioodil. Meyendorf suhtus eitavalt Prantsusmaa ja

---

[293] Ta ise märgib, et majandas «... üht seitsmekümnendikku kogu Liivimaast...» (Ernst von Nolcken, Russland hat allein noch die Wahl! Berlin, 1857, lk. 2).

[294] Ernst von Nolcken, Russland hat allein noch die Wahl!, lk. 2.

[295] Sealsamas, lk. 7.

[296] C. v. d. Recke, Zur Beleuchtung der agrarischen Verhältnisse in den Ostseeprovinzen. «Baltische Monatsschrift» 1860, Bd. II, lk. 330—332.

[297] История Латвийской ССР, т. I, Рига, 1952, lk. 603.

[298] A. v. Meyendorf, Ueber Landwirthschaft in Schottland (1862). «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», Bd. 16, 1863, lk. 128.

üldse kõigi nende maade oludesse, kus domineeris talupoeglik väikemaaomand ja talupoeglik majapidamine.[299]

Talumaa müümise pidurdamiseks leidsid mõisnikud mitmesuguseid vahendeid. Nii esitasid mõisnike krediitkassa ümber koondunud ringkonnad ühe argumendina võlgadega koormatud mõisate maa müümise vastu seda, et võlatagatise väärtus juhul, kui osa mõisniku maast müüakse, langevat. Konservatiivsete aadlike taotluste kohaselt tõkestaski mõisnike krediitkassa mitmesuguste määrustega nn. talumaade müümist, muutes selle sageli võimatuks.

Vene 1861. aasta talurahvareformi ettevalmistamise ajal tõusis vene mõisnike huvi Balti agraarkorra ja eriti siinsete talupoegade «vabastamise» vastu. Aastatel 1857—58 olid vene ajakirjad täis artikleid Balti kubermangudes 1816.—19. aastail läbiviidud talurahva reformidest, milles balti mõisnikud ja neile kaasatundvad vene tsaariametnikud sihikindlalt kaitsesid talupoegade maata vabastamise printsiipi. 1857. aastal avaldas tsarismi poolametlik piiritagune häälekandja «Le Nord» Valujevi (pärastine siseminister) sellekohase artikli «Liivimaa talupoegade olukorra muutmisest», mis varsti trükiti ära ajakirjas «Russki Vestnik». 1858. aastal ilmunud kirjutises «Väljavõte seadustest Läänemere-kubermangude talupoegade kohta» ülistati samuti 1816. ja 1819. aasta talupoegade maata vabastamist, mille puhul «mõisnike majanduslikud huvid ei kannatanud . . .».[300] Võitluses talupoegadele maa andmise vastu kujunes loomulik klassiliit Balti kubermangude ja Sise-Venemaa mõisnike konservatiivsete grupeeringute vahel.

Liberaal-aadellik majanduslik mõte pooldas revolutsioonilise situatsiooni päevil jätkuvat kapitalismi arenemist. See suund väljendas nende aadlike taotlusi, kellede majapidamises kapitalismi elemendid olid ulatuslikumalt arenenud ja kes vajasid kapitali ümberkorraldamiste jätkamiseks. Et sularaha hankimise põhiliseks allikaks sai olla ainult talumaa müümine, siis liberaalsed mõisnike ringkonnad pooldasid seda, kuid tahtsid kindlasti säilitada õigust määrata maa müügitempot ja tingimusi.

Et maamüügi vajadust mõjukamalt põhjendada, esitati liberaalse aadli ringkondadest mitmeidki kriitilisi kirjutisi Baltimaade põllumajanduses valitseva olukorra kohta. Nende hulgast võib esile tõsta C. Hehni tööd «Die Intensität der livländischen Landwirthschaft», milles autor osutas äärmiselt madalale tööviljakusele teorendi tingimustes ja näitas, et sellise olukorra jätkamine võib kogu põllumajanduse viia katastroofini. «Vene raudteevõrgu väljaehitamisega vilja tootvates riigi siseprovintsides

---

[299] A. v. Meyendorf, Ueber Landwirthschaft in Schottland (1862), lk. 128.

[300] П. Шульц, Извлечение из законоположений о крестьянах Остзейских губерний. Петербург, 1858, lk. 69—70.

saab Liivimaa konkurendi, kellega ta mingil viisil ei suuda võistelda,» [301] kirjutas Hehn, olles mõjutatud uutest, ülevenemaalise siseturu väljakujunemise tingimustest, ja soovitas kiiremini üle minna palgatööle mõisates ning teostada talumaade üleviimine raharendile ja talude müümist.

Liberaalid aga ei vaielnud konservatiivsete ringkondadega finants-juriidilistes põhjendustes, millega taotleti maamüümise aeglustamist. Püüti ainult leida aadlile vastuvõetavat mõisate võlaküsimuse lahendamist ja teha mitmesuguseid ettepanekuid, mis praktiliselt korraldaksid talude müümise finantseerimist. Väljapääs raskustest pidi olema selles, et mõisate võlad veeretatakse müügioperatsiooni puhul talurahvale ja talupoeg sunnitakse endale maad ostes mõisavõlgu kinni maksma. [302]

XIX sajandi keskel ja eriti revolutsioonilise situatsiooni päevil võttis teravalt aadlivaenuliku hoiaku osa balti-saksa linnakodanlust, kellega liitus kohalikke vene ametnikke ja intelligentsi. Majanduslikuks aluseks sellise suuna tekkimisel oli asjaolu, et linnade ja tööstuse areng XIX sajandi keskel oli tõsiselt takistatud tööjõu puuduse ja kohaliku turu nõrkuse tõttu. Feodaalsed privileegid, eriti aga maamonopoli säilitamine võimaldas aadlil oma eelispositsiooni hoidmise, millest ei loovutatud midagi kujunevale linnakodanlusele. Kodanluse hulgas aktiviseerus poliitiline võitlus. Nii kujunes Riias salaühing, mis seadis oma eesmärgiks aadli privileegide kaotamise ja linnakodanlusele mõisate omandamise õiguse kättevõitmise. [303] Eestis esitati eesrindlike, linnakodanluse ja ametnike hulka kuuluvate ringkondade poolt valitsusele märgukirju, milles päris teravalt kritiseeriti aadli võimutsemist Baltimail. Aadli privileege rünnati ka trükisõnalise kriitikaga.

Tüüpiliselt väljendas eelmainitud suunda 1860. aastal «Baltische Monatsschrift'is» ilmunud (Krümmeri?) artikkel: «Der Proletarier-Charakter der bäuerlichen Ackerbau-Industrie in Liv- und Esthland» («Baltische Monatsschrift», Bd. II, 1860). Selles esitati argumenteeritud kriitika olukorra kohta, mis valitses Baltimail pärast talurahva maata vabastamist. Autor lähtus oma käsitluses talurahva majandist ja näitas konkreetsete arvudega, et kehtiv süsteem on talupojale laostav. Talumajandid toodavad ligi 4 korda vähem, kui nad seda tegema peaksid, iga ikalduse ajal talupojad nälgivad, elavad üldises vaesuses, viletsuses, harimatuses. Autor rõhutas, et süüdi selles ei ole talupojad, vaid asjaolu, et talurahval ei ole maad. Ilma kindla maaomandita olevat talupoja majapidamine «proletaarne». Artikli autor pidas seejuures proletaarlasteks inimesi, kellel puudub võimalus töötada kutse-

[301] C. Hehn, Die Intensität der livländischen Landwirthschaft. Dorpat, 1858, lk. 98.

[302] «Baltische Wochenschrift» 1864, nr. 14, vg. 292.

[303] Vt. ЦГИАМ, ф. 109, оп. 8, д. 49, 1843 г.

alal, mis neile vajaliku eluülalpidamise kindlustaks. Olukorra parandamiseks soovitas autor asuda talurahva maaomandi loomisele, kusjuures maad ei tuleks talupojale kinkida — kinkimine polevat talurahva tõelistele huvidele vastav —, vaid maad tuleks müüa madala normeeritud hinna alusel. Sellise muutuse tulemusena võiks talurahva majapidamine produtseerida aastas kolm kuni neli miljonit vakka teravilja rohkem kui seni ja muutuda välismaaga võistlusvõimeliseks.[304] 1860. aastal, kus mõisnikud oma enamikus veel ei olnud asunud talumaa müümisele, vaid püüdsid seda tõkestada, võib selliste liberaal-kodanlike seisukohtade avaldamist hinnata progressiivsena.

50-ndate ja 60-ndate aastate vahetusel astus eesti talurahva kaitseks välja progressiivselt meelestatud intelligentide rühmitus Tallinnas (N. F. Russow, J. Nocks jt.), kes sattus teravasse vastuollu saksa mõisnike ja kohalike saksa ametnikega. Selle rühmituse väljaastumise ajendiks olid 1858. aasta massilised talurahvarahutused Eestimaal, millede kestel nad olid korduvalt saksa mõisnike ja ametnike ebainimlikkuse tunnistajateks.

Võrreldes selliste talurahva ideoloogidega, nagu Kreutzwald ja Faehlmann, tundsid Tallinna intelligendid tegelikku olukorda maal ja talumajapidamise arenemise vajadusi muidugi palju vähem. Kuid nad kritiseerisid teravalt kehtivat agraarkorda, näitasid, kuidas talumajandus ülemäärase rõhumise tõttu laostub.

Näitena Tallinna eesrindlike inimeste hulgas valitsenud seisukohtadest võib vaadelda 1858. aastal siseministrile Tallinnast anonüümselt saadetud pikka esitust: «Märgukiri Eestimaa talupoegadest».[305]

Märgukirja autorid tunnevad kaasa eesti talupoegade äärmiselt viletsale olukorrale. Kirjeldanud eesti talupoegade juures peaaegu alati valitsevat nälga ja nende suitsuga täidetud hütte, milles inimesed vingust pimedaks jäävad, ütleb märgukiri 1816. aasta talurahvaseaduse kohta, et «vabastamisega» talupoegadele antud õigused «... eksisteerisid enam paberil kui tegelikkuses». Märgukirjas antakse põhjalik kirjeldus 1858. aasta talurahvarahutustest Eestimaal, kusjuures selgesti välja paistab autorite sümpaatia talupoegadele. Püüdes talupoegi igati õigustada, vähendavad märgukirja autorid seetõttu nende ülestõusude tugevust ja tähtsust. Märgukirja autorid arvavad (kuigi nad seda otseselt ei julge nõuda), et maa tegelikult kuulub talupoegadele. Märgukirjas on kirjutatud:«... talupojad arvavad, et maa kuulub neile ja on neilt vägivallaga ära võetud kaugelt tulnud isandate (saxad) poolt. Selle tõestamiseks, et nad on harjunud vaatama maale kui enda omandusele, piisab, kui ära tuua mõned eesti sõnad, mis käivad selle kohta, nii näiteks: nad kutsuvad oma maad

---

[304] Vt. Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, lk. 148.
[305] ENSV RAKA, f. 291, 1858. a., s.-ü. 209/58, 1. 268—297.

«meima», s. t. meie maa, aga ennast «maa rahvas», s. t. maa rahvas või «maa-mees», maa inimesed.» [306]

Märgukirja lõpus on räägitud sellest, kui raske on Eestimaal nende ametnike olukord, kes puhtsüdamlikult püüavad ellu viia valitsuse korraldusi ega alistu balti mõisnike käskudele. «Häda sellele isikule, kes eralduks aadlist ja julgeks tegutseda iseseisvalt..., see isik langeks vältimatult kõige teenimatute jälitamiste ja tagakiusamiste ohvriks... Seepärast, kõigis neis asjus, kus talupojad saavad olema konfliktis oma mõisnikega, võib kindlasti öelda, et mitte ühtki küsimust ei lahendata erapooletult seni, kuni valitsusametnikud määratakse kohalike aadlike hulgast.»

Märgukirja autoriteks olid seega põhiliselt eesrindlikult meelestatud inimesed Eesti kubermanguvalitsuse ametnike ja Tallinna intelligentsi hulgast. Märgukirjal muidugi ei olnud mingeid tulemusi.

1861. aastal ilmus Berliinis anonüümselt põhjalik paljastav töö eesti talupoegade olukorra kohta pealkirja all «Eestlane ja tema isand». Selle ilmumine kutsus esile raevukaid kallaletunge mõisnike ja pastorite poolt, kes püüdsid tõestada, et raamat algusest lõpuni sisaldavat ainult valet. Tallinna selleaegne ajaleht «Revalsche Zeitung», mille üheks toimetajaks oli neil aastail N. F. Russow, väitis vankumatult, et «raamat sisaldab põhiliselt ainult tõde». [307]

Nagu kõik XIX sajandi 60-ndail aastail Venemaal pärisorjuse vastu võidelnud valgustajad, on raamatu «Eestlane ja tema isand» autor mitmeski suhtes ideeliselt lähedane XVIII sajandi lõpus tegutsenud valgustusfilosoofidele. Ta hindab kõrgelt XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Balti kubermangudes tegutsenud progressiivseid publitsiste ja märgib, et tal tuleb otseselt jätkata nende tööd. Kuuskümmend aastat tagasi julges G. Merkel avalikult rääkida tõest, kirjutab ta, kui nüüd ei leidu kedagi väärikamat, siis tuleb minul praegu see ülesanne täita. [308] Raamatu ideelis-poliitilise programmi põhisuund on selge ja sirgjooneline — võitlus pärisorjusliku rõhumise ja selle igandite vastu, balti mõisnike-pärisorjapidajate halastamatu paljastamine.

Progressiivse majandusliku mõtte arengu uurimise seisukohalt on tähtis aga vaadelda, mida uut, võrreldes eelnevaga, tõi enesega raamat «Eestlane ja tema isand».

Eesti progressiivse majandusliku mõtte ajaloos annab raamat «Eestlane ja tema isand» kõigist senistest autoritest sügavama kriitika eesti talupoegade nn. vabastamisele. 1816. ja 1819. a. reformide kriitikat oli esinenud küll ka varem, kuid kõik senised

---

[306] Jutumärkides ja klambrites toodud sõnad on venekeelses märgukirjas toodud eesti keeles.

[307] «Extrablatt zur Revalschen Zeitung», 27. jaan. 1862. a.

[308] Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Berlin, 1861, lk. 3—4.

kriitikud lähtusid põhimõttest, et eesti talupoeg oli vabastatud, kuigi n. ö. halvasti, ebaõnnestunult vabastatud. Raamatu «Eestlane ja tema isand» autor kirjutas, et 1816. ja 1819. a. reformidega eesti talupoegi üldse ei vabastatud. «Mitte pärisorjust, mitte sõltuvust ei hävitatud, vaid ainult sõna, mis seda mõistet väljendas.» [309] Raamatu veergudel näidati, et tõeline vabadus eeldab teatavaid juriidilisi ja materiaalseid garantiisid, ilma milledeta see jääb vaid tühjaks sõnakõlksuks.

«Eestlase ja tema isanda» autor näitas ja tõestas esimesena, et balti mõisnikud olid feodaal-pärisorjuslike tootmissuhete säilitamisest majanduslikult huvitatud. Autor tõstis uuele tasemele diskussiooni teoorjuse üle (vt. eespool). Ta näitas veenvate arvutustega, et Eestimaa kubermangu mõisnikud said teorendi kehtimisel oma maadest iga aasta 1,5—1,8 miljonit hõberubla tulu, talude raharendile üleminekul oleksid saanud aga ainult 0,8—1,2 miljonit ning talude müümise korral väljaostuprotsentide näol ainult 0,6 miljonit rubla tulu. [310]

Terava irooniaga paljastatakse raamatus mõisnike poolt soovitatud igasuguste talupoegade koormiste normeerimiste ja aadli võltsi «liberaalsuse» tõeline sisu ning eesmärk. «Lugeja saab kergesti aru, et nii erakordselt kõrgele kruvitud koormiste kättesaamine, nagu neid eesti rüütelkond luges võimalikuks talupoegadelt nõuda, väga sageli nurjus võimatuse tõttu neid välja pressida... Sest paljalt õlgedest, veest ja soolast ei saa isegi eesti talupoeg elada, inimlik kõht on kord juba selline. Mis kasu oli siis Eestimaa rüütelkonnal nii karmidest koormiste määradest? Aga kõigepealt võis ta: 1) nõuda koormiste kõige äärmuslikumat hulka; 2) ta võis endale ja teistele sisendada, et ta lõppkokkuvõttes on väga humaanselt meelestatud, kuna paljud ta liikmed vabatahtlikult jätsid otseselt või kaudselt talupoegadelt välja nõudmata koormisi, mida neil oli «õigus» nõuda, kuid mida nad ei suutnud välja pressida, hoolimata oma sunnivõimu kõigist koledustest haagikohtunike, mõisapolitsei, mõisavalitsuste ja nende kubjaste näol...» [311]

Raamatu «Eestlane ja tema isand» autor on silmapaistev statistik. Võrreldes balti mõisnike ofitsiaalse statistikaga toob ta sellesse teadusesse uue metoodika. Kui balti mõisnike statistika opereeris ümmarguste andmetega «keskmisest talupojast», tuginedes siinjuures ainult rendikohtade pidajate kohta käivatele andmetele, siis näeb mainitud raamat eesti talurahvast sotsiaalses liigestuses. Võttes arvesse sulaste ja maata popside arvukust, tuleb ta järeldustele, mis täielikult paljastavad ja kummutavad kogu mõisnike ametliku agraarstatistika.

Oma äärmiselt teravast Eestis valitseva olukorra kriitikast

---

[309] Der Ehste und sein Herr, lk. 29.
[310] Sealsamas, lk. 134.
[311] Sealsamas, lk. 62.

ei teinud aga raamatu autor mingit selget, programmilist järeldust. Ta mõistis hukka talupoegade rõhumise aadli poolt, näitas, et mõisnike agraarpoliitika on algusest lõpuni selgelt egoistlik, klassihuvidest lähtuv ja suunatud talupoegade ekspluateerimise järjekindlale suurendamisele. Ta oli kindel teorendi vastane ja näitas, et mõisnike poolt planeeritud talumaa müümine kujuneb talurahvale laostavaks või muudab talude ostmise samahästi kui võimatuks; omapoolset programmi agraarsuhete korraldamiseks autor aga ei esitanud.

Raamatus «Eestlane ja tema isand» toodud faktilise materjali teaduslikku väärtust kahandab asjaolu, et selles lähtutakse XIX sajandi keskpaiga kohta käivates arvutustes 1805. aasta vakuraamatutest, mis 1816. aasta reformiga tühistati. Autor ise juhib tähelepanu sellele: «Vabad lepingud tühistasid vakuraamatutega määratud teonormid. Neid tõsteti, nagu keegi soovis. Seepärast on võimatu teorendi kõrgust või suurust 1820. aastast praeguse ajani täpselt kindlaks määrata ja oleme sunnitud lähtuma 1805. aasta määrustest, kuigi tõeliselt talupojad Eestimaal on orjanud tunduvalt rohkem.» [312]

Raamatut «Eestlane ja tema isand» tervitasid Tallinna aadlivastased ringkonnad. 1862. aasta veebruaris «Revalsche Zeitungi» kaasandes ilmunud artiklis «Meie talupojaseisuse puudulikest õiguslikest garantiidest» loetletakse kodanlike õigustena: õigus eraomandusele, vaba liikumisõigus, õigus olla karistatud ainult kohtu poolt ja õiguste võrdsus privaatõiguslikes küsimustes. Leides, et need õigused talupoegadel põhiliselt puuduvad, nõuab autor: 1) talupoegadele piiramatu liikumisvabaduse andmist, 2) mõisnike kodukariõiguse likvideerimist ja 3) talupoegadele mõisnikega võrdsete õiguste andmist privaatõiguslikes küsimustes. [313]

Tallinna progressiivselt meelestatud haritlastel olid tihedad sidemed eesti valgustaja-demokraadi Fr. R. Kreutzwaldiga. N. F. Russow oli kirjavahetuses J. Köleriga ja hiljem, asudes elama Peterburisse, oli viimase õpilaseks maalikunsti alal. XIX sajandi 60-ndail ja 70-ndail aastail C. R. Jakobsoni ümber rühmitunud eesti talupojad hindasid kõrgelt ja tundsid huvi raamatu «Eestlane ja tema isand» vastu. Nii näiteks Viljandi valla volimeeste koosolekul 16. detsembril 1870. a., kus otsustati talurahvakoolides tarvitusele võtta Jakobsoni õpikud, esitati ka ettepanek tõlkida mainitud raamat eesti keelde. [314]

Raamatus esitatud avalikul, teraval ja ründaval balti parunite kriitikal oli otseselt aadlivastast võitlust õhutav mõju.

Kui talurahvale kaasatundva intelligentsi eesrindliku osa

---

[312] Der Ehste und sein Herr, lk. 38.

[313] «Extrablatt zur Revalschen Zeitung» 17. veebr. 1862.

[314] J. Käosaar, Ühest vene progressiivse ühiskondliku mõtte esindajast Eestis. «Edasi» 1952, nr. 9.

esindajad Eestis arendasid revolutsioonilise situatsiooni päevil senisest sügavamat valitseva korra kriitikat, siis, nagu nägime eespool, suutis Fr. R. Kreutzwald neil murrangulistel aastail asetada agraarküsimuse hoopis uuele tasapinnale. Valitseva korra kriitika kõrval otsis ta parimat arenguvõimalust taludele ja lootis seda saavutada vaba talupoegliku maaomandi kujunemisega.

Progressiivse majandusliku mõtte arengut revolutsioonilise situatsiooni aastatel Eestis iseloomustab senisest tihedam lähenemine vene eesrindlikule majanduslikule mõttele. Palju sagedamini kui varasematel perioodidel astuvad Eesti alal tegutsenud progressiivsed mõtlejad ja eesrindlikud vene inimesed võitlusse ühtede ja samade konkreetsete pahede ja vaenlaste vastu. (Suhtlemine ja vastastikune mõjutamine eesti progressiivse majandusliku mõtte ja vene ning teiste vennasrahvaste eesrindliku majandusliku mõtte vahel vajab aga veel edaspidist uurimist.)

Vene revolutsioonilised demokraadid kritiseerisid oma sõnavõttudes balti agraarolude kohta balti-saksa aadlit ja tema ideolooge ning, toetades talurahva võitlust maa eest, osutasid revolutsioonile kui ainsale võimalusele, et maad ka tõepoolest saada.

Teravat poleemikat arendasid vene revolutsionäärid balti konservatiivide vastu. «Sovremennik» astus juba 1858. aastal ägedasse võitlusse «balti suunaga» agraarküsimuses, võideldes selle kaudu talurahva maata vabastamise vastu. Eespool iseloomustatud E. Nolckeni teosele anti purustav kriitika «Sovremenniku» 1858. a. X numbris. «Keskkihi tõus, rahva rikastumine, igasugune valitsuse tegevus, mis taotleb rahvale osavõtu võimaldamist valitsemisest, kodanikele küllaldase iseseisvuse andmine, et võimaldada neil oma olukorda parandada, kõik see sisendatakse parun Nolckeni arvates kuradi poolt selleks, et arendada inimestes tungi maiste hüvede järele, s. t. mammona kummardamist. ... Selle tõttu on parun Nolckeni raamatuke võrreldamatult kasulikum; ta viib oma printsiibid selliste äärmuslike ja metsikute järeldusteni, mis on neile kõige eredamaks ümberlükkamiseks.» [315]

«Sovremennik» rõhutas, et kõik Balti kubermangude kohta toodud andmed näitavad, et talupoegi ei tohi vabastada ilma neile maad andmata. «Kõik selles asjas kirjutatu toob veendumusele, et talupoegadele ainuüksi õiguse kinkimine minna ühest olukorrast teise (s. t. pärisorja olukorrast vaba inimese olukorda — J. K.), ilma õiguseta maa omamisele või selle alatisele kasutamisele, peab vältimatult avaldama kahjulikku mõju talupoegade olukorrale ...» [316] «Sovremenniku» sama aasta IX numbris kirjutati: «Kui pärast 1849. aastat asutati seal (s. t. Liivimaal — J. K.) eriline pank talupoegadele väljaostu jaoks laenu andmiseks, ei tahtnud paljud mõisnikud (kas oma tähtsuse ja talupoegade üle

[315] «Современник» 1858, nr. X, lk. 28, 29.
[316] Sealsamas, nr. VII, lk. 29.

mõju säilitamiseks või muudel kaalutlustel) kasutada seda juhust oma maade müümiseks talupoegadele; kuid leidusid e n a m a r u k a d (sõrendus — J. K.) inimesed, kes ostsid terveid mõisaid, õieti eesmärgiga müüa need talupoegadele . . .» [317] Kuigi tsensuuri surve tõttu ajakirjas kasutati maskeeritud väljendusvormi, on seisukoht siiski täiesti selge — agraarküsimuse ainuke loomulik lahendus on maade minek talupoegade kätte. See põhimõte kujunes eesti progressiivse majandusliku mõtte üheks nurgakiviks.

Nagu N. G. Tšernõševski, nii ka A. I. Herzeni ja N. P. Ogarjovi juures oli võitlus vene talupoegade pärisorjusest vabastamise eest ajaloolises tegelikkuses lahutamatult seotud võitlusega Balti kubermangu talupoegade olukorra parandamise eest. Herzeni ja Ogarjovi poolt toimetatud «Kolokol» oli revolutsioonilise situatsiooni aastatel ja nende eel ainuke ajaleht, mis avalikult ja järjekindlalt kaitses eesti talupoegade huve nende võitluses mõisnike pärisorjusliku rõhumise vastu.

Olles vabad tsensuuri survest, võisid Herzen ja Ogarjov eesti talupoegade olukorrast palju avameelsemalt rääkida kui Tšernõševski.

Nagu Tšernõševski, nii ka Herzeni-Ogarjovi huvi Baltimaade agraarküsimuse vastu äratas eeskätt aastatel 1857—1858 arenenud nn. balti ehk saksa agraarkorra propageerimine balti ja vene reaktsionääride poolt. Kuna reaktsionäärid ülistasid 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadusi, siis teatas Ogarjov juba 1857. aasta sügisel lugejatele oma kavatsusest lähemalt käsitleda «. . . seda haledat vabastamist, mis tehti saksa plantaatorite kogu kavaldava ettevaatlikkusega». [318] Selle lubaduse täitmiseks tutvus Ogarjov põhjalikult Eestimaa 1816. a. talurahvaseadusega. Mainitud seaduse kriitika vormis andis Ogarjov ühtlasi sügava iseloomustuse eesti talupoegade selleaegsele olukorrale (1816. a. seadus kehtis Eestimaa kubermangus kuni 1858. aastani, kuid ka uues seaduses jäi püsima rõhuv enamus «vabastamisel» säilitatud pärisorjuslike talupoegade kodanikuõiguse piiramisi). Selles kriitikas sisalduvad ka Herzeni ja Ogarjovi demokraatlikud nõudmised balti agraarküsimuses.

Ogarjov kirjutas: «Kogu majanduslik külg Läänemere-äärsete talupoegade vabastamisel oli suunatud talupoegade vastu, aga mitte talupoegade kasuks. Esiteks oli ta suunatud peremeeste (Bauerwirthe) vastu mõisnike kasuks, teiseks sulaste (Dienstbote) vastu peremeeste kasuks.» [319] Võideldes vene talurahva maaga vabastamise eest, rõhutasid Herzen ja Ogarjov, et maata vabastamine tegelikult säilitab pärisorjuse, ja tõid oma seisukohtade tõestuseks analüüsi talurahva olukorrast Baltimail. 1858. aasta mais

---

[317] «Современник», 1858, nr. IX, lk. 31.
[318] «Колокол», 1. XII 1857; 1. I 1858.
[319] Sealsamas, 1. I 1858.

kirjutas Ogarjov: «... on juba aeg lakata viitamast Läänemere-kubermangudele, kus ei teostatud mitte vabastamist, vaid uus orjuse liik.» [320] Sama aasta detsembris ühendas Ogarjov selle hinnangu kategoorilise nõudega anda maad ka Balti kubermangude talupoegadele. «On aeg lakata viitamast Läänemere-äärsete kubermangude näilisele vabastamisele, mis andis talupojad mõisnike tingimusteta rõhumise alla seaduslikul alusel. Venemaa eesmärk pole sugugi see — tema siht on talupoegade vabastamine maaga ja selle reegli laiendamine ka Läänemere-kubermangudele (sõrendus — J. K.).» [321]

«Kolokoli» veergudel ilmusid artiklid, mis olid täidetud kirgliku kaasatundmisega talupoegade võitlusele pärisorjuse vastu. Nii käsitleti artiklis «Kiri toimetajale» pikalt ja üllatava täpsusega eesti talupoegade rahutusi 1858. aastal. Autor märgib: «Siiamaani kõige tugevamad talurahvaülestõusud olid Eestimaal...» [322] Edasi kirjeldab ta täpselt rahutuste puhkemist, räägib sellest, kuidas need pärast lämmatamist ühes kohas otsekohe uuesti puhkesid mujal, ja iseloomustab eesti talupoegi kui ausaid võitlejaid vabaduse eest, mõisnikke ja karistussalku aga kui alatuid timukaid. Mainitud artikli autoriks olev «Kolokoli» Peterburi korrespondent (artikkel on anonüümne ja seni pole selle autorit läinud korda kindlaks teha) näitab küll artikli alguses üles mõningat liberaalset piiratust (näiteks suhtumises siseminister Lanskoisse), kuid artikli lõpuosas tõuseb tõelise revolutsioonilise propaganda tasemele. «Kuulsite ka, vaesekesed — rumalad on teie lootused minú peale — räägib teile tsaar. Kelle peale siis nüüd loota! Mõisnike peale! Mitte mingil juhul — nad on tsaariga ühes mestis ja tsaar ilmselt hoiab nende poole. Ainult eneste peale lootke, oma käte tugevusele, teritage kirves ja asja juurde — kaotage pärisorjus, tsaari sõnade järgi, altpoolt!» [323]

Artikli autori revolutsioonilise üleskutsega ühines avalikult ka Herzen. Vastates paljudele kirjadele, milles teda süüdistati selle anonüümse revolutsioonilise artikli autorluses, Herzen küll eitas seda, kuid teatas, et ta jagab selle artikli autori vaateid. «Esiteks, kust võeti, et kirjutatud fraas «kirves» on kirjutatud minu poolt?... Ütlen ainult, et autori meelepaha allikas on üllas ja mõistetav, et ma tunnen talle kaasa (sõrendus — J. K.).» [324]

Võidukas rahvarevolutsioonis nägi Tšernõševski nii Vene kui ka Balti kubermangude agraarküsimuse tõelist lahendust. Proklamatsioonis «Tervitus mõisatalupoegadele» kutsub ta vene talu-

[320] «Колокол», 15. V 1858.
[321] Sealsamas, 15. XII 1858.
[322] Sealsamas, 1. X 1858.
[323] Sealsamas, IX 1858.
[324] Sealsamas, 1. I 1859.

poegi üles astuma tsaari ja mõisnike vastu välja koos rõhutud ja viletsuses vaevlevate eesti ja läti talupoegadega.

Herzeni-Ogarjovi «Kolokolil» oli 1857. aastal (ilmumise esimesel aastal) suur mõju Tartu demokraatlikult meelestatud vene üliõpilaste hulgas. Vastuses ühele Tartust saadetud sõnumile andis Herzen oma Tartu poolehoidjaile teatava tegevusprogrammi. Nende ülesanne on võidelda selle eest, et saksa mõisnikud kihutataks Balti kubermangudest üldse välja ja eesti talupojad saaksid oma maad kasutada pärisorjuse ikkest vabadena.

Kuigi Herzen ja Ogarjov hiljem ise pettusid võimaluses muuta Tartu revolutsiooniliseks keskuseks ja 1862. aastal, leides, et Tartu on «... praegu vähe tähtsust omav keskus, venelastele ja poolakatele vaenulik ülikool ...», [325] otsustasid selle keskuse üle viia Riiga, jättis nende revolutsiooniline agitatsioon Tartus sügavad jäljed. Herzeni ja Ogarjovi revolutsiooniline agitatsioon soodustas Tartus 50-ndate aastate lõpul demokraatlikult meelestatud üliõpilaste rühmituse kujunemist.

Majandusliku mõtte keskseks probleemiks revolutsioonilise situatsiooni aastail oli niisiis maaküsimus. Ühelt poolt näeme reaktsioonilist mõisnike leeri, kes lähtudes kitsaist klassihuvidest püstitavad teooriaid, et talupoegadele maa andmine polevat «majanduslikult hädavajalik», kes propageerisid agraarküsimuse parima lahendusena kurikuulsat «balti teed». Teiselt poolt progressiivne leer — esijoones vene revolutsioonilised demokraadid, aga ka eesrindlikud inimesed Balti kubermangudest, kes kõrvuti muude küsimustega püstitasid nõude — varustada eesti ja läti talupojad maavaldusega. See nõudmine kajastas talurahva enese stiihilise võitluse põhitaotlust.

---

[325] Литературное наследство. Т. 61, Герцен и Огарев I. Москва, 1953, lk. 503.

II OSA

MAJANDUSLIK MÕTE EESTIS TÖÖSTUSLIKU KAPITALISMI PERIOODIL (AASTAD 1860—1900)

10. Sotsiaalmajanduslik olukord Eestis aastail 1860—1900 ja majandusliku mõtte põhisuunad

Majanduslik areng Eestis ja klassijõudude asetus XIX sajandi 60-ndate ja 80-ndate aastate alguseni (lk. 119). Majandusliku mõtte põhisuunad 60-ndaist kuni 80-ndate aastate alguseni (lk. 126). Majanduslik areng Eestis 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel (lk. 127). Majandusliku mõtte põhisuunad (lk. 131).

Ajajärku XIX sajandi 60-ndatest aastatest kuni sajandi lõpuni võib Eestis majandusliku arengu seisukohalt jagada kahte perioodi: 60-ndad ja 70-ndad aastad olid ülemineku ajaks, mil kapitalism alles lõplikult kindlustus; ajajärgu teisel poolel, pärast 1879.—1881. a. revolutsioonilist situatsiooni ja 80-ndate aastate alguse majanduskriisi valitsesid juba kapitalistlikud suhted. Ühtlasi hakkasid kogu Venemaa ulatuses kujunema eeldused üleminekuks kapitalismi viimasesse staadiumi — imperialismi. Kuid ka selle ajajärgu kestel jäid ikkagi ühiskondlik-majandusliku arenemise tõsiseks piduriks tugevad ja visad pärisorjuse jäänused, eelkõige aadli suurmaavaldus ja talurahva seisuslik mittetäieõiguslikkus.

60-ndate aastate algul valitses Eestis veel täielikult mõisnike maamonopol. Mõisnik oli nii mõisa- kui ka talumaa ainuomanikuks, sest talupoegade väikemaaomand peaaegu puudus (Põhja-Eestis oli 1861. aastani ostetud ainult mõni üksik talu, Lõuna-Eesti mandri-osas ainult umbes paarsada talu).[1] Balti-saksa mõisnike maamonopol oli nende majandusliku ja poliitilise võimu aluseks. Aadli maamonopol ei vastanud kujunevale kapitalistlikule tootmisviisile, mistõttu põllumajanduses hakkasid seadusepäraselt kujunema uutele vajadustele vastavad majanduslikud vormid.

---

[1] E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, tab. I e;
Fr. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg, 1868, lk. 8.

Feodaalse tootmisviisi kriis, mis viis XIX sajandi 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul revolutsioonilisele situatsioonile, oli sundinud ka Baltimaade mõisnikke hoogustama mõisamajanduse lõplikku kapitalistlikku ümberkorraldamist. Selleks olid vajalikud kapitalimahutused (inventari ja tööloomade muretsemiseks, ehituste püstitamiseks, maaparandustöödeks jne.), mille üheks oluliseks allikaks kujunes raharent.

1860-ndail aastail algas raharendi osatähtsuse otsustav ja kiire kasv. Raharendile siirdumine andis mõisnikele osa vajalikust kapitalist oma suurmajandite kapitalistlikeks ettevõtteiks muutmiseks. Talude raharendile üleviimisel pidid mõisnikud üle minema palgatööle, kuid nad tahtsid edaspidigi kasutada ka talurahva teotööd. Seepärast ei kiirustanud mõisad XIX sajandi 60—70-ndatel aastatel täieliku raharendile üleminekuga, vaid toetudes oma privileegidele, säilitasid teorendi kvoodi- ja kuuendikumaadel, kasutasid raharendile üleminekuna segarenti, mis oli mõisnikule kasulik, aga talupojale laostav, või otse sundisid talupoega ka vastu viimase tahtmist nõustuma teotegemisega. Teorendi ulatuslik püsimine pidurdas kapitalismi arengut nii mõisates kui taludes. Liivimaal, kus raharendile siirdumine läks kiiremini kui Põhja-Eestis ja Saaremaal, oli 50-ndate aastate lõpul eramõisate talumaast 18,7 protsenti raharendil, 9,3 protsenti segarendil ja 70,5 protsenti teorendil. [2]

1868. aastast peale pidi teorent nn. talumaal üldse likvideeritama. Tegelikult oli sel ajal Liivimaal umbes 1/3, Eestimaal aga veelgi rohkem talumaast teo- ja naturaalrendil [3]. Mõisnikud säilitasid teorenti seadusevastaselt hiljemgi. Veel sajandi lõpul oli Põhja-Eestis peaaegu iga kolmas-neljas renditalu teo- ja naturaalrendil. Viimast kasutati eriti nn. mõisamaa rentimisel, kus raharendil oli vaid 3297 talu 71 435 tiinu maaga, teo- ja naturaalrendil aga 4372 talu 63 086 tiinu maaga [4]. Eeltoodust selgub ka, et just kehvemad talupojad olid sunnitud jääma teorendisuhetesse. Nii oli teo- ja naturaalrendil olnud mõisamaa rendikohtade keskmine suurus 14,4 tiinu, raharendil olnud kohtade keskmine suurus aga 21,7 tiinu. Seega olid viimased esimestest keskmiselt 1,5 korda suuremad. Ka Lõuna-Eestis ei kadunud teorent täielikult. Veel 80-ndate aastate algul oli siin teorent niivõrd levinud, et eesti põllumeeste seltside esindajad eesotsas C. R. Jakobsoniga selle küsimuse Riia põllumajanduskongressil teravalt üles tõstsid. [5]

Üldine raharendile siirdumine tõi talupoegadele esialgu suuri raskusi, eriti 60-ndail aastail. Raharendi valitsevaks muutumine

---

[2] Fr. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse, lk. 8.

[3] Sealsamas; А. Харузин, Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—94 гг. Ревель, 1895, lk. 46.

[4] E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland, tab. XII e, XIV.

[5] Vt. «Sakala», 1881, nr. 16.

oli kaubalise põllumajanduse arenemise tulemuseks, milles mõisamajandus talumajandusest tunduvalt ees sammus. Mõisnike raharendile üleminek sundis talumajandust rohkem tootma turu jaoks. Vajadus hankida rendiks vajalikke summasid ning lootus saavutada põllumajandussaaduste müügist teatavaid ülejääke stimuleeris rendiperemeest otsima tootmise suurendamise võimalusi. Kuid saaduste hulk, mida kehvast renditalust võis saata turule, oli väike ja rendisumma kokkusaamine oli seetõttu äärmiselt raske. Raharendile üleminek lõi talumajandusele siiski mõningad majandusliku edenemise võimalused. Talu vabanes arvukate, mõisatööks vajalike teosulaste ülalpidamise kohustusest. Kuid sõltuvus mõisast asetas rentniku majandusliku olukorra paranemisele väga kitsad piirid. Iga väiksemgi edusamm talus tõi tavaliselt kaasa rendi tõstmise. Mõisnikud tõstsid renti pidevalt, nii et see oli Eestis tunduvalt kõrgem kui naabruses asuvais Pihkva ja Peterburi kubermangudes [6]. Seejuures oli väiksemate kohtade rent suhteliselt kõrgem kui suurtaludel. [7] Kehvikutel polnud tihtilugu teist teed rendiraha saamiseks kui oma tööjõu müümine (näiteks metsatöödel); väheste talusaaduste müügist jätkus vaevalt maksude õiendamiseks ja hädapäraste ostude tegemiseks.

Järjest kõrgenev rent ja rendilepingute lühiaegsus — ainult suurematel taludel tavaliselt 6 aastat, teistel lühem — säilitas talurentnike sõltuvuse mõisnikest ja takistas tõsiselt talumajanduse arenemist. Kaugeltki mitte kõik rentnikud ei suutnud tähtpäevadel õiendada oma kohustusi ja nad aeti mõisnike poolt hoolimatult oma taludest välja. Seega laostas raharendile siirdumine hulgaliselt talupoegi ja muutis nad maatuteks.

Niisuguses olukorras oli talurentnike vastuolu mõisnikega äärmiselt terav. Rentnikud nõudsid senise rendi alandamist, protestisid rendi tõstmiste vastu, aga põhiliselt muidugi nõudsid maad, sest kõik nende hädad olid tingitud mõisnike maamonopolist. [8]

Veelgi suuremaid summasid kui raharendi kaudu said mõisnikud talurahvalt välja pressida maa müümise teel.

Talude ost-müük muutus Lõuna-Eestis 60-ndate aastate keskpaiku elavaks. Aastatel 1867—1882 müüdi siin umbes pool kogu talumaast [9]. Reas kihelkondades oli juba 80-ndate aastate alguseks üle 90 protsendi vakutaludest ostetud. Talude ostmisel sam-

---

[6] Manaseina revizija. Redigējis A. Drīzulis, Latvijas PSR Zinātnu, Akademija. Riga, 1949, lk. 63.

[7] Vrd. andmeid E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland, tab. XI—XII.

[8] Näiteks kirjutasid Viljandimaa Loodi valla sulased oma palvekirjas keisrile 1865. aastal, et «meie suur mapudus on üksnes meie pärisherra sure kasso nõudmisse läbi tulnud». ENSV RAKA, s.-ü. 296, 1866.—1870. a., s.-ü. 177, l. 26.

[9] [F. Jung-Stilling], Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung. Riga, 1885, tab. 3a.

mus esirinnas Viljandimaa, millele järgnesid Võru- ja Tartumaa; kõige vähem oli talusid müüdud Pärnumaal (välja arvatud Halliste, Karksi ja Vändra kihelkonnad). [10]

Põhja-Eestis edenes talude ostmine kuni 1882. aastani suhteliselt aeglaselt. 1881. a. lõpuni oli ostetud ainult 11,6 protsenti talumaast (kõige rohkem Järvamaal — 18,3 protsenti). [11] Talude ostmine hoogustus siin alles alates 1882. aastast.

Need arvud näitavad teataval määral kapitalistliku talumajanduse arenemise ja maakodanluse kujunemise astet Eesti eri osades 80-ndate aastate algul. Talukohtade ostmisele said asuda eelkõige suuremate talude rentnikud, kes kasutasid palgatööjõudu ja tootsid turu jaoks (müügitooteks oli Lõuna-Eestis eeskätt lina, Põhja-Eestis kartul), samuti möldrid, kõrtsmikud ja üksikud mõisa teenistuses rikastunud talupojad.

Nii tekkis kapitalistlike taluomanike ladvakiht, kapitalismi arenemise «preisi teele» iseloomulikud «grossbauerid», kellel olid soodsad võimalused edenemiseks. See kujunev maakodanlus ei olnud siiski kuigi arvukas. 1882/83. a. oli Manasseini revisjoniga kogutud andmetel ainult väike osa, umbes 7 protsenti ostutaludest täiesti välja ostetud. [12]

Peale suurtalude omanikkude kuulusid maakodanluse hulka ka möldrid, kõrtsmikud, maakaupmehed ja liigkasuvõtjad. Maakodanluse ridadest võrsusid tavaliselt ka need mõnedsajad mõisavalitsejad, kes üksikutel juhtudel suutsid karjamõisa, vahel rüütlimõisagi rentida või omandada.

Taluomanik sai majanduslikuks edenemiseks muidugi hoopis soodsamad võimalused, kui need olid olnud rentnikul. Agrotehnika parandamine ja toodangu tõstmine tuli nüüd vahetult kasuks temale endale ja ta vabanes mõisniku otsesest survest ning võimust. Jõuka taluomaniku majanduslikud vastuolud mõisnikuga vähenesid. Samal ajal kujunesid aga «hallparunid» ise kiskjalikeks sulaste ja vabadike ekspluateerijaiks, sageli kogu küla kurnajateks. Nende huvides tõusis seepärast esikohale püüdlus kindlustada oma positsioone proletariaadi algava klassivõitluse vastu.

Enamikul ostutaludest lasusid rasked ostuvõlad, mida tuli pidevalt tasuda. 1882/83. a. oli Lõuna-Eesti mandriosa 8305-st ostutalust umbes 93 protsenti koormatud ostuvõlgadega. [13] Talude ostusumma tõusis sajandi lõpuks juba üle 65 miljoni rubla. Ostuvõla ja selle protsentide maksmine takistas agrotehnika arenemist talumajanduses. Suurem osa ostutaluperemeestest, kes tavaliselt suutis kohe tasuda keskmiselt ainult veerandi ostuhinnast,

---

[10] [F. Jung-Stilling], Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse, tab. 3a.

[11] E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland, tab. I.

[12] Manaseina revizija, lk. 65.

[13] Vt. [F. Jung-Stilling], Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse, tab. 4a; Manaseina revizija, lk. 65.

ei vabanenud kaua mõisnike sõltuvusest või sattus võlaorjuslikku sõltuvusse krediitkassadest ja liigkasuvõtjatest.

Kaugeltki mitte kõigil talurentnikel ei olnud võimalik oma talusid päriseks osta. Lõuna-Eestis oli 80-ndate aastate algul veel 9359 renditalu [14], mille pidajad olid endiselt majanduslikus sõltuvuses mõisast. Alaliselt ähvardas neid rendi tõstmine. Sajad ja sajad talupojad, kes ei suutnud mõisniku poolt sundmüügile määratud kohti osta, pidid üldse oma põlistest elupaikadest lahkuma, muutusid vabadikeks, põllutöölisteks või otsisid tööd linnas, vabrikutes.

Talude sunniviisiline müümine ning tihtilugu sellega seoses endise taluperemehe väljakihutamine põhjustas eesti külas, eriti alates 60-ndate aastate keskelt, korduvalt teravaid kokkupõrkeid mõisnikega.

Juba raharendile üleminekul vabanes taludes rohkesti töökäsi — endisi teosulaseid. Väike osa neist jäi teenima taludesse, kus maa ostusummat kokkukraapiv rentnik või varandust ahnitsev pärisperemees süvendas sulaste ekspluateerimispinget äärmuseni, nõudis ülipikka tööpäeva ja surus alla palka. [15] Sulased pidid leppima kehva toidu ning viletsate korterioludega. Taludest väljatõrjutud rahvas, eriti maata perekonnainimesed sattusid sageli meeleheitlikku olukorda. Taludest pidid nad lahkuma, minna aga ei olnud kuskile, sest perekonnaga polnud kerge siirduda linna tööd otsima. Paljud pidid paratamatult ja vastumeelselt minema mõisa sulasteks.

Mõisates — välja arvatud Lääne-Eesti koos saartega — levis nüüd nn. moonameeste palkamine. Moonameesteks olid tavaliselt põllutöölised, enamasti perekonnaga inimesed, keda talupojad ei tahtnud palgata, eelistades vallalisi sulaseid ja tüdrukuid. Moonamees sai tasu natuuras ning tükikese kartulimaad. Hooajatöödel pidi ka moonamehe naine mõisas päevilisena töötama, saades ainult madalat tasu.

Siirdudes 60—70-ndatel aastatel raharendile ja müües talusid, hoolitsesid mõisnikud selle eest, et kindlustada igasuguste võtetega mõisate varustamist odavate töökätega. Peale teorendile jäetud talukohtade, nn. kandikohtade hakati eriti 70-ndail aastail kasutama pooleterasüsteemi, sest pooleteraperekond tegi kolme palgasulase töö. [16]

Veel laiemalt kasutati mõisates inventari mitte omavate poolproletaarlaste teotööd. Mõisnikud eraldasid maade kruntimisel ja talude müümisel küla karja- ja võsamaadest osa, kuhu asutasid nn. teoorjusekohad. Nendele kohtadele asusid kehvimad talupojad, kel polnud mainimisväärselt loomi ega inventari, mõisale aga

---

[14] [F. Jung-Stilling], Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse, tab. 4a.

[15] Vallakohtutes sagenesid ja kohati muutusid massiliseks maatööliste ja peremeeste vahelised kohtuasjad esimeste palga küsimustes.

[16] «Baltische Wochenschrift», 1879, nr. 18/19, vg. 343.

tegid nad viletsa maalapikese eest teopäevi (eriti heina-, lõikuse-, kartulivõtmise ja rehepeksu ajal).

Kõigi niisuguste võtetega allutas junkruks muutuv mõisnik oma julmale rõhumisele kehvikud ja maatöölised, muutes nad põllulapikesega palgatöölisteks. Nii mõisa kui talu palgatöölisel oli selge, et tema viletsuse põhjuseks oli maapuudus. Kibedad kogemused näitasid, et tal polnud mingit lootust saada «seaduslikul» teel maaomanikuks, s. o. osta maad mõisniku poolt dikteeritud äärmiselt kõrge hinna eest.

Suured muutused põllumajanduses, selle muutumine järjest rohkem kaubaliseks, turule tootvaks mitte ainult mõisa-, vaid ka talumajanduse osas, ning talurahva kihistumine oli ühtlasi siseturu loomine kapitalismile. Naturaalse talumajanduse laostumine lõi turu kapitalistlikule tööstusele. Kohalik siseturg, mis koos kapitalismi ja ta nõuetele vastava transpordi arenguga lülitus üha enam ülevenemaalisse turgu, kujunes turuks mitte ainult kergetööstusele (jalatsid, tekstiiltooted jne.), vaid ka tootmisvahendeile (masinaehitustööstuse tekkimine Eestis). Samal ajal kujunes ka tööjõuturg. Maata jääv ja laostuv talurahvas oli odava tööjõu allikaks nii kapitalistlikule põllumajandusele (mõisad, jõukad talud) kui ka tööstusele ja transpordile.

60-ndateks aastateks oli eesti tööstuses põhiliselt juba toimunud tehniline pööre — üleminek mehhaniseeritud vabrikutööstusele —, kuigi tööstusliku toodangu maht ja tööliste üldarv olid siis veel piiratud. Järgmisel aastakümnel jõudis tööstuslik pööre lõpule, millele kaasnes suurtööstuse tunduv kasv, nagu näitavad järgmised arvud: [17]

Aastad	Ettevõtete arv, kus töötas 16 ja enam töölist	Tööliste arv
1860	26	6 300
1879	33	10 200

Eesti tööstuse arenemisele andis võimsa tõuke esimese raudtee ehitamine, mis ühendas Paldiskit ja Tallinna üle Narva Peterburiga (raudtee avati 1870. a.). Tööstuslik ja kaubanduslik suurkodanlus Eestis moodustus balti-saksa, vene ja osaliselt väliskapitalistidest. Arengu eripärasuseks siin ongi, et eesti kodanlus tekkis esialgu domineerivalt maakodanlusena.

Kaubalise põllumajanduse, suurtööstuse, transpordi, panganduse ja linnade arenemine tõi kaasa ühiskondliku tööjaotuse kiire kasvu. Eestis kasvas elanike arv 720 000-lt 1863. aastal 881 000-le 1881. aastal, seega 18 aasta jooksul 22,4 protsenti. [18] Rahvastiku

[17] П. А. Орлов, Указатель фабрик и заводов Европейской России, С.-Петербург, 1881.

[18] Eesti rahvastiku arvutamiseks on kasutatud järgmisi materjale: P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. I—III Band. Reval, 1883—1885; F. Jung-Stilling, W. Anders, Ergebnisse der livländischen Volkszählung. II—III Band. Riga, 1883—1884.

juurdekasv linnas oli aga mitmekordselt kiirem kui maal, sest sama aja jooksul kasvas linna elanikkond 87,3, maa elanikkond aga ainult 17,6 protsenti. Vastavalt sellele tõusis Eestis linnaelanike osatähtsus elanikkonna hulgas 8,5 protsendilt 13 protsendile. Oluliseks uueks jooneks 60-ndail ja 70-ndail aastail oli ka rahvastiku liikuvuse suurenemine. Küllalt märgatav oli väljarändamine Eestist Lõuna- ja sise-Venemaa kubermangudesse, veel ulatuslikum oli aga siirdumine oma kubermangude linnadesse. Kuid rahvastiku suur enamus elas siiski alles maal. 1881. a. rahvaloenduse järgi tegeles 77 protsenti elanikkonnast põllumajandusega, 15,6 protsenti kaubanduse ja tööstuse alal.[19] Seepärast on arusaadav, et tol perioodil püsis ühiskondlik-poliitilises elus esikohal agraarprobleem, samuti nagu põhiliseks ajalooliseks ülesandeks oli võitlus kapitalismi arenemise «preisi tee» vastu põllumajanduses, üldse võitlus vaba ja tõkestamatu kapitalismi arengu eest[20]. Erinevalt enamikust Lääne-Euroopa riikidest ei olnud feodalismivastase võitluse juhtivaks jõuks Venemaal ja ka Eestis mitte kodanlus, vaid talurahvas.

Eesti talurahvas võitles XIX sajandi 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel stiihiliselt kiirema ja talupojale soodsama kapitalismile ülemineku eest, balti-saksa mõisniku ja tema poolt teostatava poliitika vastu. Et meil mõisnike ja talurahva vahelised klassivastuolud langesid ühte rahvuslike vastuoludega, siis avaldus võitlus feodaalsete igandite ja mõisnike poolt teostatavate kapitalismile ülemineku viiside vastu suurel määral rahvusliku liikumise vormis. Talurahva klassivõitlusega paralleelselt arenes võitlus rahvusliku rõhumise vastu ning üheõigusluse eest teiste rahvastega, võitlus eesti rahvusliku (sisult kodanliku) kultuuri eest. Eesti oludes oli see põhiliselt eesti talurahva (juhtivaks oli siin kujunev väikemaaomanik) ja vähemal määral eesti linna-väikekodanluse võitluseks majandusliku, poliitilise ja kultuurilise üheõigusluse eest saksa privilegeeritud aadliga ja eesõigustatud saksa suurkodanlusega linnas.

Rahvusliku liikumise põhijõuks Eestis oli seega talurahvas. Talurahvas ise oli, nagu nägime, tunduvalt diferentseerunud, oli kujunemas eesti maakodanlus ja formeerumas maaproletariaat. Viimase moodustasid põhiliselt talu- ja mõisasulased ning vabadikud (ehk popsid). Kuid talurahva põhimass koosnes alles mõisnikest suuremal või väiksemal määral sõltuvatest «ebaküpsetest omanikest», nii suurte kui väikeste talude rentnikest ja võlgadega koormatud ostutaluperemeestest. See kapitalistliku ühiskonna kujunemise varane aste andiski ilme tolle ajajärgu eesti rahvuslikule liikumisele ja selle ideoloogide poolt esitatud majandus-

[19] A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis. Tallinn, 1954, lk. 40.

[20] Vt. Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 140 jj.

poliitilistele nõudmistele. Talurahva suhteliselt kaugeleulatunud diferentseerumine andis rahvuslikule liikumisele oma spetsiifika. Mõisnikevastastes väljaastumistes oli kogu talurahval ühiseid huvisid, kuid reas sotsiaalmajanduslikes nõudmistes, eriti aga võitluse resoluutsuses, selle vormides ja taktikas, oli suuri erinevusi jõuka ostutaluperemehe ja võlgadega koormatud väiketaluomaniku, kehva, mõisast sõltuva rentniku ning sulase vahel. Sellest olidki põhiliselt tingitud eri suunad rahvuslikus liikumises ja ühiskondlikus mõttes. Juba väljakujunenud jõukama maakodanluse huvisid väljendas mõõdukas, hiljem reaktsiooniline kodanlik-klerikaalne suund. Talurahva keskmiste kihtide nõudmiste ja vajaduste baasil kujunes rahvusliku liikumise radikaalne suund, mis oma iseloomult oli kodanlik-demokraatlik.

*

Majandusliku mõtte põhisuunad väljendasid aastail 1860—1880 eri klasside ja kihtide suhtumist kapitalismi arenemise protsessi.

Balti aadli majandusteoreetikud püüdsid õigustada ja põhjendada kapitalismi arengu mõisniklikku teed sellisel kujul, nagu seda teostati Baltimaades, sidudes sealjuures oma majanduspoliitilised taotlused kindlalt Balti erikorra kaitsmisega. Viimase püsimine oli aadlile üheks garantiiks, et toimuva kapitalismile ülemineku puhul säilitatakse majanduselus tema kui valitseva klassi juhtiv positsioon.

Aadlike konservatiivsete ja liberaalsete rühmituste vaated majandusküsimustes sajandi 60-ndate aastate lõpul hakkasid lähenema ja erinesid põhiliselt ainult küsimuses, millise tempoga teostada üleminek raharendile ja läbi viia talude müügioperatsioon.

Olulisi erinevusi ei ole hiljem enam ka liberaalse aadli ja saksa linnakodanluse vahel. Viimane leppis kapitalismi arenguga põllumajanduses junkurliku mõisamajanduse kaudu, sest see lahendas kodanlusele soodsalt tööjõu- ja siseturuküsimuse.

Eesti talurahva huvisid väljendavate majanduslike vaadete põhisuunad olid kooskõlas talurahva kihistumisega.

Tolleaegsel väikesearvulisel maakodanlusel oli mõisnike- ja feodaalkorravastaseid nõudeid, kuid selle kõrval avaldus juba terav vastuolu proletariaadiga. Kapitalismi arenemise käigus eesti maakodanlusel vastuolud mõisnikega nõrgenesid pidevalt, vastuolud proletariaadiga aga kasvasid. Maakodanluse võitlus mõisnike vastu muutus seepärast järjest mõõdukamaks. Eesti maakodanluse ideoloogid väljendusid 60-ndail aastail küll mõningal määral kriitiliselt mõisnike poolt teostatud kapitalismile ülemineku viiside suhtes ja arvustasid feodaalkorra igandeid, kuid asusid samal ajal kaitsma oma peremehepositsiooni sulase vastu. Nende väljaastumised mõisnike vastu ei olnud võitlevad ja nad leppisid olukorraga, et talumajandus eksisteerib kõrvuti junkur-

liku mõisaga. Eesti talumajandusele soodsamaid arenguvõimalusi taotlesid maakodanluse ideoloogid kokkuleppel mõisnikega. Eesti maakodanluse huvide baasilt kasvas seega välja aastatel 1860—1880 toetus kapitalismi arengu preisi teele. Maakodanluse ideoloogide (esijoones J. V. Jannseni) poolt väljendatud majanduslikke vaateid ei toetanud ega saanudki toetada ei talurentnike kehvemad hulgad ega ammugi mitte kujunev maaproletariaat. Seega ei saanud eesti kodanlus aastatel 1860—1880 oma kitsaid klassihuvisid kaitsva programmiga rahvahulkade feodalismi- ja mõisnikevastase võitluse etteotsa astuda.

Talurahva keskkihid moodustusid Eestis võlgadega koormatud ostutalude peremeestest ja rentnikest, keda Lenini iseloomustuse järgi võib nimetada «ebaküpseteks omanikeks». Sel kihil püsis 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel esikohal terav vastuolu mõisnikega. Nende talurahva keskkihtide esmajärguliseks, eluliseks vajaduseks oligi võitlus mõisniklike kapitalismile ülemineku teede vastu, võitlus teorendi ja teiste feodaalkorra igandite vastu, võitlus maa eest. Vastuolu proletariaadiga jäi siin alles teisele kohale, kuigi ka renditaludes ja väiksemates ostutaludes peeti sulaseid. Talurahva keskkihtide huvidest lähtudes kujunes Eestis kodanlik-demokraatlik majanduslik mõte. Selles oli olulisel kohal seisukoht, et põllumajanduse kapitalistlik areng toimugu talumajanduse, aga mitte junkurliku mõisamajanduse kaudu. Selles leeris rõhutati eesti talupoja õigust saada tasuta oma maa peremeheks (J. Köler), võideldi otsustavalt maa feodaalse väljaostu ja kõigi feodaalsete igandite vastu (C. R. Jakobson). Kodanlikud demokraadid esitasid Eestis 60—80-ndatel aastatel ülddemokraatliku ja antifeodaalse majandusprogrammi, millega võisid kaasa minna kõik talurahva kihid. 60—80-ndatel aastatel oli see Eestis kõige radikaalsem, kõige pahempoolsem ideoloogia.

Maa- ja linnaproletariaadi hulgast Eestis ei kerkinud 60-ndatel ja 80-ndate aastate algul veel oma ideolooge. Põhiliselt toetas proletariaat kodanlik-demokraatlikku programmi.

*

Järgnevatel aastakümnetel — 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel — pääses kapitalistlik kord Eestis, nagu kogu Venemaal üldse, täiesti valitsema, kuigi ka nüüd säilis feodaalkorra igandeid. Balti kubermangudes püsis mõisnike maamonopol eriti tugevana. Sajandi lõpuks (1897. a.) oli Lõuna-Eestis talumaast ostetud 83,3 protsenti (kõige rohkem Viljandimaal, nimelt üle 97 protsendi, kõige vähem Tartumaal — 75,5 protsenti). Eestimaa kubermangus oli samal ajal talumaast müüdud ainult veidi üle poole.[21] Eesti saartel oli ostutalusid veel sajandi lõpulgi vähe. Mõisa-, kvoodi-

[21] Материалы для статистики Лифляндской губернии, вып. I. Рига, 1899, tab. 5; E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland, tab. I e.

ja kuuendikumaadest oli aga sajandi lõpul Lõuna-Eestis müüdud ainult veidi üle 10 protsendi ja Põhja-Eestis 15,6 protsenti.[22] Ka riigimaade talupoegade hulgas, keda leidus peaaegu ainult Lõuna-Eestis, oli talude ostmine aeglane. Alles pärast 1886. aastat algab riigimaadel asunud talude üldine väljaostmine. Sajandi lõpul kuulus Liivimaa mõisnikele veel üle viiekümne protsendi kogu maast, Eestimaal koguni 77,7 protsenti.[23] Balti parunite suurmõisad hõlmasid pealegi kõige paremaid põllumaid ja pea täielikult siinseid metsavarusid. Mõisnike suurmaavaldus ja talurahva maapuudus võimaldasid mõisnikel varjatud kujul teorenti säilitada.

Neist feodaalkorra igandeist hoolimata jätkus pidevalt kapitalistliku suurpõllumajanduse areng. Mõisad asetasid sajandi lõpul suurt rõhku piimakarjanduse arendamisele. Baltimaades kujunes tulutoov, tehniliselt kõrgel tasemel seisev piimatööstus, mis oli täielikult mõisnike valduses. Selle kõrval oli endiselt oluliseks põllumajanduslikuks tööstusharuks viinapõletamine, mis jäi samuti mõisnike monopoliks.

Taludes sai vabast kapitalistlikust arengust põllumajanduses rääkida ainult seal, kus ostuvõlg oli tasutud. Niisuguste, valdavalt suurte talude arv ulatus vaid mõnele protsendile talumajapidamiste üldarvust ja neis toimus kiire majanduslik areng. Keskmised ja väikesed ostutalud olid aga sageli koormatud võlgadega ja suure osa talumajapidamiste sissetulekuist imes selletõttu ikka alles mõisnik endale. Talude agrotehnika jäi kõige selle tõttu mõisate omast palju maha. Kõige raskemas olukorras olid renditalud, milliseid oli Lõuna-Eestis ligi 40 protsenti, Põhja-Eestis aga üle 60 protsendi. Rentnikud olid ikka veel tugevasti mõisnike võimu all, neid ähvardas alatiselt sageli toimuv rendi tõstmine.

Sajandi viimastel aastakümnetel said eesti põllumajanduses tüüpiliseks kapitalistlikule ühiskonnale omased nähtused. Talude pankrotistumine oli alates 80-ndate aastate kriisiajast sagedane nähtus. Lõuna-Eestis (saari arvestamata) määrati 1894. aastal oksjonile 768 talu, 1895. aastal 1000 ja 1896. aastal 794 talu; kolme aasta jooksul kokku 2562 talu, mis moodustas ostutaludest umbes veerandi, s. t. kolme aasta jooksul sattus vähemalt iga neljas ostutalu maksuraskustesse (kuigi tegelikult ei olnud müüdud talude arv suur).[24]

Nii püsis ka 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel vastuolu mõisnike ja talurahva vahel, eeskätt kui vastuolu ühelt poolt feodaalkorra igandeid kandva klassi ja teiselt poolt iseseisvale kapitalistlikule arenemisteele läbimurret lõpule viiva klassi vahel. Samal ajal süvenesid kapitalismile omased seesmised vastuolud. Maaproletariaadi arvuline kasv ja selle süvenev ekspluateerimine nii suur-

---

[22] Материалы для статистики Лифляндской губернии, вып. I, tab. 5; E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland, tab. VII e.

[23] Sealsamas, lk. 95.

[24] Материалы для статистики Лифляндской губернии, вып. I, tab. 19.

maapidajate-mõisnike kui ka kulakliku külakodanluse poolt kutsus esile maatainimeste protesti ja võitluse. 1880-ndatel aastatel toimus vägivaldseid mõisamaade haaramisi mõisatööliste poolt, samuti sagenesid ja teravnesid konfliktid sulaste ja taluperemeeste vahel. Maaproletariaadi kõige olulisemaks huviks oli saada maad. Kehvikud ja maata talurahva hulgad hakkasid juba 80-ndail aastail nõudma mitte ainult mõisa-, vaid ka kulakute maa jagamist, «õiglast tasu» ja oma väljakannatamatu olukorra parandamist.

80-ndate aastate majanduskriis tõi noorele eesti töölisklassile tööpuudusega kaasnevaid viletsusi ja raskusi. 1887. aastal algas tööstuses elavnemine. Laiendati olemasolevaid ja rajati uusi tööstusettevõtteid. Uus tööstuslik tõusuaeg järgnes 90-ndate aastate teisel poolel. Ettevõtete arv, kus töötas 16 ja enam töölist, tõusis sajandi viimasel kümnendal 44-lt 95-le, tööliste arv ja toodangu maht kahekordistus, tõustes 1900. aastal 24 100 töölisele ja 40 miljonile rublale. [25]

Nii kapitalistliku suurtööstuse arenemise tempolt kui ka tootmise ja tööjõu kontsentratsiooni astmelt seisis Eesti Venemaa arenenumate piirkondade hulgas.

Sajandi lõpuni oli Eestis valitsevaks suurtööstuse haruks tekstiilitööstus, kus 60-ndail ja 70-ndail aastail töötas kuni $^4/_5$ Eesti suurtööstuse töölistest. Teisele kohale tõusis juba 1879. aastaks masinaehitus (8,3 protsenti tööstustöölistest). Sajandi lõpul kasvas selle tööstusharu osatähtsus tunduvalt. 1900. aastal moodustasid metallitöölised Eesti tööstustööliste arvust 30 protsenti. [26]

Vabrikutööstuse keskuste hulgas olid esikohal linnad. Tööstuslinnana seisis sajandi lõpuni Eestis esikohal Narva, tekstiilitööstuse keskus. Teisel kohal oli Tallinn, juba ammu tuntud tähtsa sadama- ja kaubalinnana. Tallinn kujunes eeskätt masinaehituse tööstuse keskuseks.

Vabrikutööstuse arenemine aitas eluliselt kaasa linnade kasvule ja lõi rea uusi keskusi, tõmmates neisse asulaisse sadade kaupa maaelanikke. Vabrikulinnades ja -keskustes kujunes kapitalistliku ühiskonna kõige revolutsioonilisem jõud — töölisklass. Eestis oli selle põhiliseks allikaks proletariseeruv talurahvas. Rohkel arvul tuli siia tööle ka vene töölisi teistest kubermangudest.

Kõrvuti vabrikutööstuse arenemisega laienes käsitletaval perioodil ka käsitööonduslik väikekaubatootmine — käsitööliste arv suurenes nii linnades kui ka tekkivates alevites ja asulates.

Suured muutused toimusid samuti transpordi alal. Määratu

---

[25] П. А. Орлов и С. Г. Будагов, Указатель фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург, 1894; Список фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург, 1903.

[26] O. Karma, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni). «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1952, I kd., nr. 4, lk. 38.

tähtsusega oli laiarööpmelise raudtee ehitamine Eestis 70-ndail ja 80-ndail aastail ning kitsarööpmelise raudteeliini valmimine sajandi lõpul. Raudteeühendus tihendas tunduvalt Eesti sidet Vene siseturuga ja tõstis järsult väliskaubanduse ulatust. Raudtee andis võimsa tõuke kaubalise põllumajanduse tõusuks, soodustas tööstuse arengut ja uute linnade tekkimist.

XIX sajandi lõpuks oli ühiskonna klassistruktuur tugevasti muutunud. Põllumajandusega tegelevate elanike arv näitas suhtelist langust, pidevalt tõusis aga kaubanduse ja tööstusega tegeleva elanikkonna osatähtsus.

1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel võime ligikaudselt kindlaks teha ka rahvastiku jaotuse klassiseisundi järgi Eestis: [27]

	Tuhandetes	Protsentides
Suurkodanlus, mõisnikud, kõrgemad ametnikud jm. ligikaudu	32,4	3,3
Jõukad väikeomanikud ligikaudu	142,8	14,5
Kehvad väikeomanikud ligikaudu	154,1	15,6
Proletaarsed ja poolproletaarsed kihid ligikaudu	656,7	66,6

See klassistruktuur oli XIX sajandi 60-ndaist kuni 90-ndate aastateni toimunud sotsiaalmajandusliku arengu tulemus. On ilmne, et uus, kapitalistlik ühiskond oli siis juba täielikult välja kujunenud.

Võrreldes eelnevate aastakümnetega, oli klassijõudude asetus Eestis 80-ndate aastate keskpaigaks juba mitmeti muutunud. Valitseval positsioonil asus nüüd junkurlik saksa aadel ja linna suurkodanlus, kelle poolt väljendatud majandusliku mõtte põhisuunaks oli valitseva kapitalistliku korra apoloogia, mille kõrval kaitsti ühtlasi püsivaid feodaalkorra igandeid. Balti-saksa autorite sulest pärineb sel perioodil vaenulikku kriitikat nii liberaalsete kui ka demokraatlike seisukohtade suhtes ja vihaseid rünnakuid sotsialistliku teooria vastu.

Nii eesti maa- kui ka linnakodanlus oli 80-ndatel aastatel tugevasti kindlustunud, kuigi ta jäi nii majanduslikult kui ka poliitiliselt saksa junkurlikust ja tööstuslikust suurkodanlusest nõrgemaks. Et farmeri olukord ei ole kapitalistlikus ühiskonnas kaugeltki stabiilne, siis oli ka eesti taluperemeestel 80-ndail ja 90-ndail aastail küllalt raskusi. Suurel osal taludest lasusid võlad, kapitali puudumine ei võimaldanud agrotehnikat parandada; agraarkriisi olukorras tekkis raskusi põllumajandussaaduste turustamisega. Privilegeeritud suurmaapidajad olid sel ajal peamised hulgimüügitoodangu andjad. Eesti talunikud müüsid oma

[27] A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis, lk. 41.

saadusi kas jaekaubana kohalikel linnaturgudel või müüsid neid mõisnikele, jäädes seega viimastest olenevateks. Võistlust turu pärast eesti taluperemeeste-farmerite ja saksa aadlikest suurmaapidajate vahel veel ulatuslikumalt ei tekkinud. Kuid eesti jõukam maakodanlus oli tõusnud sellisele majandusliku mõjukuse tasemele, et ta vaatas kadedusega laialdastele mõisamajanditele, millistega ta oleks meelsasti tahtnud saavutada võrdset majanduslikku positsiooni. Lahkhelisid tekkis aadli ja taluperemeeste vahel tööjõu küsimuses. Kapitalistliku suurtööstuse kiire arenemise perioodil valgus maalt linna arvukalt maata rahvast, kes lootis vabrikutesse tööle asudes pääseda kulaku või mõisniku äärmiselt raskest survest. Seepärast ilmnes maal teatavas ulatuses odava tööjõu puudus, keda nii taluperemehed kui ka mõisnikud tahtsid ekspluateerida. Tööjõu hankimisel olid mõisnikud eelisolukorras, sest suured maavaldused võimaldasid neil maata rahvast maalapi kasutada andmisega mõisasse tööle meelitada. Sellel pinnal areneski vastuolusid saksa aadli ja eesti maakodanluse vahel. Mõlema ühiseks huviks oli põllutööliste palkade madalal tasemel hoidmine ja proletariaadi klassivõitluse juba eos allasurumine. Seega teravnes XIX sajandi 80-ndail ja 90-ndail aastail eesti maakodanluse vastuolu kehvtalurahva hulkadega ning vastavalt tugevnes koostöö otsimine balti-saksa mõisnikega.

Linnades moodustasid eestlastest majaomanikud ning väiksemate kaubanduslike ja tööstuslike ettevõtete omanikud ja käsitöölised põhiliselt väikekodanluse, kes oli saksa ja vene suurkodanlusest tunduvalt nõrgem. Võitluses majandusliku edenemise eest otsis eesti kodanlus agaralt koostööd vene kodanlusega, lootes sel teel oma positsiooni tugevdada.

80-ndail ja 90-ndail aastail püüdis eesti kodanlus rahvuslikke ja demokraatlikke loosungeid otsestes klassihuvides ära kasutada. Tõstes esile progressiivsed ja populaarsed nõuded kaotada feodalismi igandid ja balti parunite privileegid, kõnelesid eesti kodanlikud tegelased laialt «eesti rahva kasu eest hoolitsemisest» ja kõigi eestlaste ühtehoidmise vajadusest, tegid aga sellest ainult kodanlusele kasulikke järeldusi: eestlane mingu eestlase juurde teenima, eestlane ostku eestlase poest, jne. Kerkis esile mitmesuguseid projekte, mis pidid kaasa aitama selleks, et kulaklikud suurtalud oleksid varustatud odava tööjõuga ja neil ei tarvitseks karta, et nälgiv maakehvistu sirutab käe «püha eraomanduse» järele. Seetõttu jäi «isamaa» nimel mõisnike privileegide vastu suurel määral demagoogiliselt peetud võitlus sisulisélt väga mõõdukaks.

Vaadeldes kodanliku majandusliku mõtte arengut Eestis käsiteldaval perioodil (A. Grenzstein, J. Tõnisson), tuleb esmajoones märkida selle piiratust ja vähegi avaramate teoreetiliste üldistuste puudumist, mistõttu kodanluse majandusliku mõtte peamiseks tegevussfääriks jäi nokitsemine praktilis-majanduslike

pisiküsimuste kallal ja abinõude otsimine majanduslikust ummikust pääsemiseks või selle leevendamiseks maksva korra baasil. Kodanluse ideoloogid püüdsid igati ülistada ja õigustada kapitalistlikku korda ja otsisid väljapääsu tekkinud raskustest ja kriisiolukorrast üksikute pisireformide abil. Samal ajal tegeles kodanlik majanduslik mõte ikka ulatuslikumalt demokraatlike seisukohtade kriitikaga ja alustas ühtlasi võitlust sotsiaaldemokraatlike ideedega, mis olid hakanud sajandi lõpul levima ka Eestis.

Jõuka eesti maakodanluse kõrval oli eesti külas 80-ndail ja 90-ndail aastail palju arvukamaks keskmike ja kehvikute kiht. Nende õlgadele langeski täie raskusega 80-ndate aastate agraarkriis. Suur osa neist laostus samal ajal, kui kulakud oma päriseks ostetud suurtaludes elasid küllaltki jõukalt, kasutades seejuures sageli pankroteeruvate naabrite laostumist oma maavalduste laiendamiseks ja varanduse suurendamiseks. Keskmikerentnike olukord halvenes kriisiaastatel järsult, kuna rent ja koormised mõisale suurenesid, sissetulekud seevastu aga vähenesid.

Kapitalistliku suurtööstuse arenemine linnades viis raskustesse ka küllalt arvukaid linnas elavaid eesti käsitöölisi ja väikekodanlust üldse. Ka arvuliselt kasvav eesti intelligents oli tunduvalt halvemas olukorras kui endiselt privilegeeritud sakslased. Nende kapitalistliku ühiskonna keskmiste kihtide huvid väljendusid demokraatlikus ideoloogias, mida põhiliselt tuleb hinnata progressiivsena. Kuid nii nagu väikekodanlus ise oli ebapüsivaks kihiks, kõikudes kodanluse ja proletariaadi vahel, nii olid ka väikekodanlikud demokraadid oma vaateis ebajärjekindlad ja piiratud. Kodanlik-demokraatlik majanduslik mõte jätkas 80-ndail ja 90-ndail aastail võitlust feodaalkorra igandite vastu (Jaak Järve toimetusel ilmuv ajaleht «Virulane»). Selle kõrval hakkasid kodanlikud demokraadid 80-ndail ja 90-ndail aastail arendama kapitalistliku ühiskonna pahede ja vastuolude kriitikat. Kuid kuna kodanlik demokraatia lähtus nimetatud aastatel endiselt talurahva huvide baasilt, andis see talle kitsa väikekodanliku iseloomu, sest talurahva keskmiste kihtide taotlused väljakujunenud kapitalistlikus ühiskonnas ei suuda väljendada kogu rahva huvisid. Kodanlik demokraatia ei väljendanud neil aastail ka enam kõige radikaalsemat ideoloogiat, seda enam, et ta Eestis ei kujunenud revolutsiooniliseks ega suutnud leida vahendeid ühiskonna ees seisvate ajalooliste ülesannete lahendamiseks. Objektiivselt oli neid ülesandeid võimalik lahendada kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teel, mis sai toimuda ainult proletariaadi juhtimisel. XIX sajandi viimastel aastakümnetel toimuski areneva proletariaadi klassivõitluse alusel marksistlike ideede levik, mis näitas, et Eestis, nagu kogu tsaari-Venemaalgi hakkasid valmima kodanlik-demokraatliku revolutsiooni objektiivsete eelduste kõrval ka subjektiivsed eeldused.

11. Balti-saksa aadli ja kodanluse majanduslik mõte Eestis XIX sajandi 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni

Kapitalismi arenemise preisi tee kaitsmine aadli ideoloogide poolt 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni (lk. 133). Aadli majanduspoliitika õigustamine eestikeelses trükisõnas (lk. 136). Saksa linnakodanluse majandusliku mõtte suund aastail 1860—1880 (lk. 138). Majandusteaduslikud distsipliinid Tartu Ülikoolis aastatel 1860—1880 (lk. 139).

Möödunud sajandi 60-ndatel aastatel oli Eestis kapitalismile üleminek kujunenud paratamatuks ja konservatiivse aadli taotlused seda takistada ei andnud enam tulemusi.

Küsimus seisis nüüd ainult selles, mil viisil see üleminek toimub: kas saab põllumajanduse edasise kapitalistliku arengu aluseks junkurlik mõis või kapitalistlik farm — s. o. talumajapidamine. Aadlil ei õnnestunud täielikult tõkestada talurahva maaomandi ja iseseisva talumajanduse kujunemist ja ta pidi hakkama talusid müüma.

Aadli majanduspoliitika põhijooneks 60-ndail — 70-ndail aastail kujunes püüdlus otsida neis tingimustes mõisnikele kõige soodsamaid kapitalismile ülemineku viise, s. o. teostada mõisamajanduse ümberkorraldamine maksimaalses ulatuses talurahva kulul ja säilitada võimalikult ulatuslikult feodaalkorra igandeid, et hoida nende kaudu mõisnikust sõltuvuses nii müüdud kui ka renditud talusid, säilitada seega feodaalse ekspluateerimise elemente.

Kui poliitilistes küsimustes püsis konservatiivsel ja liberaalsel aadlil kõne all oleval ajal erinevaid vaatekohti, siis majanduspoliitika alal see vahe pidevalt vähenes. Erinevus nende vaadetes avaldus siin peamiselt suhtumises mõisate kapitalistliku ümberkorraldamise ja seega ka talumaade müügi temposse.

Aadli majandusteoreetikute põhitaotluseks 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel oli mõisnike poolt feodaalse väljaostuna teostatava talumaade müügi kaitsmine ja feodaalkorra igandite püsimise õigustamine. Seda tegema asudes alustati valitseva olukorra «analüüsiga», mille puhul aadli ideoloogid väitsid, et eesti talupoja elu saksa mõisniku «hoolduse» all olevat hiilgav: peremees, rentnik, sulane — kõik elavat siin hästi. Tähendab, siinsele aadlile tulevat jätta edaspidigi vabad käed kõigis majanduspoliitilistes küsimustes.[28] Mõisniku täielikku majanduslikku tegevusvabadust kaitstes rõhutasid aadli ideoloogid Baltimaade ajaloolist eriseisundit, mis pidavat jääma puutumatuks, ja põhjendasid sellega kõiki eneste poolt teostatavaid samme. Sellest võib näha balti aadli majandusmeeste juures üldist poolehoidu reaktsioonilisele ajaloolisele koolkonnale poliitilises ökonoomias. Neist seisukohtadest lähtudes nõuti, et maa hind ja üldse maamüügi tingi-

[28] Vt. H. v. Samson, «Vom Lande». Dorpat, 1883, lk. 27; J. Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands. Leipzig, 1869, lk. 36.

mused oleksid mõisnike määrata. Aadlike sellekohaseid kirjutisi läbib mõte, et talumaade müümist ei tule mitte forsseerida, sest siis võiksid müügitingimused mõisnikele ebasoodsaiks kujuneda. Tuleb otsida võimalusi, mille puhul talupojad maad ostes mõisate võlad kinni maksaksid, ja selleks hoida maamüügi monopol kindlalt aadli käes. [29]

Eriti vaieldi aadlike leeris kõigi taotluste vastu, mis esitati maa hinna normeerimiseks, sest see olevat eraomandi põhimõtte rikkumine. Maahinnad ei olevat liiga kõrged, sest talupojad suutvat kogu aeg maad osta. Maamüügi aeglane toimumine olevat just soovitav, sest see hoidvat ära liigse kiirustamise, mis annaks müügioperatsioonile soovimatult järsu ja vägivaldse iseloomu. [30]

Maamüügi puhul oli mõisnike üheks oluliseks taotluseks feodaalkorra igandite säilitamise püüe. Mõisnikud kaitsesid seisukohta, et ainuüksi talumaa peab jääma maksukohustuslikuks (ka pärast müümist), mõisamaa aga maksuvabaks. Teede tegemine, kirikumaksud jne. pidid jääma ainult talupoegade kanda, kuigi arutati küsimust, kuidas oleks kõige parem neid kohustusi nõuda, kas senisel viisil teotegemise alusel või rahale ümberarvestatult. [31] Nende feodaalkorra igandite püsimine pidi aadlile säilitama otseste majanduslike soodustuste kõrval võimaluse ka pärast talumaade müümist talupoja ellu ja majanduslikku tegevusse vahele segada. Võimaluse talurahvale survet avaldada pidi tagama ka korraldus, mille kohaselt taludele metsa ei müüdud. Muidugi tahtsid mõisnikud metsi kui rahaliste tulude allikat enestele hoida. Seda mõtet põhjendati aga naeruväärse arutlusega, et talumees ei oskavat metsa eest hoolitseda. Irvituseks talurahva üle oli feodaalse jahi- ja kalastuseesõiguse mõisnikele jätmine ka müüdud talumaadel, mille puhul jälle seletati, et talurahvas ei oskavat linde ja loomi hoida ning võivat röövküttimist teostada. [32]

Raharendile üle minnes ja maamüüki teostades püüdis aadel osaliselt teorenti säilitada, tavaliselt segarendi kujul. Viimane oli mõisnikele väga tulus. Ühelt poolt garanteeris ta tasuta teotöö püsimise, teiselt poolt andis sularaha. Mõisnikud väitsid, et segarent «harjutavat» talupoega raha hankima ja olevat seepärast talupojale kasulik, sest niiviisi polevat tal tarvis otsekohe liiga suuri summasid koguda. Mõisnikud kaitsesid teoorjuse püsimist

---

[29] Vt. Der Verkauf bäuerlicher Grundstücke in Livland. Dorpat, 1863; H. Rautenfeld, Die Reform der livländischen Credit-Societät und der Bauer-Rentenbank im Interesse des Gehorchsland-Verkaufes. Riga, 1864, lk. 5; «Baltische Wochenschrift», 1864, nr. 9, nr. 12.

[30] E. B., Unsere bäuerlichen Verhältnisse i. J. 1871. «Baltische Monatsschrift», 1871, Bd. XX, lk. 590—594; B. Uexküll, Erörterung einiger Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwickelung während der letzten Decennien. «Baltische Monatsschrift», 1880, Bd. XXVII, lk. 146.

[31] «Baltische Wochenschrift», 1864, nr. 5; «Baltische Monatsschrift», 1880, Bd. XXVII, lk. 153—154.

[32] Vt. «Sakala», 1881, nr. 2.

mõnikord otse uskumatult naeruväärsete argumentidega. Nii kirjutas pärisorjuslane B. Uexküll, et eesti talupojale meeldivat teoorjus ja mõisnik suutvat ainult suure vaevaga teda raharendile üleminekuks veenda. Põhjus seisvat selles, et teotegemine Baltimail olevat korraldatud nii humaanselt, et see rahva tundeid ei solvavat! [33]

Kapitalistliku tootmisviisi järkjärgulise võidulepääsemisega kujunes aadli autorite juures üha kesksemaks küsimus sellest, kuidas oleks kõige kasulikum majandada junkurlikke mõisaid. [34]

Esikohal seisis mõisamajapidamiste tööjõuga varustamise küsimus. Et ka maata talupoegi külas hoida ja neid odava palga eest mõisasse tööle minema sundida, püüdsid aadlikud tõkestada talurahva liikumisvabaduse laiendamist. Piiramatu liikumisvabadus toovat kaasa pauperismi ja proletariaadi tekkimise. O. v. Grünewaldt soovitas noori lugeda alles 24- või 25-aastaselt täiskasvanuks ja enne seda neil isakodust lahkumine keelata jne. [35] Öeldi otseselt välja, et pidavat leidma võimalusi, kuidas maatööliste palka alla viia saaks. Maatööliste olukord olevat rahuldav ja tulevat hoolitseda raskes olukorras oleva (!) mõisniku eest, kellele teoorjuse järsk kaotamine olevat suureks löögiks. [36]

Üheks vahendiks maatööliste palkade allasurumisel pidi olema saksa põllutööliste sissetoomine. Rassistlikus ülbuses väitis saksa aadel, et «laisk, rumal ja lohakas» eestlane õppigu «virgalt ja kultuurselt» sakslaselt õiget töötegemist. [37] Muidugi loodeti sel teel tekitada lõhestust ja lahkhelisid maa proletaarsete ja poolproletaarsete kihtide hulgas. [38]

Et talude müügi teostamise viis pidi soodustama mõisate tööjõuga varustamist, siis oli aadel otsustanud müüa talumaid võrdlemisi suurte maatükkidena. Maata jääva ja kehvema talurahva hulgast lootsid nad odavalt mõisatöölisi värvata. Seepärast võitles enamik aadlikest hiljemgi resoluutselt müüdavate talude suuruse miinimumi säilitamise eest, väljendades selgesõnaliselt kartust, et juhul kui senised maata inimesed saaksid maaomanikeks, ei nõustuks nad enam moonakaina või palgatöölistena mõi-

---

[33] B. Uexküll, Erörterung einiger Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwickelung. «Baltische Monatsschrift», 1880, Bd. XXVII, lk. 141.

[34] Vrd. H. v. Samson-Himmelstjerna, «Vom Lande». «Baltische Monatsschrift», 1883, Bd. XXX, lk. 278.

[35] «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 1862, Bd. 15, lk. 222—228.

[36] B., Die Arbeiterfrage. «Baltische Wochenschrift», 1872, nr. 39, 40.

[37] «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft» 1863, Bd. 16, lk. 157—168; «Baltische Wochenschrift», 1880, nr. 51, vg. 896—898.

[38] A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jh. Bd. II, Riga, 1911, lk. 360 jj. Tegelikult kukkus parunite kavatsus täiesti läbi. Sissetoodud saksa põllutööline ei olnud ei «virgem ega leplikum» kui eesti oma. Töötajate solidaarsus osutus rahvuslikust erinevusest tihedamaks. Mingit liitlast balti-saksa mõisnikule saksa põllutöölisest ei saanud, nagu saksa autorid kahetsusega on sunnitud möönma.

sas töötama.[39] Osa mõisnike hulgas valitses aga arvamus, et müüdava talu miinimumsuurust tuleks vähendada. Siis võiks müüa väikesi 6—10 vakamaa suurusi kohti maata inimestele, kes sel viisil paikseks muutuksid. Nende hulgast saaksid mõisnikud pidevalt tööjõudu. J. v. Sivers kirjutas, et sellistelt väikestelt kohtadelt saaksid mõisnikud hankida ka päevilisi, keda suurmajapidamises aeg-ajalt on vaja.[40]

Mõned mõisnikud soovitasid sulaste mõisa külge sidumiseks anda neile rahapalga asemel maad. Sulasel oleks sel puhul mulje, et ta on maaomanik ning sel teel saaks teda kohal hoida. Esitati ka soovitusi mõisat majandada pooleterameeste abiga.[41]

Nende vahenditega loodeti pidurdada ka väljarändamisliikumist,[42] mille oli esile kutsunud talurahva vaevarikas olukord, maapuudus ja maa omandamise rasked tingimused. Aadel kartis väljarändamisliikumist, sest see ähvardas teda odava tööjõu kaotsiminekuga.

Aadli majanduspoliitika ja majandusteoreetiliste seisukohtade vastu võitlesid eesti talupojad ja nende ideoloogid. Mõisnikkond kartis talurahva ühisrinnet. Nähes külas süvenevat diferentseerumist, püüdsid mõisnikud tekkivaid klassivastuolusid peremeeste ja sulaste vahel ära kasutada. Juba talude müügi otsustamisel olid rüütelkonnad arvestanud, et võib saabuda olukord, mil mõisnikul tekib tarvidus toetuda taluperemehele kui liitlasele maatarahva vastu seistes. 60-ndail aastail esineski otsest apelleerimist kujuneva külakodanluse poole. Nii kirjutas «Baltische Wochenschrift» 1865. aastal: «Maaomanik on siiamaani harjunud nägema talupojas ainult töövõtjat. See aga läheb nüüd tööandjate klassi üle, kui ta oma maatükki ei suuda üksinda oma perega harida, vaid on sunnitud kas ajutiselt või terveks aastaks abi palkama. Mida suurem on abi, mida ta tarvitab, seda enam langevad tema huvid suurpõllupidajate omadega ühte... Tööandjate klassid peavad üksteist ühise eesmärgi saavutamiseks toetama, mõlemate klasside vaheline ühinemine muutub hädavajalikuks.»[43]

Seega parunid, nähes peremeeste ja sulaste vahelist vastuolu kasvavat, suunasid oma propaganda selle vastuolu süvendamisele.

Talupoegade nõudmiste lämmatamiseks, oma seisukohtade propageerimiseks, seega talurahva petmiseks ja pimestamiseks hakkas aadel 1879. aastal välja andma eestikeelset lehte «Tallinna Sõber». See ilmus mõisnike avaliku käsilase W. Eichhorni toimetusel 1895. aastani. Ajaleht oli rahva seas äärmiselt ebapopulaarne

---

[39] «Baltische Wochenschrift», 1872, nr. 5, vg. 85—87.

[40] J. v. Sivers, Die Theilung des bäuerlichen Grundbesitzes. Riga, 1865, lk. 6—7.

[41] B., Die Arbeiterfrage. «Baltische Wochenschrift», 1872, nr. 39, 40; N., Ueber Arbeiterverhältnisse. Sealsamas, 1879, nr. 18—19.

[42] Sealsamas, 1872, nr. 3, nr. 5.

[43] Sealsamas, 1865, nr. 26/27, vg. 426.

ja püsis üksnes aadli dotatsioonide najal. Mõisnikud ja pastorid püüdsid «Tallinna Sõpra» talurahva hulgas tasuta levitada, kuid ilma suuremate tulemusteta. Ajaleht langes üldise pilke ja mõnitamise alla, teda põletati jaanipäeval tõrvatünnides, seoti koertele sappa või heideti mõisatiiki jne. Rahvas nimetas ajalehte üldiselt «Tallinna Tõpraks». «Tallinna Sõbral» ja Eichhornil ei olnud eesti talurahva hulgas sotsiaalset kandepinda.

Eichhorn oli eesti rahvusliku liikumise tegelaste alaline ründaja. Isegi J. V. Jannsen ei olnud talle küllalt alandlik, vaid nõudis liiga palju. Eichhorni eriline vihaalune oli C. R. Jakobson, keda ta pidevalt sarjas. Jakobsoni püüdis «Tallinna Sõber» võimude ees diskrediteerida süüdistusega sotsialismis ja kommunismis, panna temale vastutust tsaari tapmise eest 1881. aastal jne.

See mõisnike häälekandja kaitses kõiki mõisnike samme: kõrget maarenti ja müügihinda, teoorjuse ja mõisnike eesõiguste püsimist, mõisnike hooldust talurahva üle. Seejuures püüti kasutada argumente, mis jõukama talupoja-pärisomaniku aadli leeri tõmbaks. Nii kirjutas «Tallinna Sõber»: «Kuidas suurte maakohtade pidajad, see on mõisnikud, üks seisus oma kohustustega ja oma õigustega on, nõnda on ka väike maakohtade pidajad, see on talupojad, üks seisus oma kohustuste ja oma õigustega. Saaksid seisuslikud eesõigused koguni hävitatud, siis tuleksid sulased, vabadikud ja tuleks «lahtine rahvas» suuremal hulgal vallakoguduse nõupidamisele ja nõuvõtmisele, kui seal peremehi on, lämmataksid oma rohkemate häältega peremeeste nõu... Saaksid «mõisnikud», see on mõisate omanikkude õigused maa ja kohtade väljarentimise juures niipalju piiratud, kuidas mõned käredad tulipunased «rahvamehed» seda «rahvuse» ehk Eestirahva nimel pärivad, siis võiksid omanduse looduslikud õigused nii madalaks rusutud saada, et maal, kui omadusel enam midagi tähendust ei oleks, et maa ja maakohad koguni omanduseks ei kõlbaks. See on aga see, mida Kommunistid pärivad. Kui aga nüüd Eestlane mõisaomanik on ja tema käest saaksid «rahvuse» ehk Eestimeeste nimel ja heaks nimetatud omandusõigused riisutud, eks siis oleks Eestimees iseoma looduslikuks vastaseks tehtud... Aga mitte üksi mõisaomanikkudel ei oleks selle all kannatada, vaid ka talukohtade omanikkudel... Kihutused ja ässitused «mõisnikkude» vastu ei ole siis ka koguni mitte üksi «rahvuslikud» kihutused «sakslaste» vastu,... vaid on ikka üles kihutused ja ässitused seisuste ja omaduste vastu; need aga sammuvad teades ehk teadmata sinna poole, mida «Sotsialismiks» ja «Kommunismiks» nimetatakse». [44] «Tallinna Sõber» seletas igat talurahva nõudmist kui eraomandi vastu suunatud rünnakut ja hirmutas peremehi sulastega ning «lahtise rahvaga».

Kuigi aadel taluperemeestes teatud määrani enesele liitlast otsis, oldi ometi kaugel taluperemeest enesega samaväärseks tun-

[44] Rahvas, Eestirahvas ja Talurahvas. «Tallinna Sõber», 1880, nr. 31.

nistamisest. Kogu talurahva vastu püsib mõisnikel ülbelt halvustav suhtumine ja taotlus säilitada tema suhtes aadli ülemvõimu ja hooldust. Eesti talupoeg olevat rumal ning harimatu ega olevat võimeline ise oma majapidamise ratsionaliseerimist teostama. Talupoeg suutvat edeneda ainult mõisnikust eeskuju võttes, mõisnik õpetagu ja juhtigu teda. Talumajandus olevat mõisa arengu tasemest saja aasta võrra maha jäänud ja talupoeg võivat seda mahajäämust ainult mõisnikult õppides ületada.[45] Sellelaadsed arutlused pidid õigustama aadli privilegeeritud seisundi säilitamist.

Eesti talumajanduse edenemine, eriti aga eesti demokraatide taotlus saavutada talude arengu võimalik iseseisvus ja maksimaalne sõltumatus mõisast häiris mõisnikke. Nad püüdsid halvustada ja nurja ajada talurahva poolt teostatavaid majandusalaseid üritusi. Aadel oli tahtnud takistada eesti põllumeeste seltside asutamist, hiljem püüti neid painutada aadli mõju alla, taheti muuta saksa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi filiaalideks ning pöörduti valitsuse poole, et selleks vastavat korraldust saada.[46] Eesti põllumeeste seltside vastu üritasid rüütelkonnad mitmeid vaenulikke aktsioone.[47]

Balti-saksa aadel astus välja ka eesti põllutöökoolide asutamise mõtte vastu. Liivimaa Üldkasulik ja Majanduslik Selts koos Liivimaa rüütelkonnaga plaanitsesid omalt poolt sakslaste hoolduse all olevate põllutöö- ja metsanduskoolide asutamist, et «rahvuslikest ringidest pärinevaid hädaohtlikke püüdeid» põllutöökoolide asutamiseks pidurdada.[48]

Nii kannab balti-saksa aadli majanduslik mõte aastatel 1860—1880 reaktsioonilist valitseva majandusliku korra, s. o. kapitalismi arenemise preisi tee apoloogia iseloomu.

Saksa linnakodanlus oli XIX sajandi 30-ndatest aastatest kuni 60-ndate aastate alguseni arendanud üsna radikaalset teoorjusliku majapidamise ja aadli privileegide kriitikat. 60-ndatel aastatel kadusid siin leeris põhjused valitsevate olude kriitikaks. Linnakodanlus sai ammutaotletud võimaluse aadlimõisate omandamiseks. Juba esimesi sellekohaseid määrusi tervitasid saksa kodanlikud liberaalid suure poolehoiuga.[49] Samal ajal lahendas algav ulatuslik talude raharendile üleviimine teise kodanlust eluliselt huvitava küsimuse: maal vabanes arvukalt tööjõudu — endisi teosulaseid —, seega hakkas kujunema vaba

---

[45] B., Die Arbeiterfrage. «Baltische Wochenschrift», 1872, nr. 39, 40; «Baltische Wochenschrift» 1880, nr. 32—33, vg. 583.

[46] ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, 1881. a., s.-ü. 612, l. 9.

[47] Vt. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a. «Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel», Tallinn, 1957, lk. 200 jj.

[48] ENSV RAKA, f. 1185, nim. 1, 1881. a., s.-ü. 612, l. 11.

[49] Th. Böttticher, Der Domainenverkauf in den Ostseeprovinzen und das Güterbesitzrecht. «Baltische Monatsschrift», 1861, Bd. III, lk. 334—425.

tööjõuturg, mida vajas tööstuslik kodanlus. Saksa linnakodanluse ringkonnad pooldasid seetõttu raharendile üleminekut ja talumaade müümise läbiviimist kiires tempos ning ilma pidurdamiseta,[50] kuid leppisid täiesti mõisnike poolt teostatud kapitalismile ülemineku viisidega.

Ilmekalt avaldub saksa kodanluse ja aadli üksmeel väljarändamisliikumise puhul. Kui 60-ndate aastate algul kodanliku suunaga saksa ajakirjandus (Revalsche Zeitung, Baltische Monatsschrift) oma kriitilistes väljaastumistes maal valitsevate feodaalkorra jäänuste vastu tunnistas, et eesti talurahva olukord aadli võimu all on raske, siis ei esitanud ta väljarändamise põhjusena sugugi talupoegade rasket elu. Väljarändamise soov olevat tingitud talurahva rumalusest ja selles on süüdi ässitajad ning valekuulduste levitajad. Tulevat kõik teha, et seda tõkestada. Muidugi kartis saksa linnakodanlus talurahva massilise väljarändamise puhul kaotada odavat tööjõudu ja võib-olla ka niigi madala ostuvõimega siseturu nõrgenemist.

Tartu Ülikooli majandusteaduslike distsipliinide õppejõud — enamikus baltlased — olid valitseva korra apologeedid. Väga konservatiivne oli poliitilise ökonoomia professor Theodor Grass, kes töötas Tartu Ülikoolis murrangulistel aastatel (1856—1872). Juba oma esimeses loengus avaldas ta seisukohti, mis panid kuulajaid küsima, kas on tegemist teoloogiga või majandusteadlasega. Grass oli 50-ndatel ja 60-ndatel aastatel talumaade müümise vastu ja tahtis jätta talud kindlasti mõisast sõltuvusse. Oma reaktsioonilist seisukohta kaitses ta demagoogilise põhjendusega, et mõisate ja talude areng saavat toimuda ainult tihedas orgaanilises seoses.[51] Grassi võib lugeda reaktsioonilise saksa sotsiaal-eetilise poliitökonoomia koolkonna pooldajaks. Tema järglane Th. K. Mitthof (töötas aastatel 1873—1885) oli vähe silmapaistev ja vähe produktiivne.

Põllumajanduse õppetoolil töötas lühikest aega (1873—1875) liberaalsete vaadetega K. Hehn, kes oli enne seda olnud Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi sekretär ning toimetanud selle väljaandeid. K. Hehn oli mõisalise põllumajanduse intensiivistamise ja tootlike jõudude maksimaalse arenemise pooldaja, samuti muidugi mõisamajanduse baasil. Ta tegeles palju mõisamajanduse tegeliku olukorra tundmaõppimisega ja uuris küsimust, mil viisil mõis võib anda kõige suuremat sissetulekut. Pidades soovitavaks mõisamajanduse kiiret kapitalistlikku arengut, pooldas ta talude müümist, kuid muidugi mõisnikele soodsail tingimusil. On arusaadav, et selliselt seisukohalt lähtudes ta oli rahul Baltimaades toimuva talumaade müümise tingimustega. Hehn kirjutas, et ka talurahval ei tohtivat olla põhjust nurisemi-

---

[50] Vt. «Revalsche Zeitung», 1873, nr. 96.

[51] «Baltische Monatsschrift», 1880, Bd. XXVII, lk. 449 jj.

seks. Tööstuse ja kaubanduse kapitalistlikku arengut pooldas ta igati. [52]

Põllumajanduse ja tehnoloogia professoriks valiti 1875. a. G. B. Brunner, kes oli olnud Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi sekretär ja ajakirja «Baltische Wochenschrift» toimetaja. Selles oli ta avaldanud rea artikleid põllumajanduse tehnoloogia ja eriti põllumajanduslike masinate kohta. [53] Brunner lähtus kõigis oma käsitlustes junkurliku mõisa huvidest. Talumajandusel ei olnud tema vaadete kohaselt mingit iseseisvat tähtsust, selle hädad või edenemine Brunnerit üldse ei huvitanud. Brunneri toimetatud «Baltische Wochenschrift» kandis selgelt reaktsioonilist iseloomu. Suurkodanluse huvides teostati avalikku kapitalistliku korra apoloogiat, väljendati hoolimatust väiketootja vastu ning õigustati proletariaadi ekspluateerimist.

Aastatel 1864—1868 oli Tartu Ülikooli õppejõuks statistika ja geograafia professorina Saksamaalt kutsutud Adolf Wagner, reaktsioonilise sotsiaal-õigusliku koolkonna rajaja poliitilises ökonoomias, kelle kohta K. Marx on andnud teatavasti hävitava kriitika. [54] Wagner töötas Tartus lühikest aega ega avaldanud siin erilist aktiivsust. [55] Siiski vajaks tema õppe- ja teadusliku töö iseloom Tartus süvendatud uurimist.

Eeltoodust nähtub, et balti-saksa aadel ja linnakodanlus moodustasid vaadeldud perioodil peamise ühiskonna arengut pidurdava jõu. Iseloomustav on, et piir nende vahel järk-järgult kadus. Seda põhjustas junkurliku aadli ja saksa kodanluse klassipositsiooni lähenemine ning ühisrinde moodustamine aktiviseerunud demokraatlike jõudude vastu.

12. Mõningate vene autorite seisukohti Baltimaade agraarküsimuses 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni

Slavofiilide seisukohti Baltimaade agraarküsimuses (lk. 140). Vene liberaalse kodanluse vaateid talumaade müümisele ja balti aadli eesõigustele (lk. 144).

Baltimaade agraarküsimuse kohta tundis 60-ndatest kuni 80-ndate aastateni huvi rida vene majandusliku mõtte esindajaid. See küsimus oli pidevalt kõne all ka Moskva ja Peterburi ajalehtedes. Selleks oli mitmeid põhjusi. Baltimaade agraarküsimusest räägiti kodanlik-liberaalsetes ajalehtedes sageli taktikalistel kaalutlustel: kergem oli väljendada kriitilisi mõtteid balti aadli

---

[52] K. Hehn, Bericht über einen landwirthschaftlichen Ausflug nach Lettland. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 1862, Bd. 15, lk. 313.

[53] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, 1867.—93. a. s.-ü. 182, l. 34.

[54] Vt. К. Маркс, Замечания на книгу Адольфа Вагнера. К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Т. 15, стр. 468 и далее.

[55] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 233.

kui vene aadli kohta. Peale selle valitses vene valitseva klassi mõningais ringkondades seisukoht, et Baltimaade eriseadused tuleks kaotada ja siinne olukord täielikult sise-Venemaaga ühtsustada. Baltimaade küsimus omandas lisaks sellele seoses eesti õigeusuliste talupoegade luteriusku tagasipöördumise taotlusega ja balti aadli mõningate ringide separatistlike tendentsidega ka välispoliitilise probleemi iseloomu.[56]

Ulatuslikult tegelesid Baltimaade agraarküsimusega slavofiilid. Slavofiilid olid oma majanduslikes vaadetes vene liberaalse aadli huvide väljendajad, kes kritiseerisid pärisorjust ja pooldasid põllumajanduse kapitalistlikku arengut, kuid muidugi sellisel viisil, et mõisnike maavaldus kindlasti jääks valitsema. Talupoeg peaks saama küll õiguse väikest maalappi välja osta, kuid tingimustel, et mõisnikud talurahva vabastamise ja maamüügi operatsioonidega ei kannaks suuri või, veel parem, ei kannaks üldse mingeid raskusi.[57]

Balti sakslastesse suhtusid slavofiilid vaenulikult ja tahtsid nende privilegeeritud ning erilist seisundit riigis kaotada, kusjuures taktikalistel põhjustel otsiti poliitilises võitluses mõningat koostööd eesti ja läti rahvusliku liikumisega, mis oli suunatud saksa aadli vastu. Slavofiilid muidugi ei taotlenud aadli kui valitseva klassi seisundi hävitamist, nemad ründasid ainult sakslasi ja Balti erikorda.

Slavofiilide üks silmapaistvamaid ideolooge J. F. Samarin pühendas oma töödes suurt tähelepanu Baltimaade küsimusele. Samarin kritiseeris balti mõisnike agraarpoliitikat ja arvustas pärisorjuslikke ning Venemaast erinevaid jooni, mis siin valitsesid. Ta märkis, et siinsed talupojad olid kokkuvõttes maaga vähem varustatud kui teiste Venemaa kubermangude talupojad.

Samuti rõhutas ta, et raharendile üleminek toimus siin talupojale rasketes tingimustes, sest raharendi määr ei olnud seadusega piiratud ning see andis mõisnikule võimaluse kõrge obroki määramisega sundida talupoegi oma kohalt lahkuma. Samarin püüdis pidevalt rõhutada, et Baltimail olevat talupoja olukord halvem kui sise-Venemaal. Ta arvas, et Venemaal toimunud talupoja obrokile üleviimine viimase vabal tahtel, Baltimaades aga «talupoeg ei läinud, vaid viidi üle obrokile».[58] Et see «talurahva kaitsmine» oli Samarinil suurel määral demagoogiline, näitavad tema järgmised seisukohad.

Märkides suhteliselt kõrget rendi- ja maahindade taset Liivimaal, nõustus Samarin argumentidega, milledega seda põhjendas

---

[56] Et kreeka-katoliku usust lahkumine Venemaal seadusega keelatud oli, siis ei rahuldanud võimud eesti talurahva hulgas ilmnenud soovi luteri usku tagasi pöördumiseks. Luteriusu pastorite ja balti-saksa aadlike õhutusel kanti küsimus Saksa riigikantsleri vürst Bismarckini.

[57] Vt. Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956, lk. 220—221, 230—231.

[58] Ю. Ф. Самарин, Сочинения, т. VII, Москва, 1890, lk. 85.

balti-saksa aadli üks reaktsioonilisemaid ideolooge parun Nolcken. Ühelt poolt olevat talupoeg nõustunud kõrge hinnaga, kartes, et ta kohalt lahkudes otsekohe laostub, ja teiselt poolt objektiivselt olevat kõrged hinnad siin õigustatud, sest siin olevat peremehed nekrutiksvõtmisest vabastatud. Kuid Samarin rõhutas, et ei olevat õige lugeda kõrget maa hinda vaba pakkumise ja nõudmise tulemuseks, vaid selle määravat talupoja valik kohese ja pikaajalise laostumise vahel viimase kasuks. [59]

Samarin idealiseeris 1861. aasta reformi, mis tema hinnangu järgi väljendas «sotsiaalset tehingut kahe ajalooliselt väljakujunenud ühiskondliku grupi vahel». [60] Baltimaades ei olevat aga vaba kokkulepet olnud, vaid mõisnikud surunud maade väljaostmisel talurahvale peale oma tingimused. Talupojad, kes olid sajandite vältel kinnistatud oma kohale, olid maaga niiöelda kokku kasvanud, ja nad olid Samarini arvates konkreetsetes tingimustes «välja teeninud mõningase õiguse lugeda seda teatavas mõttes omaks... see õigus oli leidnud isegi tunnustamist valitsuse poolt ka kinnitatud seadusandlikul teel, ning seda mitte ainult üks kord, vaid mitmel korral». [61] Seega väljendas Samarin slavofiilide üldist arvamist, et talupojad tuleb vabastada maaga, kuigi mõisnike poolt määratud tingimustel.

Kuidas kavandas Samarin selle talupoegade «mõningase õiguse» realiseerimist Baltimail? Tuleb rõhutada, et puudub alus arvamiseks, nagu oleks Samarin pooldanud Baltimaadel maa tasuta andmist talupoegadele. Tuues väljavõtte oma oponendi J. Eckardti kommentaaridest tema töö kohta, kus Eckardt omistas Samarinile mõtte, nagu sooviks viimane «kinkida maad talupoegadele», kirjutas Samarin: «... selline häbematu ümberkäimine võõra mõtte ja võõraste sõnadega on võimalik ainult kirjandusliku südametunnistuse täielikul puudumisel...» [62]

Talupoegade õigus talumaadele väljendus Samarini iseloomustuse järgi nende õiguses mõisniku käest oma koht välja osta. Väljaostusumma kindlaksmääramine pidi toimuma endiste kohustuste kapitaliseerimisel seaduses kindlaksmääratud protsendi alusel. [63]

Samarini positiivse programmi kokkuvõtlikuks avalduseks oli nõue, et Baltimaades viidaks ellu põhimõtted, mis leidsid väljenduse 1861. aasta reformis: tunnustada talupoegade õigust talumaade väljaostule seaduslikus korras reguleeritud tasu alusel.

Seega kaitses Samarin ka Baltimaade agraarsuhete käsitlemisel põhimõtteliselt mõisnikeklassi huvisid. Ta ei seadnud üles kujuneva maaproletariaadi mõisamaade arvel maaga varustamise küsimust, vaid pidas vajalikuks «proportsionaalse vahekorra»

---

[59] Ю. Ф. Самарин, Сочинения, т. X, Москва, 1896, lk. 35—36.
[60] Sealsamas, lk. 16.
[61] Sealsamas, lk. 17.
[62] Sealsamas, lk. 10.
[63] Sealsamas, lk. 6.

säilitamist jõukate taluomanike, väikeomanike ja sulaste vahel. Seejuures märkis Samarin negatiivse nähtusena Baltimaades talumaade liigset koondumist jõukate taluomanike kätte. Selle edasine süvenemine võib viia selleni, et vald ei suuda tagada oma vaesunud liikmete hooldamist ja need muutuvad kogu riigile koormaks. See ei ole muidugi hoolitsus kehvikute ja maatarahva eest, vaid hirm kujuneva proletariaadi ees.

Slavofiilide vaated Baltimaade agraarküsimusele vajavad edasist põhjalikumat uurimist, kuid juba eelöeldugi põhjal võib märkida, et nad ei olnud eesti ja läti talurahva huvide väljendajad. Objektiivselt ei puudunud nende poolt teostatud balti aadli ja siinsete agraarolude kriitikal siiski progressiivne iseloom. Nende nõudmine, et talurahvas ka Baltimaades oleks tulnud vabastada maaga, et talurahval on õigus maale — kuigi see tähendas nende konkreetses mõtestuses õigust maad välja osta — oli abiks eesti kodanlikele demokraatidele, kes said siit mõninga toetuse oma võitluses talurahva maaga varustamise eest. Eesti demokraadid lähtusid samuti seisukohast, et talupojal on õigus maale, kuid J. Köler lisas selgesõnaliselt, et talupoeg peab saama maaomanikuks i l m a v ä l j a o s t u t a. Ka taotles Köler maatarahva maaga varustamist mõisamaade arvel (vt. allpool), mida slavofiilid ei teinud.

60-ndatel ja 70-ndatel aastatel omistas Baltimaade küsimusele märkimisväärset tähelepanu ka M. N. Katkovi toimetatud ajaleht «Московские Ведомости». Katkovi huvi keskpunktis olid rahvus- ja poliitilised küsimused, kusjuures majandusküsimuste käsitlusel oli esimestele allutatu iseloom. Kõrge rent ja kõrged maahinnad, samuti kui talurahva vähene maaga varustatus tunnistas Katkovi arvates eelkõige vajadust Baltimaade tihedamaks seaduslikuks liitumiseks Venemaaga, kus olukord olevat talupojale tunduvalt soodsam. [64]

Katkov oli seisukohal, et maa rent ja maa hind Baltimaades olid liiga kõrged. Võrreldes riigimõisatega oli rent eramõisates 3 korda kõrgem. Seetõttu olid Balti kubermangudes «kroonutalupojad mõisnike omadest üldse tunduvalt jõukamad». [65] Katkov lükkas ümber balti-saksa statistiku Fr. Jung-Stillingi väite, kes püüdis kinnitada, et madal rent riigimõisates soodustab maa edasirentimist, spekuleerimist maaga ning talupoja muutumist parasiidiks. Katkov rõhutas, et madal rent soodustab käsitöö arenemist ja toob kaasa talupoja jõukuse kasvu. Baltimaade agraarküsimuse lahendamiseks oleks Katkovi arvates vajalik rendimaksu seadusandlik reguleerimine, võttes aluseks riigimõisates kehtivat tariifi. Kogu kurja juur seisvat selles, et balti-saksa mõisnikud ignoreerivad Vene seadusandlust. Siin esineb

---

[64] Vt. M. H. К а т к о в, Собрание передовых статей Московских ведомостей 1868 г. Москва, 1897, № 20.

[65] Sealsamas.

seega Samarini omale täiesti sarnane seisukoht, mis põhijoontes kordub ka M. Pogodini väljendustes Baltimaade agraarolude kohta.[66] Pogodin ja Katkov tahtsid Baltimaades talurahva kasuks mõningaid reforme läbi viia, et viimast selle tulemusena venestusele vastuvõtlikumaks teha. Need reformid ei tohtinud aga anda eesti ja läti talupojale rohkem ja võtta mõisnikult enam kui Vene 1861. aasta seadus.

Balti erikorda arvustasid ka vene liberaal-kodanlikud ringkonnad, kes pidasid siinse aadli keskaegseid privileege anakronismiks, mis tulevat hävitada. Üks juhtivamaid liberaalse suunaga ajalehti «Голос» mõistis hukka balti aadli aristokraatliku ülbuse ja tooruse ning siinsete sakslaste separatistlikud püüded. Ajaleht asus seisukohal, et Baltimaades teostatud reformid olevat mõõdukamad kui sise-Venemaal toimunud uuendused, sest siin säilitasid nad ulatuslikult keskaegsust ega võimaldanud seetõttu kuigivõrd kodanlikku arengut.[67] «Голос» püüdis lugejat veenda, et ülemäärane saksa aadli võim on kahjulik Vene riigile. Sellest lähtudes arvustas ajaleht ajuti kaunis ründavalt Baltimaade olusid, eriti aadlike poolt teostatud talumaade müümise moodust. Kriipsutati alla, et mõisnike omavoli ja ahnuse tulemusena on eesti- ja läti talurahvas kaotanud oma endise ajaloolise päriliku õiguse maale, tema olukord on ääretult raske ning see viib pidevatele üldist rahu ähvardavatele käärimistele, ülestõusudele, väljarändamisele.[68] Baltimaade talurahva ja mõisnike vaheliste suhete iseloomustuses tunnistas «Голос» end solidaarseks seisukohtadega, mis olid avaldatud raamatus «Der Ehste und sein Herr». Ajalehes märgitakse, et see on «tagasihoidliku, oma nime varjanud venelase, endise tsensori, kadunud Blagoveštšenski aus ja eeskujulik (добросовестный и превосходный) töö».[69]

Baltimaadel valitsevate olude kriitikast teeb aga «Голос» ainult järelduse, et siin tuleks kehtestada sama olukord, mis valitseb sise-Venemaal. Soovitatakse, et valitsus asuks siin aktiivsemalt korraldama mõisnike ja talupoegade vahelisi suhteid ning mõõdukalt piirama mõisnike omavoli: siis kaoksid põhjused rahulolematuseks ja rahutusteks. Korduvalt väljendati ajalehes liberaalidele tüüpilist seisukohta, et «kohalikud maapäevad peavad tahes-tahtmatult järele andma ajajärgu progressiivsele käigule» ning ise asuma reformide teostamisele.[70]

Kui eesti ja läti talurahva võitlus muutus liberaalide jaoks liiga radikaalseks, siis hakkasid nad balti aadlile soovitama

---

[66] M. P. Pogodin, Offener Brief an Herrn Prof. Schirren. Berlin, 1870, lk. 29—31.

[67] «Голос», 1868, nr. 13, 33, 279; 1878, nr. 190, 290.

[68] Sealsamas, nr. 251, 260, 264, 265, 290.

[69] Sealsamas, nr. 279.

[70] Sealsamas, nr. 13.

kokkuleppimist maa pärisrahvastega, sest teravad vahekorrad ja klassivõitlus 1881.—1882. aastal olid «Голос'i» arvates ilmselt juba hädaohtlikud valitsevale korrale.[71]

13. Eesti talurahva majanduslikud nõudmised 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel — stiihiline võitlus kapitalismi arenemise revolutsioonilise tee eest

Eesti talurahva põhinõudmine — võitlus maa eest (lk. 145). Võitlus feodaalkorra igandite vastu (lk. 150). Talurahva majanduspoliitiliste nõudmiste kajastusi rahvaluules (lk. 152).

Kapitalismi lõpliku võidulepääsu perioodil hakkasid talurahva majanduslikud nõudmised omandama senisest kindlapiirilisemat iseloomu. Talurahva majanduspoliitilise, kuid ka ideoloogilise võitluse sisu 60-ndail ja 70-ndail aastail kujutas endast objektiivselt võitlust junkurliku suur-maavalduse vastu, feodaalkorra igandite vastu, s. o. võitlust kapitalismi farmerliku arengu eest põllumajanduses. Üldiste nõudmiste taustal hakkasid üha selgemalt esinema kiirelt diferentseeruva talurahva eri kihtide konkreetsed nõudmised oma olukorra parandamiseks.

Talurahva majanduslikuks põhinõudmiseks XIX sajandi 60-ndail aastail oli maanõudmine. Kõik talurahvakihid — senistest rentnikest kuni sulaste ja vabadikkudeni — soovisid maaomanikuks saada. Kuid mõisnikud hakkasid 60-ndail aastail müüma maad tingimustel, millede täitmine käis suurele osale talurahvast üle jõu.

Sel alusel levis 60-ndate aastate algul üle maa ulatuslik rahulolematus. Talurahva hulkades kujunes veene, et seadus, mille alusel mõisnikud alustasid maa müümist, olevat võltsitud. Naiivses usus monarhismi loodeti, et tsaar annab maad hoopis soodsamatel tingimustel. Toetuseks sellisele arvamisele oli 1861. a. reformi teostamine Venemaal, mille kohaselt kogu vene talurahvas sai jaosmaid — «hingemaad» — ja seda märksa madalama hinnaga, kui müüdi talusid Eesti- ja Liivimaal. Samuti levis maal teateid Poolas teostatud talurahvale suhteliselt soodsast agraarreformist 1864. aastal. Neid reforme, millede iseloom ja alused eesti talupoegadele ei saanud olla selged (seda enam, et teated nende kohta levisid eeskätt kuuldustena), mõtestati kui tsaari heatahtlikkust talurahva suhtes. Seletati, et tsaar tahab anda talurahvale maad, ainult mõisnikud takistavad seda. Rahva hulgas levis XIX sajandi 60-ndail aastail laialdaselt kuuldus, et maid ei olevat tarvis osta, vaid tulevat ainult ära oodata, kuni kroonu kõik maad ära võtab ja rahvale «hingemaadeks» jagab. 1865. a. määras rahvasuu isegi kindla tähtpäeva — loodeti, et

[71] «Голос», 12. okt. 1882.

maa jagamine toimub kolme aasta pärast.[72] Maa mõõtmisi, kroonumõisate piiride korraldamisi, uue kogukonnaseaduse kehtestamist ja üldse igasuguseid valitsuse määrusi mõtestati kui «hingemaa tähte», s. o. ettevalmistust maajagamiseks.[73]

Oodates «hingemaad», ei huvitanud talurahvast muidugi hingemaa kui maakorralduse vorm, mis kehtis Vene sisekubermangudes, s. o. kogukondlik maavaldus, vaid maa saamine üldse, maa saamine kõigile talurahva kihtidele ja just tasuta maa saamine. Iseloomustades talurahva maanõudmist, kirjutas V. I. Lenin: «Talurahva hulgad nõuavad maad stiihiliselt, olles rõhutud feodaalsete latifundiumide poolt ning ei seo mingisuguseid vähegi täpseid majanduslikke kujutlusi maa üleminekuga rahvale.»[74] Selline stiihiline maanõudmine oli talurahva põhinõudmiseks ka Eestis. Siin puhkes sel alusel 60-ndail aastail ulatuslik nn. palvekirjadeliikumine. Talupojad esitasid massiliselt avaldusi tsaarile, mis kaebuste kõrval raske olukorra üle sisaldasid ka konkreetseid majanduslikke ja poliitilisi nõudmisi, mida palvekirjade kaudu ongi võimalik tundma õppida. Palvekirjades kajastub esijoones talurahva võitlus maa eest. Talupojad esitasid neis nõudmise saada maad ja saada seda soodsamail tingimusil, kui määras mõisnik. Seega astuti välja mõisnike maamüügitingimuste vastu ja nõuti üldse maa suhtes mõisnike tegevusvabaduse piiramist.

Maa nõudmine avaldus aga talurahva eri kihtides erinevalt. Talurentnikud nõudsid endile seni nende käes olnud talusid. Nende meeleolusid kajastas eredalt 1864. aasta Suure-Kõpu (Viljandimaa) talupoegade palvekiri keisrile, milles öeldakse: «Kuidas võib meil vaestel, kes suure orjuse ja maksu läbi verivaeseks oleme tehtud ja kellel midagi varandust ei ole võimalik koguda olnud, ühe nii halva maa eest, kui meil on, üht niisugust hirmust ja kuulmata hinda maksta ja kuidas võime omale ja oma lastele üht niisugust suurt võlga, kus meie mitme põlveni ehk ka igavesti mõisnikkude võlgnikuks ja orjaks peame jääma, — kaela võtta? — Meie teame selgesti, et selle maa ostmise juures kõik esimese aastaga pankrotti ja seeläbi ka sest ostetud maast ilma peame jääma.»[75]

Enamikus talurentnike poolt esitatud palvekirjades seotaksegi maaküsimus algava maamüümisega, mis toimus, nagu nägime, talurahvale väga raskeis tingimusis. Seepärast avaldub maanõudmine talurentnike palvekirjades põhiliselt protesti vormis maamüügi viisi vastu. Nii nõutakse 1864. a. 24 kogukonna poolt tsaa-

---

[72] «Eesti Postimees», 1865, nr. 9.

[73] Sealsamas, 1867, nr. 17.

[74] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 260.

[75] ENSV RAKA, Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonna kohtuarhiiv; vt. ka H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 68.

rile esitatud suures palvekirjas maaküsimust käsitlevates punktides järgmist:

«1.) Et üks seadus saaks tehtud, mis läbi meie, nõnda kui Vene talupojad need maad võiksime oma päriseks saada, mis mõni sada aastat oleme harinud. Sellepärast oleks iseäranis tarvis, et üks paras ja kindel maa hind saaks pandud (seatud), mis järele peaks kohtade kauba- ja rendihinnad arvatud saama. Niisamuti oleks tarvis meile eesõigust anda, et nii kaua kui kõik Eesti talurahva seisus ei ole nii palju maid omale päriseks saanud, kui nende elamiseks ja ülespidamiseks tarvis läheb, teiste rahva seisuste inimestele ei pea talumaid müüdud ega rendi peale antud ja ka mõisamaade kõrva mõõdetud saama.

2.) Et niikaua kui seda kindlat maa hinda veel ei ole seatud, mitte luba ei pea olema, täniseid rendihindu suuremaks panna ega taluperemehi nende kohtade pealt ära ajada.

...

4.) Et talumaade juure saaks turbarabasid ja metsa antud, iga koha suurust mööda, mis läbi saaksime selle kahju eest hoitud, mis puude ja turvaste puuduse läbi peame kannatama.» [76]

Need nõuded esinesid paljudes variatsioonides reas järgnevaiski palvekirjades. Mõnes neist nõuti eriti resoluutselt mõõduka maa hinna kindlaksmääramist ja senistel tingimustel maamüügi seismapanekut. Mitmes kollektiivses palvekirjas 1865. aastal ja hilisemates üksikpalvekirjades protestiti rentnike taludest väljatõstmise vastu talu võõrastele müümise puhul. Seda paluti kas üldse seisma panna või pidurdada kuni õiglasema maahinna määramiseni. Tasuta maa nõudmist rentnike palvekirjades ei esine.

Esines aga oluline nõudmine, et juhul, kui talu teisele müüakse, peab endine rentnik saama talu hinnast 25—30% tema poolt teostatud põldude harimise ja parandamise eest. [77] Tegelikult taotleti eespoolmärgitud nõudmisega talu äravõtmise korral selle väärtuse pea täielikku väljamaksmist senisele peremehele. Müüsid ju mõisnikud talurahvale maad selle normaalsetest ostu-müügi hindadest mitu korda kallimalt. 1868. aasta palvekirjas esitati nõue, et talurentnikule peaksid jääma tasuta kõik ehitused, aiad, õuemaa, nii et talupoeg võiks seda maad ja neid hooneid enese poolt määratud hinna eest müüa neile, kellega ta kokku lepib. [78] Üldine oli palvekirjades protest mõisastamise vastu, mis esines juba 1864. aasta palvekirjas. Mõisastatud talumaid taheti tagasi saada ja lisati nõudmine taludele metsa- ja turbamaid juurde lõigata. [79] Seega nõuti tegelikult ka osa mõisamaade talurahvale üle-

---

[76] KM KO, f. 100, m. 3 : 4, l. 12—13.
[77] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 68 jj.
[78] Sealsamas, lk. 62.
[79] Sealsamas, lk. 85.

minekut. Eelnevalt esitatud nõuetes väljendub varjutatud sõnastuses talurahva tasuta maa nõudmine. Tõenäoliselt avaldus see veel resoluutsemalt palvekirjade esialgsetes variantides, mis tulid otse talurahvalt. Palvekirjade lõplikud tekstid redigeeriti kodanlik-demokraatliku intelligentsi poolt ja, nagu näha J. Köleri sellekohasest märkusest tema memuaarides, muudeti neid sõnastuselt mõõdukamaks.

Selliselt kajastus 60-ndate aastate palvekirjades talurentnike maanõudmine. Rentnikud tahtsid saada seni nende käes kasutada olnud maa täielikeks peremeesteks. Protesteerides mõisnike poolt feodaalse väljaostuna teostatava maamüümise viisi vastu, nõudis talurentnik maaomandamise tingimusi, mis võimaldaksid tal saada seni tema käes olnud maa omanikuks ja selleks ka jääda.

Talurentnikest arvukam sulaste, vabadike ja üldse maatainimeste hulk pidi aga veenduma, et seniste seaduste alusel tal ei ole lootustki maaomanikuks saada. Sulaste ja maatainimeste maaga varustamise mitmesuguste võimaluste ümber tekkis rahva seas arutlusi. Oli juttusid talumaa ühetasasest jaotamisest kõigi talu-inimeste vahel, oli rohkesti kuuldusi kroonumõisate, aga ka rüütlimõisate maa jaotamisest talurahva vahel.

On säilinud maatarahva palvekirju, milledes nõuti maad sulastele ja popsidele. Nii kirjutatakse sulaste palvekirjas 1865. a.: «Ehk meie ka küll kroonule pearaha maksame ja oma suure vaevaga napilt teenitud päevapalgast üleskasvatatud lapsed soldatiks andma peame, ei ole meil mitte maad, kus peal elada ja miska ennast toita võiksime, ehk meie küll muud ametit ei ole õppinud, kui üksnes põllutööd.» [80] 30. septembril 1865. a. esitatud palvekirjas nõuti, et mõisastatud talumaad antaks rahvale tagasi ja jaotataks maata või vähese maaga rahvale, kes võiks niiviisi saada enesele ülalpidamist ja maksta mõisnikule valitsuse poolt määratud renti. Ühes 1868. aasta palvekirjas, milles olid esitatud resoluutsed nõuded talurentnike kaitseks, on märgitud samaaegselt, et rentnike kõrval oli $^3/_4$ talurahvast maatamehed, enamasti perekondadega talupojad, nagu näiteks Suure-Kõpu vallas, kus 1 140 meeshingest ainult 113 inimesel olid maatükid, või Viljandi vallas, kus 1 500 meeshingest ainult 100 omasid maad. «Neid vaeseid õnnetuid maata inimesi kasutati varem teotegemiseks, talupere-meestele abiks, kes tasuks nende vaeva eest võisid omast maatükist anda natuke maad, aga praegu, mil peremehed on ise koormatud ülemäära kõrge rendiga, ei ole enam võimalik neid milleski abistada, nii et need maata talupojad, mitte omades asukohta oma perekondadele, äärmisest hädast aetuna võtavad vastu tingimused, mida mõisnik neile esitab ja mida endine talurentnik ise ei ole võimeline vastu võtma.» Endised rentnikud pidavat seetõttu oma taludest lahkuma, kuid ka uued peremehed laostuvat ena-

[80] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 54.

masti peagi ja nende varandus müüakse siis oksjonil mõisnike kasuks. Rentnikkude palvekiri esitab siinjuures nõudmise, et maatarahva olukorra parandamiseks tuleks mõisastatud maad mõisnikelt ära võtta ja sulastele jagada. [81] Nii väljendab üks ja sama palvekiri nii rentnike kui ka sulaste nõudmisi, seega sulaste varustamist maaga mõisnike maade arvel nõuavad taluperemehed-rentnikud ühiselt sulastega.

Maatarahva maanõudmine oli palju resoluutsem kui rentnike oma. Just sulased nõudsid pidevalt tasuta maad. Seda võib, muide, järeldada J. V. Jannseni kirjutusest, kes sulaste tasuta maa nõudmisi oma ajalehes pidevalt sõitles. [82]

Näib, et sulaste liikumine aktiviseerus aastatel 1867—1869. Selleks ajaks oli enamikul maatarahvast selge, et mõisnike poolt määratud tingimustel nemad maad omandada ei suuda. Sulaste tasuta maa nõudmine hakkas suunduma mitte ainult mõisnike, vaid ka taluperemeeste omandi vastu. Peterburis ilmuv reaktsiooniline saksakeelne ajaleht kirjutas 1867. aastal kommunistlikust ässitustööst Läänemere kubermangudes. Artiklis öeldi, et Eesti- ja Liivimaal on levinud kuuldused, et maa võetakse senistelt omanikelt ära ning jagatakse sulaste ja popside vahel. Ajaleht rõhutab, et need jutud levivad ja leiavad uskumist just maata talurahva hulgas. [83] Ka Liivimaa sandarmivalitsuse ülem märkis 1869. aastal ära rahutud meeleolud sulaste hulgas ja osutas nende maanõudmistele. Ta kirjutas, et jõukad talupojad kardavad maad osta, kuna arvatakse, et nende maa võidakse ära võtta ja sulastele jagada. «Nad tulevad mitmel korral kas oma või võõra mõisniku juurde küsimustega, kas ostetav maa tõesti saab neile kuuluma, kas valitsus ei võta seda hiljem ära sulaste vahel jagamiseks?» [84]

Talurahva võitlus maa pärast avaldus ka väljarändamisliikumises. 60-ndate aastate algul ning aastatel 1868 ja 1869 üritasid eeskätt Eestimaa kubermangus sajad talupojad oma senistest asukohtadest lahkuda. Et maaomandamise tingimused Eestis olid paljudele üle jõu käivad, siis lootsid talupojad saada valitsuse toetusel maad sise- ning Lõuna-Venemaa kubermangudes soodsamalt ja pääseda sel teel ühtlasi mõisnike võimu alt. [85] Eriliselt aktiivsed olid väljarändamist taotledes sulased ja maatarahvas. Nii mõisnikele kui kujunevale eesti maa- ja linnakodanlusele oli väljarändamine täiesti vastuvõtmatu, sest selle tulemusena ähvardas rohkesti odavat tööjõudu kaduma minna.

---

[81] KM KO, f. 69, m. 18 : 16 — Viljandi talupoegade palvekiri 30. XI 1865.

[82] «Eesti Postimees», 1867, nr. 17.

[83] «St. Petersburger Zeitung», 1867, nr. 115.

[84] ЦГИАМ, ф. 109. оп. 8, 1869 г., д. 5, ч. 2, л. 23—24; 1868 г., д. 5, ч. 32, л. 21.

[85] O. Landberg, Talurahva väljarändamisliikumine Põhja-Eestis 1860.—1865. a. Diplomitöö. TRÜ, 1957.

Eelnevast on selge, et eesti talurahva põhinõudmine, tema võitlus maa pärast avaldus XIX sajandi 60-ndail aastail talurahva eri kihtides erinevalt.

Maa nõudmise kõrval oli 60-ndatel aastatel palvekirjades ja talurahva rahutustes olulisel kohal nõudmine mõisnikele kohustuslikult tasutavate rendihindade alandamiseks ja seadusega fikseerimiseks. Viljandimaa talupoegade palvekirjas 15. veebruarist 1868. aastal nõuti, et rendimaksud talumaade eest määrataks kindlaks valitsuse poolt kroonumõisate rendimäärade alusel ja keelataks surve avaldamine talupoegadele mõisnike poolt rendilepingute sõlmimisel. Sagedane oli nõudmine kaotada teoorjus.

Juba 1864. aasta palvekirjas öeldi: «Et teoorjus, mis meile talukohtade pidamise juures seda kõige suuremat kahju teeb, niipea kui iial võimalik saaks koguni ära kaotatud, olgu mis nime all teda nüüd veel peale pannakse.» [86] Pidevalt nõuti ihunuhtluse kaotamist, nõuti uut talurahva kogukondliku omavalitsuse korraldust, mis lõpetaks talurahva hooldamise mõisnike poolt, kaotaks talurahva-kohtute sõltuvuse mõisnikest ja kindlustaks üldse talurahva õigusi. Neid nõudeid võib iseloomustada kui väljaastumisi feodaalkorra igandite vastu.

Võitlusest feodaalkorra igandite vastu olid huvitatud kõik talurahva kihid, muidugi ka sulased, kes kõige rohkem kannatasid näiteks ihunuhtluse all. Kuid sulastel oli juba 60-ndail aastail peremeestest erinevaid taotlusi ja otseseid vastuolusid peremeestega. Sulased rõhutasid mõnikord isegi, et neil on just kaebusi oma peremeeste, mitte aga mõisnike vastu. [87] Ka kogukonna omavalitsuse ja kohtute tulevase korralduse kohta olid sulastel eri soovid. Nad ei tahtnud nõustuda sellega, et uutes talurahva omavalitsuse organites peremehed kogu võimu endale haaraksid jms.

Maanõudmine, mõisnike senise tegevusvabaduse piiramine maa suhtes, talurahvale võrdsete õiguste andmine teiste seisustega, üldse feodaalkorra igandite kaotamise nõudmine — see kõik on, nagu märgib V. I. Lenin, talurahva võitluse väljenduseks kapitalismi arenemise talurahvaliku tee eest. See on võitlus feodalismilt kapitalismile revolutsioonilise ülemineku eest. [88] Maa ja vabaduse nõudmise loosung sellel ajajärgul iseenesest on aga kodanlik loosung. [89] Võideldes maa ja vabaduse eest võitlesid talupojad objektiivselt uue, kodanliku korra eest.

See võitlus vastas kogu talurahva huvidele, kelle hulgas tekkinud omavahelised vastuolud polnud veel määravad. Seepärast on arusaadav, et sulased ja peremehed astusid 60-ndate aastate palvekirjadeaktsioonis korduvalt välja ühiselt, kirjutasid vastas-

---

[86] KM KO, f. 100, m. 3:4, l. 12—13.
[87] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 69.
[88] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 217.
[89] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 89.

tikku palvekirjadele alla või esitasid ühiseid palvekirju. Liikumist toetas või astus vahetult selle etteotsa talurahva hulgast esile kerkinud radikaalne intelligents — vennad Adam ja Peeter Petersonid, J. Köler, sellega puutus kokku C. R. Jakobson. Peamiseks jooneks, mis eraldas 60-ndate aastate liikumist varasemaist talurahva rahutusist, oli asjaolu, et siin kujunes kindlapiiriline talurahva nõudmiste programm. Enamikus palvekirjadest ei kaevatud ainult olemasolevate raskuste üle, vaid esitati kodanlik-demokraatlikud majandus-poliitilised nõudmised. Programmi koostajad taotlesid põllumajanduse farmerlikku arengut ja võitlesid kapitalismi arenemise preisi tee vastu. Liikumine ise oli palju organiseeritum kui stiihiline pärisorjade võitlus feodalismi ajal.

60-ndate aastate talurahvaliikumine ei piirdunud palvekirjade esitamisega ja seda ei saa vaadelda ainuüksi kui «talurentnike kriisiliikumist», nagu teeb seda H. Kruus oma töös «Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt». Nagu nägime, on see kogu talurahva liikumine, milles talurahvas võitleb mõisnike poolt teostatava kapitalismile ülemineku viisi vastu. Mõisnike vastu astus talurahvas välja enamasti ühiselt, kuid liikumise kestel avaldusid eri kihtide eri taotlused.

Kuigi palvekirjadeliikumine toimus näiliselt legaalses vormis, väljendati palvekirjades sügavat protesti maal valitseva majandusliku ja poliitilise olukorra kohta ja esitati radikaalseid nõudmisi valitseva olukorra muutmiseks. Palvekirjade sisu oli selline, et see tõi üritusest osavõtjaile kaasa raskeid karistusi — peksu, vangistusi, väljasaatmisi. (Liikumise juhtivad tegelased vennad Petersonid saadeti pärast pikki vintsutusi administratiivkorras maalt välja.) Riigivõimude tegevus näitas, et valitsus ei kavatsenudki täita palvekirjades esitatud nõudmisi ja tahtis tulevikus selliste «palvete» esitamist ära hoida.

Truualamlik ja näiliselt passiivne võitlusvorm oli tegelikult talurahva suureulatuslikuks poliitiliseks protestiks valitseva korra vastu. Objektiivselt oli see võitluseks kodanlike reformide demokraatliku teostamise eest.

Palvekirjade esitamise kõrval kasutasid talupojad 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel ka teisi võitlusvorme. Just palvekirjade-aktsiooni nurjumine viis talupojad sageli omavolilisele maade haaramisele. Aastatel 1868—1871 muutus selline võitlus küllalt sagedaseks. Esines juhtumeid, kus peremehed-rentnikud keeldusid talust lahkumast, kui neid välja tõsta taheti, ja hakkasid vastu ka politseivõimudele, kes väljatõstmist teostasid.[90] Esines rida juhte, kus maata inimesed tungisid kroonumõisate maale ja haarasid omavoliliselt mõisamaid. Näiteks ilmusid Käo mõisa 1869. aastal 125 endist vabadikku, kes olid talumaadelt taluperemeeste poolt välja tõrjutud, võtsid seal töötavailt mõisatöölistelt

[90] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 46—47.

seemnevilja ära ja hakkasid mõisapõldusid eneste jaoks harima. Vabadike väljaastumine suruti sõjaväe jõul maha.

Meeleheitlik olukord ja viha mõisnike vastu viis talupoegi 60-ndail aastail korduvalt mõisa vara põletamisele. Eriti oli selline võitlusviis levinud Viljandimaal, kus põletamistes mängisid aktiivset osa sulased.[91] 70-ndail aastail tuli kohati ette üksikute mõisnike tapmisi kui ka üleskutseid ja ettevalmistusi selleks.

Talurahva aktiviseerunud mõisnikevastase võitluse ind ja kasvanud julgus kajastusid ilmekalt XIX sajandi 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel väga levinud sotsiaal-poliitilistes rahvalauludes, mis ilmekalt väljendasid kõnesolevail aastail rahvahulkadele omast poliitilist meelsust, käsitledes laiahaardeliselt avaras perspektiivis tegelikkuses toimuvaid sündmusi. Meile tundmatud laulikud võtsid sõna rohkete talurahvast erutavate ühiskondlik-poliitiliste ja majanduselu küsimuste kohta. Nii annab tolle perioodi rahvaluule illustratiivset lisa ka talurahva meelsuse tundmaõppimiseks,[92] kuigi tal pole enam seda tähtsust, mida ta omas varasema perioodi uurimisel, olles siis üheks vähestest allikatest, kus esines talurahva enda vaba mõte.

Rahvalauludes kajastub talurahva maanõudmine, protest parasiitliku mõisnikeseisuse vastu, püsivate feodaalsete igandite hukkamõist.

Talurahva raske olukorra konstateerimine seostus ulatuslikult kirglike üleskutsetega võitluseks mõisnike vastu. Rõhutatakse, et sakslased tuleb üldse maalt välja kihutada, millega eestlased taas maa peremeesteks saaksid:

«Nüüd ärka üles eesti rahvas
ja ole julge, vapper, vahvas,
ning jäta saksa kartus maha,
siis üksnes saad sa priiust näha...
Nüüd ära mitte kodus vahi,
vaid sõida, rutta, jookse, jahi
ja aja saksa vastu punni
ning ära jäta oma jonni.
Nüüd on see aeg, nüüd anna valu,
et paraneks su raske elu.
Nüüd püüa, et su isamaad
sa sakste käest kätte saad.»

[Gr. kk. 3, 232/5.]

Maal valitsenud olukorra vastu võitlusele õhutamine muutus XIX sajandi teise poole rahvaluules keskseks küsimuseks. On värsse, mida võib mõista kui õhutust ülestõusule sakslaste vastu:

[91] В. Бойков, Крестьянское движение в Эстонии в 70—90 гг. XIX века. Diplomitöö. TRÜ. 1954, lk. 37—38.

[92] Ü. Tedre, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Dissertatsioon. Tallinn, 1955, lk. 56.

«Sest ligi seitsesada aastat
meid röövlisugu piinab, laastab
ja vangistab meid kõik see aja.
Tal pole tõesti nüüd muud vaja,
kui võtta terasnüpli malk
ja anda röövlil röövli palk
ning näita nii tal vemmalt, kaigast,
et ta ei pease enam paigast.» [93]

Need laulud mõjusid poliitilise ässitusena, pamflettidena. Selliselt suhtusid neisse ka mõisnikud, karistades laulude lauljaid ja pidades jahti nende autoritele.

Kuid talurahvas nägi ikkagi võitlüses saksa mõisnike vastu veel tuge vene keisris ja ootas temalt mõisnike võimu pidurdamist ja heategusid talurahvale. Tsaarilt oodati reforme, loodeti saada maad:

«Armas keiser Aleksander,
kingi maad me rahvale,
et me rahval egal ütel
põldu oleks arida.»

Talurahva naiivne usk keisrisse püsis üldiselt XIX sajandi teisel poolel ja nõrgendas tema võitlusjõudu valitseva korra vastu.

Teravamalt kui varem esines XIX sajandi teise poole rahvaluules vastuolu peremeeste ja sulaste vahel, milles avaldus kapitalistlikule tootmisviisile ülemineku koorma asetamine taluperemehe ja -rentniku poolt omakorda sulasele, s. o. maaproletariaadile. Konfliktide otseseks põhjuseks olid tavaliselt toidu- ja palgaküsimus. Nii ütleb tuntud rahvalaul:

«Perenaine pettis minda,
pettis mind ja peksis minda,
keetis mulle kingaleenta,
vana pastla paiga leenta —
mina jälle petsin perenaista.
Läksin põllul kündemaie,
vao ma aasin, teise jätsin,
jätsin maada maltsal kasva,
ohakal ula elada,
pujukal peret pidada.» [94]

Kaebustele halva toidu üle lisandusid kaebused halva kohtlemise ja kehva riietuse üle, mille tulemusena palgaline oli sunnitud tahes-tahtmata peremehe juurest lahkuma. Toome selle kohta järgmise näite:

[93] Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1952, lk. 214.
[94] S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule. Tartu, 1935, lk. 71.

«Peremees, peremeheke,
perenaine, naisukene,
otsi uusi orjasida,
katsu uusi karjatsida,
laena uusi leivalisi,
kes sul söömata elavad,
riideeta teevad tööda!
Ma-p või söömata elada,
riideeta teha tööda.
Otsas on minu aasta,
näpus on minu nädala,
pihu peal on päevikene.» [95]

Talurahva klassivõitluses XIX saj. 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel väljendusid seega nii kogu talurahva mõisnikevastased nõuded kui ka diferentseeruva talurahva eri kihtide taotlused. Vastavalt sellele olukorrale kujunesid eesti majandusliku mõtte suunad 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel.

14. Eesti maakodanluse ideoloogide majanduslikud vaated XIX sajandi 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni

Eesti maakodanluse kujunemine (lk. 154). J. V. Jannsen. Eluloolised andmed ja poliitilised vaated (lk. 155). Jannseni vaated maaküsimuses (lk. 157). Jannseni suhtumine feodaalkorra igandeisse (lk. 162). Jannseni sotsiaalsed vaated (lk. 163). Vaated tööstuse ja kaubanduse arengule (lk. 168). J. V. Jannseni senine käsitlus kirjanduses (lk. 170). J. Hurt ja tema majanduspoliitilised seisukohad (lk. 171).

Juba feodaalkorra rüpes XIX sajandi esimesel poolel hakkas kujunema eesti külakodanlus, mis oli tihedalt seotud feodaalse mõisaga. Kiltrid ja kupjad, kõrtsmikud, õllepruulijad, möldrid, aidamehed jne. suutsid tõusta paremale järjele «ausalt» teenides mõisat, teostades talupoja kurnamist liigkasuvõtjatena, kaupmeestena, põllusaaduste (eriti lina) ülesostjatena jne. Selliselt kogutud kapitaliga, millele lisandusid suuremate talude rentnikel arvukate sulaste ja vabadike ekspluateerimisest kogutud summad, osteti esimesed talud päriseks, esialgu veel mõõdukate hindadega. Nii tekkisid Eestis esimesed talupoegadest maaomanikud — pärisperemehed. See talurahva kiht oli algul täiesti olenev mõisast, tema tõus oli võimalik mõisniku heatahtlikkusele toetudes. Sellest siis neis ringkondades esinenud üldine lömitamine mõisniku ees.

Kuid tõusva kodanluse positsioon eesti külas 60-ndail ja 70-ndail aastail oli mitmeti vastuoluline. Feodaalsuhete igandite ja mõisnike privileegide püsimine tõkestas kujuneva kodanluse vaba arengut. Seepärast püsis tõusva eesti maakodanluse vastu-

[95] S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule. Tartu, 1935, lk. 71.

olu mõisnikkonnaga, kuid see vastuolu nõrgenes sedamööda, mida jõukamaks kodanlus muutus ja mida otsustavamaks kasvas rahvahulkade võitlus, mille aktiviseerumist kartis nii kujunev kodanlus kui ka aadel. Et Eestis puudus kogukondlik maavaldus ja talurahva varanduslik diferentseerumine 60-ndail aastail oli kaugele jõudnud, siis oli tekkiva maakodanluse ning maaproletariaadi vastuolu tol ajal juba küllaltki terav. Kulaklike majapidamiste väljakujunemisel süvenes vastuolu 70-ndatel aastatel pidevalt. Samal ajal ei olnud jõukamad peremehed, eriti need, kes olid ostuvõlgadest vabanenud ja seega saavutanud majandusliku iseseisvuse, enam reast ülddemokraatlikest aadlivastastest nõudmistest huvitatud. Nii ei toetanud jõukas ostutalu omanik enam tasuta maa nõudmist, vaid asus kaitsma maaeraomandi puutumatuse printsiipi, kaitstes seega oma talumaid sulaste ja vabadike pretensioonide vastu. Ka võitlus selliste feodaalkorra igandite kaotamise eest nagu teorent, kõrged rendimaksud, ihunuhtlus — ei huvitanud enam otseselt jõukat taluomanikku.

Ühistest huvidest peremeestena, maaomanikena, proletariaadi ekspluateerijatena kasvas välja mõningane lähenemine kodanlustuva aadli ja küla kõige jõukamate kihtide vahel.

Maakodanluse lähenemist aadlile ja leppimist valitseva olukorraga soodustas asjaolu, et jõukamal talupojal, «grossbaueril», oli teatud edenemise võimalusi ka kapitalismi arenemise preisi tee tingimustes.

Sellisel pinnal kujunes 60-ndail ja 70-ndail aastail eesti maakodanluse majanduslik ideoloogia. Niivõrd kui see ideoloogia väljendas rõhutud rahva tõusva kodanluse huvisid ja taotles kapitalismi arengu kiirendamist, omas see esialgu teatud progressiivseid jooni. Kuid eesti kodanlus pidi peaaegu oma tekkimisest peale — ja mida edasi, seda rohkem — kaitsma saavutatud positsioone kujuneva proletariaadi vastu. See asjaolu viis ühe osa kujunemisprotsessis olevast kodanlusest kokkuleplusele aadliga ja tema ideoloogid muutusid varsti reaktsioonilisteks valitseva korra kaitsjateks.

Eesti maakodanluse majandusliku mõtte üheks väljendajaks 60-ndail ja 70-ndail aastail oli J. V. Jannsen ja tema poolt toimetatud ajaleht «Eesti Postimees».

J. V. Jannsen (1819—1882) oli Vändra mõisa möldri poeg. Mõisniku toetusel sai ta teatud hariduse ning tegutses seejärel köstrina ja koolmeistrina. 1857. aastal hakkas ta välja andma esimest eestikeelset ajalehte «Perno Postimees», mille ta 1864. aastal viis «Eesti Postimehe» nime all üle Tartu. Omades ladusat kirjutamisoskust tegi Jannsen oma ajalehtede ilmumise algaastail positiivselt hinnatavat rahvavalgustuslikku tööd. Ta andis talurahvale vajalikke praktilisi õpetusi majapidamise, põlluharimise ja tervishoiu alalt, astus välja ebausu vastu, tutvustas teiste maade ja rahvaste elu. Hinnatav on rahvusliku teadvuse kasvatamise püüd — Jannsen oli esimene, kes hakkas kasutama nime-

tust eesti rahvas senise nimetuse maarahvas asemel. Kuid Jannseni poolt pakutavad teadmised olid algusest peale läbi põimitud usuliste dogmade propageerimisega — põhimõttel, et talurahvas peab oma olukorra parandamiseks olema oma ilmalikele ja vaimulikele ülemustele kuulekas.

50-ndail ja 60-ndail aastail omas Jannsen küllalt suurt populaarsust. Oli ta ju sel ajal väikesearvulise eesti intelligentsi hulgas ühiskondlikult üks aktiivsemaid, pealegi ainsa eestikeelse ajalehe toimetaja, kelle kirjutised talurahva haljale oksale jõudmise võimalustest leidsid 60-ndate aastate algul veel küllalt laialdast kõlapinda. 70-ndail aastail vähenes Jannseni pooldajate arv. Tema järjest mõõdukamaks muutuvad majanduspoliitilised seisukohad said talurahva hulgas olla vastuvõetavad ainult väikesearvulisele jõukamale kihile, kujuneva kodanluse sellele ringkonnale, kes oma olukorraga enam-vähem rahul oli. Pealegi ei jäänud saladuseks ka Jannseni reetlikud tehingud mõisnikega.

1880. a. sai Jannsen halvatuse ja jäi ühiskondlikust elust eemale.

Oma poliitilistes vaadetes oli Jannsen konservatiivne. Olgu need sõnumid välispoliitika või sisesündmuste alalt, kultuuri- või majanduselu nähtustest, Jannsen püüdis ikka ja alati kaitsta valitsevat korda. Saksamaa sündmusi valgustas ta Preisi reaktsionääride seisukohalt, iirlased olid tema meelest mässajad, Pariisi kommuuni tegelased muidugi kurjategijad jne. Tema arvates ei olevat Prantsusmaa kunagi «õnnetum kui ikka siis, kui neil prii ehk vabatriik on» jne. jne.

Eestimaa olukordi käsitlema asudes lähtus Jannsen seisukohast, et kehtivate seadustega olevat loodud olukord, mis eesti rahvale annab võimaluse edenemiseks. Kõik taotlused oma olukorda parandada pidavat jääma valitseva korra raamidesse. Midagi ei tohtivat vägivaldselt võtta, vaid pidavat tänulik olema selle eest, mida kõrgemad seisused oma heast südamest ja jumala armust rahva heaks toimetavad. Reas majanduslikes ja poliitilistes küsimustes pidas Jannsen muudatusi ja reforme vajalikuks, kuid ta lootis nende suhtes kokku leppida liberaalse aadliga ja sellelt soodustusi välja kaubelda eeskätt talurahva ja eesti linnakodanluse jõukamatele kihtidele. Jannseni poolt juhitud ühiskondlikud üritused pididki tema eesmärgi teostumist soodustama: rahulikku edenemist jumala ja heade ülemate hoole all, seega levitama vagatsevat alistumise meeleolu. Tegelikult tähendas see aadlile rahva rõhumiseks vabade käte jätmist. On selge, et selline maailmavaade viis Jannseni seaduspäraselt oma rahva tõeliste huvide reetmisele, mis avaldus eriti 70-ndail aastail. [96]

---

[96] Jannseni ajalehes kirjutas 60-ndail aastail C. R. Jakobson, kes hakkas teravalt arvustama sakslaste kooli- ja kirikupoliitikat ning üldse Eestis valitsevaid olusid. Jakobsoni vastu tõusis meelepahatorm balti aadli ja pastorite seas ning Jannsenile tehti rüütelkonna poolt ettepanek sulgeda Jakobsonile oma lehe veerud. Jannsen täitis mõisnike soovi ja sai selle eest

J. V. Jannseni majanduslikud vaated selguvad seisukohavõttudest majanduselu nähtuste kohta, mida ta ise ja ta kaastöölised avaldasid ajalehes. Majandusteoreetilisi teadmisi Jannsenil ei olnud.

Põhiküsimuseks majanduspoliitilises võitluses kui ka majandusliku mõtte alal 60-ndail ja 70-ndail aastail oli maaküsimus.

Millistel tingimustel ja kui suures ulatuses eesti talupoeg saab omandada maad, selle küsimuse lahendamine oli otsustava tähtsusega põllumajanduse edasise arengu iseloomu määramisel. Sellest olenes, kas põllumajandusliku tootmise raskuspunkt kaldub tallu või jääb junkurlikku mõisa. Kui mõisnikud maad müüma hakkasid, asus Jannsen innukalt pooldama talumaa üleminekut talurahva kätte, kuid seda kindlasti ainuüksi ostu teel, pidades endastmõistetavaks ja loomulikuks mõisa säilimist ja edaspidist mõisa ja talu kooseksisteerimist. Jannsen mõistis väga hästi, et mõisnike poolt dikteeritud ostu-müügihinnad olid ka jõukamale talurentnikule laostavad, ja tahtis 60-ndate aastate keskel meelsasti näha talurahvale soodsamate maa omandamise tingimuste kehtestamist. Seda ei söandanud ta aga nõuda, vaid esitas oma soovid loodetavate reformide kohta ettevaatlike küsimustena. Ta kirjutas, et eesti rahvas tahaks teada: «Kas tuleb õigus välja, et iga tükk meie maast võib igast meie maa inimesest, kellel raha taskus, ostetud ja müüdud saada? Kas saavad meie maa kohtu seadused muudetud ja mis viisi? — Meil talurahval oleksid küll ka mõned küsimused südame peal, mis muist ülemal nimetatud küsimuste seas on, aga meil ei sünni sellega kellegi ette tungida, vaid ootame vagusi, kuni päike kõrgemale tõuseb, eks ta paista siis meile ka meie soojenduseks ja valgustuseks. Annab Jumal aega tulla, küllap antakse siis meile ka teada, kas tuleb aeg, mil põllurent enam hoolsama töö läbi ei tõuse ja iga peremees oma kohta seaduse poolest kinnitatud paraja hinna eest päriseks võib saada?» [97]

Kui talude ostmine tõepoolest arenema hakkas, sai Jannsen selle õhutajaks ja propageerijaks, kuigi ta esialgu veel tagasihoidliku kriitikaga märkis ära maaostu raskused. «Eesti Postimees» kirjutas 1864. aastal: « «Aga nüüd pakutakse ju maid tihti müüa, mispärast rahvas siis ei osta?» Selle peale pole mitte väga raske vastata. Ei ole palju neid, kel jõudu on osta, ja pealegi niisuguste hindade eest, kui nüüd mõnikord küsitakse. Tõsi küll, luba küsida, luba pakkuda, aga — kaup seisab. Siiamaale ei olnud mitte rendid pisukesed, aga ostes läheksid intressid veel

---

kompensatsioonina toetust rüütelkonna kassast, laskis end seega mõisnike poolt ära osta. Vt. V. Miller, Eesti ajakirjandus balti sakslaste teenistuses. «Eesti Kirjandus» 1940, lk. 318 jj.; L. Loone, Mõningaid lisaandmeid J. V. Jannseni kokkuleppeist saksa mõisnikega a. 1868. «Looming» 1954, nr. 11.

[97] «Eesti Postimees», 1864, nr. 7.

suuremaks. Seep see on! aga loodame siiski, et asi aegamööda paremaks saab minema.» [98]

Osutades raskeile maaostu tingimustele, hoiatas Jannsen talupoegi, et nad maad ostes ise ennast ära ei müüks. Kuid konstateerides talupoja ebarahuldavat olukorda, ei kutsunud Jannsen võitlema ega isegi protestima mõisnike ahnuse vastu, vaid, nagu näeme, apelleeris mõisnike poole, soovitades viimastele mõõdukust, sest muidu võivat mõlema poole kahjuks kaup katki jääda.

Nii väljendas Jannsen 60-ndate aastate algul sisuliselt liberaalset, tolle aja kohta progressiivset nõudmist maahinna alandamiseks, kuid tegi seda niisuguses hambutus, alandlikult paluvas vormis, et sellel ei saanud olla mingit reaalset mõju.

Mõisnike poolt esitatud tingimustel võisid 60-ndate aastate keskel maa omandamisele asuda praktiliselt ainult jõukamad rentnikud, kuigi ka neile valmistasid kõrged ostuhinnad muret. Selle eesti talurahva ladvikkihi huvidele vastasidki Jannseni seisukohad maaküsimuses. Ta pooldas maa ostmist kui vahendit, mis jõukamale osale talurahvast annaks võimaluse saada oma talu omanikuks ja saavutada majanduslikku edenemist.

Aastast-aastasse vähenesid Jannseni kriitilised sõnavõtud maaostu tingimuste suhtes ja kadusid lõpuks üldse ning ta hakkas reservatsioonideta soovitama maa ostmist mõisnike poolt dikteeritud hindadega. 1869. a. toob ta küll «Eesti Põllumehes» arvestuse, milles näitab, et 1849. aastast alates on maa taalrihind tõusnud 111 rublalt 166 rublale, ulatudes üksikjuhtudel koguni 267 rublani, kuid peab seda hingehinda veel soodsaks. Maad ostvad talupojad saavat ikkagi kasu, mõnigi neist olevat ostetud maatükid isegi edukalt edasi müünud — argumenteerib Jannsen ja lisab, et isegi kalli hinna eest maad ostnud talupojad kõik edenevad ja ainult mõned üksikud olevat pankrotti jäänud. [99]

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis ei lase ta rääkidagi maaomandamise raskusist. Ajakirjas «Eesti Põllumees» nimetab ta rumalaiks, ihnsaiks ja tuimadeks neid, kes maad ei osta.

Jannsen hakkas pooldama isegi sunduslikku talude müümist mõisnike poolt ja püüdis näidata selle kasulikkust talurahvale. Kui mõisnikud kohustavad talupoegi talusid ostma ähvardusega — «Kes ei taha, see mingu välja», siis olevat niisugune ähvardus hea. Mõisniku ähvardus sundivat kehva talupoega enam tööd tegema ja selle tulemusena olevat ta lõpuks suuteline talu välja ostma. Seega saavat mõisniku abiga rentnikust pärisperemees. Rikka talupoja saavutusi maa omandamisel Jannsen

---

[98] «Eesti Postimees», 1864, nr. 35.

[99] Vt. «Eesti Põllumees», 1869, nr. 2. Samu mõttekäike esitas «Eesti Postimehe» veergudel ka Kreutzwald, kuid Kreutzwaldi suhtumine mõisnikusse ja mõisamajapidamisse oli ometi erinev Jannseni omast. Jannsen arvestas tulevikus mõisa- ja talumajapidamise kõrvuti eksisteerimist, Kreutzwald aga arvas, et aadel ajajooksul üldse hävib.

aga ei jõua ära ülistada. Ta satub meeleliigutusse, kui saab teatada esimesest eestlasest, kes ostu teel mõisa omandanud. [100]

Kõne all oleval ajal oli talurahva üheks sagedaseks nõudeks maahinna ülemmäära fikseerimine riikliku seadusega, et takistada mõisnikel selle pidevat tõstmist. Veel 1864. aastal oli Jannsen väljendanud lootust, et «parajad hinnad» maale kindlaks määratakse, hiljem ei poolda ta seda nõudmist, sest see piiraks ilmselt ka talupoja-maaomaniku tegevusvabadust. Väljendades taluperemehe huvisid rõhutas Jannsen, et nii talupojal kui mõisnikul pidavat olema vabadus nõuda oma maa eest sellist hinda, nagu ta heaks arvab. Nii ilmnes selles küsimuses aadlil ja kujuneval kodanlusel ühiseid huvisid.

«Eesti Postimees» jõudiski pea selleni, et ta asus lömitavalt ülistama mõisnikke, kes kõik oma mõisa maad «ennenägemata odavasti» ära on müünud, selle eest, et nad üldse maad müüvad, jne. [101]

See muutus Jannseni vaadetes toimus sedamööda, kuidas arenes talude ost-müük. Jõukast rentnikust, kelle huvisid Jannsen veel 1864. a. väljendas, oli saanud peremees. Sulaseid ekspluateerival suurtalu peremehel olid suhteliselt soodsad majandusliku edenemise võimalused. Kuid suurte ostutalude peremeeste positsiooni hakkas ähvardama eriti maata rahva hulgas leviv tasuta maa nõudmine, mis oli suundumas mitte ainult mõisnike, vaid ka taluperemeeste omandi vastu. Sulaste liikumine muutus Eestis teravaks nähtavasti 1865. aastal, eriti aga 1867.—1869. a. Jannsen hakkaski just siis äärmiselt teravalt kirjutama tasuta maa nõudmise vastu. Ta nimetas jõledaks seda, kui keegi tahab oodata, kuni ilma hinnata pärismaad antakse, pilkas maa saamise ootajaid, kirus tigedalt nõudjaid. [102] Väga vaenulik oli ta sulaste ja vabadike maanõudmise suhtes ja näitas selle hädaohtlikkust peremeestele. Sarjates tasuta maa nõudmist ja maa ühtlase jagamise taotlust seletas Jannsen demagoogiliselt, et «hingemaa» nõudmise rahuldamine tähendaks vene kogukondliku korra kehtestamist Eestis, mis pideva maa ümberjaotamise ja maalappide väiksuse tõttu tõkestaks talurahva vaba edenemist. [103] Ta tõi arvestusi, milles näitas, et maa ühetasase jaotamise puhul kümne peremehe asemel, kes «priskesti elasid, 40 popsimeest saaksime, kelle põld elada liig pisuke ja surra liig suur oleks.» [104] Arvestanud välja, kui palju on Liivimaal üldse talumaad ja kui palju elanikke, ning kui suured on tavaliselt müüdavad talud, arvutab Jannsen, et maatüki suurus, milline tuleks üksikuile talupoegadele siis, kui kogu talumaa ära jagada nii, et maad saaksid ka sulased ja vabadikud, oleks 12 tiinu. Seda

---

[100] «Eesti Postimees», 1869, nr. 18.
[101] Vt. sealsamas, 1870, nr. 6; 1874, nr. 43.
[102] Vt. sealsamas, 1865, nr. 8, 9; 1866, nr. 21.
[103] Sealsamas, nr. 49.
[104] Sealsamas, nr. 8.

maad olevat liiga vähe, et rahuldavalt elada, kirjutas Jannsen ja kirjeldas demagoogiliselt väikese maalapi omaniku eluraskusi.[105] Hirmutades peremehi sulaste maanõudmisega ei lasknud Jannsen kerkida mõttel, et rahva maavajadust võiks rahuldada suurte mõisamaade jagamisega. Kartes, et võitlus mõisamaavalduse vastu võiks paisuda võitluseks taluperemeeste maaomandi vastu, asus Jannsen innukalt kaitsma maaeraomandi printsiipi üldse. Omand peab olema puutumatu, peremehel on täielik tegevusvabadus omandi suhtes, keegi ei tohi teise vara himustada, see on patt jumala ja inimeste seaduste vastu — need on paljusid Jannseni kirjutisi läbivad mõtted, milles ta korduvalt teeb järelduse, et sulane ei tohi himustada peremehe vara ja seisundit. Ta kirjutas tasuta maad lootvate sulaste kohta: «Nõnda loodavad suur hulk sulaseid, et kroonu neile oma tüki maad saada kätte andma ja teavad juba öelda, et seda 10—18 vakamaad sula põldu pidada olema, tarvilise heina- ja karjamaaga ja kroonu poolest saavat ka veel hooned neile valmis ehitatud... Oh teie narride narrid, kui kõik sulased kroonu poolt maid peavad saama, kust siis nende sulaste sulased peavad välja tulema, keda nemad tahavad pidada. Peremehe ega sulaspõlve ei kaota keegi ära, see on loodud asi, niisama kui külm ja soe, sui ja talve...»[106]

Nagu öeldud, väljendus tasuta maa nõudmine talurahva poolt sageli lootuses keisri poolt antavale hingemaale. Jannsen püüdis nii neid nõudmisi kui ka lootusi summutada. Teadet Poola talurahvale maa andmise seaduse kohta ta «Postimehes» ei avaldanud ja kirus kõiki «ässitajaid» ja «kurje keeli», kes rahva meelt selle küsimusega segavat ja tühja lootust südamesse panevat.[107] Kui maa nõudmine hiljemgi ei vaibunud, siis kirjutas «Eesti Postimees» 1871. aastal: «Teie ootate ja loodate, nagu juudid oma Messiat, ühte midagit, mis, nõnda kui teie seda loodate, iial tõeks ei lähe! See on üht seadust, mis teid ilma hinnata selle maa omanikuks teeb, mis nüüd rendi peal teie käes on. See on mõistuse ja õiguse põhi! Paraku olete teie oma veidra mõtte sees nõnda vangis ja saate ka oma arvatud sõprade poolest, kes seda sugugi ei ole, ja palju viletsust juba oma jahtimise läbi teie peale on saatnud, veel selle vale mõtte sees kinnitud, et ise oma suuremaks kahjuks laisa äraootamise sisse kinni jääte, mis teie aega viidab ja tegujõudu ära kurnab...»[108]

Näib, et siin peitub vihje J. Kölerile ja C. R. Jakobsonile ning teistele demokraatidele, kes rahva võitlust maa eest toetasid. Muidugi, lootus valitsuse reformi kaudu maad saada oli objektiivselt naiivne, ekslik, kuid tasuta maa nõudmise õigustamine

---

[105] «Eesti Põllumees», 1869, nr. 1.
[106] «Eesti Postimees», 1867, nr. 17.
[107] Sealsamas, 1865, nr. 8, 9; 1867, nr. 17.
[108] Vt. sealsamas, 1871, nr. 9.

õhutas võitlust mõisnike vastu. Seda püüdsid kasutada Köler ja Jakobson valitsusele altpoolt tulevat survet organiseerides.

Nagu näeme, lähtus J. V. Jannsen oma vaadetes maaküsimusele esialgu jõuka rentniku, hiljem — taluomaniku huvidest. Maaeraomandi printsiibi ja maaomaniku täieliku tegevusvabaduse eest välja astudes kaitses Jannsen esmajoones suurtalude puutumatust maatarahva maanõudmise vastu. Sellised seisukohad viisid aga ühtlasi mõisa maavalduse ja mõisnikliku maa väljaostu kaitsmisele.

Küsimustes, kus mõisnike ja taluperemeeste huvid lahku läksid, asus Jannsen mitmel juhul taluperemehi kaitsvale seisukohale. Nii oli see talurahvale metsa müümise asjas. «Baltische Wochenschrift» oli avaldanud artikli, milles seletati, et talurahvale ei võivat metsa müüa, kuna talupoeg ei oskavat seda hoida. Aadli niisugune seisukoht kasvas välja soovist metsavalduse monopoli kaudu säilitada survevõimalus taludele ka pärast maa müümist ning hoida enestele metsa realiseerimisest saadavad sissetulekud. Tavalisest teravamalt ja isegi irooniliselt kirjutas Jannsen, et küllap talupoeg metsa hoida oskab, kui see on tema oma. Mõisnikud õpetagu vaid, kuidas metsa hooldada. «Kulla-pai kohamüüjad, kui teil metsa on, siis müüge sest oma jagu ka kohaga ühes, et «magu müüjal, magu ostjal» jääks ja meie talumaade kaup edasi läheks.» [109] Loomulikult võisid metsa ostjad tavaliselt olla ikkagi jõukamad peremehed ja just nende huvisid kaitseski Jannsen, astudes sel puhul mõisnike vastu välja.

Ka müüdava talu suuruse miinimumi suhtes (10 taalri väärtuses maad) pooldas Jannsen aadli omast erinevat seisukohta ja arvas, et tuleks müüa ka väiksemaid maalappe. Jannseni kaalutluseks selle seisukoha esitamisel oli lootus, et väikeste maalappide omanikest saab taludesse päevilisi. [110] Osa aadlikke oli aga kartnud, et vähesegi maaga varustatud talupoeg ei lähe vabatahtlikult mõisasse tööle, ning keeldus seepärast väiketalude müümisest.

Rentnike huvisid, «kellel raha taskus», oli Jannsen arvestanud veel 1864. a. Hiljem, kui ostutalusid oli juba rohkem, hakkas ta suhtuma ükskõiksemalt ja varsti täiesti hoolimatult kehvemate rentnike raskustesse olgu see maa ostul või rendi tasumisel.

Jannsen hakkas avaldama kirjutisi, milles süüdistati rumaluses kõiki talurentnikke, kes talusid päriseks ei ostnud, ja tegi neile teravaid etteheiteid selle eest, et nad ei võtnud vastu mõisnike poolt dikteeritud hindu. [111] Hoolimatult kirjutas ta, et maahinnad ei lähe edaspidi odavamaks. Suhteliselt kõrged hinnad olevat tingitud mitte müüjatest, vaid ostjatest, kes hinnad kõrgele ajavad, sest ei saavat ju rohkem võtta kui antakse jne. [112]

---

[109] «Eesti Postimees», 1865, nr. 37.
[110] Sealsamas, 1872, nr. 7.
[111] «Eesti Põllumees», 1869, nr. 2.
[112] «Eesti Postimees», 1870, nr. 4, 6.

Kibestunud meelepahas vastasid Jannsenile kirjasaatjad, kes väljendasid kehvemate talupoegade hädasid. Nad ütlesid, et see on irvituseks viletsuses vaevleva talurentniku üle, kellel sageli on ülepääsmatuid raskusi rendisumma kokkusaamisega, kui teda süüdistatakse ihnsuses ja tehakse etteheiteid olematu raha kodus kukrus hoidmise pärast. [113]

Nende Jannseni seisukohtade lähtepunkt selgub ilmekalt artiklist «Eesti Postimehes» 1871. a. Selles küsitakse, miks ei võiks mõisnik renti tõsta, kui maa on tema oma? Miks peab taalrihind määratama? See olevat «õiguse vastu». Mõisnik võivat oma suva kohaselt tõsta talude rente nii, nagu taluperemehed võivat tõsta vabadike rendi määrasid. [114] Niisiis — oli tarvis õigustada peremeeste poolt teostatavat vabadike kurnamist ja see viis ka mõisniku tegevuse õigustamiseni. [115]

Talurentide küsimuses oli Jannsen heaks kiitnud segarendi ja teorendi kaotamise 1868. a., märkides, et raharent on hõlpsam ja selgem, [116] kuid hiljem ta hakkas naturaal- ja teorendi püsimist õigustama. See olevat talupojale kasulik, kuna siis ei olevat tarvis rendiks muretseda raskesti hangitavat raha, vaid võivat seda tasuda vilja ja tööga. Tegelikult asus Jannsen teorenti kaitsma siis, kui taluperemehed hakkasid talu ääremail elavailt vabadikelt või, nagu öeldi, «põllusulastelt» nõudma kasutatava väikese maalapi eest «päevade» tegemist. Et õigustada niisugust vabadike ekspluateerimisviisi, kaitses Jannsen feodaalkorra igandi — teorendi — püsimist mõisas, seda enam, et jõukas taluperemees, kelle huvidest Jannsen lähtus, ei olnud enam rendivahekorras mõisnikega ega kannatanud teorendi all.

Ka väljarändamise küsimuses olid taluperemeeste ja mõisnike seisukohad lähedased. Odavat tööjõudu maal hoida tahtsid muidugi ka taluperemehed, ja nende huvide kaitsja Jannsen asus väljarändamise vastu võitlema. Ta sõitles seda «rahva hullustust», püüdis igati hirmutada väljarändamise raskustega jne.

---

[113] Vt. «Eesti Põllumees», 1868, nr. 6.

[114] Vt. «Eesti Postimees», 1871, nr. 9.

[115] Samasuguselt nagu teorenti kui feodaalkorra igandisse suhtus Jannsen ka ihunuhtlusse. 1861. a. kirjutas ta ettevaatlikult ihunuhtluse vastu ja avaldas lootust, et Vene talurahva vabastamisele järgneb üldine ihunuhtluse kaotamine, mida võivat teha siis, kui rahvas aegamööda targemaks läheb. («Pärnu Postimees», 1861. a., nr. 16.) Mõned aastad hiljem ei olnud ta aga enam ihunuhtluse püsimise vastu. 1866. a. vallakogukonna seaduse kohaselt kuulus ihunuhtluse määramise õigus vallakohtutele, kus kohtunikeks olid peremehed, kelledele see õigus andis suure võimu. Kohtute protokollid näitavad, et just sulaste, teenijate, karjapoiste «sõnakuulmatuse» ja «laiskuse» puhul ei olnud vallakohtud ihunuhtlusega kitsid. Jannsen soovitas ihunuhtlust varastele, võrgutajatele, petjatele, kiitis vana aega, mil «vargad said valu, ja see oli õige». («Eesti Postimees» 1867, nr. 10; 1868. a., nr. 14.) Me teame, et sellised seisukohad kutsusid esile Jakobsoni sügava meelepaha, kes ihunuhtlust inimese kõige suuremaks häbiks ja teotuseks luges.

[116] «Eesti Postimees», 1868, nr. 18.

1869. aasta näljahäda ajal oli ta küll sunnitud möönma, et väljarändamine oli tingitud ikkagi tõelisest hädast, ja küsis arglikult, kas väljarändamise kära ei saaks vaigistada, kui ollakse veidi tagasihoidlikumad rentide ja talude ostu-müügihindade määramisega, [117] kuid peagi hakkas ta jälle kirjutama väljarändamise vastu, kiitis Eestis valitsevat olukorda, märkides kodanluse ideoloogile väga iseloomustavalt, et «kas tubli tööinimene mitte igal pool leiba ei leia». [118]

Sotsiaalsetes küsimustes sõna võttes pidas Jannsen endastmõistetavaks ja õigeks ühiskonna jagunemist klassidesse (kasutades viimase mõiste tähendamiseks sageli sõna «seisused»). Ta kirjutas: «Seisused on olnud ja saavad ikka olema, peavad ja võivad ka olla . . .» ning rõhutas seejuures, et inimene jäägu sellesse seisusesse, milles ta sündinud, ja olgu oma olukorraga rahul. Nii jäägu sulane sulaseks, talupoeg talupojaks. See oligi üks Jannseni põhiseisukohti, mida ta pidevalt kordas. Seisused ei tarvitsevat aga üksteise vastu olla, vaid nad pidavat «kristlikus armastuses teineteist sallides ja abistades» kokku hoidma. [119]

Need ongi J. V. Jannseni lähtekohad sotsiaalsete vahekordade käsitlemisel, milles ta oli veendunud juba «Perno Postimehe» väljaandmise päevil. Kuigi ta tol korral ettevaatlikult märkis, et eesti talupoja elu polevat paradiislik, ei õigustanud ta aktiivset võitlust mõisnike seisuse vastu, vaid propageeris rahulolu, sest olukord paranevat isegi pidevalt. Talurentnikul, kellel parajad põllud käes, ei olevat üldse vaja nuriseda, vaid pigem peaks ta olema tänulik sellegi eest, mis tal on. [120]

Sulase ja peremehe vahekord huvitas Jannsenit varakult. «Perno Postimehes» on sel teemal mitmeid artikleid. Neis küsimustes asus Jannsen peremeeste huvide kaitsmisele teenijate vastu. Ta peamine mõttekäik oli see, et sulased nurisevat asjatult oma olukorra üle, kuna tegelikult nende elu olevat viimaste aastate jooksul paranenud: «Meie põlve üle kaebajad on enamasti sulased ja muud teenijad inimesed, kellel sagedasti suu kaebusi täis, et põli kergem ei ole kui ta on; . . .» [121] Need kaebused ei olevat aga sugugi alati põhjendatud: «Kümne aasta eest oli sulasel 15 rublast küllalt, aga nüüd küsivad juba mõned 35 ja 40 rubla ja veel enam aastas palka, ja saavad seda ka. Ma mõtlen, selle eest sünniks ka tänada.» [122] Selle kõrval märkis Jannsen noil aastail ikkagi ära, et tegelikult esineb ebainimlikku käitumist sulastega. Ta soovitas sulastele luua inimlikud elutingimused ja kui võimalik, anda neile maalapike kasutada, siis töötavad nad peremehe põllul hoolsamalt. Peremees ei tohi sulast muuta

[117] «Eesti Postimees», 1869, nr. 3.
[118] Vt. sealsamas, nr. 19.
[119] Sealsamas.
[120] Vt. «Perno Postimees», 1861, nr. 18, 24.
[121] Sealsamas, nr. 24.
[122] Sealsamas, nr. 18.

poolorjaks, ei tohi teda joomisele õhutada, vaid peab sulast õpetama ja harima.[123] Nii soovis Jannsen küll humaanset käitumist teenijatega, kuid selle eesmärk oli saavutada teenijailt kuulekust.[124] Sellelt seisukohalt on arusaadav ka «Perno Postimehes» 1861. a., nr. 26 ilmunud luuletus «Tänulik sulane», milles räägitakse, kuidas sulane käitub õela peremehe juures.

Hilisemail aastail süvenesid Jannseni vagatsevad moraalijutlused sulastele. Teenijad kannatagu vaikselt eluraskusi ja ärgu otsigu kergemeelselt uut peremeest: «... seda ma ütlen kindla sõnaga, et teie püha kohus on ülekohut kannatlikult kannatada.»[125] Jannsen nägi vastuolusid sulaste ja peremeeste vahel, märkides, et «purelemine» leivavanemate ja ümmardajate vahel kasvab. Süü selle eest pani Jannsen sulastele, nimetas neid laiskadeks ja logelejateks. «... laiskus ja lustihimu on nende kahe eesli nimed, mis tänapäeval teenijad inimesed nii hea meelega oma vankri ette paneksid.»[126]

Sulased peaksid aru saama, et kõigil pole võimalik olla peremeesteks ja ülemateks. Ebavõrdsus olevat jumala seadus ja seda ei lükka saks ega sant ümber. Suure innuga asus Jannsen juba 60-ndail aastail sulastele jutlustama alistumist peremeestele, alandlikkust, kuulekust, leppimist kõige raskema olukorraga, tõstes demagoogiliselt esiplaanile au, mida annavad inimese moraalsed omadused, võrreldes rikkusest tuleva auga. Ta rõhutas, et polevat kunst olla austatud mees, kui sind teised teenivad, s. o. kui sa oled rikas. Hoopis väärtuslikum olevat olla austatud siis, kui sa teisi alandlikus meeles teenid. Alandlikkus aitab sind taeva, kõrkus ja ülbus toovad ainult põrgupiinu ja südamevalu. Jannseni järgi olevat sulaste pühaks kohustuseks mitte nõuda suurt palka, leppida pika tööpäevaga, kui argipäevast ei jätku tööde lõpetamiseks, siis võtta pühapäevast lisa, olla truu ja hoida peremehe vara, jne. jne.[127] Kui 60-ndail aastail Jannsen selle küsimuse käsitlemisel rohkem moraalijutluste ja jumalasõnaga opereeris, siis 70-ndail aastail, kui sulaste ja peremeeste vahekorrad olid teravnenud, kasutas «Eesti Postimees» ka muid, teoreetilisemat laadi argumente, kuid loomulikult ikkagi endiselt peremehe seisukohalt lähtudes.[128] «Eesti Postimees» kirjutas, et igale inimesele olevat kaasa antud kaks suurt kapitali: jõud ja aeg. Kui on aga inimesi, kellel pole midagi, millega oma jõudu ja aega pruukida ja harjutada, siis ta laenab ehk üürib oma jõudu ja aega kokkulepitud hinna eest teisele inimesele, kellel

---

[123] «Perno Postimees», 1861, nr. 30, 37.
[124] Vrd. «Eesti Postimees», 1864, nr. 18.
[125] Sealsamas, nr. 13.
[126] Sealsamas, nr. 14.
[127] Vt. sealsamas, nr. 13 (just neil aastail võib jälgida kohtumaterjalide alusel süvenevat sulaste ja peremeeste vastuolu külas).
[128] Tundub, et järgnevad artiklid ei ole J. V. Jannseni kirjutatud, nad võiksid olla ta poja Harry Jannseni sulest.

on palju tööd, kuid vähe aega ja jõudu. See olevat üsna loomulik, et kui kellelgi midagi tarvis on, siis laenab ta või üürib vajalikku.[129] Seega on artiklis kasutatud vulgaarse poliitilise ökonoomia seisukohti kapitalistliku ekspluateerimise õigustamiseks. Edasi on kirjutatud: «... kui keegi mõtleb, et leivavanem tema jõudu ja aega otsekui ära riisub, see eksib väga, sest tema saab ju ülalpidamist, ihukatet ja palka selle eest, mis kellelegi ilma tööta rüppe ei kuku.» Siit on tehtud järeldus, et töölepingu alusel toimuvat ekvivalentne vahetus peremehe ja palgatöölise vahel, ja manitsetakse «teenreid» hästi töötama, kuna muidu nad seda, «mis nad raha eest ära on müünud ehk välja üürinud, see on oma aega ja jõudu, jälle tagasi võtavad ja nõnda öelda, leivavanema päevi varastavad».[130] Väljendatakse seisukohta, et juhul, kui mõlemad pooled täidavad sõlmitud lepingut, ei tarvitse tekkida vastuolusid peremehe ja sulase vahel. Ning siis järgnevad jälle manitsused teenijaile, et nad oleksid kuulekad, töökad, alandlikud. Muidugi võetakse ka siin sageli appi kiriklik moraal.

Nii astus ajaleht selgesti välja tööandja-peremehe, s. o. ekspluataatori huvide seisukohalt, kaitstes peremehe saavutatud positsiooni proletariaadi vastu.

Peremehe seisukohalt lahendas Jannsen ka vabadike küsimuse. Juhtkirjas «Jälle natuke pärismaadest» soovitas ta, et taluperemehed võiksid loa saada «oma maade peale, mis sagedasti laialised küllalt on, saunlasi asutada, kes oma maade eest tööd teevad ehk renti maksavad».[131] Sellega saaks ka maapuudus lahendatud ja väljarändamist poleks enam vaja. Nii on Jannseni eesmärgiks saavutada olukord, et pops ei oleks maalapi omanik, vaid maksaks renti või teeks tööpäevi, s. o. jääks just sõltuvaks teatud peremehest, kelle maa peal ta elab.

Ka mõisatöölistest rääkides võttis Jannsen seisukoha tööandja poolel. Mõisatööliste ja moonameeste halb olukord olevat erand, mis olevat tingitud üksikuist ebaõiglastest ülevaatajaist ning opmaneist. Kuid küllap ebaõiglased sundijad hiljem ikkagi oma koha kaotavad, õige mees võivat aga igal ajal oma mõisavanemaga kokku saada, kes siis õigust tegevat.[132]

Seega käsitles Jannsen palgatöö küsimust täiesti reaktsiooniliselt ekspluateerija huvidest lähtudes.

Klassirahu propageerimine sulase ja peremehe vahel seostub süsteemiks Jannseni rahujutlustamisega ka mõisniku ja talupoja vahel. Sellest kujunes mõisniku idealiseerimine, otse lõmitamine «hea» mõisniku ees. Pärisorjuse ajal, kui «härral» on olnud täielik voli talurahva karistamise suhtes, olevat paljud mõisnikud «palju pehmemini oma seadusest lubatud voli pruukinud, kui seda oleksid pruukida võinud». Talurahvas vabastatud seepärast, et

---

[129] Vt. «Eesti Postimees», 1872, nr. 13.
[130] Sealsamas.
[131] Sealsamas, 1871, nr. 47.
[132] Sealsamas, nr. 15.

«parema südamega» mõisnikud talupoegade viletsust enam vaadata ei võinud.[133] Iga uue seaduse puhul tänas ta ülemaid: «Ka oma mõisnikkude seltsi ei tohi meie siin paigas tänamata jätta; seepärast et ka nemadki nende uute seaduste läbi (1866. a. kogukonnaseadus — L. L.) on jälle hea tükikese meie seisust kerkida lasknud.»[134] Ta tõi ajalehes rohkeid tüütuks- ja läilaksminevaid sõnumeid «headest» mõisnikest. Kui ta oli sunnitud ära trükkima mõne kirjasaatja kirja, milles kaevati mõisniku õeluse või julmuse üle, siis tingimata järgmises numbris toodi vastupidine näide mõisnike heategudest. Kirjeldades artiklis «Käsi peseb kätt» järjekordselt kellegi mõisniku «heategusid», mille eest ümbruskonna peremehed saksa tänanud, kirjutas Jannsen: «Nõnda võisime oma armast pärishärrat austada ja meie oleme seda heameelega teinud, sest tema armastab meid ja meie teda, ja seni kui vastastikku armastus kestab, kestab ka vastastikku heategemine . . .» Kui rohkem üksmeelt kasvaks, «siis saaks meie kõikide käsi hästi käima». Sealjuures halvustas ja sarjas ta talupoegi, kellel see «armastus» ülemuse vastu puudub, kes tekitavad asjatuid lahkhelisid, mille tulemused olevat kõigile halvad.[135] Niiviisi muudeti kurnaja heategijaks, kurnatav üksmeele hävitajaks jne. Apelleerides pidevalt «heade» mõisnike poole ja rõhutades vastastikust kasu kokkuleplusest, lootis Jannsen, et liberaalse aadliga on võimalik leida ühine keel eesti talurahva jõukama osa huvides. Ta kirjutas: «Peavad meie maa asjad hästi minema, siis ei sünni see muidugi enne, kui tema seisused kui ühe maa rahvas vastastikku teineteisele hakkavad head soovima ja tegema, nagu käsi kätt pesema.»[136] Jannseni tagasihoidlikud manitsused, millega ta püüdis aadlit mõjutada, et see oma võimuga ei liialdaks ja talurahva vastu «kristlikku vaimu» üles näitaks, ei omanud muidugi praktiliselt mingit tähtsust.

Taotledes liberaalsemalt mõisnikkonnalt vabatahtlikke mööndusi taluperemeeste heaks, arendas Jannsen mõnevõrra mõõdukat poleemikat saksa aadli ja pastorkonna kõige reaktsioonilisemate elementidega. Nii saatis saksa reaktsionäär F. W. S. «Postimehele» 1872. aastal kirja, milles ütles, et maarahvast (ta ei nimetanud eestlasi isegi nimepidi — L. L.) «milgi ajal täiskasvanud, haritud ja tublit rahvast ei või saada, nii vähe kui neegritest, kellest ka mõned maailmaparandajad kes teab mis teha tahtnud, aga siiamaale veel midagi ei ole teinud». Ja: «Kirve, labida, adra ja rehavars jne. olgu taluinimese peos, kirjasulg, raamatud, seitungid . . . ülema rahva käes . . .»[137] Sakslane kirjutas, et «Postimees» peaks ka ahju visatama, kes muud ei tee kui õpetab rahvast asju nõudma, mis põlluharijale ja pastla-

[133] «Eesti Postimees», 1869, nr. 11.
[134] Sealsamas, 1866, nr. 50.
[335] Vt. sealsamas, 1871, nr. 38.
[136] Sealsamas, 1869, nr. 19.
[137] Sealsamas, 1872, nr. 25.

kandjale kaugeltki ei ole lubatud. Jannsen trükkis kirja ära pealkirja all «Vanaaegne kell uuel ajal helistatud» [138] ning lisas omapoolse kriitikaga, et selline jutt sobis küll sada aastat tagasi, aga mitte praegu. Samuti toob ta ära rea kirju lugejailt, kes küllalt teravalt selle feodaalse ülbuse ja rassismiavalduse tagasi tõrjusid.

Teatud solvumine kostab ka «Eesti Postimehe» artiklist 1879. aastal, milles arvustatakse balti-saksa liberaalide partei programmi. Just nendega oli Jannsen otsinud alandlikult kokkuleppimist. Kuid avalikuks tehtud programmiski säilitas liberaalne aadel ülbe hoolimatuse eestlaste kõigi taotluste suhtes ja jäi täielikult Balti erikorra kaitsmise pinnale. [139]

Eesti kodanlusel oli muidugi aadli omadest erinevaid majanduspoliitilisi taotlusi ja Jannsen püüdis neid mõnelgi puhul esitada ka siis, kui see mõisnikkonna enamusele ei olnud vastuvõetav. Üheks mõjukamaks Jannseni ürituseks, mille ta teostas hoolimata aadli eitavast seisukohast, oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutamine.

Seega lähtus Jannsen ja üldse «Eesti Postimehe» ringkond saksa mõisnike ja eesti talurahva vastuoludes talurahva jõukama osa majanduslikkudest taotlustest, väljendas neid aga äärmiselt mõõdukalt, alandliku palve vormis ja püüdis aktiivse poliitilise võitluse tendentsi summutada.

Jannsen pidas põllumajandust kõige tähtsamaks rahvamajanduse haruks, kogu tootmistegevuse põhialuseks. Ta kirjutas: «Põllutöö jääb ikka kõige ajaliku elu põhjaks ja raudteed tulevad tema abiks.» [140] Siingi ei pääsenud ta mööda usulis-kirikliku moraali sissepõimimisest. Ta soovitas võita raskusi usina palvetamisega: «Olgu silmad enam sinise taeva, kui musta põllu poole pööratud, küllap siis põllud omal ajal ka haljendavad ja vilja kannavad.» [141] Hoolimata taevale asetatud lootustest omas Jannseni majanduslikes vaateis olulist tähtsust uuema agrotehnika propaganda. Taluperemehele paremate põlluharimisvõtete õpetamise, külvikorra, maaväetuse, uute põllutööriistade, loomakasvatuse jm. küsimuste käsitlemisega tehti ajalehes vajalikku rahvavalgustustööd.

Olukord eesti külas 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel oli tõepoolest selline, et talupoeg ei osanud harida oma põldu teisiti kui igipõlisel, sajandeid vanal viisil. Positiivse töö agrotehniliste teadmiste levitamisel sidus Jannsen aga moraalitseva jutuga eesti talupoja rumalusest ja saksa mõisniku tarkusest: talupoeg ei teadvat õigest põlluharimisest midagi ja pidavat seda mõisnikust eeskuju

---

[138] «Eesti Postimees», 1869, nr. 19.

[139] Vt. sealsamas, 1879, nr. 35, 36, 39, 40 (stiili järgi otsustades võiks seegi artikkel olla Harry Jannseni kirjutatud).

[140] «Eesti Postimees», 1868, nr. 46.

[141] Sealsamas, nr. 19.

võttes õppima. Tüüpiline on Jannseni kirjeldus 1867. aasta mõisnike majandusliku seltsi koosolekust: «... kui t a r g a d mehed koos istuvad ja igaüks omad mõtted välja ütleb, no vaata, siis istub meiesugune nurgas, kõrvad kikkis ja paneb tähele, nagu orav, et ka mõne raasukese omale võiks korjata.» [142]

Põllumeeste kutsehariduse parandamiseks soovitas Jannsen põllutöökoolide asutamist. Kui algas ettevalmistus Eesti Aleksandrikooli asutamiseks, siis ei näi Jannsen seda pooldavat. Aadel püüdis vastukaaluks Aleksandrikooli mõttele tõsta üles mõisnike hoolduse all olevate põllutöökoolide küsimust. Taheti asutada põllutöökoole mõisate juurde, kus õpilased võiksid oma ülalpidamise mõisas töötades tasa teha. Jannsen asus seda «sulastekooli» ideed kiitma ja mõisnikke seejuures jällegi heategijaiks ülistama. [143]

J. V. Jannseni lähteobjektiks agraarküsimuse ja ka agrotehnika käsitlemisel oli jõukas talu, mille edenemine teda huvitas. Põllumajanduse edasist arengut kujutles ta toimuvat olukorras, kus talu püsib kõrvuti junkurliku mõisaga ja nõustub viimase juhtiva osaga majanduselus. Jannsen aktsepteeris seega kapitalismi arengu preisi teed, sest «grossbaueril» on ka sel puhul küllalt soodsad arenemise võimalused.

Kapitalistliku tööstuse ja kaubanduse arengut «Eesti Postimees» pooldas. Ajalehe käsitluse järgi on kapitalistlik majanduskord harmooniline. Kodanlikus maailmas valitsevat eri klasside huvide ühtsus. — Nii väljendati stiihiliselt vulgaarse poliitökonoomia seisukohti. — Vabrikud peavad ilmale sündima ja rahvale tööd ja teenistust andma. Vabrikute asutamiseks on vaja kapitali, mida aga igal inimesel ei ole. «Seal võivad siis suurema kapitali omanikud rahvale suurt head teha, kui oma kapitali vabriku asutuseks ja ülespidamiseks pruugivad, mis läbi nii mitmed perekonnad ausa tööga oma leiba võivad leida ja neid on vabriku peremehel niisama tarvis, kui teda neil.» Jällegi propageeriti ekspluateerija ja ekspluateeritava huvide kooskõla. Kuid vähe sellest. «Eesti Postimees» võttis allakriipsutatult seisukoha kapitali poolel. Ta kirjutas: «Ütlemata jõledus oleks siis, kui töömehed oma tööandjat tahaksid tema suurema rikkuse ja rohkema saagi pärast kaetseda ja mitte õiguse ja iseenese pärast hoolega ja truiste tööd teha.» [144] Kirjutades streikijatest Inglismaal, tähendati hoolimatult: «Tühi kõht saab pea neid jälle töösse sundima,» [145] ja pahandati streigikassade üle, millised võimaldavad töölistel pikemat aega vastu pidada, jne.

Väga suurt tähtsust omistas «Eesti Postimees» transpordi korraldamisele, eriti raudteele. Hinnates kaubandust oluliseks, ees-

---

[142] «Eesti Postimees», 1867, nr. 4; vt. ka «Eesti Põllumees», 1869, nr. 8.
[143] «Eesti Põllumees», 1868, nr. 8, 11.
[144] «Eesti Postimees», 1872, nr. 26.
[145] Sealsamas, 1876, nr. 12.

kätt põllumajandust abistavaks rahvamajandusharuks, tõi ajaleht pidevalt teateid Venemaa sisse- ja väljaveost. Majandussidemeid sise-Venemaaga, eriti pealinna varustamise võimalusi Eesti põllumajandussaadustega Jannsen pooldas.[146]

«Eesti Postimees» käsitles korduvalt finantsküsimusi, eriti neid, mis olid seotud laenu- ja hoiukassadega. Ta soovitas raha korjata ja koguda tagavarakassadesse ja teha seda kas või 50 kopika haaval. Kapital kannab protsenti ilma igasuguse tööta. «Omaduse ihaldus kasvab omaduse enesega,» kirjutas ajaleht. «Kellel juba mõnedki rublad tagavaraks on pandud, see mees on palju visam neid välja andma, kui siis, kui nad tal muidu surnult kukrus ehk kastis seisavad... Sel viisil jäävad mitmed ilmaasjata väljaandmised järele...»[147] Nii kutsus Jannsen kodanlikus maailmas iseloomulikule rahakogumisele, ihnsuse ja raha-ahnuse tegi ta mingiks vooruseks, seadis eeskujuks «omaduse ihalduse».

Jannsen on oma ajalehes rohkem kui ükski teine rahvusliku liikumise tegelastest käsitlenud eesti linnakodanlust huvitavaid küsimusi. Linnas olid nii majanduslikud kui ka poliitilised positsioonid sakslaste käes ja eesti väikekodanluse edenemine oli tõkestatud. Juba 1864. aastal kirjutas Jannsen väga ettevaatlikult, et linna eestlastel polevat omakeelset kohut, nagu see on olemas maal, ega esindust linna omavalitsuses. Jannsen ütles end olevat seda küsimust ainult möödaminnes meelde tuletanud ja märkis: «Las targemad ja vanemad selle üle järgi mõtlevad, kui see seadusest lubatud oleks.»[148] 1870. aastal astus ta juba selgesti eestlaste-majaomanike huvide eest välja. Linnades olevat eestlasi, kellel on üks või mitu maja, kuid vaatamata sellele ei ole nad suure ega väikese gildi liikmed, linna asjus ei küsita neilt midagi, kuid neile pannakse makse ja kohustusi. «... seadus on seadus ja sinna ei või midagi parata, aga kes asjast selget aru ei saa, sel võib ometi ette tulla, kui ep oleks seal tõesti mitte alati 2 korda 2 neli ega kirik keset küla.» Jannsen taotles ka eestlastest majaomanikele esindust linnade omavalitsuses.[149] Linnakodanluse puhtmajanduslikke nõudeid «Eesti Postimehes» siiski ulatuslikumalt ei käsitletud.

Kokkuvõttes võib öelda, et J. V. Jannseni ja üldse «Eesti Postimehe» ümber koondunud ringkondade majanduslikud vaated väljendasid eesti rahva kõige jõukamate kihtide huvisid. 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate aastate algul need moodustusid enamikus rikkamaist, sulaseid ja vabadikke ekspluateerivaist talurentnikest, kelle nõudmisi mõisniku vastu Jannsen ära märkis, õigustades samal ajal proletariaadi ekspluateerimist peremehe poolt. Kui rentnikest said ostutalude omanikud, siis Jannsen asus

---

[146] «Eesti Postimees», 1865, nr. 34; 1866, nr. 43.
[147] Sealsamas, 1872, nr. 30.
[148] Sealsamas, nr. 51.
[149] Sealsamas, 1870, nr. 2.

majandusküsimusi ja sotsiaalseid probleeme lahendama jõuka taluperemehe huvidest lähtudes. Et valitsev kord andis eesti maakodanlusele teatava arenguvõimaluse, siis kodanluse ideoloogina leppis Jannsen mõisnike huvides toimuva kapitalismi arengu preisi teega. Mida teravamaks muutus proletariaadi võitlus, seda mõõdukamaks muutusid Jannseni kriitilised sõnavõtud mõisnike aadressil. Ta asus üha innukamalt propageerima kokkuleplust aadliga, leppis mõisnike maavalduse, privileegide ja feodaalkorra iganditega.

Tööstuse ja kaubanduse arengu suhtes avaldatud seisukohad «Eesti Postimehe» veergudel vastasid eesti linnakodanluse huvidele.

Kuigi J. V. Jannseni majanduslikes vaadetes, eeskätt kuni 60-ndate aastate keskpaigani, esines mõningaid liberaalseid jooni, ei saa tema majanduslike vaadete kohta üldhinnangu kujundamisel lähtuda esmajoones sellest vahete-vahel ilmnenud liberalismist. Otsustavaks Jannseni juures oli see, et ta evolutsioon toimus konservatiivses suunas, kusjuures ta asus kapitalismi arengu preisi tee kaitsja reaktsioonilisel positsioonil.

J. V. Jannseni elu ja tegevuse senine käsitlus on olnud ulatuslik, kuid ühekülgne. Jannseni tegutsemine kirjamehena ja tema ühiskondlik-poliitiline töö on suhteliselt põhjalikku käsitlemist leidnud, kuid Jannseni sotsiaalmajanduslikele vaadetele ei ole pööratud sügavamat tähelepanu.

J. V. Jannseni lähedaste ja pooldajate kirjutised XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul esitasid kogu ärkamisaegse liikumise Jannseni ning tema perekonna teenena ning andsid talle ülepaisutatult positiivse hinnangu. Nii õigustab H. Rosenthal isegi Jannseni kokkuleplust saksa aadliga.[150] Ka M. Kampmann oma kirjandusloo varasemas väljaandes andis Jannsenile üldiselt positiivse hinnangu. Hilisemad kodanlikud autorid suhtusid Jannseni lömitamisse sakslaste ees, tema müüdavusse ja vagatsevasse kirikumeelsusse eitavalt.[151] Kuid neid jooni esitati Jannseni subjektiivsete seisukohtadena, mis ei olevat olnud eesti kodanlusele tüüpiline, vaid olevat olnud tingitud Jannseni kasvatusest, tema «mittepoliitilisest iseloomust», vähesest haridusest jne. Selliseid hinnanguid põhjustas kahtlemata rahva klassiteadvuse kasv pärast 1905. aastat, eriti aga pärast 1917. aastat, mil kodanlus ei söandanud enam avalikult äärmiselt ebapopulaarseid kokkuleppeid balti junkrutega kaitsta või esitada neid kodanluse poliitikana ei olevikus ega ka minevikus.

---

[150] Vt. H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900). Reval, 1912.

[151] Vt. A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd. Tartu, 1918, lk. 141, 147; Sama autori artikkel «Eesti Biograafilises Leksikonis». Tartu, 1926—1929, lk. 167—170; A. Tammann, Johann Woldemar Jannsen. Eestluse ärataja. Tallinn, 1938, lk. 28, 32—33; M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned. Teine jagu. Tartu, 1933, lk. 63.

Püüdes Jannsenit «vabandada» väitis A. Jürgenstein, et C. R. Jakobsoni ja J. V. Jannseni eesmärkide ja maailmavaate vahel olevat olnud palju ühist, erinevus peitunud ainult taktikas.[152] Seega püüti Jakobsoni suure populaarsuse najal Jannsenit rehabiliteerida. Ebaõige on Fr. Tuglase arvamus, nagu poleks Jannsenil olnud mingit «kaugemale osutavat rahvuslikku sotsiaal-poliitilist sihti».[153] H. Kruus märgib, et Jannseni ja tema suuna sotsiaalseks baasiks oli talupoeg külas.[154] Eelnevas on näidatud, et Jannsen teadlikult ei astunud välja kogu talurahva huvide eest, vaid juba 60-ndaist aastaist alates kaitses jõukama taluperemehe positsioone ja võttis selgelt seisukoha proletariaadi vastu.

Nõukogude Eesti ajaloolased ja kirjandusloolased on Jannseni käsitlusele lisanud uut faktilist materjali ja andnud talle põhiliselt õige hinnangu.[155] Mõnevõrra problemaatiline on aga olnud küsimus, kas oli J. V. Jannsen ainult balti aadli palgaline agent, nii nagu seda oli näiteks W. Eichhorn, või väljendas ta tolleaegse eesti ühiskonna mingi klassi või kihi huvisid. Eelnevast käsitlusest peaks olema selge, et Jannsen oli 60-ndail ja 70-ndail aastail kujuneva eesti maa- (ja ka linna-) kodanluse jõukama ja konservatiivsema osa ideoloogiks, keda viis kokkuleplusele baltisakslastega tema maailmavaade, mille aluseks oli jõuka taluperemehe ja junkurliku mõisniku huvide lähedus.

Jannseni majanduslikke vaateid jagasid rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse leeri tegelased. Materjali puudumisel ei ole aga võimalik tol ajal poliitiliselt aktiivselt esilekerkinud isikute majanduslikke vaateid kõigis üksikasjus välja selgitada. Küll võib märkida, et Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis toetasid jõukamad peremehed, mõisavalitsejad, eestlastest mõisaomanikud Jannsenit. Pärnu Põllumeeste Seltsis esines samalaadsete seisukohtadega J. Eglon jt. Sellesse leeri kuulusid ka J. Hurt ja tema ümber koondunud tegelased.

J. Hurt ei tundnud erilist huvi majandusküsimuste vastu ja tema mahukas trükisõnalises ja käsikirjalises pärandis on napilt majanduselu nähtusi riivavaid väljendusi. Kuid need lubavad siiski teha mõningaid järeldusi tema sotsiaalmajanduslike vaadete kohta.

Hurt pidas ühiskonna klassidesse jagunemist maailma loomulikuks korraks. Ka eesti rahval peaksid tema arvates olema kõrgemad seisused, kes oleksid rahvale peaks, käteks ja jalgadeks.[156]

---

[152] A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd, lk. 147.

[153] Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tartu, 1932, lk. 15.

[154] Vt. H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II. Tartu, 1928, lk. 47.

[155] Vt. V. Miller, Eesti ajakirjandus balti sakslaste teenistuses. «Eesti Kirjandus», 1940, lk. 318—319; L. Loone, Mõningaid lisaandmeid J. V. Jannseni kokkuleppeist saksa mõisnikega a. 1868. «Looming», 1954, nr. 11, lk. 1400; «Pärnu Postimehe» ja «Eesti Postimehe» sotsiaalmajanduslik programm 1857.—1880. aastatel. «Edasi», 1957, nr. 34.

[156] Vt. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Tartu, 1939, lk. 68.

Hurt oli pärisorjuse vastane ja avaldas heameelt orjuse varisemise üle: «Orjapõlve ahelad on kül murtud, aga haavad, mis nad sügavasse Eesti ihusse lõikasivad, on alles verised ja mädased. Orjapõlv oli raske, täis häda ja ohto, mis siis ime, kui inimesed temast pääseda ja põgeneda tahtsivad... uuemal ajal, kus kül orjapõlv sääduse raamatus hävitati, aga tema teenistus ja raskus tõise nime all veel kaua aega alale ja elule jäi, püüdsivad eestlased kui iialgi võimalik, talurahva seisusest muiste seisustesse ehk ametitesse põgeneda, kus leib kergem teenida ja piits seljal tundmata.» [157] Kuid järele andes, et eesti talurahva olukord ei ole kaugeltki hea, jutlustas Hurt ometi alistumisest ja ka raske olukorraga leppimisest: «Ela rahulikult ja vagaselt, täida seadust, (ka tigedate isandate seadust) ja sünnib sulle liiga ja ülekohut, siis kannata ennemini (kui sa ennast seaduse vasta lased äritada)» [158] — ütles Hurt oma esimese laulupeo kõnes (1869. a.) ja võttis edaspidises arutluses jumalasõna appi, et innustada inimesi vabatahtlikult ka halvale seadusele ja tigedale isandale alistuma. Olukorra parandamist võivat taotleda ainult seaduslikus korras ettenähtud kombel «ametimeeste» kaudu. «Kõik meeletu tallitamine ja hull mässamine, mis mõnikord ilmas inimesed oma pääd ette võtavad, kõik vägivaldne vasta panemine ei aita siin midagi, vaid teeb iga kord elo ja olo ikka pahemaks. Meie oleme omal maal, Eestimaal ka seda ise oma silmaga näinud ja mittu haava, mis rahvas ise oma mõistmata meele läbi enesele löönud, on meil kustumata kurvas meeles. Meil on vägivaldselt mõnele raskusele vastu pandud, ja mis oli selle puuduse paranduse ots, — verine ja hirmus. Loodetud kergituse asemele tuli raskem koorem ja seaduse rikkujatele ärateenitud nuhtlus selga.» [159] Ilmselt meenutades Mahtra sõda nimetas Hurt aktiivseid võitlejaid tölplasteks, hullumeelseteks, seaduserikkujateks, kes olid saanud ärateenitud karistuse. Meeleheites üles tõusnud talurahva kaitseks ta ei leidnud sõnu. Vaen aktiivsete võitlejate vastu, hirm rahva võitluse ees nähtub sellestki, et Hurt astus välja «mässajate» hurjutamisega pidulikus laulupeokõnes. Ka taotles Hurt kokkuleppeid sakslastega ja apelleeris valitsevate klasside poole, soovides neilt järeleandmisi talurahvale, hoiatades, et vastasel juhul võiks valitsevat korda ähvardada hoopis tõsisem hädaoht võitluseks tõusva rahva löökide all. Pöördudes sakslaste poole ühes teises kõnes, ütles Hurt: «Kui aga see ähvardav õnnetus peab tagasi löödud saama, rahu ning üksmeel meie hulgas elama ja meie, baltlased (! — L. L.), selle läbi tööks ning võitluseks tugevaks muutuma, siis peab langema see ühekülgne ettedikteerimise, eestkostmise, kuulmatajätmise, ignoreerimise, mahasurumise süs-

---

[157] Vt. Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, lk. 69—70.
[158] Sealsamas, lk. 41.
[159] Sealsamas, lk. 40.

teem, või kuidas neid vana režiimi aktsioone ka kutsutaks . . .» [160] Nii näeme, et Hurdal oli kriitilisi seisukohti saksa aadli poliitika kohta. Kuid ometi taotles ta saksa aadli ja eesti kodanluse ühisrinnet rahva aktiivse võitluse vastu. Et siinjuures Hurt võis praktiliselt feodaalkorra igandeid rohkem kui sallida, nähtub kas või sellestki, et Otepää pastorina ja kirikumõisa kasutajana kehtestas ta seal uuesti vahepeal juba kaotatud jahi- ja kalastusõiguse.

Seega seisis Hurt maa sotsiaalpoliitilise arengu küsimustes reaktsioonilistel positsioonidel. Muidugi ei ole sellega mingil määral antud hinnang Hurda tegevusele rahvahariduse alal, tema tänapäevani suurt tähtsust ja erakordset väärtust omavale tööle rahvaluule kogujana või eesti keele uurijana.

Kokkuvõttes võib öelda, et J. V. Jannsen, J. Hurt ja nende pooldajad väljendasid majanduslikke vaateid, mis vastasid jõuka talupoja, s. o. eesti maakodanluse huvidele. Et neil talupoegadel — s. o. «grossbaueritel» oli ka kapitalismi arenemise preisi tee tingimustes soodsaid edenemisvõimalusi, siis maakodanluse ideoloogid leppisid olukorraga ja asusid ühiste huvide alusel mõisnikuga kapitalismi arengu preisi tee kaitsmisele. Nad märkisid küll ära kodanluse mõningaid eri taotlusi junkurliku aadli vastu, kuid aktiivset võitlust aadli vastu nad ei arendanud ega toetanud. Asudes kindlustama oma peremehepositsiooni sulase vastu, propageerisid nad sotsiaalset rahu, orienteerusid kokkuleplusele aadliga.

15. Eesti talurahva kodanlik-demokraatlike juhtide majanduslikud vaated XIX sajandi 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni

Kodanlik-demokraatliku ideoloogia kujunemine Eestis (lk. 173). J. Köler ja ta võitlus eesti talurahva tasuta maaga varustamise eest (lk. 176). Eluloolised andmed ja poliitilised vaated. Agraarküsimuse käsitlus Köleril (179). J. Köleri senine käsitlus kirjanduses (186).

C. R. Jakobsoni võitlus kapitalismi arenemise preisi tee vastu. Eluloolised andmed (lk. 188). Poliitilised vaated (lk. 190). C. R. Jakobson kui talurahva ideoloog (lk. 194). Jakobsoni võitlus eesti talurahva maaga varustamise eest (lk. 196). Võitlus feodaalsete igandite vastu agraarkorras (lk. 201). Võitlus talumajanduse agrotehnilise taseme tõstmise eest (lk. 207). Junkurliku suurmaapidamise kriitika (lk. 209). Sotsiaalmajanduslike küsimuste käsitlus Jakobsonil (lk. 213). Jakobsoni võitlustaktika (lk. 220). Jakobsoni majanduslike vaadete üldhinnang ja tema varasem käsitlus kirjanduses (lk. 223). Kodanlik-demokraatliku majandusliku mõtte pooldajad A. Peterson, J. Adamson, M. Mitt, A. Aint (lk. 229).

Talurahva laiade hulkade huve väljendas Eestis 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastateni kodanlik-demokraatlik majan-

[160] Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, lk. 54.

duslik mõte. Tekkiva eesti intelligentsi hulgast kerkis nüüd esile ideolooge, kes suutsid anda talurahvahulkade taotlustele ja võitlusele feodaalkorra ning mõisnike vastu programmilise üldistuse. Demokraatliku intelligentsi esindajad olid enamasti tihedalt seotud rahvaga, põlvnesid rõhutud talurahva hulgast, olid ise sageli kannatanud mõisnike omavoli ja vägivalla all. Demokraadid astusid välja talurahva huvide eest ning tõusid sageli rahva mõisnikevastase võitluse etteotsa. Nende sotsiaalmajanduslikud vaated kasvasid välja talurahva konkreetsetest vajadustest.

60-ndaiks ja 70-ndaiks aastaiks oli ajalooliselt otsustatud feodaalkorra hävimine ja üleminek kapitalistlikule tootmisviisile, kuid ei olnud veel lõplikult lahendatud küsimus selle ülemineku teedest. Mõisnikud teostasid üleminekut kapitalismile nn. preisi teel, s. o. säilitasid poolfeodaalse suurmaapidamise, mille puhul kapitalismi vaba areng oli tõkestatud.

Kapitalismi kõige vabam arenemine sai Venemaa, samuti Baltimaade tingimustes toimuda ainult mõisast täiesti sõltumatu talumajanduse kaudu. Seega seisis vahetult reformijärgsel ajal ühiskonna ees põhilise ajaloolise ülesandena võitlus kapitalismi arenemise preisi tee vastu ja revolutsioonilise, talupoegliku arengutee eest. Selle võitluse eesmärk seisis «feodaalsete latifundiumide hävitamises ja vaba ning ... jõuka põlluharija-talurahva loomises, kes on suuteline mitte kiratsema ja piinlema maatükil, vaid arendama tootlikke jõude, viima edasi põllumajanduslikku kultuuri». [161]

Feodaalkorra varisemise perioodil saigi majandusliku mõtte põhiprobleemiks Venemaal küsimus, milline majapidamine peab kujunema kapitalismi arenemise baasiks, kas junkurlik, poolfeodaalne suurmaapidamine või talupoeglik väikemaapidamine. Vene talurahva ideoloogid — revolutsioonilised demokraadid eesotsas N. G. Tšernõševskiga asusid teoreetiliselt põhjendama põllumajanduse arengut iseseisva talumajapidamise kaudu, mille aluseks pidi olema talupoeglik maavaldus. «See maavalduse vorm on parim põllumajanduse edenemiseks, milline ühendab peremehe ja töölise ühes isikus,» kirjutas Tšernõševski ja jätkas: «Iga põlluharija peab olema maaomanikuks.» [162] Selle seisukoha esitamisega erines Tšernõševski kui talurahva ideoloog Lääne-Euroopa kodanluse, samuti ka vene liberaalse kodanluse ideoloogidest, kes kaitsesid küll kapitalistlikku maaomandit privilegeeritud feodaalse maaomandi vastu, kuid ei tõstnud küsimust talupoeglikust majapidamisest. Tšernõševski poolt esitatud talupoeglik agraarküsimuse asetus tõi kaasa vajaduse põhjendada talumajanduse eeliseid junkurliku mõisamajanduse ees. See viis mõisamajanduse kriitikale ja revolutsioonilisele mõisniku maa-

---

[161] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 206—207.

[162] Н. Г. Чернышевский, О поземельной собственности. Полное собрание сочинений, т. IV, lk. 434, 436.

valduse likvideerimise nõudele. Ilma mõisa maavalduse hävitamiseta ei olnud Venemaal võimalik luua elujõulist talumajandust. Kutsudes talurahvast revolutsioonile, innustusid vene talurahva ideoloogid mõttest kaotada igasugune ekspluateerimine ja kehtestada sotsialism. Seisukoht, nagu oleks võimalik feodalismilt otsekohe sotsialismile üle minna, tekkis vene revolutsioonilistel demokraatidel kapitalistlike suhete vähese arengu tõttu Venemaal 1861. a. reformi eelsel ja vahetult sellele järgnenud perioodil. Vene revolutsiooniliste demokraatide veenete kohaselt pidi talurahva revolutsioon lahendama nii antifeodaalsed kui ka antikapitalistlikud ülesanded. Kuigi tee sotsialismile neil oli osutatud ebaõigelt, siiski lõi vene revolutsiooniliste demokraatide ideoloogia sotsialistlik iseloom aluse, millelt võis välja kasvada kõige järjekindlam feodalismivastase revolutsioonilise võitluse teooria ja programm. Taotledes lõppeesmärgina eraomandi hävitamist üldse, ei pidurdanud mingid kaalutlused vene revolutsioonilise demokraatia nõuet kaotada feodaalne omand.[163]

Ka Eestis oli 60-ndatest aastatest 80-ndate aastate alguseni küsimus kapitalismi arengu teedest ühiskondliku ja majandusliku arengu põhiküsimuseks, kuid siinses olukorras oli eri jooni, mis määrasid nii klassivõitluse kui ka majandusliku mõtte spetsiifika. Ka Eestis püsis 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel ajaloolise ülesandena esikohal võitlus kapitalismi arenemise mõisnikliku, s. o. preisi tee vastu. Eesti talurahva ideoloogid astusid välja privilegeeritud aadli maavalduse ja junkurliku majapidamise vastu ning pooldasid kapitalismi arengu ameerikalikku teed, seega põllumajanduse edasist arengut iseseisva talumajanduse kaudu. Selles talupoeglikus lähenemises agraarküsimusele olid nad samadel seisukohtadel vene talurahvaliku demokraatiaga. Kuid eesti talurahva ideoloogid jäid k o d a n l i k e k s demokraatideks, kelle ideaaliks oli kodanlik ühiskond, aga mitte sotsialism, nagu Tšernõševskil ja ka revolutsioonilistel narodnikutel. Põhjus selleks peitus ilmselt asjaolus, et kogukonna puudumine ja algava maamüügi teel talude muutumine eraomandiks viis Eestis kapitalistlikud suhted talumajanduses kiiresti võidule. Arenevate ja jõukaks muutuvate ostutalude olukord oli võrdlematult parem mõisnikest sõltuvatest ja veel teokohustusi kandvate renditalude omast. Kapitalistliku korra eelised talupojale olid võrreldes feodalismiga seega silmnähtavad. Seepärast võitlesidki talurahva ideoloogid Eestis 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni kapitalismi vaba arengu eest ja feodalismi igandite vastu. Talurahva mõisnikevastase võitluse baasil kujunes niisiis kodanlik-demokraatlik ideoloogia. Et tol ajal ei talurahval ega tema ideoloogidel ei olnud päris selget kujutlust kapitalistliku korra iseloomust ja vastuoludest, viimased olid alles eos, siis väiketootja-

[163] Vt. Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956, lk. 149, 153.

talupoja hädade alusel ei tekkinud veel kapitalistliku korra kriitikat. Kuna klassivõitluse põhisfääriks oli 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel ikka alles võitlus mõisniku ja talupoja, mitte aga taluperemehe ja sulase vahel — kuigi vastuolud viimaste vahel olid juba esile kerkinud — siis proletariaat ei astunud veel välja iseseisva ideoloogiaga, vaid toetas kodanlikku demokraatiat, mis oli tol korral Eestis kõige radikaalsemaks, kõige pahempoolsemaks ideoloogiaks.

Kodanlike demokraatide poolt arendatud võitluses kapitalismi arengu farmerliku tee eest oli kõige olulisemal kohal võitlus poolfeodaalse mõisamaavalduse vastu ja kogu talurahva varustamise eest maaomandiga. Suur tähtsus oli ka võitlusel agraarkorras säilinud, kapitalismi vaba arengut takistavate pärisorjuse jäänuste vastu, mille püsimine oli tingitud just aadli monopoolsest ja privilegeeritud maavaldusest. Äärmiselt suure tähtsusega oli üldse seisukoha propageerimine, et põllumajanduse areng peab toimuma talu kaudu; oli vaja esile tuua vaba talumajanduse eelised junkurliku mõisamajapidamise ees, et seega teoreetiliselt põhjendada põllumajanduse farmerlikku arengut. Need olid kogu talurahva huvidele ja maa ajaloolisele arengule vastavad ülesanded. Nende ülesannete lahendamist nõudsidki 60-ndatel ja 80-ndatel aastatel eesti talurahva ideoloogid — kodanlikud demokraadid. Sisuliselt taotles nende majanduslik programm kapitalismi arenemise talurahvalikku, revolutsioonilist teed, kuid praktilises poliitilises võitluses ei jõudnud kodanlik demokraatia Eestis revolutsiooniliste meetoditeni.

J. Köler ja ta võitlus eesti talurahva tasuta maaga varustamise eest

Silmapaistvaks talurahva ideoloogiks, demokraatliku majandusliku mõtte esindajaks oli J. Köler.

Johann Köler sündis 24. veebruaril 1826. a. talurentniku pojana Viljandi lähedal. Kreiskoolis õppimise järel töötas Köler maalri õpipoisina ja siirdus siis Peterburisse, kus tal õnnestus külastada Kunstide Akadeemia õhtuseid kursusi. Pärast akadeemia lõpetamist sõitis Köler 1857. aastal välismaale. Töötades suuremates kunstikeskustes omandas ta silmapaistva kunstimeisterlikkuse. Rahvaste elu-olu jälgides, kokku puutudes eesrindlike kunstnike ja teadlastega kujunes Köleril vaenulik suhtumine kirikusse ja aadlisse, ta oli vaimustatud Garibaldist, pooldas rahvaste vabadustaotlusi.

1862. aastal jõudis Köler tagasi Peterburisse ja sai võimaluse töötada maalikunsti õpetajana «Kunstide Edendamise Seltsis», hiljem joonistuse ja maalimise õpetajana tsaari perekonnas. See olukord andis Kölerile majandusliku sõltumatuse ja mõjuka seltskondliku positsiooni, teiselt poolt tegi ta aga olenevaks valit-

sevast ametlikust ringkonnast, mõjutades nii Köleri ühiskondlikke vaateid kui ka tema kunstikäsitlust.

1863. a. suvel sõitis Köler Eestisse, liikus maal ringi ja maalis rahvalikke tüüpe. Kodumaal valitsevat rahvaelu viletsust nähes ja võrreldes seda olukorraga mujal kujunesid lõplikult Köleri maailmavaatelised seisukohad. Sügava kaastundega vaatles Köler talurahva ääretult rasket elu. Ta nägi talurahva majanduslikku viletsust, mõisnike omavoli ja hoolimatust, mis avaldusid eriti teravalt kapitalismile üleminekul — raharendi sisseseadmise ja talude müümise ajal, ta nägi, et talupoegadel puudub igasugune õiguslik kaitse mõisnike vastu. Talle oli peagi selge, et mõisnikud ei loobu vabatahtlikult ühestki eesõigusest.

Köler kirjutas: «Pöördusin Peterburisse tagasi kodumaal saadud muljete vahetu mõju all. Mitte kunagi enne mulle pähe tulnud mõtted valdasid nüüd mind alaliselt, ega andnud mulle rahu. Isegi vaade kunstile sai teise värvingu. «Kas siis kunst,» küsisin endalt, «peab teenima ainult kunstilisi eesmärke — miks mitte kasutada seda kui ideede kehastamise ja edasiandmise kõige näitlikumat abinõu.» Selle põhjendusega alustasin ma 1864. aastal maali «Nõidusest ärkamine».» [164]

Siit peale oli kogu Köleri elu lahutamatult seotud võitlusega eesti talurahva olukorra parandamise eest, mida ta lootis saavutada Vene keskvõimu abiga.

Täiesti arusaadavad on need subjektiivsed põhjused, mis Köleril võisid ülal hoida lootust keskvõimu toetusele. Tema — rõhutud talupoja poeg — oli pääsenud õukonda, saavutanud majandusliku sõltumatuse ja mõjuka positsiooni. Seda mittetüüpilist olukorda võis ta üldistada ja loota eesti talurahvale kõrgemalt võimult samasugust heatahtlikkust, nagu temale isiklikult oli osaks saanud.

Köler kujunes Peterburis asuvate eesrindlikult meelestatud eestlaste grupi, nn. Peterburi patriootide üheks juhtivaks liikmeks. Ta innustas ja abistas 60-ndatel aastatel palvekirjade aktsioone. Talurahva kaugeleulatuvaid nõudeid sõnastas Köler siiski mõõdukamalt. Ta ei olnud nii naiivne arvama, et kõik palvekirjades esitatud soovid otsekohe täidetakse, kui need tsaarile teatavaks saavad, nagu olid lootnud talupojad ise. Siiski toetas Köler tsaarile palvekirjade saatmist ja kasutas ise sageli pöördumist kõrgemate võimukandjate poole, püüdes viimaseid mõjutada eesti talurahvale soodsaid reforme teostama.

Köler toetas pidevalt oma mõttekaaslasi C. R. Jakobsoni, M. Vesket ja teisi demokraate võitluses balti-saksa aadli vastu.

---

[164] Иван Петрович Келер, профессор живописи. «Русская старина», 1886, lk. 358.

Kunstiakadeemias töötades võttis Köler omaks õukonna ametlikud seisukohad, jäi siiski (eelnevas väljendatud üksikmõttest hoolimata) akademismi pooldajaks ja võitles «puhta kunsti» seisukohalt teravalt «peredvižnikute» vastu.

Muidugi kutsus see tegevus esile sakslaste terava vaenu. Mõisnikud tõstsid Köleri peale valekaebusi ja laimasid teda valitsusvõimude ees. Kölerisse suhtusid vaenulikult ka eesti kodanlik-klerikaalse (J. V. Jannsen, J. Hurt jt.) leeri tegelased, kes kasutasid oma võitluses Köleri vastu intriige ja salakaebusi. Eesti Aleksandrikooli peakomitee aupresidendina ja hiljem presidendina tuli tal vastaste urgitsuste pärast palju kannatada.

Köler jäi kuni elu lõpuni oma demokraatlikele seisukohtadele truuks, kuid pidi kibedusega veenduma, et tema võitlustaktika ei saavutanud tulemusi. Oma elu lõpul hakkas ta mõistma, et vene tsarism ei osuta eesti talupoja suhtes loodetud heatahtlikkust ning Baltimaade kohta käiv seadusandlus ei lähtu sugugi eesti talupoja huvidest.

Köler suri kõrges vanuses 1899. aastal.

J. Köleri *poliitilisi* vaateid ja tegevust iseloomustab sügav vaen feodaalkorra, selle igandite ja baltiaadli vastu. Köler vihkas saksa röövvallutajaid, kes olid hävitanud eestlaste vabaduse, ta vihkas balti-saksa erikorda, kultuurtreegerluse teooria tõrjus ta kõrvale. Tsiteerides liberaalset balti-saksa ajaloolast O. Rutenbergi väitis Köler, et rüütlid on toonud Eestisse barbaarsuse ja kõlvatuse, kuna põline ja vaba pärisrahvas neis maades oli seisnud rüütlitest moraalselt palju kõrgemal. Köler kirjutas, et baltlased on teinud sadade aastate kestel püha jumala nime all mõrtsukatööd,[165] ja lisas: «Nii kaua kui Baltimaal iseäralikud seadused on baltlaste heaks, nii saavad baltlased ikka juudaste läbi kui teiste abinõudega eestirahva elu takistama...»[166]

Väga vaenulik oli Köler luteri usu kiriku vastu, milline sajandite jooksul oli õigustanud aadli vägivalda ja ülekohut. «Ristiusk saksa kuues, kas katoliku või Luteri, on eestlasi 700 aastat töölooma väärilises elus hoidnud ja ei taha ka meie päevil sest jätta, vaid kuidas tuhanded märgid näitavad..., tahab ka eestlaste peale veel uut otsata õnnetust veeretada...»[167]

Mõisnike feodaalseid eesõigusi kohtus ja maaomavalitsuses tahtis Köler kaotada ja püüdis võidelda reformi eest, mis annaks eesti talupoegadele mõisnikega võrdsed poliitilised õigused. 70-ndail aastail lootis Köler, et Baltimail ülevenemaaliste seaduste kehtestamine murrab siinsete mõisnike võimu. Kuid pärast 80-ndate aastate kohtureforme mõistis ta väga selgesti, et uus kohus, «kuigi ta on õiglane, on ainult rikaste inimeste jaoks, vaene kaotagu vaikides oma õigus». Ja kui vanasti polnud võimalik talupoja protsess mõisniku vastu, siis nüüd ei olnud võimalik vaese protsess rikka vastu.[168]

Köler arvustas, eriti oma elu lõpul, küllalt teravalt vene büro-

---

[165] KM KO, f. 69, m. 13 : 2, l. 5.
[166] Sealsamas, m. 14 : 4[n] , l. 22.
[167] Sealsamas, m. 14 : 9, l. 19.
[168] Sealsamas, f. 69, m. 13 : 9, l. 2.

kraatia tegevust, kuid ta pooldas veendunult eestlaste tihedaid sidemeid vene rahvaga ja Eestimaa jäämist Vene riigi koosseisu nii majandusliku kui ka soodsama poliitilise arengu seisukohalt. Köleril esineb mõningat vene aadli idealiseerimist, kes olevat inimlikum kui saksa aadel jne. Kuid Köler muidugi ei olnud venestaja, vaid toetas innukalt eestlaste rahvuslikke püüdeid keele, kirjanduse ja kultuuri arendamisel.

J. Köleri majanduslikud vaated kujunesid eesti talupoja elu jälgides ja talupoja huvidest lähtudes.[169] Tema vaadetele avaldasid mõju feodaalkorra vastu võidelnud valgustajad G. Merkel ja J. Chr. Petri, ka liberaal-kodanlik ajaloolane O. Rutenberg. Nende autorite töödest tõi ta korduvalt tsitaate, milledes paljastatakse balti aadli vägivalda ning kirjeldatakse eestlaste rasket olukorda. J. Köler jälgis ka slavofiilide seisukohti, kuid ei võtnud neid omaks. Põhjalikumalt oli Köler tegelnud maaküsimusega. Siin toetus ta liberaal-kodanlikule autorile S. Suggenheimile, kes, kirjutades prantsuse talurahva olukorrast, pooldas põllumajanduse farmerlikku arengut.[170] Pooldavalt mainis Köler ka J. Johnson-Hantwigit.

60-ndate aastate algul veendus Köler kodumaa olusid vaadeldes, et talurahva hädade peapõhjuseks oli maapuudus, ka nägi ta, et eesti talurahva peamiseks nõudmiseks oli maa nõudmine. Hiljem kirjutas Köler, et 60-ndail aastail «arutasid talupojad alalõpmata armu üle, mis oli vene talupoegadele antud 19. II 1861. aasta manifestiga, ja nende maaga varustamise üle, kuna nemad (s. o. eesti talupojad — L. L.), omamata lootust maa päritavaks omandiks saamiseks, pidid jääma endiselt mõisa orjadeks».[171] Köler asuski toetama talurahva võitlust maa eest ja tunnistas end solidaarseks rahva hulgas juurdunud veendega, et maa on Baltimaades talurahva ajalooliseks omandiks. Ta kirjutas korduvalt, et «Baltimaade kubermangude talupoegadel on kahtlemata ajalooline ja kõlbeline õigus lugeda seda maad oma omandiks . . .»[172] Kui slavofiilid olid tolleaegsetes diskussioonides väitnud, et talupojal on õigus maale, ja mõistnud selle all väljaostu õigust, siis rõhutas Köler, et Baltimaades on olukord teine kui Venemaal, sest siin ei ole sakslased maa põliselanikud, vaid võõrad vallutajad ja neil ei ole mingeid õigusi siinsetele maadele. Rohketes kirjutistes, kõnedes, märgukirjades asus Köler innukalt tõestama talurahva õigust maale ja otsis sellele oma põhiveendele ikka uusi ja

---

[169] J. Köleri majanduslike vaadete selgitamiseks on kasutatud üheaegselt materjale nii tema varasemast (1860—1870) kui ka hilisemast (1880—1890) tegutsemise ajast. Köleri põhiseisukohad ja ta vaadete üldsuund kujunesid Eesti tegelikkust jälgides põhiliselt just 60-ndail aastail. Hiljem ta kinnitas neid seisukohti teoreetiliste põhjendustega.

[170] KM KO, f. 69, m. 15 : 1, l. 5.

[171] «Русская старина», 1886, lk. 357.

[172] KM KO, f. 69, m. 13 : 7, l. 25.

uusi argumente. Talupoegade õigust maale püüdis Köler sageli põhjendada ajaloolise argumentatsiooniga. «Eestlaste täielik orjastav majanduslik sõltuvus sakslastest paistab eestlastele seda raskemana ja ebaõiglasemana, et sakslastel ei ole ei ajaloolist ega kõlbelist õigust nende eesti maade ainuomandile,» [173] kirjutas Köler. Ta rõhutas, et sakslaste õigus nn. mõisamaale on röövli, vallutaja, «Raubritteri» õigus. Kuid röövvallutaja õigust Köler ei tunnustanud ja otsis ajaloolisi argumente, milledega püüdis tõestada, et siinse aadli õigusi mõisamaale pole piiramatult tunnustanud ka ükski riigivõim. Seega pole mõisnikul õigust ka mitte nn. mõisamaale. Talumaadele pole sakslastel aga Köleri arvates olnud mingil ajaloolisel momendil ei moraalset ega ka juriidilist õigust.

Köler kirjutas, et Balti kubermangude põliselanike omandiõiguses talumaadele ei saa kahelda: «... juriidilises kirjanduses kehtiva teooria kohaselt tuletatakse omandiõigus isikliku töö kasutamisest välise looduse suhtes. Ei ole vaieldav fakt, et maa Baltimaades on olnud rohkem kui tuhande aasta kestel eestlaste ja liivlaste valduses, ja et alles tänu nende pingutavale ja püsivale tööle on see muutunud ürgsetest metsadest ja soodest viljakaiks põldudeks ja heinamaadeks. Tähendab, sellelt seisukohalt on Baltimaade talupoegadel kahtlemata ajalooline ja moraalne õigus lugeda seda maad oma täielikuks omandiks.» [174] Seega tegi Köler väikekodanlikest teooriatest omandi kohta [175] sügavalt progressiivse järelduse, et talupoeg on oma haritava maa omanik ja mõisnikul ei ole sellele mingisugust õigust. Kogu see argumentatsioon oli Kölerile vajalik, et tõestada oma põhiseisukohta, nimelt talupoegade maata vabastamise ebaseaduslikkust ja teha kaugeleulatuv järeldus: «Baltimaa taluperemeestel oli historialik (ajalooline — Toim.) õigus sakste omavoli alt vabaks saada oma täieliku maadega ka maksuta.» [176]

Tähendab — eesti talupojal on õigus saada ilma väljaostuta oma maa peremeheks.. See väide esines Köleril pidevalt kõnedes, kirjades ja rohketes valitsusele esitatud märgukirjades. See oli sügav ja kirglikult kaitstud veene, mille juures Köler püsis oma elu lõpuni ja mis kujunes nii tema majanduslike tõekspidamiste aluseks kui ka poliitilise tegevuse üheks nurgakiviks. Need Köleri seisukohad olid sisult revolutsioonilised. V. I. Lenin kirjutas: «Idee «õigusest maale» ja «maa võrdsustavast jagamisest» pole midagi muud kui mõisnike võimu täieliku kukutamise,

---

[173] KM KO, f. 69, m. 23 : 20, l. 10.

[174] Sealsamas, m. 13 : 7, l. 13.

[175] Prantsuse väikekodanluse ideoloog P. Proudhon, kes nimetas omandit üldse varguseks, tegi erandi talupoja ja töölise isikliku tööga saavutatud omandi suhtes. See tema seisukoht mõjutas mitmeid hilisemaid väikekodanlikke teooriaid.

[176] KM KO, f. 69, m. 14 : 6, l. 8.

mõisnike maavalduse täieliku hävitamise eest võitlevate talupoegade revolutsiooniliste võrdsusetaotluste sõnastus.» [177]

Lähtudes veendest, et talurahval on õigus saada ilma väljaostuta oma maa omanikuks, asus Köler arvustama talurahva maata vabastamist. Ta kirjutas, et talurahval ei ole tõelist vabadust, enne kui tal ei ole maad: «Talumees ei ole vaba, kui tema maa võõra käes kinni, seda oleks pidanud temaga ühes ja ilma lunastamise hinda (nõudmata — L. L.) vabastatud saa/ma/. ... Maata talumees ei ole talumees.» Ja edasi: «Rahvast ilma maata ei saa iial vabaks pidada.» [178]

Kõik hilisemad rahva hädad tuletaski Köler talurahva maata vabastamisest ja rõhutas, et olukord ei parane, kuni talupoeg ei ole saanud maaomanikuks. Mingitel püüdlustel parandada talude olukorda ei saa olla tulemusi, kuni püsib sõltuvus mõisast. «Iga põllumees saab aru, et niikaua kui eestlastel mitte oma kindlat maad jala all ei ole, nii kaua ei aita teda kõrgema teadusega põlluharimine hädast välja, sest saksal on võimus nüüdsel olekul kõik omale väljapigistada, mis rentnik oma higi ja teadustega maast välja kiskuda jõuab.» [179]

Mõistes hukka talurahva maata vabastamist, arvustas Köler ka väljaostu, mida ta põhiliselt ei pooldanud. Ta rõhutas, et mõisnikud on talumaa väljaostu hinna nii kõrgele kruvinud, et see on 30% kallim kui maa turuhind. Maad ostes on talupojad sunnitud võtma enese peale laostava võlakoorma, sest mõisnikud ähvardavad talust väljatõstmisega. [180]

Kuigi Köler maa väljaostu ebaõigeks agraarküsimuse lahenduseks pidas, siiski hakkas ta hiljem, kui talurahvale tasuta maa andmist valitsuse otsusega ikkagi ei toimunud, võimudele esitama mitmesuguseid ettepanekuid väljaostu korraldamiseks talurahvale soodsatel tingimustel.

80-ndail ja 90-ndail aastail soovitas ta talumaa välja osta riiklike summadega ja siis see talurahvale üle anda. Resoluutselt nõudis ta, et otsekohe tunnistataks ebaseaduslikuks senised maa väljaostuhinnad, mille kaudu mõisnikud talurahvale survet avaldasid ja rahvast laostasid. Kui talupoegadele ei anta maad tasuta, siis peaks määratama uued, madalad ja mõisnikule kohustuslikud maahinnad ning rendimäärad. Tuleb otsekohe keelata rentide ja intresside mitteõigeaegse tasumise pärast talupoegi talust välja ajada. Kõik need soovitused polnud Köleri arvates aga mitte parimaks agraarküsimuse lahenduseks. See saavutatakse ainult kogu talumaa kuulutamisega täielikuks ja piiramatuks talurahva omandiks, sest «mis võiks takistada tunnustamast tõelisi eesti-läti maa-ala talupoegade õigusi nende maale?» [181] Nii tahtis

---

[177] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 11—12.
[178] KM KO, f. 69, m. 24 : 17, l. 25.
[179] Sealsamas, m. 14 : 9, l. 33—34.
[180] Vt. sealsamas, m. 15 : 1. l. 6; m. 14 : 10, l. 16.
[181] Sealsamas, m. 15 : 1, l. 21.

Köler lahendada talurentnike-peremeeste maaga varustamise küsimuse.

Köleri kindla veendumuse kohaselt oleksid pidanud maaomanikeks saama ka maata inimesed, keda Baltimaades oli rohkesti. Köler kirjeldas nende rasket olukorda, märkis, et Eestimaa kubermangus oli inimestest kuni 85% maata. Need elasid äärmises viletsuses. Maata talupojad ja nende perekonnad sageli otse nälgisid. Kohutavast hädast oli Eesti- ja Liivimaal tingitud suur tuberkuloosi levik, samuti ka kuritegevus, sest nälga kannatavad inimesed olid sunnitud endale ülalpidamist otsima kuritegelikul viisil.[182] Tähelepanu vääriv on, et Köler suutis mõista kuritegevuse sotsiaalseid juuri. Pääsu raskest olukorrast nägi Köler selles, et mõisastatud talumaa mõisnikelt tagasi nõutakse ja maata rahvale jagatakse.[183] Valitsusele esitatud märgukirjades rõhutas Köler talumaade mõisastamise seadusevastast iseloomu ja püüdis sellega õigustada talumaade tagasinõudmist. Eestikeelseis käsitlusis — kavatsetud või peetud kõnede konspektides mõistis ta kirglikult hukka mõisnike ebainimliku hoolimatuse maa rööv imisel: «Kas kõik maarahva nutud on nende (s. o. mõisnike — L. L.) südameid pehmendanud, kuna nad eestlaste külad maatasa lõhkusid ja nende omanikke maailmale sandiks laiali pillasid, kes mitte küllalt tööd ega toitu ei jõua teenida . . .»[184]

Nõudes väga resoluutselt tagasi mõisastatud talumaid, ütles Köler, et mõisnikud peaksid hävitatud külad uuesti üles ehitama ja talurahvale üle andma: «. . . Õiget talupoja priiust ootame ja õiget juubeli pidu hakkame s a k s t e g a ü h e s pidama, kunas kõik talumaa, mis seaduse vastalisel viisil mõisate külge ära võetud, maata põlluharijatel sakste poolt tagasi antud ja sakstest ära hävitatud külade asemel uued külad üles ehitatud on ja kunas talupojad ses asjas enam baltlastel võlgu ei ole.»[185] See on üks kõige radikaalsemaid J. Köleri väljendusi, milles kajastub teadlikult tunnetatud leppimatus mõisnikega. On selge, et Köler ei lootnud nende tingimuste täitmist sakste poolt, seega ka mitte ühise priiusepeo saabumist. Et eespool toodud tsitaat pärineb Köleri kõne konspektist, millega ta kavatses pöörduda rahva poole (vist 1891. a.), siis selles peitub tegelikult üleskutse aktiivseks aadlivastaseks lepitamatuks võitluseks. Näib, et pettumine lootusis saavutada reformide kaudu oma nõudmiste teostamist, viis Köleri järjekindlalt radikaalsematele väljaastumistele.

Mõisastatud talumaa tagasiandmise nõudmist võib samastada äralõigete tagasinõudmisega. Seda aga pidas Lenin reformijärgsel perioodil teatavasti revolutsiooniliseks nõudmiseks.

Köleri veendumused maaküsimuses olid kujunenud 60-ndail

---

[182] KM KO, f. 69, m. 15 : 1, l. 17—18.
[183] Sealsamas, m. 13 : 4, l. 5—7.
[184] Sealsamas, m. 14 : 6, l. 8; m. 14 : 4^b, l. 11.
[185] Sealsamas, m. 14 : 4^b, l. 11.

aastail eesti tegelikkust jälgides. Hiljem on ta tegelnud ka maaküsimuse teooriaga, selle kohta lugenud nii vene autorite töid kui ka Lääne-Euroopa talurahva olukorda valgustavaid käsitlusi. Oma veendumusi, mis kujunesid eesti talupoja huvisid kaitstes, põhjendab ta teoreetiliselt kõige täielikumalt 90-ndate aastate algusest pärinevas käsikirjas «Община и подворное хозяйство».[186] Selles töös väljendab Köler talurahva ideoloogina veendumust, et talurahvaseisus on peamine riigi toitja. Kui põllumajanduslikus riigis on talurahvas viletsuses, siis satub viletsusse kogu ühiskond, jääb kängu kultuuriline areng ning riik langeb varem või hiljem sõltuvusse teistest. Ei tohi lubada, et talurahvas, kes toidab kogu ühiskonda, ise nälgiks.

Oma veendumusi maaküsimuses põhjendas Köler üksikasjalise analüüsiga. Asunud välja selgitama parimat maavalduse vormi, jõudis ta tulemusele, et põllumajanduse edukat arengut tagab kõige paremini talupoja maaomand. Köler kirjutab, et ei suur ega väike maavaldus ei ole soodne põllumajanduse arengule. Ainult seal, kus eksisteerib keskmine maavaldus, nagu Prantsusmaal (umbes 35 ha suurused majandid), kujuneb kindel alus üldisele heaolule. Seega pooldas Köler kapitalistlikke farme kui progressi kandjaid ja väljendus eitavalt mõisnike suurmaavalduse suhtes. Vaba talurahva maavalduse ja majapidamise eeliste rõhutamine junkurliku suurmaapidamise ees oli progressiivseks, talurahvalikuks kapitalismi arenemise küsimuse lahendamiseks. See oli nii Köleri kui ka teiste eesti demokraatide üheks põhiseisukohaks 60—70-ndail aastail. Köler püsis sellel seisukohal sajandi lõpuni.

Vene talurahva kogukonda suhtus Köler eitavalt. Ta ütles küll, et kogukonda ei pea hävitama, kui kogukonnaliikmed tahavad ise seda säilitada, kuid ta näitas väga veenvalt, et tavaliselt talupojad kogukonnas paratamatult nälgivad, kannatavad maapuuduse all, ja edeneda võivad ainult need, kellel õnnestub kogukonnast lahkuda või väljaspool kogukonda tööd leida.

Teoreetilised arutlused ning argumendid talupoegliku maavalduse ja majapidamise kasuks esitas Köler kindla eesmärgiga: ta tuletas neist järjekordselt nõudmise, et eesti talupoeg peab saama oma maa omanikuks ilma väljaostuta.

Talurahva tasuta maaga varustamist taotles Köler ka oma praktilises tegevuses. Juba 60-ndail aastail, kui algas talumaa müümine äärmiselt raskeis, talurahva enamikku laostavais tingimusis, otsisid Köler ja ta sõbrad võimalusi, kuidas saaks talurahvast varustada maaga ilma väljaostuta. Tol korral Köler, Jakobson ja teised demokraadid ilmselt lootsid, et see võiks toimuda valitsuse poolt Poola eeskujul läbiviidava maareformi teel ka Baltimaades. Seal oli valitsuse poolt teostatud ülestõusnud aadli ja talurahva lõhestamiseks talurahvale suhteliselt soodne reform.

---

[186] KM KO, f. 69, m. 15 : 1.

Üle hinnates balti-saksa aadli ja vene keskvõimude lahkhelisid arvas Köler, et sama võiks toimuda ka Eestis, ja ta asetas Poola maareformi taolisele lahendusele suuri lootusi. Ta oli väga pahane, et J. V. Jannsen «rahva eest tõde varjavat», ajalehes täielikult ära ei toovat tsaari manifesti ja seadust poola talurahvale maa andmise kohta ega refereerivat just seaduse maa kohta käivat osa.

«Meie «Postimees» esitas eestlastele ainult keiserliku edikti sissejuhatuse poola talupoegadele maade pärilikuks omandiks kindlustamisest, asi ise peab eestlastele küll saladuseks jääma...

Ma tahaksin meelsasti teada, kas tsensuur on olnud nii häbematu, et ta keiserliku edikti on moonutanud, või arvas Jannsen, et ta nii rumal olema peab?... Ma olen juba sulemeestele ette heitnud, et kui Peterburi ajaleht käigus oleks (mõeldud on kavatsetavat eestikeelset ajalehte — L. L.), siis oleks me saanud eestlastele tuua rõõmustava sõnumi keiserlikust ediktist ja see oleks rahvale julgust andnud oodata, kuni ka temale kord mõeldakse ja rahamehed nende hulgas ei soostuks maamüüjate võimatute nõudmistega, ja ei laseks ennast ka mitte isade pärandist välja heita.» [187]

Köleri kirjadest Hurdale selgub, millist tohutut mõju oli talle avaldanud pealinna tsaarile «armu» eest tänu avaldama toodud poola talupoegade pidulik vastuvõtt keisri poolt. On päris selge, et Köler lootis eesti talurahvale samasugust «armu».

Köler jäigi kogu oma tegutsemisaja vältel arvamisele, et talurahva tasuta maaga varustamine võiks toimuda valitsuse poolt antud seadusega, et see oli ainult arusaamatusel põhinev «viga», mis tehti 1819. aastal. «... kui ei oleks 1819 vabastamist, siis oleks võimalik üheainsa ukaasi järel maarahvast kõige oma maaga sakstest vabastada. Ka ilma lunastamiseta.» [188] Tema mõttekäigu kohaselt anti alles selle seadusega balti aadlile esmakordselt juriidiline õigus maale, varem tal seda polevat olnud. Oma märgukirjades püüdis Köler valitsusvõimudele selgeks teha, et niisugune olukord olevat kahjulik Venemaa huvidele, et tsarismil olevat kasulikum toetada eesti ja läti talupoegi kui Vene riigile vaenulikke ja separatistlikult häälestatud balti-saksa mõisnikke.

Reformile lootes püüdis Köler omalt poolt kaasa aidata, et tugevdada pealinnas neid tendentse, millised olid vaenulikud balti aadlile ja taotlesid Balti erikorra kaotamist. Ta kirjutas veel 90-ndail aastail märgukirja, milles osutas balti aadli separatistlikele taotlustele ja venevaenulikkusele ning rõhutas eestlaste lojaalsust. Balti mõisnike diskrediteerimiseks tsaarivalitsuse silmis süüdistas Köler neid talurahva maatustamise teel proletariaadi loomises Baltimail, mis valmistavat ette pinda sotsialismi ideede levikule. Ta kirjutas tungivalt, et rahva rahulolematuse

---

[187] KM KO, f. 69, J. Köler — J. Hurdale 17. III 1864, 14. IV 1864.
[188] Sealsamas, m. 14 : 6, l. 9.

vaigistamiseks olevat vaja parandada ilmne poliitiline viga, s. o. tühistada talurahva maata vabastamine ja teostada reformid, mis vabastaksid eesti talupoja saksa mõisniku majanduslikust ja poliitilisest mõjust. [189] Väga resoluutselt nõudis ta maksuraskustesse sattunud ja laostunud talupoegade talust väljatõstmise lõpetamist. Tema arvates peaksid kohtud kaitsma talurahva huvisid ja tühistama kõik lepingud, millede kohaselt talupojad maksavad maaostu võlalt liiga kõrgeid protsente. [190]

Olgu mainitud, et Lenin pidas väga tähtsaks demokraatlikku nõudmist, mille järgi kohtutele tuleks anda õigus vähendada ülemäära kõrgeid rendimakse ja kuulutada kehtetuks orjastava iseloomuga tehingud. [191]

Köler on puudutanud oma kirjutistes ka maakehvistu, maata inimeste ja eriti mõisatööliste olukorda, kelledesse ta suhtus suure kaastundega. Ka siin esitas ta demokraatlikke seisukohti. Ta kirjutas, et mõisatöölised töötavad 18—20 tundi ööpäevas ja selline olukord kurnab nende tervise 5—6 aastaga. Köler otsis teid maakehvistu ja üldse maata inimeste olukorra kergendamiseks, kuid tema sellekohased projektid olid utoopilised, meenutades mõnes osas narodniklikke ideid. Pidades proletariaadi kasvu riigile õnnetuseks, arvas Köler, et mitte ainult maatuid inimesi külas, vaid ka töötut ja viletsuses olevat linnaproletariaati tuleks varustada maaga mõisastatud talumaade arvel ja inimesed külla tagasi juhtida. Siin muidugi ei mõistnud Köler ajaloolist olukorda XIX sajandi lõpul. Hakates nägema kapitalistliku ekspluateerimise pahesid, tahtis ta neid kapitalismi arengu takistamisega ära hoida. [192]

Tekkinud eesti kodanluse leeri Köler ei läinud, jäädes lõpuni talurahva ideoloogiks. Olles 80-ndail ja 90-ndail aastail teravas vastuolus eesti kodanlusega, kinnitas ta, et tal pole midagi ühist «eesti baltlastega», kes ise teisi rõhuda tahavad. [193]

Köleri seisukohad, et talupoeg peab saama oma maa peremeheks ilma väljaostuta ja et mõisastatud maad tuleksid maata inimestele tasuta tagasi anda, olid sügavalt progressiivsed, üldde-mokraatlikud ja sisult revolutsioonilised nõudmised. Need tema nõudmised on paralleelsed vene revolutsiooniliste demokraatide omadele. Nagu märgib Lenin, on maa konfiskeerimine ilma väljaostuta kodanlikus ühiskonnas absoluutselt kokkusobimatu reformaatorlusega. [194] Kuid subjektiivselt ei olnud Köler revolutsionäär. Ta kirjutab ise: «Juba oma elukutselt olin ma rahuliku progressi otsekoheseks kummardajaks, mille juures üksi on võimalikud teaduste ja kunstide edusammud, ning igasuguse vägi-

---

[189] KM KO, f. 69, m. 15 : 1, l. 12.
[190] Vt. sealsamas, m. 13 : 1.
[191] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 121.
[192] Vt. KM KO, f. 69, m. 13 : 4, l. 6—7.
[193] Sealsamas, m. 25 : 3.
[194] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 254.

valla ja verevalamise vastane.» [195] Oma radikaalsete seisukohtadega pöördus Köler valitsuse poole, koostas märgukirju, seletusi ja ootas asjatult reformi. Rahva poole apelleeriva Jakobsoni teravatooniliste kirjutiste puhul soovitas Köler viimasele isegi mõõdukust väljendustes. [196] Võitlustaktikas jäi ta niisiis maha vene talurahva ideoloogidest, revolutsioonilistest demokraatidest.

Köleri vaadete kohta on rakendatav seisukoht, mille andis V. I. Lenin teatud talupoegade grupi agraarprogrammi kohta 1905. a. revolutsioonis, märkides, et selline talupoeg on «sõnades vanale võimule truu, tegelikult aga taotleb maad, võitleb mõisnike vastu ega nõustu maksma kadetliku suurusega väljaostumaksu». Sellise talupoja ja liberaali vahel on terve kuristik. Talupoeg, pettunud lootuses, et talle maad «antakse», võib pöörduda ainult pahemale poole. [197] Ka Köler oli alustanud oma tegevust objektiivselt naiivse lootusega, et valitsus teostab tõelise, rahva huvidele vastava reformi, oli nõudnud tasuta maad ja protestinud kõrge väljaostu vastu. Oma elu lõpul hakkas ta lootuses valitsusele pettuma, kritiseeris riiklikke seadusi ja asutusi, [198] seega kalduski oma vaadetes pahemale.

Valitseva bürokraatia mõningast kriitikast Köler siiski kaugemale ei jõudnud. Ka 90-ndail aastail ei näinud ta töölisklassi ja selle võitlust, ei tundnud proletariaadi ideoloogiat. Seepärast ei saanud ta jõudagi mõttele, et tema enese ideaal — talurahva tasuta maaga varustamine — võis teostuda ainult talurahva ja töölisklassi ühises võitluses, viimase juhtimisel. Köler jäi talurahva ideoloogiks, kelle elu lõpuni püsinud demokraatlikke vaateid rõhutas tema enese veendunud kinnitus: «Ma olin rõhutute poolt.»

Köleri elu ja tegevust on käsitlenud rida autoreid. Tema esimene biograaf F. Bollmann («Professor Johann Köler. Lühikene pilt tema elust ja tegevusest, tema seitsmekümne aastase sündimise päeva mälestuseks». 1896. a.) annab Kölerile väga positiivse hinnangu, kuid ei oska näha ei Köleri ega tema kodumaiste vastaste vaadete klassialust. Bollmann rõhutab päris õigesti, et Köleri taotlused 60-ndaist aastaist kuni 90-ndate aastateni jäid muutumatuks, «sest et need olekud, mis tema isamaalisele tegevusele kord sihi määrasid, siiamaani veel põhjalikult ennast muutnud ei ole ja et oma eesmärgile ei ole jõudnud, ehk ta küll hea tükk maad juba on lähenenud . . .». Kaasaegsena pidas Bollmann oma kohuseks astuda vaidlustesse Köleri vastastega ja Kölerit kaitsta viimaste vaenuavalduste vastu.

1936. aastal ilmus Köleri kohta A. Vaga monograafia, milline annab põhjalikuma käsitluse Köleri kunstilistest vaadetest ja

---

[195] Иван Петрович Келер, профессор живописи, «Русская старина», 1886, lk. 356.

[196] KM KO, J. Köler — C. R. Jakobsonile, 24. VIII 1870.

[197] Vt. V. I. Lenin, 13. kd., lk. 338.

[198] KM KO, f. 69, m. 14 : 10, l. 9.

mõnevõrra vaatleb tema poliitilist tegutsemist ja taktikat. Köleri sotsiaalmajanduslikke vaateid käsitleb ta pealiskaudselt. Kodanlike ajaloolaste ja kirjandusloolaste poolt on reas monograafiates ja artiklites (Fr. Tuglas, «Eesti Kirjameeste Selts» (Tartu, 1932), H. Kruus, «Eesti Aleksandrikool» (Tartu, 1939), «Ärkamisaja algupäevilt» (Tartu, 1934), Eesti Biograafilise Leksikoni artikkel jm.) käsitletud Köleri tegutsemise poliitilist külge, mida üldiselt hinnatakse progressiivseks, ilma siiski tema demokraatlikku maailmavaadet esile toomata. Selles mõttes on väga tüüpiline M. Pukitsa brošüür «Johann Köler, eestluse eelpost Peterburis» (Tallinn, 1936). Selles mainitakse kiitvalt Köleri mehisust, kindlust, julgust eesti talurahva kaitseks välja astuda ka keisri ees — s. o. Köleri isiklikke omadusi. Teda hinnatakse kui «eestluse eest võitlejat» — kodanlikele uurijatele iseloomustava «rahvusterviklikkuse» seisukohalt lähtudes, kuid Köleri sotsiaalmajanduslikke vaateid esile ei tooda. Neid püüab iseloomustada M. Päss artiklis «Prof. Johann Köleri rahvuspoliitilisi tõekspidamisi».[199] M. Päss lähtub seejuures kodanliku riigi päevil maksvaist «ametlikest» seisukohtadest. Õigete, materjalist esile toodud iseloomustuste kõrval esineb artiklis otseseid võltsinguid. Kontekstist välja kistud tsitaadiga «tõestatakse» oma meelevaldseid kontseptsioone: Köler olevat prohvetlikult ette näinud kodanlikku Eesti riiki![200] Köleri majanduslikud vaated esitab Päss võltsitult. Köleri põhilist seisukohta — talurahva õigust tasuta maad saada — Päss esile ei too. Ta ütleb, et Kölerile olevat maa riiklik võõrandamine tundmatu olnud ja Köler kõnelevat ainult maade riiklikust väljaostust. M. Päss tundis küllalt hästi Köleri käsikirjalist pärandit, milles pidevalt esineb rohketes variantides korduv mõte talupoja õigusest tasuta maad saada, nii et tema käsitlus on ilmselt teadlik võltsing.

Nõukogude ajaloolased ja kunstiajaloolased on J. Kölerile osutanud väärikat tähelepanu. On ilmunud rida artikleid, millised käsitlevad J. Kölerit kui kunstnikku. Köleri progressiivseid vaateid on ära märkinud Eesti NSV ajalugu (Tallinn, 1952), kuid ilma tema maaküsimuse käsitlust esitamata. Põhiliselt õige hinnangu on andnud J. Köleri ühiskondlik-poliitilisele tegevusele B. Enst ja B. Lukats,[201] kes iseloomustavad Kölerit kui talurahva ideoloogi ja esmakordselt trükisõnas rõhutavad, et Köler nõudis talurahvale tasuta maad. Põhjalikumalt peatub sellel Köleri maailmavaate kesksel seisukohal O. Sepre[202] oma arhiivmaterjalil põhinevas lühiuurimuses, tõestades veenvalt, et Köleri põhinõudeks oli tasuta maa nõudmine talurahvale. Ebaõigelt väidab

[199] Vt. M. Päss, Prof. Johann Köleri rahvuspoliitilisi tõekspidamisi. «Varamu», 1940, nr. 5, lk. 476—488.

[200] Sealsamas, lk. 481.

[201] B. Enst, B. Lukats, Johann Köler. «Sirp ja Vasar», 1951, nr. 10.

[202] O. Sepre, Johann Köler kui võitleja eesti talurahva huvide eest. «Looming», 1956, nr. 1. Sepre seisukohad võtab omaks Eesti NSV ajaloo teine trükk.

K. Siilivask, nagu oleks J. Köler avaldanud ainult erakirjavahetuses mõtte, et eesti talupoegadel on õigus ka mõisamaale, ja et selle nõudmisega ei olevat pöördutud võimude ega talurahva poole.[203] Võimude poole pöördus J. Köler selle nõudmisega korduvalt. Mingit vastuolu ei ole ses küsimuses ka tema võimudele esitatavais ja talurahvale määratud väljendustes.[204]

C. R. Jakobsoni võitlus kapitalismi arenemise preisi tee vastu

Eestis oli innukaks võitlejaks kapitalismi arenemise preisi tee vastu C. R. Jakobson.

C. R. Jakobson sündis 14. juunil 1841. a. Pärast kihelkonnakooli ja Valga seminari lõpetamist valiti ta isa surma järel Torma köstriks, kus aga ta vahekord mõjuka vennastekogudusega, kirikuõpetajaga ja mõisnikuga muutus varsti vaenulikuks ja Jakobson oli mõisniku tagakiusamise tõttu sunnitud kohalt lahkuma. Konflikti tõttu mõisnikuga ei olnud Jakobsonil lootust saada kohta Eestis ja ta siirdus Jamburi, hiljem — 1862. a. — Peterburisse. Töö kõrval metoodilise järjekindlusega õppides sooritas ta 1865. aastal saksa keele ülemõpetaja eksami. Pealinnas tutvus Jakobson Peterburi patriootide ringkonnaga, esijoones J. Köleriga, kes avaldas temale silmapaistvat mõju. Peterburis süvenesid Jakobsoni radikaalsed, feodalismi- ja kirikuvaenulikud seisukohad. Ta ei jäänud aga ainult literaadiks või teoreetikuks, vaid temast sai varsti aktiivne poliitiline võitleja ja ta hakkas otsima tegutsemisvõimalusi Eestis.

Jakobsoni tegevust iseloomustab algusest peale sidemete otsimine rahvaga. Ta külastas Eestis kihelkonnakoolmeistrite ja vallavanemate konverentse ja jälgis tähelepanelikult rahva elu. 1865. aastal Jakobson hakkas kirjutama «Eesti Postimehes» kooliküsimustest, kuid laiendas varsti oma teravalt kriitilisi sõnavõtte ühiskondlik-poliitilistele teemadele. Nimelt olid sakslased väitnud oma feodaalses rassismis, et eesti rahvas olevat loomu poolest rumal, laisk, liiderlik, temale ei võivatki senisest suuremaid vabadusi anda ega olevat ta võimeline haridust omandama. Jakobson heitis selle süüdistuse sakslastele tagasi ja kirjutas, et rahva madala haridusliku taseme eest vastutavad saksa aadel ja kirikuõpetajad, sest mingit õiget haridust ei saagi lastele anda, kui usu-

---

[203] K. Siilivask, Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil. «Looming», 1957, nr. 2.

[204] Vt. KM KO, f. 69, m. 13:7 — Joh. Köler: «О необходимости выкупа крестьянских земель в Прибалтийском крае по правительственной оценке» — esitatud senaator Manasseinile ja siseministri abile Plevele 1893. a.; m. 15:1 — Joh. Köler: «Община и подворное хозяйство» — määratud esitamiseks valitsusasutustele; m. 14:4 — Joh. Köler: «Isalik sõna»; m. 14:6 — Joh. Köler: «Liivimaa talurahva vabastamise 75 a. juubeli puhul» (kõne käsikiri).

õpetusele jäetakse koolis 29 tundi nädalas.[205] Muidugi tähendas niisugune teravalt arvustav kirjutis tol korral kiriku autoriteedi õõnestamist, oli ässituseks kiriku poolt sanktsioneeritud korra vastu. See kutsus esile pastorite vihase vaenu ja raevukad kallaletungid Jakobsonile.

Jakobson arvustas neil aastail ka sakslaste rassistlikke teooriaid ja astus välja rahvaste ühevääsuse propageerijana. Ta tõestas näidetega ajaloost, et rahvaste arengu- ja kultuuritase ei sõltu külgesündinud alaväärsusest või õilsusest: tulemaalased võivad inglaste taoliseks kultuurrahvaks saada ja inglasedki polnud minevikus kõrgemal tasemel kui tulemaalased.[206] Jakobsoni kirjutised kutsusid esile suure elevuse. «Postimehele» läkitati lugejate poolt arvukaid Jakobsoni seisukohti pooldavaid kirju. Saksa aadli raev oli samal ajal lausa metsik. Polnud ju seni ükski talupojaseisusest isik söandanud selliselt esineda ajakirjanduses. Veel ärevamaks muutus aadel, kui Jakobson pidas aastatel 1868—1870 «Vanemuise» seltsis oma kuulsad «Kolm isamaa kõnet», milles ta andis uue käsitluse kogu eesti ajaloost. Ta näitas neis kõnedes, et sakslaste tulek Eestimaale ei olnud mitte «kultuuri toomine», vaid metsik röövvallutus, mis tõi eestlastele orjuse, häda ja viletsuse ning mis ristiusu kirikuga tõi sajandeiks vaimse pimeduse. Rahva poole pöördumine selliste tõdedega tähendas otsest mõisnikevastast ässitust. Jakobsoni vastu lasti nüüd käiku sala- ja valekaebused võimude ees ja mitmesugused provokatsioonid. Aadli poolt ära ostetuna sulges Jannsen 1871. aastal oma ajalehe Jakobsonile ega avaldanud enam viimase kirjutisi.

Jakobson oli vahepeal pidevalt taotlenud luba iseseisva ajalehe väljaandmiseks. Lootes seda saada, tuli ta 1871. aastal Tallinna, kuid aadli intriigide tõttu jäi ajaleheluba saamata.

Laiemaks ühiskondlik-poliitiliseks tegevuseks ei avanenud Jakobsonil ka kodumaal esialgu võimalusi. Jakobsoni sõnavõtud olid häirinud peale balti sakslaste ka eesti kodanlik-klerikaalse leeri tegelasi. Jakobson tõrjuti nende poolt 70-ndate aastate algul tolleaegseis rahvuslikes üritusis — Eesti Kirjameeste Seltsis ja Eesti Aleksandrikoolile rahakorjamise organisatsioonis — teisejärgulisele kohale. Kirjutades kooliraamatuid, tegutsedes vallasekretärina, siis ka talupidajana Kurgjal nägi Jakobson rahva hädasid ja vajadusi ning otsis pidevalt enesele avaramaid tegutsemise võimalusi. Varsti sai ta oma mõju alla põllumeeste seltsid Tartus, Pärnus ja Viljandis (viimases kahes oli ta ise presidendiks). Jakobsoni töö põllumeeste seltsides toimus terava poliitilise võitluse olukorras: tuli tõrjuda mõisnike kallaletunge, kellele talurahva organiseerimine ei meeldinud, tuli võidelda «jannsenlastega», kes tahtsid teha seltsidest mõisnike majanduslike «sotsieteetide» filiaalid.

---

[205] «Eesti Postimees», 1870, nr. 21.
[206] Vt. sealsamas, 1867, nr. 8.

Jakobsoni mõju kasvas neil aastail, kuid ta tegutsemise võimalused olid kitsad. Pidevalt taotles ta ajalehe ilmumise luba. Lõpuks saabus see 1877. aastal. Jakobsoni «Sakala» hakkas ilmuma ajal, mil Venemaal oli kujunemas teine revolutsiooniline situatsioon. See andis Jakobsoni ajalehele erilise tähtsuse.

Jakobson ja tema pooldajad ning toetajad said ajalehe kaudu võimaluse vahetuks kontaktiks rahvaga. Jakobson ise kirjutas oma lehe iseloomu määrates: «Ajaleht ei ole ju muud midagi kui rahva vaimu avaldus. Rahva vaim sünnitas ajalehe, aga ajaleht ei sünnitanud mitte rahva vaimu. «Sakala» võib Eesti rahva vaimu elustaja olla, aga ei iialgi tema vaimuelu muutja.» [207] Jakobsoni arhiiv näitab, kui tihe oli «Sakala» side rahvaga, kui laia kirjavahetust pidas ta kõige mitmesugusemate inimestega, kui palju läkitati talle kirju talurentnike, peremeeste, sulaste, popside, ka tööliste poolt. Toetudes talurahva laiadele hulkadele, alustaski Jakobson «Sakalas» (1878—1882) oma avalikku, mõjukat, kuid lühiajalist rünnakut feodalismi igandite, mõisnike ja kiriku vastu.

See kutsus esile Jakobsoni tagakiusamise jätkumise mõisnike poolt. Jakobsoni vastu suunatud intriige ja võitlust arendasid omalt poolt J. V. Jannsen, J. Hurt ja teised kokkuleplased. Keerukais olukordades, osavalt ja mitmel rindel arendas Jakobson oma poliitilist tegevust. Ta kasutas mõisnikevastases võitluses erakordse osavusega ja teadlikult sidemeid pealinnas nii vene liberaalide ringkondadega (ajaleht «Голос»), kuid omas suhteid ka (läti rahvusliku liikumise tegelase Kr. Valdemari kaudu) slavofiilidega, ilma enese tegevust nende suundadega samastamata. Hoolimata sakslaste vihast ei suudetud Jakobsoni avalikust poliitilisest elust kõrvaldada. Ta jäi võitjaks ka konfliktides eesti kodanlik-klerikaalsete ringkondadega. 1881. aastal valiti ta Eesti Kirjameeste Seltsi presidendiks, «Sakala» lugejate arv tõusis erakordselt suureks. Ootamatult haigestus Jakobson keset aktiivset ühiskondlikku tegevust ja suri 7. märtsil 1882. aastal.

Jakobsoni poliitilises maailmavaates oli esikohal feodalismivastane ja kirikuvaenulik suund. Poliitilistes küsimustes viis Jakobson oma otsused ja hinnangud ikka ja jälle aadli, reaktsiooni ja kiriku hukkamõistmisele. Ta arvustas teravalt Bismarcki ja tema reaktsioonilist tegevust; inglise vanameelsete juhi Disraeli kohta andis ta otse hävitava hinnangu. [208] Samal ajal tunnistas Jakobson end pidevalt solidaarseks vabariiklike ja kodanlik-demokraatlike seisukohtadega, kaitses parlamentarismi autokraatsete ja monarhistlike printsiipide vastu, jne. Nii kiitis ta Prantsuse vabariiki ja mõistis hukka seal monarhistliku korra taastamise katsed. Ta kirjutas, et kaksipidi mõtlemine selle üle, et Prantsuse vabariigil pikka kestust ei saavat olema, peab kohe ära

---

[207] «Sakala», 1880, nr. 7.
[208] Vt. sealsamas, 1881, nr. 18.

kaduma, kui vaadata, mis vabariiklased oma maa kasuks ja edendamiseks on teinud. «Prantsusmaa võib üksi siis jälle oma vanale tähtsusele Euroopas tõusta, kui ta tugevaks republiigiks jääb...» [209]

Jakobson seadis eeskujuks Ameerika Ühendriikide demokraatlikke juhte Washingtoni, Lincolni ja Johnsoni, rõhutades, et lihtsast päritolust hoolimata on need tõusnud kuulsa riigi kuulsateks juhtideks. [210]

Absolutistliku tsaari-Venemaa tingimustes selliste demokraatlike seisukohtade propageerimine rahvahulkades, kellele «Sakala» oli adresseeritud, oli kõrgelt hinnatav.

Ka rahvuslikele vabastusliikumistele kogu maailmas tundis Jakobson kaasa. Balkani rahvaste vabastusvõitlus sai tema igakülgse poolehoiu osaliseks. [211] «Bulgaaria mässamist» Türgi valitsuse vastu ta pooldas, Inglismaa koloniaalvallutused mõistis ta pidevalt hukka [212] ja tundis kaasa iirlaste võitlusele. Tšehhide revolutsioonilisi väljaastumisi sakslaste vastu õigustas Jakobson, muidugi küllalt ettevaatlikult, mis tolleaegses olukorras (1881. a.) oli arusaadav. [213]

Usuküsimustes olid Jakobsoni vaated lähedased ateismile. Ta ütles otseselt, et erisuguste uskude tekkimine on tingitud inimeste erinevaist elutingimustest ja eluviisidest. [214] Tema tõekspidamist väljendas tabavalt seisukoht: «Õnnis on see mees, kes ise tegusid teeb ja mitte Jeesuse Krist/use/ peale ei looda.» Pastoreid pidas ta inimsoo katkuks, kellede vastu lugupidamist on tarvis õõnestada, pastorid on tema iseloomustuses «musta kuue kördi kokad», kes pimestavad rahva vaimu, nii et rahvas nende püha taigna sisse ära on läkastamas, jne., jne. Usulise fanatismi avaldused nii minevikus kui ka olevikus mõistis ta hukka. [215]

Oma demokraatlikke seisukohti rakendas Jakobson ka eesti olude kohta. Siin olid reaktsiooni kandjateks mõisnikkond ja teda toetav luteri kirik. C. R. Jakobson seadis oma poliitilises programmis esikohale võitluse saksa aadli vastu, eesmärgiga viimase võimu täielikult hävitada.

Korduvalt näitas Jakobson Balti erikorra pahelisust. Ta kirjutas, et siinse aadli eesõigused võisid ainult siis valitseda, «kui ühe vaba inimese kohta 200 orja tuli». Nüüd aga olid uued olukorrad

---

[209] «Sakala», 1878, nr. 1—2, vrd. ka nr. 37. Siin erines ta seisukoht diametraalselt J. V. Jannseni omast, kes mäletatavasti oli väitnud just vastupidist.

[210] Vt. «Eesti Postimees», 1868, nr. 31.

[211] Vt. «Sakala», 1878, nr. 39.

[212] Sealsamas, nr. 37, 38; vrd. H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, lk. 255.

[213] Vt. L. Loone, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast. Koguteos «C. R. Jakobson ja tema ajastu», Tallinn, 1957, lk. 100—102.

[214] Vt. «Sakala», 1880, nr. 17.

[215] Vt. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. ENSV TA Ajaloo Instituut. Tallinn, 1956, lk. 152 jj.

kujunenud, ja «... sellel uuel elul ei ole ennast vana astja sees mitte võimalik avaldada olnud».[216] Jakobson tunnetas järelikult, et uus kujunev ühiskondlik-majanduslik kord ei mahu enam feodaalseist igandeist ahistatud raamidesse.

Asudes ründama Balti erikorda, astus Jakobson eriti teravalt välja tolleaegse maapäeva vastu, millest täieõigusliku osavõtu õigus oli ainult immatrikuleeritud aadlil, kellel olid suured õigused maa poliitilises, majanduslikus ja kultuurilises elus. Jakobson asus ülddemokraatlikul seisukohal, et kõik seisused riigis peavad olema üheõiguslikud. Talurahvaseisus ei vaja mingit eestkostmist, peab seisma teiste seisuste kõrval samaväärsena ja peab saama enesele võrdse esinduse maapäeval.[217]

Jakobson kirjutas: «Mis meie tahame on see, et kodaniku ja talupoja seisusele mõisniku seisusega ühesugune õigus isevalitsuses (s. o. omavalitsuses — L. L.) tuleks ja nendel maapäeva peal igalühel omast kohast niisamasugune hääle õigus oleks, nagu mõisnikkudel.»[218]

Demokraatlikke nõudmisi feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodil hindas V. I. Lenin teatavasti progressiivseina, märkides, et proletariaat peab neid tingimata toetama. Ta kirjutas: «Ning sotsiaaldemokraadid ühinevad tingimata talurahva kodanikuõiguste täieliku jaluleseadmise, aadliseisuse igasuguste eesõiguste täieliku kaotamise, talurahva bürokraatliku hooldamise hävitamise ja temale omavalitsuse andmise nõudmisega.»[219]

Võrdsuse taotluse püstitas Jakobson mitte lihtsalt ilukõnelise fraasina, vaid poliitilise programmina, mille eest «surmani võidelda» tuleb. Ta kirjutas 1872. a.: «Veel ei ole meil maapäevade peal sakslastega ühesugune õigus, veel on meie kohtud kõige nurjatumad terves Euroopas ja meie linnad kõlvatu seaduse all ohkamas. Need asjad tarvitavad surmani võitlemist, enne kui neid kätte saame.» Väga selgelt ning resoluutselt kirjutas Jakobson «Sakalas»: «Igal ühel olgu ühesugune õigus — muud meie Eestlased ei nõua. Seni aga, kui seda õigust ei ole, ärgu meile keegi sõprusest ja ühest meelest ehk kokku leppimisest rääkima hakaku.»[220] Lenin hindas teatavasti seisuste ja rahvaste võrdsuse ideed kõrgelt. Ta kirjutas: «Võrdsuse idee on kõige revolutsioonilisem idee võitluses vana absolutistliku korra vastu üldse...» ja märkis, et võrdsuse idee on üks neid teooriaid, mis väljendavad eesrindlikku, revolutsioonilist väikekodanlikku demokratismi.[221]

Valitseva ülemkihiga üheõigusluse taotlus oli Jakobsonil ainult esimeseks võitluse eesmärgiks, mida ta sai enam-vähem avalikult nõuda. Erakirjavahetusest selgub, et ta lõppeesmärgiks oli aadli

[216] «Sakala», 1880, nr. 33, Lisaleht.
[217] Vt. sealsamas, 1878, nr. 9.
[218] Sealsamas, nr. 45.
[219] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 259.
[220] «Sakala», 1878, nr. 38; vt. KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 2. I 1872.
[221] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 209.

võimu täielik kaotamine. Üheõiguslus pidi olema ainult vahejaamaks, mille kaudu eesti talurahvas pidi saama maa täisõiguslikuks peremeheks. Jakobson kirjutas Kölerile, et isegi avalik võitlus ja opositsioon ei ole enne võimalikud, kuni kõik seisused ja rahvused ei oma ühesuguseid poliitilisi õigusi. «Kui meid aga ühevääarseteks peetakse, siis oleme me ka varsti peremehed.» [222] Kirjas J. Adamsonile märkis ta: «Sõprust eestlaste ja sakslaste (s. o. mõisnike — L. L.) vahel enne ei ole loota, kuni eestlaste partei suurem ja nende õigused sakste õigustest üle käivad: siis on nad sunnitud sõprust pidama, muidu mitte.» [223] Eelmainitud seisukohad olid sisuliselt revolutsioonilised ja taotlesid maal valitseva sotsiaalpoliitilise korra kukutamist. Ilma revolutsioonilise võitluseta poleks ju balti-saksa aadel nõustunud andma eesti talupojale endaga samaväärseid õigusi. Et niisugustel eesmärkidel peetav võitlus pidi olema paratamatult äärmiselt terav ja pinev, selles oli Jakobson muidugi teadlik: «Et aga ükski riisuja heal meelel oma saaki välja ei taha anda, sellepärast meie ka armu ei tohi ja ei pruugi loota...» ütles ta ühes oma kõnedest. [224]

Mõistes väga hästi, et eesti talupoeg omal jõul saksa parunist jagu ei saa, oli Jakobson kõige kindlamalt veendunud, et võitluses balti reaktsiooniliste jõudude vastu on määratu tähtsusega toetuse leidmine vene ühiskondlik-poliitilistelt jõududelt. «Ma tunnen ikka enam ja enam ära, et venelastega sõpruses käies meie üksi neid eesmärkisi kätte võime saada, keda meie rahva paremad mehed taga nõuavad.» [225] Orienteerumises Venele asetas C. R. Jakobson suuri lootusi riigi keskvõimule. Neile lootustele lõi teatud reaalse aluse tsarismi konflikt balti-saksa aadliga 60-ndatel aastatel. Usku valitsuse heasoovlikkusse eesti talurahva suhtes toitis ka Jakobsoni arusaamine riigivõimust kui üle klasside seisvast jõust. Vene liberaalsete, eriti aga slavofiilide ajalehtede vaenulikku hoiakut Balti erikorra suhtes kasutas Jakobson osavalt mõisnikevastases võitluses. Kuid kui panslavistlikult meelestatud ajakirjanduses hakati õhutama venestamispoliitikat, muutus Jakobson nende ajalehtede suhtes ettevaatlikumaks. Ta oli aga veendunud, et «venelasteks ka keegi meie rahvast ei saa». Rõõmuga haaras Jakobson kinni neist mõtteavaldustest, mis tulid vene demokraatide leerist ja mõistsid hukka igasuguse vägivaldse rahvuspoliitika ja, nagu V. Bervi-N. Flerovski, [226] nõudsid eriti soomesugu rahvastele avaramaid rahvuskultuurilisi õigusi. [227]

---

[222] KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877.
[223] KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 23. X 1871.
[224] KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõne konspekt «Kuidas Eesti-rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab», l. 19.
[225] KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 7. III 1870.
[226] Н. Флеровский, Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования. С. Петербург, 1869, lk. 139—153.
[227] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 258—259.

Radikaalse kodanlik-demokraatliku maailmavaatega kooskõlas olid ka Jakobsoni majanduslikud vaated.

Kodanlikud demokraadid väljendavad teatavasti kapitalistlikus ühiskonnas rõhutud väiketootja, eriti talurahva laiade hulkade taotlusi. Jakobsoni majanduslikud vaated ongi rajatud talupoja-väiketootja huvide kaitsmisele mõisnike vastu kapitalismi arenemise algperioodil.

Jakobsoni maailmavaates oli majandusküsimustel väga oluline koht. Rahva poliitiline ja kultuuriline areng saab tema arvates toimuda ainult siis, kui on tagatud majanduslik heaolu ja sõltumatus. Juba 1869. aastal kirjutas Jakobson: «... See rahvas üksi võib oma vabaduse peale julge olla, kellel liha ja leib oma enese päralt on.» [228] Eesti talupojale majanduslikult mõisnikust sõltumatu eksistentsi kättevõitmine oli Jakobsoni majandusprogrammi üheks oluliseks eesmärgiks.

Eesti talupoega pidas Jakobson eesti rahvaks, linlasi ta peaaegu ei arvestanud. Tema majandusteoreetiliste tõekspidamiste lähtekohaks oli veendumus, et põlluharimine on ühiskonnas kõige tähtsamaks tootmisharuks. Ta kirjutas korduvalt, et põllutöö olevat hästi arenenud riikides kõigi edusammude aluseks, ilma põllutööta ei saavat olla tööstust ega kaubandust, ilma põllutööta ei saavat areneda ka vaimne elu. [229] Seepärast pidas Jakobson riigi seisukohalt kõige tähtsamaks talupojaseisust, keda ta vaatles põhiliselt veel diferentseerumatu seisusena. Ta kirjutas: «Talupoja ehk põllumehe seisus ei ole sellepärast mitte üksi kõige ausam ja vanem seisus inimeselikus seltsis, vaid ta on talle ka põhjatu õnnistuse allikaks saanud. Tema peal seisab täna päev veel haritud maailma hea kord, kellele ta tema päävaliku leiva ja riide annab. Põllutöö on rahvad üleval pidanud, ja need, kes mitte tema poole ei hoidnud, on enamasti sootumaks ära kadunud.» [230] Sama mõtet arendas ta hiljem korduvalt «Sakalas»: «... põllumehe seisus on kõige muu eluseisuste aluspõhi, ning kus põllumehe seisus elav ja terve on, seal on terve maa ja rahvas elav ja auväärt... Jah, põllumehe seisus on riikide tugi ja alus...» [231]

Põllumajanduse eeliste põhjendamine on Jakobsonil aga sageli naiivne, põhinedes talumajanduse veel küllalt madalal kaubatootmise tasemel. Põllumees seisvat vähem teiste inimeste voli ja olude mõju all kui teised «ametid». «... igaüks muu ametnik, ta olgu kunstnik, hantvärk ehk kaupmees, peab oma hädalisemaid elutarvitusi ka puhta raha eest ostma ehk oma tööde vastu vahetama, ta peab sellepärast ühtepuhku vahetama ja kaup-

---

[228] C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul. St. Peterburg, 1869, lk. 3.

[229] Vt. sealsamas, lk. 1—2.

[230] Sealsamas, lk. 2.

[231] «Sakala», 1878, Lisaleht nr. 2.

lema, ning tema ülem mure on see, oma töödele igal ajal ostjaid saada. Seeläbi aga seisab ta igakordse aja-tarvituste sunduse all, ja väga kergelt võivad päevad tulla, kus ta kahjuga tööd teeb. Hoopis teine lugu on põllumehega. Kui tema kaup vahelite ka väga odavaks läheb, siis ei ole tal ometi tarvis teda seesugusel halval ajal ära müüa; sest tema talitus võib kauem aega otsa ilma puhta rahata edasi minna . . .» [232]

Need seisukohad ei anna muidugi põhjust Jakobsoni pidada oma vaadetelt lähedaseks füsiokraatidele, kelledega tal oli ainult näiline sarnasus. Füsiokraadid olid teatavasti Prantsusmaal tekkiva kodanluse ideoloogid, kellele põllumajandusliku tootmise tähtsuse rõhutamine oli vajalik selleks, et teoreetiliselt õigustada suurmaapidaja-feodaali maksustamist kodanluse ja kapitalistliku tööstuse huvides. Füsiokraatide ideaaliks ei ole mitte talupoeglik väikemaaomand ja majapidamine, nagu C. R. Jakobsonil, vaid suurmaapidamine. Jakobsoni arutlused põllumajanduse tähtsuse rõhutamisel ja tema argumentatsioon oma seisukohtade toetamiseks olid väljenduselt lähedased Tartu Ülikooli prof. Fr. Schmalzi kirjutisele (vt. eespool), mida Jakobson võis tunda. Schmalz tsiteeris selles, nagu eespool näidatud, ebatäpselt Say'd, kes vastavas lõigus just alustas vaidlust füsiokraatidega.

Seades põllumajanduse ja talurahvaküsimuse oma majanduslike vaadete aluseks, kujundas Jakobson majandusprogrammi, lähtudes eesti talurahva vajadusist 60-ndail ja 70-ndail aastail. See programm oli praktiline ja konkreetne, selles Jakobson nagu oleks võtnud enese peale talurahva nõudmiste sõnastamise. Et tegelikkuses sel ajal toimus võitlus kapitalismi arenemise kahe tee vahel, siis Jakobson sai talurahva huvide kaitsjaks ja aktiivseks võitlejaks kapitalismi arenemise «preisi tee» vastu.

60-ndail aastail kujunes Jakobsonil kindel seisukoht agraarküsimuses. Tema ideaaliks oli mõisnikust täiesti sõltumatu väiketootja. Seda veendumust rõhutas ta otse programmiliselt töös «Teadus ja seadus põllul» (ilmus 1869. a.), kus ta kirjutas: «Kes kui prii mees oma enese päranduse peal elab, oma suguvõsaga oma enese põldu harib ja karja kasvatab, oma enese leiba sööb, . . . see võib küll üks rahuline ja õnnelik inimene olla.» [233] Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis 1870. a. peetud kõnes esitas Jakobson selle mõtte juba selgelt tunnetatud tulevikuperspektiivina ning ütles: «Meie vaim näitab meile üht tulevikku, kus prii eesti mees oma enese prii maa peal käib . . .» [234] Selles tulevikupildis ei ole kohta saksa mõisnikul; põllumajanduse arengus on keskse kohale seatud talupoeg.

---

[232] Kurgja muuseum, C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul. Teine jagu. St. Peterburg, 1871, lk. 5. (Käsikiri trükipoognates.)

[233] Teadus ja seadus põllul I, lk. 6.

[234] «Eesti Põllumees», 1870, nr. 8.

Nagu Kölergi, nii rõhutas ka Jakobson eesti talupoja õigust maale. Ta on korduvalt öelnud, et alles siis, kui eesti rahvas oma maa tagasi saab, avanevad talle lõplikult kõik arengu teed: «Kui meie maa jälle meie rahva pärismaaks saanud, nõnda kui ju alustus tehtud, siis saavad ka kõik teised asjad tulema.» [235] Ta tõestas, et barbaarsete röövrüütlite järglased valitsevad meie maal ainult vägivallale toetudes. «Sakslased võitsivad siis, kui seie tulivad, meie maad omale, kusjuures nad ennast sel ajal valitseva äravõtmise õiguse peale toetasid: nemad olid eesti rahva üle võitu saanud, sest et tugevamad olid, sellepärast pidi nüüd eesti maa nende pärandus olema.» [236] Vägivaldse vallutuse mõistis Jakobson hukka ning õigustas rahva võitlust riisujate järeltuleva soo vastu. Seda võitlust olevat tarvis pidada, et neilt riisujailt röövitud saaki tagasi võita. [237]

Kuigi Jakobsonilt ei ole säilinud nii otseseid väljendusi talurahvale mõisnikelt tasuta maa nõudmise kohta nagu Kölerilt, võib teda ometi juba eelöeldu põhjal selles küsimuses Köleri mõttekaaslaseks pidada. Just 60-ndail aastail, kui tasuta maa nõudmine oli päevakorral, olid Köler ja Jakobson kõige tihedamais sidemeis. On enesestmõistetav, et selles Köleri maailmavaate keskses punktis — talurahvale tasuta maa saamise õiguse küsimuses — Jakobsonil vaevalt oli Köleri omadest erinevaid seisukohti. Jakobson ise on korduvalt tunnistanud ennast talurahva küsimuses Köleriga solidaarseks. [238] Ja ilmselt vaadete pärast maaküsimuses nimetas ka Kreutzwald 1870. aastal Jakobsoni «punaseks». [239] Selline iseloomustus on mõeldav ainult suunatuna tasuta maa nõudmise vastu. Ka J. V. Jannsen vihjab ilmselt Kölerile, Jakobsonile ja nende pooldajaile, kui ta hurjutab rahvast tasuta maa nõudmise pärast ja kirjutab, et inimesed saavad «oma arvatud sõprade poolest, kes seda sugugi ei ole... veel selle vale mõtte sees (s. o. tasuta maa nõudmise mõtte — L. L.) kinnitud...» [240]

Jakobsoni poolt leidis rahva hulgas levinud maa nõudmine — nähtavasti ka tasuta maa nõudmine ilmset toetust. Kuidas seda kõige edukamalt saavutada, selleks otsis Jakobson teid kogu oma tegutsemise aja kestel.

---

[235] Kurgja muuseum, C. R. Jakobsoni kõne konspekt «Mis meil kõigil tähele tuleb panna».

[236] Sealsamas.

[237] Vt. KM KO, C. R. Jakobsoni kõnede konspektid; L. Loone, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast. «C. R. Jakobson ja tema ajastu», lk. 81 jj.

[238] KM KO, C. R. Jakobson — Kölerile 12. VIII 1868.

[239] Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn, 1953, lk. 456. Kreutzwald pidas C. R. Jakobsoni ilmselt radikaalsemakski kui J. Kölerit, märkides, et «tulemeeste eesotsas näib seisvat» C. R. Jakobson (KM KO, Fr. R. Kreutzwaldi kiri G. Schultz-Bertramile 3. III 1870).

[240] «Eesti Postimees», 1871, nr. 9.

Kui kodanlike demokraatide maksimumprogrammi saavutamine — täielik vabanemine saksa mõisnikest ja eesti talurahva tasuta maaga varustamine ei osutunud reaalselt võimalikuks, hakkas Jakobson taotlema talurahvale võimalikult soodsaid maaomandamise tingimusi. Siinjuures tuleb silmas pidada, et Jakobson oli feodaalse maaomandi vastane, mille kaotamist ta nõudis ja mille vastu ta võitles kogu oma tegevusaja kestel. Kuid ta ei eitanud maaomandit üldse, vaid oli oma põhiveendeilt kodanlike omandisuhete pooldaja. Kodanlikus ühiskonnas tavalist maa ostmist-müümist pidas Jakobson loomulikuks. See veene määras ta seisukohad maaküsimuses. Talurahva demokraatlikud juhid olid lootnud, et tasuta maa andmine võib toimuda tsaari poolt. J. Köler jäi selle lootuse juurde elu lõpuni. Muide — XIX sajandi 60-ndail aastail oli neid lootusi ka läti rahvusliku liikumise tegelastel. Üks juhtivamaid läti kodanlikke demokraate Kr. Valdemar kirjutas tagasivaatavalt J. Kölerile 1882. aastal, et tema on olnud maaküsimuses varem samal seisukohal nagu eesti radikaalid — nende all mõtles ta just Kölerit ja Jakobsoni — ning on lootnud kaugeleulatuvate reformide teostamist tsaari poolt. Osa eesti ja läti talurahva ideolooge, ilmselt ka C. R. Jakobson, pettusid selles lootuses. Väga iseloomustavalt kirjutas läti demokraatlik tegelane J. Kaleis-Kuznetsov 1867. aastal — kuidas võiksid eestlased ja lätlased loota tasuta maa saamisele olukorras, kus valitseva rahva talupojad pidid selle välja ostma.[241] Kaleis-Kuznetsovi veendeks oli, et talupojal oleks muidugi õigus tasuta maad saada, aga seda talle vaevalt antakse. Selline seisukoht näib kujunevat ka C. R. Jakobsonil. Seepärast on arusaadav, et olukorras, kus lootused tasuta maa saamisele ja talurahvale soodsale reformile ei täitunud ning talude müümine toimuma hakkas, möönis Jakobson, et maade ostmine on talurentnikule ainus reaalne võimalus mõisniku voli alt vabanemiseks, ning hakkas maa ostmist õhutama: «Alles pärismaa peal seisab meie talupoja seisus kindla põhja peal. Kus kohad päriseks on ostetud, seal on kohe paari aastaga uus elu õitsema hakanud...»[242] Jakobson ei leppinud aga mingil määral maa müümise viisiga, mida mõisnikud teostasid kui feodaalset väljaostu. Talude ostmist mõisnike poolt esitatud tingimustel oli innukalt toetanud Jannsen. Ka Kreutzwald oli pidanud talurahva väikemaaomandi kujunemise ainsaks õigustatud viisiks mõisnike poolt teostatavat talumaade müümist. Jannsen ja Kreutzwald olid avalikult julgenud ainult manitseda mõisnikke, et viimased maahindu tõstes vibu liiga pingule ei tõmbaks. Jakobson asus aga aktiivselt võitlema mõisniklike müügitingimuste vastu. 70-ndate aastate algul, kui tal ei olnud ajalehes kirjutamise võimalust, esinesid ta ise ja tema vahetul

---

[241] Ю. Калейс-Кузнецов, Экономический и нравственный быт балтийских крестьян. «Отечественные Записки», 1867, nr. 171, lk. 665.
[242] «Sakala», 1879, nr. 8.

juhtimisel ka ta pooldajad põllumeeste seltsides kõnedega, milledes arvustati raskeid maaostu tingimusi. Tartu Põllumeeste Seltsis tekkis ses küsimuses terav tüli Jannseniga.[243] Maahinna küsimuses ei läinud Jakobson aadliga mingile kompromissile. Ta paljastas aadli omavoli ostu-müügi tingimuste määramisel ja protestis kõrgete hindade vastu. Ta kirjutas, et suure võlakoorma tõttu lasuvad taludel kõrged intressid, kusjuures protsendid võlalt on sageli kõrgemad kui endine rent, talumaja ja kõrvalhooned on kõlbmatud, talupoja enda elu raske, toit vilets.[244] 1882. aastal kirjutas ta, et ostu-müügihinnad olid tõusnud nii kõrgele, et ostmine sellistes tingimustes ei saanud enam võimalik olla.[245] Jakobson tõi nii «Sakalas» kui ka kirjavahetuses rohkeid paljastavaid näiteid mahhinatsioonidest, milledega mõisnikud müügihinna eriti kõrgele ajasid.

J. V. Jannsen oli aga samal ajal ülimal määral idealiseerinud mõisnike «headust» ja «armulikkust» maade müümisel ja propageerinud leppimist mõisniklike maamüügi tingimustega.

Kuna Venemaal toimus jaosmaade müük tunduvalt madalama hinnaga kui talumaade müük Baltimaades, siis kasvas sellest nii Jakobsoni kui ta pooldajate lootus, nagu võiks saavutada valitsuselt talumaa hinna alandamist ka Baltimaades, seda enam, et niisugust seisukohta toetasid poliitiliselt mõjukad vene slavofiilid. Talumaa hinna ülemmäära seadusliku normeerimise nõudmine võimalikult madalale tasemele sai üheks Jakobsoni agraarprogrammi oluliseks punktiks. See võeti ka 1881. aasta märgukirja järgmises sõnastuses: «Talupojal on seaduse järele küll luba oma talukohta ära osta, aga mõisnik ei ole sunnitud müüma ja võib nii suurt hinda küsida kui tahab. Sellepärast on soovida, et mõisnikud sunnitud saaksivad, talumaad riigivalitsuse taksi järele talurahvale müüma.»[246] Neid nõudeid võib nimetada võitluseks «kadetliku väljaostumaksu» vastu, mida V. I. Lenin pidas teatavasti sügavalt demokraatlikuks nõudmiseks.

Jakobson mõistis, et kehtivate müügitingimuste juures ainult talurentnikud — ja kaugeltki mitte kõik neist — võivad saada maaomanikeks. Kuid Jakobsoni taotluseks oli kogu talurahva varustamine maaomandiga. Seepärast tegeles ta ka sulaste ja vabadike maaga varustamise küsimusega.

60-ndail aastail toetas ta mõtet taotleda kroonumõisate jagamist sulastele või üldse maata inimestele. Talude müümise ajal kerkis nimelt lootus, et Holstre kroonumõis jagatakse talukohtadeks selle kogukonna maata inimestele.[247] Jakobson oli rahva hulgast tuleva mõttega väga päri. Ta hakkas otsekohe üritama aktsiooni, millega valitsust omalt poolt püüti mõjutada kroonu-

[243] «Eesti Põllumees», 1870, nr. 10.
[244] Vt. «Sakala», 1880, nr. 27.
[245] Vt. sealsamas, 1882, nr. 1.
[246] H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Tartu, 1929, lk. 281—282.
[247] KM KO, J. Adamson — C. R. Jakobsonile 28. XII 1868.

mõisate jagamise plaane läbi viima. Jakobson soovitas organiseerida keskvõimudele palvekirjade saatmist, milledes palutakse kroonumaade jagamist. «Aga soovida, hädaste soovida oleks, et k õ i k kroonu mõisad palvekirjasi ministri kätte läkitaksid, see on palvekirjasi sulaste poolt, neile mõisa kroonumaid kätte jagada.» [248] Jakobson lootis, et arvukad palvekirjad võivad tulemusi anda eriti siis, kui neis juba otseselt ära näidatakse, kuidas kõige otstarbekam oleks jagamist teostada, kui seletatakse, et mõisa jagamise puhul riik saaks suuremat tulu, jne. Erilise lootuse asetas Jakobson palvekirjade massilisusele. «Aga pää asi on ikka see, et õige palju mõisaid neid kirjasi Peterburi saadaksid.»

On huvitav, et Jakobson siinjuures erinevalt Kölerist asetas suurema rõhu kui üksikute isikute individuaalseile palvekirjadele rahva massilistele aktsioonidele.

Hiljem on Jakobson väljendanud mõtet, et sulased peaksid enestele koguma raha, et siiski katsuda maad osta. Et maata inimesed, kehvikud ja popsid saaksid võimaluse maad omandada, selleks taotles Jakobson määrust, mille kohaselt lubataks maad müüa väikestes maalappides, isegi paari vakamaa kaupa, mida ka väikese sissemaksuga saaks osta. [249] Jakobsoni arvates on maa müümise seaduse üheks puuduseks see, «et talumaid mitte väiksemates tükkides müüa ei tohita, kui kümme taalrit. Sel kombel ei ole hoolsal sulasel ehk ametimehel maal ilmaski võimalik oma enese maatüki omanikuks saada, kus ta omale väikese maja ülesse võiks ehitada ja võõra tuustimata elada». Nii on selleski küsimuses Jakobsoni seisukoht erinev Jannseni omast: sulane saagu maad, et ta saaks iseseisev olla. Jannsen aga kaalus teadlikult, kuidas suure talu peremees saaks väikese maalapi kasutajat ekspluateerida.

Jakobson toetas kõiki võimalusi, mis praktiliselt võiksid maapuudust leevendada. Ta soovitas müüa kirikumõisate maad talurahvale, avaldas heameelt valitsuse korralduse üle, mis sisekubermangudes maamüümist kiirendasid, jne.

Nii väljendas Jakobson seisukohta, et eesti talurahva kõik kihid peaksid saama maaomanikeks kõige soodsamatel tingimustel, ning püüdis leida selle taotluse realiseerimiseks tegelikke võimalusi. Tunnustades kodanlikke suhteid ja pidades kapitalistlikus ühiskonnas tavalist maa ostmist-müümist loomulikuks, võitles ta talumaade f e o d a a l s e v ä l j a o s t u vastu.

Muidugi hakkas Jakobson peagi mõistma, et kehtiva olukorra juures ei ole kõigi soovijate maaga varustamine võimalik. Ta nägi väga hästi, et jõukad taluperemehedki ei poolda kogu talurahva maaga varustamist, ja mõistis, et valitseva olukorra juures seda

---

[248] KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 1869, ilma kuupäevata.

[249] Vt. C. R. J a k o b s o n, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud. Viljandi, 1876, lk. 13.

polnudki võimalik saavutada.[250] 1880. aastal sai «Sakala» kirja, milles nähtavasti esitati soov, et iga abiellujate paar võiks soovikorral maad saada. Jakobson ei tõrjunud seda mõtet täiesti tagasi, kuid ei näinud teed, kuidas seda ettepanekut võiks realiseerida. «Kuidas Teie seda korda tahate saata, et «iga paaris inimesel oma jagu maad on», seda meie aru ei saa,» kirjutas Jakobson küsimuse vormis ja nagu vastust ootama jäädes.[251]

Jakobson ei suutnud lahendada küsimust, kuidas teostada oma ideaali ja saavutada eesti talurahva maaga varustamine. Sellele eesmärgile jõudmine oli objektiivselt võimalik ainult kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teel, kuid sellele võimalusele Jakobson ei suutnud mõelda.

Jakobson püsis oma suhtumises maaküsimusse vene reformijärgsete kodanlike demokraatide positsioonil, kes «kaitsesid ägedalt ning siiralt kõige väiksemaid makse ja kõige suuremaid, ilma *igasuguse* piiramiseta «hingemaid», kusjuures talupojal oleks kõige suurem kultuuriline, õiguslik ja muu sõltumatus...»[252] Tema poolt esitatud ja kaitstud nõudmiste realiseerimise tulemuseks oleks olnud senisest kiirem ja ulatuslikum kapitalismi areng. V. I. Lenin rõhutas: «...ei ole kahtlust, et mida rohkem oleksid talupojad vabastamisel maad saanud, mida odavamini nad seda oleksid saanud, seda kiiremini, laiemalt, vabamalt oleks arenenud kapitalism Venemaal, seda kiiremini oleksid kadunud pärisorjuslike ja orjastavate suhete jäänused, seda suurem tähtsus oleks siseturul, seda rohkem oleks kindlustatud linnade, tööstuse ja kaubanduse arenemine.»[253]

Eesti talurahva võitluses maa eest oli oluline koht väljarändamisliikumisel. Võimalus sise- või Lõuna-Venemaal odavamalt maad saada ja pääseda Balti mõisnike poolfeodaalse surve alt sundis arvukaid talurahva hulki uut eluaset otsima. Aadlit ähvardas aga massiline talurahva väljarändamine odava tööjõu kaotsiminekuga. Sellest oli tingitud mõisnikkonna vaenulik suhtumine väljarändamisse.

Jakobson toetas väljarändamist nagu üldse kõiki mõisnikevastaseid aktsioone ja lootis, et sel teel saab mõni talupoeg pääseda ääretust viletsusest. 1869. aastal kirjutas ta ses küsimuses Tartu Põllumeeste Seltsi sekretärile T. Pekkile: «Süda tahab lõhkeda, siin neid väljarändajaid nägemast, kuidas nad välja on kurnatud, kuidas neid elajasarnasteks loomadeks on maha rusutud.

---

[250] Vt. Jakobsoni sõnavõtte ja diskussioone taluperemeestega Pärnu Põllumeeste Seltsi protokollides.

[251] «Sakala», 1880, nr. 7, kirjavastused. Eelmärgitud kirja teksti me ei tunne. Seepärast muidugi ei saa teha ainult kirjavastusest liiga kaugeleulatuvaid järeldusi, nagu neid leidub M. Martna töös «Carl Robert Jakobson. Üksikud küsimused meie lähemast minevikust». Tallinn, 1903, lk. 192—193.

[252] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 85.

[253] Sealsamas, lk. 84.

Nende leiva sees on vähem vilja, kui hobuse sõnniku sees, ja ta on nii hirmus, et teda kui imeasja igal pool Peeterburgi suurtsugu rahva juures näidatakse. Seda sööb E e s t i rahvas E e s t i m a a l, kus s a k s t e laudade peal seitse sööki kõrvu auravad, ja kus sakste hirvitavad suud sest räägivad, kuidas seda E e s t i maad õige pea ka nime poolest S a k s a maaks võiks teha!» [254] Jakobson kuulas järele maa ostmise võimalusi Venemaal ja soovitas rännata Ingerimaale, kus sai maad odavamalt kui Eestis, kus klimaatilised tingimused aga Eesti alaga sarnased, nii et talupojad ei satuks raskusisse olude mittetundmise ja liiga suurte reisikulude tõttu. 1881. aastal kirjutas ta «Sakalas», et «see ei ole iialgi kahjuks, kui rahvarikastest kohtadest liig inimesi, kellel maad napilt, teistesse kubermangudesse asuksivad, kus head elukohad, aga vähe rahvast. Ja niisuguseid kubermangusid on Vene riigis, ilma sügavat ja suurt Siberimaad nimetamata, küllalt. Üks maarikas riik, nagu Venemaa, võib seesuguse rahva asumiste läbi ikka perekamaks ja vägevamaks minna ja sellega ühtlasi ka inimeste olukord paremaks saada.» [255] Nii toetas Jakobson otseselt sisekolonisatsiooni ja nägi selle soodustavat mõju kapitalismi arengule. Ühtlasi lootis ta sellest talurahva olukorra parandamist maaga varustamise teel.

Võideldes talurahvale kõige soodsamate maa omandamise tingimuste eest nõudis Jakobson täie resoluutsusega kõigi mõisnike maaomandiga seotud privileegide kaotamist.

Üheks olulisemaks feodaalsele ühiskonnale iseloomustavaks jooneks oli aadli maksuvabadus. See olukord oli Baltimail seotud maavalduse liigiga. Mõisamaa oli riigimaksudest vaba, talumaa — maksukohustuslik. Talude päriseksmüümise järel püüdsid mõisnikud seda feodaalset eesõigust säilitada oma privilegeeritud seisundit eriti ülbelt rõhutades. Sellega toonitati oma erinevust ja üleolekut talupojast. Põhiliseks maal lasuvaks feodaalseks koormiseks — maksuks oli teede tegemise kohustus, mille teostamise üle Liivimaal järelevalve oli pandud mõisnikest koosnevale sillakohtule. Teedetegemise kohustuse kaudu avanes aadlil võimalus talupojale survet avaldada ka pärast talude päriseksmüümist. Jakobson astus selle vastu teravalt välja, esitades oma seisukoha mõisnikele väljakutsuval viisil. Ta nõudis, et mõisnikud peaksid samuti teetegemise kohustusest osa võtma.

Jakobson tõi «Sakalas» rohkeid konkreetseid näiteid selle kohta, et teetegemine on talurahvale raskeks koormaks. Tee korrastamiseks määratud lõigud olid sageli 20—30 versta talust eemal ja mõisnikest koosnevad sillakohtud organiseerisid sihilikult teetegemise selliselt, et see talupoegadele teeparandamise kohustuse täitmist eriti raskendaks. [256] Ta tegi arvestuse, et

---

[254] KM KO, C. R. Jakobson — T. Pekkile 2. I 1869.
[255] «Sakala», 1881, nr. 44.
[256] Sealsamas, 1878, nr. 11.

Holstres 1878. aastal talupoegadele tuli adramaa pealt teetegemise eest tohutu summa lisakohustusi — 425 rubla ulatuses — kui kõik kulutused raha peale arvestada. Lisaks sellele kasutasid mõisnikud sel puhul oma võimu talurahva kiusamiseks. Nii tuli samas Holstre vallas «halva tee parandamise eest» maksta 100 rubla trahvi ja samal põhjusel karistati vallavanemat ja rida vallaametnikke arestiga.[257] Karistused olid mõisnike poolt ilmselt määratud selleks, et vallaomavalitsuse ametnike autoriteeti õõnestada. Jakobson rõhutas oma kirjutistes ülevaatajate omavoli ja ütles: «Seesugust käredat teede orjust ei ole enne mitte olnud, vaid teda paneme alles viimaste aastate sees tähele... Seesuguse teede parandamise seaduse ja teede ülevaatajate voli pärast on meie väikepõllumeeste olek ka kaunis kõikuv...»[258]

1881. aastal esitas Jakobson Viljandi Põllumeeste Seltsis selles küsimuses järgmised nõuded: «a) Praegune teetegemise viis on täitsa kõlbmatu ja ülekatsumise komme võõriti ning vaev ja orjus, mis talunikud selle läbi peavad kandma, nii suur ja raske, et seda enam kanda ei jõua ja tema läbi meie taluniku seisus täitsa nurjatu oleku sisse langeb. Hädasti tarvis on sellepärast, et teede orjust raha peale ära määratakse. b) Kui teede tegemised raha peale ära saavad seatud, siis oleks soovitav, et ka mõisad seda maksu ühes kannavad. d) Teede sillutamise ülevaatamine ei peaks edaspidi enam mitte sillakohtute koormaks jääma, vaid seda ülevaatamist (peaks) üks iseäraline komisjon toimetama.»[259] Üldistavalt ja veel teravamalt oli see nõudmine esitatud 1881. aasta märgukirjas.

Üks teravamaid ja salvavamaid «Sakala» juhtkirju oli suunatud mõisnike feodaalse jahiõiguse vastu, mis samuti püsis päriseks ostetud talumaadel. Jakobson naeris salvavalt mõisnike argumentide üle jahiõiguse kaitsmisel ja näitas selle barbaarsust. Nii kirjutas ta: «Päris vihavaenu... sünnitab aga see lugu, kui mõisahärra sügisel hobuste ja koertega üle tema rukkiorase kihutab ehk ka suvel noorelinnu ajal tema viljapõllud maha tallab...»[260]

Talude ostu-müügilepingutes säilitati «reaalkohustuste» nime all mitmesuguseid, ka teoorjuslikke kohustusi kiriku vastu, nõuti igasugustel ettekäänetel mitmeid uusi makse. Kord pilgates, kord tõsiste, juriidiliste või muude argumentide põhjal vaieldes astus Jakobson välja kõigi selliste kohustuste vastu. Näiteks kirjutab ta «puumaksu» kohta kirikule: «... kui nüüd puumaks juure tuleks, siis võiksid pea kalevi, siidi, sameti, tubaka ja muud maksud taga järele tulla.»[261]

Võitlus nende feodaalsete igandite vastu oli ühtlasi võitlu-

---

[257] «Sakala», 1881, nr. 17.
[258] Sealsamas.
[259] Sealsamas, nr. 5.
[260] Sealsamas, 1880, nr. 49.
[261] Sealsamas, 1878, nr. 19.

seks talumaa feodaalse väljaostu vastu, mis takistas põllumajanduse vaba, farmerlikku arengut.

Ostu-müügilepingute läbivaatamise ja nende kõigist pärisorjuse jäänustest täieliku puhastamise nõudmine oli kaugeleulatuv, progressiivne, mõisnike-pärisorjapidajate vastu suunatud nõudmine. Sellest olid huvitatud taluomanikud ja rentnikud, eriti viimaste keskmised ja kehvemad kihid, kelledele need kohustused olid majanduslikult ruineerivad.

Terava vaenulikkusega suhtus Jakobson teoorjusse. Teorendi (resp. segarendi) ründamine oli tema majanduspoliitilises tegutsemises kesksel kohal, võitluse selle vastu arendas ta ülemaaliseks aktsiooniks.

Juba 1870. aastal esines Jakobson põllumeeste seltsides sõnavõttudega teoorjuse vastu. Kohe «Sakala» ilmumisel hakkas ta avaldama artikleid, milledes vaieldi mõisnikega, kes väitsid, et segarent olevat talupoegadele «kasulik», kuna neil ei olevat siis vaja liig suuri rahasummasid hankida ja nad võivat osa renti tööga tasuda. Tegelikult püüdis aadel sega- ja teorendi kaudu säilitada nii talupoegade tasuta tööd kui ka hankida rendimaksetest sularaha. Jakobson paljastas mõisnike silmakirjalikud arutlused ja näitas, et segarent oli talupojale laostav ja oli tuluallikaks ainult mõisnikule. Segarendi alusel tehtud tööd hinnati madalalt.[262] Mõisnikud sundisid rentnikke kohalt väljaajamise ähvardusel sageli tasuma renti teo alusel, mille nõudeid igal aastal muudeti. Talupojad kaebasid, et sellise ebakindla ja õieti kahekordse rendi tõttu «... on meie elul kümme korda halvem magu, kui päris vana orjuse ajal».[263]

Jakobson rõhutas, et teorendi säilitamine on otse seadusevastane, et mõisnikud «tahavad odavalt oma töö ära teha ja sellepärast hoiavad mõned mõisapidajad väga seadusevastaste segarendi kontraktide poole, sest nende kontraktide järele peab rentnik poole ja koguni kolmandama jao hinnaga mõisasse tööd tegema». Jakobson selgitas, millised hädad kaasnevad segarendiga: «On kalli töö aeg, peab ta perega mõisas kõige sündsamal ajal poole päevapalga eest oma kaubeldud osa tööd ära tegema, ja et tal selleläbi oma vili puhas ära ei pudeneks ega oma töö raisku ei läheks, peab ta kalli töö ajal enesele kallilt inimesi palkama...»[264] Segarendi kaotamine mõjuks taluniku majanduslikule edenemisele soodsalt. Teokohustusest vabanedes võiks talupoeg pühendada enam aega tööle oma põllul. Teoorjuse täitmisele kulunud teopäevade arvel saaks teha maaparandustöid, arendada linakasvatust, üldse parandada agrotehnikat. Ja lõpuks ei tarvitseks segarendi kaotamisel toita enam nii palju sulaseid, keda pidid talud ainuüksi teotegemiseks mõisas ülal pidama.[265]

---

[262] «Sakala», 1878, nr. 39.
[263] Sealsamas, nr. 48/49.
[264] Sealsamas, 1881, nr. 17.
[265] Sealsamas.

Jakobson paljastas «Sakalas» mõisnike mahhinatsioone talupoegadele vägivaldselt teoorjuslike rendilepingute pealesurumisel. Oli tavaks, et ühed lepingud sõlmiti kihelkonnakohtus, need vastasid täielikult seaduse nõuetele ja neid esitati vajaduse korral kubermanguvalitsuse komisjonidele, teised lepingud sõlmiti aga vallakohtus ja neisse võeti ränki teokohustusi. Üldine rendisumma määrati rahas, selle tasumist nõuti aga teo alusel ja seejuures arvestati tegu äärmiselt odavalt. Veelgi enam: osa mõisnikest sundis talupoegi ka ilma lepinguta teokohustusi täitma. Neil juhtudel oli mõisnikel võimalik talurahva teokoormist pidevalt suurendada. «Rääkimata sellest,» kirjutas «Sakala», «et meie põllutöö seesuguse vaese oleku juures täitsa nurja läheb, kui peremehel kontrakti ei ole ja ta aastast aastani aga oma põldu edasi katsub kurnata, et elatud saaks ja omad maksud ja orjused ära maksetud, siis on ka need orjused nii ära määratud, et nende eest paljalt pool hinda on arvatud.» [266] Orjastava iseloomuga kohustusi pandi taludele peale mitmesugustel ettekäänetel: nõuti tasuta kivide väljavedamist, mõisast ehitusmaterjali ostmist jne. [267] Nii näidati «Sakalas» teorendi kahjulikkust talule.

Võitluses teorendi vastu rõhutas Jakobson, et «Meie, kes seda kirjutame, elame just talurahva seas, aga meie ei tunne üht ainustki talurentnikku, ei Liivi- ega ka Tallinnamaal, kes rendi kõrval teoorjusega oma raharendi maksu tahaks tasuda». [268]

Jakobsoni rünnak teoorjuse vastu ei piirdunud ainult kirjutistega «Sakalas», vaid ta kandis kaebuse teoorjuse seadusevastase püsimise eest riigivõimude ette. 1881. a. veebruaris Riias toimunud esimesel Baltimaade põllumeeste kongressil avaldati Jakobsoni algatusel Eesti põllumeeste seltside saadikute poolt kirjalik esitis, milles nõuti teoorjuse kaotamist. Selles öeldi: «Seda tähele pannes, et seadusevastaline orjus, mida viimasel ajal Liivimaal paljudes mõisates jälle pruugitavaks tehakse, ja sellest väljasiginev kontraktita olek renditalupoegade juures — meie maa rahulist tööd ja ühtmeelt lõhuvad ja meie põllutööd kõige kahjutegevamal kombel segavad, sellepärast panevad allnimetatud kongressi liikmed esimese kongressile teises jaos /konnas/ otsuse tegemiseks ette: Kongress võtku välja ütelda, et kõige kangemat seaduslikku abi seks saaks tarvitatud, seadusevastalist orjust ja sellega üheskäijat renditalupoegade ilma kontraktita olekut, kus neid leida on, õige pea ära kaotada.» [269] Põllumeeste kongress, millest osavõtjate enamus kuulus balti-saksa aadli hulka, oli muidugi sellisest neile avalikult esitatud süüdistusest äärmiselt häiritud. Mõisnikud püüdsid kinnitada, et teorenti enam ei eksisteeri, ja nad ei võtnud eesti seltside saadikute ettepanekut arut-

[266] «Sakala», 1881, nr. 23.
[267] Sealsamas.
[268] Sealsamas, nr. 17.
[269] Sealsamas, nr. 16.

lusele. Kuid kongressi pealtkuulanud Liivimaa kuberner reageeris siiski esitisele. Järgmisel päeval teatas ta Eesti põllumeeste seltside saadikutele, et temale tuleks nimetada konkreetsed mõisad, kus teoorjust esineb. Ta lubas siis selle kaotamisele kaasa aidata. Märgukirja tulemusena saatis kuberner kõikidesse kihelkonnakohtutesse ringkirjad, millega keelati teoorjuslike rendilepingute sõlmimine. Ringkirjal oli muidugi ainult piiratud mõju, aadel oskas ka hiljem seadusevastaseid teokohustusi säilitada.

Toetudes kuberneri otsusele alustas Jakobson «Sakalas» ja põllumeeste seltside kaudu ülemaalise aktsiooni teoorjuslike lepingute kogumiseks ja üldse andmete hankimiseks veel faktiliselt püsiva teotegemise kohustuse kohta.

«Sakala» arhiiv näitab, kui ulatuslikku vastukaja leidis Jakobsoni üleskutse teatada seadusevastastest teoorjuslikest lepingutest. Talle saadetud massilised kaebused teoorjuse püsimise kohta XIX sajandi 80-ndate aastate algult näitavad aga ka veenvalt, et teoorjuse all kannatasid sel ajal peamiselt kehvemad, osalt ka keskmised talud, seega vastas teorendi kaotamine kõige vahetumalt nende kihtide vajadustele. Kogutud andmed andsid ulatusliku aadlit paljastava materjali, mida Jakobson kasutas ära osalt «Sakalas», osalt võttis aluseks 1881. a. märgukirjale, milles samuti teoorjuse kaotamist nõuti.

Nii püüdis Jakobson kasutada tema käes olnud vahendeid võitluseks teoorjuse vastu. Jakobson lootis, et selle feodaalkorrale omase joone kadumine soodustab talurahva majanduslikku edenemist ja vabastab talupoja täielikumalt mõisniku surve alt. Rõhutades püsiva teorendi reaktsioonilisust ja selle kaotamise vajadust, kirjutas V. I. Lenin: «Teorent tingib tehnika seisaku ja *kõigi* ühiskondlike ja majanduslike suhete seisaku külas, sest see teorent takistab rahamajanduse arengut ja talurahva kihinemist...» [270]

Jakobson võitles mitte ainult teorendi, vaid kõrgete rentide vastu üldse. Ta näitas, et kõrged rendid laostasid talupoegi ja tegid põllumajanduse tõsised edusammud võimatuks. Talupojal polnud mingit mõtet talu olukorda parandada, sest siis oleks võidud ta renti tõsta või talu teisele müüa. «Mis aitab meie põllumehele, kui ta teab, kuidas raske tööga oma põllumulda võib parandada, aga ta ei ole päris-rentnik, ja peab iga kevade kartma, et teine tema koha peale saab. Mis aitab teadmine, et lina põllu nurjaajaja on, kui teda sagedamalt kui 7 ehk 8 aasta pärast selle sama maakoha peale maha tehakse, kui põllumehel nii suur rent seljas, et neljanda ehk pealegi kolmanda jao omast maast lina alla peab panema... et sel viisil tema maa 15—20 aasta pärast enam ühtegi ei kanna, aga tal on sel viisil ometi veel 20 aastat elada, mille vastu ta, kui lina nii rohkel mõõdul ei taha teha, kohe sandikepi kätte peab võtma, sest et siis oma suure rendiga... milgi

[270] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 111.

viisil korda ei saa.» [271] Lühiajaliste rendilepingute vastu astus Jakobson pidevalt välja ja seda tehti tema juhtimisel ka põllumeeste seltsides. [272]

Kõrgete rentide vastu protestis talurahvas ise pidevalt, esitades muu hulgas rohkesti kaebusi ka valitsusasutustele, seejuures viidati olukorrale kroonumõisates, kus rent oli märksa madalam kui eramõisnike maadel. Rüütelkonna tegelased olid sellest lähtudes alustanud aktsiooni rendi tõstmise eest ka kroonumõisates. Nad püüdsid riigimaade ministeeriumis seletada, et talurahva rahutused 60-ndail aastail olevat tingitud kroonutalupoegade madalast rendist, mis võimaldavat asjatut nurisemist eramaadel, kaebused kõrge rendi üle olevat aga põhjendamatud, sest eramaade talupojad olevat seni hoolimata nurinast alati jõudnud oma rendimakse maksta. Jakobson, kes mingis ulatuses tundis neid ministeeriumis toimunud arutlusi, püüdis organiseerida kodumaalt massilist palvekirjade esitamist keskvalitsusele, et rendi tõstmise kavatsuse vastu protestida. Ta kirjutas selles küsimuses J. Adamsonile, märkides: «Nüüd võite julged olla, et kui mitte rahva poolest midagi ei sünni, et siis ka kroonu talupoegade rent pea ehk kahevõrra suuremaks saab tõusma . . .» [273]

1872. a. tõstis Jakobson küsimuse veel kord üles, sest jälle olid liikvel kuuldused, et järgmisel aastal tõusvat kroonumõisates rent sama kõrgele nagu eramõisates. Jälle soovitas Jakobson läkitada kirju kroonumaade ministeeriumile, kuigi ta ürituselt seekord palju ei lootnud, sest uus riigimaade minister Valujev olevat mõisnike partei mees. Selle kõrval pidas Jakobson vajalikuks vene lehtedes kõrgete rentide pärast Baltimaades «kära teha». [274]

Jakobsoni demokraatlikku võitlust rendimaksude alandamise eest tuleb kõrgelt hinnata. V. I. Lenin on märkinud veel hilisemagi aja kohta: «Rendimaksude alandamised . . . mängiksid oma osa pärisorjuse jäänuste kaotamisel: on teada, et meie külas kannab rent sagedamini pärisorjuslikku kui kodanlikku iseloomu . . .» Ja edasi: «Rendimaksu alandamine aitaks järelikult otseselt kaasa pärisorjuslike majandusvormide asendamisele kapitalistlikega.» [275] Võitluses kõrgete rentidega hindas V. I. Lenin juba rendi kõrguse küsimuse avalikku arutamistki. Kõrgete rendimaksude pärisorjusliku iseloomu paljastamine, nende vastu avalik kirjutamine, nende hukkamõistmine, nagu Jakobson seda pidevalt «Sakalas» tegi, õhutas talurahva võitlusindu mõisnike vastu.

Jakobsoni seisukohad talurahva õigusliku olukorra käsitlemisel olid samuti feodalismivastased. Suure seesmise meelepahaga astus ta välja feodaalse isikliku sõltuvuse veel püsimajäänud kõige drastilisema joone — ihunuhtluse vastu. Jakobson kirjutas kor-

[271] «Eesti Põllumees», 1870, nr. 8.
[272] «Sakala», 1881, nr. 18.
[273] KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 10. III 1869.
[274] Sealsamas, 18. VIII 1872.
[275] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 122.

duvalt, et kohtud ei tohiks seda inimväärikust solvavat karistusviisi kasutada, ja naeruvääristas seisukohta, nagu oleks ihunuhtluse vähendamine suurendanud kuritegevust. Kui Jannsen oma lehes kirjutas, et levinud varguste vastu oleks vaja endise kombe järgi kasutada «urvaplaastrit», vastas Jakobson sügava meelepahaga: «Meie ei saa aru, kuidas mõni inimene nalja võib teha ja nalja sõnu pruukida, kui ta ihunuhtlusest räägib. Haritud südamega inimesele tuleb hirm ja värin peale, kui ta ihunuhtlusest teisi kuuleb rääkivat.» [276]

Jakobsoni majanduslikes vaadetes oli oluline koht agrotehnika küsimustel, mida ta käsitles põhjalikult ja mitmekülgselt. Ka selle ala probleemidele lähenes Jakobson mõisnike ja talupoegade vahelise võitluse seisukohalt. Agrotehnika taseme tõstmist taludes pidas ta vajalikuks selleks, et talupojad saavutaksid suurema jõukuse. Ainult jõukas ja seetõttu mõisnikust sõltumatu talurahvas saab alustada mõjusat võitlust saksa aadli võimu hävitamiseks. [277] Sellelt eesmärgilt lähtudes käsitleski Jakobson põllumajanduse intensiivistamise vajadust talus.

Rahva hulgas põllumehena elades ja põllumeeste seltsides töötades tundis Jakobson talumajanduse madalat agrotehnilist taset Eestis XIX sajandi 70-ndail aastail. Kogu energiaga püüdis ta sel alal valitsenud mahajäämuse ületamiseks töötada. Ta rõhutas, et põllumajandus tuleb «teaduse aluse peale» rajada, et põldu ei tule harida rutiinselt, vanaisade viisil, vaid tuleb kõik uuema teaduse saavutused ära kasutada ja nende kohaselt toimida. Jakobsoni ei huvitanud aga mitte põllumajanduse tehniline parandamine üldse, tema jaoks oli määrav, et agrotehniline edu tuleks talumajandusele kasuks.

Jälgides ja uurides olukorda Eestis, jõudis Jakobson veendumusele, et senine talude majandamise süsteem oli ebatootlik, ebaratsionaalne ja suurel määral lihtsalt röövmajandamine. Nendegi küsimuste käsitlemisel sattus Jakobson saksa mõisnikega otsekohe vastuollu, läks nendega «karvupidi kokku», nagu ta ise ütles, sest ta süüdistas mõisnikke eesti talumajanduse mahajäämuses ja näitas, et olukord ei saagi paraneda enne, kui talupoeg pole saavutanud sõltumatust mõisnikust, kuni ta peab pidevalt muretsema selle eest, kust saada raha rendiks või ostuvõlgade tasumiseks. [278]

Asunud töötama talumajanduse taseme tõstmiseks, kirjutas Jakobson: «Viimase kolme aasta jooksul olen ma ainuüksi põllumajandust uurinud, ja ma olen omale ülesandeks seadnud, sellel alal oma kaasmaalaste seas kui reformaator ülesse astuda,» [279] ja toimiski selle kohaselt. Jakobson luges neil aastail suurel hulgal kirjandust põllumajanduse alalt ja tegi aktiivselt tööd sellealaste

---

[276] «Sakala», 1878, nr. 21, vrd. ka nr. 4, nr. 14—15; 1880, nr. 8.
[277] KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. VI 1877.
[278] Sealsamas, 10. II 1876; «Eesti Põllumees», 1870, nr. 8.
[279] KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 10. II 1876.

teadmiste propageerimisel. Ta kirjutas rea põllumajanduslikke brošüüre ja artikleid, pidas kümneid kõnesid agrotehnika ja talumajanduse korraldamise kohta, organiseeris põllumajanduslikke näitusi ja tegutses aktiivselt põllumeeste seltsides. Süstemaatilisel rahvavalgustuslikul tööl eesti külas põllumajanduslike teadmiste propageerimise alal oli 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastateni äärmiselt suur tähtsus. See aitas tootlike jõudude arendamiseks ja rutiinse, feodalismiaegse agrotehnika ületamiseks palju kaasa.

Eesti talumajanduses 70-ndail aastail veel esikohal püsinud teraviljakasvatuse kohta oli Jakobson arvamisel, et see Eesti oludes ei saa olla suurte rahaliste tulude allikaks, sest raudtee olemasolu puhul siinne teravili ei suuda Lõuna-Vene viljaga võistelda. Küll pidas Jakobson teravilja alal vajalikuks head sordivalikut, läbimõeldud külvikorda ja käsitles eriti põhjalikult põldude väetamise probleeme,[280] kuid põllumajanduse arenemise perspektiivide kohta esitas ta arvamise, et Eestis tuleb asetada peaõhk piimakarjandusele. Tuleb suurendada loomade arvu, luua neile söödabaas, asutada uuemate nõuete kohaseid meiereisid ning turustada siis esijoones võid, juustu, piima, kuna lihaloomade tootmine madalate hindade tõttu nii tulus ei ole.[281] Hea piimakarja soetamiseks, arvas Jakobson, on kõige lühem tee, «kui võõramaa kuulsaid piimalehmi, nimelt Angleri veikseid meie maale tuuakse, aga seesuguseid kalleid loomi võida üksi rikkad põllumehed omale muretseda». Seepärast luges Jakobson seda teisejärguliseks võimaluseks, mis võib ainult mõisnikele vastuvõetav olla, ja märkis: «Ka meie oma Eesti seltsi lehmade seas olla häid piim-lehmi küllalt ja meie ülem püüdmine peaks sellepärast seepeale välja minema, seda seltsi mõnusa kasvatamise teel ikka enam täiendada ja parandada.»[282]

Rääkides karjapidamisest (Pärnus 1876. a.) taludes ja selle ala alles madalast tasemest Eestis tegi Jakobson jälle etteheite aadlile, kes ei olnud põllumajanduslike koolide asutamiseks ja talurahvale agronoomilise nõuande korraldamiseks midagi teinud, nagu seda oli tehtud Soomes, Rootsis, Taanis.[283]

Jakobson tõstis päevakorda põllumajandussaaduste turustamise küsimuse. Ta märkis, et või ja juustu jaoks on turgu küllalt, peab ainult oskama seda leida. Piimakarjanduse saadusi on või-

---

[280] A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht. Tallinn, 1933, lk. 92—93, 96—98; vt. ka I. Kuum, Carl Robert Jakobson põllumajanduse arendajana. «Rahva Hääl» 1956, nr. 296.

[281] «Mis põhja peale meie veiksed põllumehed oma põllutöö peavad seadma ja kuidas karjad meie põllumeeste rikkus on võitegemise teel». Kõne Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 1876. a.; «Karjast ja tema saagist». Kõne Pärnus 1876. a., vt. A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 77—79, KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 10. II 1876.

[282] Kõne Pärnus 1875, A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 83.

[283] Vt. sealsamas, lk. 101.

malik suurel hulgal Peterburi müüa, ainult müüki tuleb organiseerida ja on hea, kui talupojad siin ühiselt toimivad. Eriti turustamisküsimustes pidas Jakobson vajalikuks väiketootjate ühistegevust, et selle kaudu võistlust mõisnikega välja kannatada. Lihaloomade müügiks soovitas ta organiseerida loomalaatu, et nende kaudu korraldada lihaloomade väljavedu välismaale ja müüki Peterburisse.[284] Mõisnike vastuseisu tõttu jäi see plaan teostamata.

Suurt tähelepanu pööras Jakobson paremate põllutööriistade kasutuselevõtmise vajadusele taludes, rõhutas aga siingi valitsevast majanduskorrast tingitud raskusi. Rääkides uutest põllumajandusmasinatest kirjutas ta: «Aga siiski, mis kasu on sest talupojal, et seesuguseid häid asju on üles leitud, kui ta neid mitte ei või tarvitada; kui ta liig vaene on, omale vanade, puudulikkude riistade asemele uusi ja paremaid muretsema?»[285] Et sellest raskusest üle saada, soovitas Jakobson juba 1870. aastal asutada masinate ühisostmiseks seltse. Hiljem, tegutsedes Viljandi ja Pärnu põllumeeste seltsides, toimuski Jakobsoni algatusel põllutööriistade ühisoste, nende katsetamisi ja demonstratsioone.

Talumajanduse taseme tõstmiseks pidas Jakobson väga oluliseks põllumehe haridusliku taseme, eriti kutsehariduse taseme tõstmist.

Talupoegadele süstemaatilise põllumajandusliku hariduse andmiseks pidas Jakobson vajalikuks asutada põllutöökoole. Sellised koolid peaksid olema ühendatud näidistaludega, nii et õppijad saaksid teoreetiliste teadmiste kõrval ka praktilisi kogemusi. Ka kitsamalt erialaste koolide asutamist (piimatalituskoolid jm.) pidas ta oluliseks.[286]

Kui Jannsen soovitas seejuures toetada mõisnike plaani ja asutada põllutöökoole mõisate juurde, kus õppijad oma ülalpidamise tööga tasa teeniksid, kirjutas Jakobson väga läbinägevalt ja teravalt selle vastu. Niisuguses koolis oleksid õpilased lihtsalt mõisa sulased. «Kurat võtku neid kõige oma nõuga! — Ja, üks mõisa sulaste kool saab ta olema, ning mõisatele saab ta kaunis suurt kasu tooma . . .»[287]

Mõisnikuga majandusliku võistluse väljakannatamiseks ja poliitilise võitluse pidamiseks pidi Jakobsoni arvates talurahval oma organisatsioon olema. Selleks pidid olema põllumeeste seltsid, millised soodustaksid põllumajanduslike teadmiste levitamise ja ühistegevuse teel majanduslikku edenemist, oleksid ühtlasi ka poliitilise võitluse baasiks aadli vastu (vt. allpool).

Kui mõisnikud ei olnud suutnud tõkestada talupoegliku maaomandi kujunemist, siis tahtsid nad ometi ka päriseks ostetud talu-

[284] A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 86.
[285] «Eesti Põllumees», 1870, nr. 9.
[286] A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 44—45, 96.
[287] KM KO, C. R. Jakobson — J. Adamsonile 24. XII 69.

sid hoida veel oma mõju all. Üheks vahendiks säilitada hooldus talude üle oli püüdlus suruda ka taluomanikele peale seisukoht, et nad ei tulevat ilma mõisnike abita ja eeskujuta põlluharimise ja talupidamisega toime. (Jannsen oli selle arvamuse omaks võtnud.) Jakobson astus aga teravalt selle aadli mõju säilitada püüdva loosungi vastu välja. Tema veendumuse kohaselt pidi talupoeg jõudma eesrindlikule agrotehnikale omal jõul. Juba mõisa olemasolu ise oli Jakobsonile häiriv, sest ta oli veendunud, et põllumajanduse areng peab toimuma talumajanduse, mitte aga junkurliku mõisa kaudu. Talupoeglikes väikemaaomandites ja majapidamistes nägi ta võitlusbaasi mõisnike poolfeodaalsete suurmaaomandite ja majapidamiste vastu. Sellest lähtudes arvustas ta pidevalt mõisnike tegutsemist kõigis põllumajandusse puutuvais küsimustes, tõstis esile talumajanduse eeliseid võrreldes mõisamajandusega ja ründas eriti aadli majanduspoliitikat.

Rohketes artiklites rõhutas ta pidevalt, et talupoeg peab seisma oma jalgadel ja et ta on selleks ka suuteline. Ta rõhutas, et aadlikest suurmajapidajate ja talupoegade — väikemaaomanike huvid põllumajandust puudutavates küsimustes on erinevad. Nii pidas ta Tartus mõisnike poolt korraldatud kariloomade näitust halvasti korraldatuks, kuigi ta üldiselt põllumajanduslike näituste tähtsust kõrgelt hindas. Kõnes selle kohta lausus ta: «Meie oma maa veistest olla seal ainult üks lehm ja kaks pulli olnud, kõik muud olnud võõramaa seltsi loomad, ühelgi aga ei olla juure kirjutatud olnud, kas ta võõralt maalt sisse toodud ehk siin kasvatatud... Sellepärast aga veel üks lehm hea lehm ei olla, et ta võõramaa suurt seltsi.» Enne pidavat teadma, kui palju ta tarvitab toitu «ja kui palju ta enam kasu toob, kui meie veiste seltsid». Kokkuvõttes arvas Jakobson, et selline puudulikult korraldatud näitus on kahjulik — see õhutab põllumehi kasvatama välismaise päritoluga loomi, küsimata, kas tal nende pidamiseks võimalusi on.[288] Siingi on alla kriipsutatud mõte: see, mis sobib mõisnikule, ei ole veel vastuvõetav talus, ja paljud mõisnike soovitused pole majanduslikust seisukohast üldse otstarbekohased.

Mõisnike tegevuse arvustamiseks oli üks markantsemaid Jakobsoni väljaastumisi tema kõne Tori hobusekasvanduse juhtimise kohta. See oli riigivalitsuse toetusel asutatud ja seda juhiti rüütelkonna esinduse poolt. 1881. aasta veebruaris Riias peetud põllumajanduslikul kongressil, millest võttis osa viis eesti põllumeeste seltside saadikut, pidas Jakobson Liivimaa kuberneri ja valitsuse ametnike juuresolekul oma kõne näiliselt mittepoliitilisel teemal Tori hobusekasvandusest. Jakobson oskas teha sellest teemast aadlit ründava probleemi. Teravas, sisult asjalikus, faktilise andmestikuga hästi varustatud ettekandes näitas ta, et Toris oli seni kasvatatud peamiselt ratsahobuseid, kes muidugi tööloomadeks ei sobinud ja võisid olla vajalikud ainult aadli luksus-

[288] Vt. A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 84—85.

likeks harrastusteks, mitte aga maa põllumajanduse vajadusteks. Rüütelkond oli seega valitsuse poolt temale usaldatud ülesannet halvasti ja asjatundmatult täitnud ja eesti väikepõllumeeste huvisid ignoreerinud. Et oskamatut juhtimist tulevikus kõrvaldada, soovitas Jakobson moodustada hobusekasvandust juhtiv komisjon, mille liikmeiks kutsutagu ka eesti põllumeeste seltside esindajaid, kes kohalikke olusid tundes võiksid «suurpõllupidajatele» nõu anda, kuidas ja milliseid tööloomi oleks sobiv aretada.[289] Rüütelkond oli oma Tori hobusekasvandusega uhkeldanud, selle arvustamine kui ka soovitus, et eesti talupojad tulevikus peaksid mõisnikele ettevõtte õiget juhtimist alles õpetama, ajas parunid maruvihale.

Hüljates koostöö balti-saksa mõisnikega, otsis Jakobson eeskujusid neist maadest, kus põllumajanduses domineeris farmerlik areng. Ta luges Šveitsi autoreid, kasutas materjale Soome, Taani ja Rootsi, kuid samuti ka Ameerika Ühendriikide põllumajanduse kohta.[290]

C. R. Jakobson pooldas sõna kõige täpsemas mõttes kapitalismi arenemise ameerikalikku teed. Sealset põllumajandust, eriti aga maaomandi vormi seadis ta korduvalt eeskujuks. Kirjutades näiteks olukorrast Iirimaal, väljendas Jakobson sügavat kaastunnet inglise mõisnike omavoli all kannatavale iiri talurahvale ja avaldas lootust, et uus, 1881. a. kehtestatud «seadus teeb võimalikuks, et, mis kõigis haritud riikides ja nõnda ka Põhja-Ameerikas riigirahva hea elu edenemiseks kõige kasulisemaks on ära nähtud, — talurahvas enesele maad kõik päriseks saab osta ja mõisnikkude alt pääseda, misläbi põllutöö ja põlluseisus paarikümne aastaga enam edasi jõuab, kui renditamise ja teoorjuse läbi seda ka sadanded aastad iial ei jõua sünnitada».[291]

Nii lähtus Jakobson põllumajanduse ja agrotehnika küsimusi käsitledes väikemajapidamise huvidest, mille edendamise eest ta võitles. Väikemajapidamise arendamist neis tingimustes, milledes tegutses Jakobson, võib pidada progressiivseks. V. I. Lenin on märkinud, et väikemajapidamise toetamine kapitalismi tingimustes võib teatud ajaloolisel momendil osutuda vajalikuks: «Kas pole avantüür toetada kapitalismi tingimustes väikemajapidamist?... Väikemajapidamise uuendamine on võimalik ka kapitalismi tingimustes, kui ajalooliseks ülesandeks on võitlus kapitalismieelse korra vastu.»[292] Eestis 70-ndatest aastatest 80-ndate aastate alguseni oligi see kahtlemata peaülesandeks.

Jakobson oli pidanud põllumajandust kõige tähtsamaks rahvamajandusharuks. Tööstusele omistas ta teisejärgulist tähtsust. Mööndes, et viimasel ajal on hakatud tööstust kõige olulisemaks

---

[289] «Sakala», 1881, nr. 12.

[290] Vt. C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul I; A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht, lk. 76—77.

[291] «Sakala», 1881, nr. 34.

[292] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 258.

pidama, ei nõustunud Jakobson sellega ja märkis, et tööstus juurduvat ikkagi põllumajanduses, samuti olevat põllumajanduse toodang tööstuse omast valdavalt suurem, sest enamik rahvastikust, eriti Eestis, tegeleb põllumajandusega.

Linnade heaolu luges Jakobson täiesti küla omast sõltuvaks. Linnade raske olukordki olevat tingitud raskustest külas. Seejuures osutas Jakobson õigesti talurahva ostujõu taseme tähtsusele siseturu olukorra kujunemisel. Ta kirjutas: «Terve linn kaebab; igal pool on tulekud väikesed, aga minekud vanad. Kui meie küsime, kust see vaene olek tuleb, siis teab igaüks vastust anda, et see ainult talupoja praegusest vaesest olekust on tulnud, kellest ju ka suurem jagu linna rahvast elavad. Meie talupojad ägavad suure võlakoorma all. ... Aga häda on suur ja meie põllumeeste olek langeb tagurpidi, kui mitte kusagil kombel abi ei leita. Meie talupoja seisusega ühtlasi aga langevad ka meie linnad, nimelt meie kaupmeeste seisus.» [293] Seda mõtet on Jakobson väljendanud korduvalt, märkides näiteks: «Linnad elavad põllumeestest, nimelt talupoegadest, ning on talupojal hea põli, siis tunneb seda ka linn omas elus.» [294]

Kapitalismi arenemisega hakkas Jakobsoni senine seisukoht, et eestlane tegelgu eeskätt põllutööga, mõnevõrra muutuma. Ta hakkas soovitama (1880. a.) veskite ja teiste tööstusettevõtete asutamist, soovitas neile, kel on raha, osta või asutada vabrikuid. Ta märkis, et «igal pool võib tööd teha».

Suuremat tähtsust kui tööstusele omistas Jakobson kaubandusele ja meresõidule, milledes ta nägi samuti esijoones põllumajandust teenindavaid rahvamajandusharusid. Kaubanduse ja eriti meresõidu suhtes võttis Jakobson suurel määral omaks läti kodanluse ühe ideoloogi Kr. Valdemari vaated, tõlkis viimase raamatu meresõidu ja laevanduse kohta eesti keelde ja avaldas «Sakalas» Valdemari sellekohaseid kirjutisi. [295]

Kaubanduse küsimustega tihedalt seotud oli C. R. Jakobsoni ja üldse kodanlike demokraatide vaadetes küsimus Eesti- ja Liivimaa kubermangude eestlaste poolt asustatud osade liitmisest üheks kubermanguks. Seda vajadust põhjendati ka majanduslike argumentidega. «Sakala» kirjutas korduvalt, et Põhja-Liivimaa (s. o. Lõuna-Eesti) on majanduslikult rohkem seotud Peterburi kui Riiaga, seepärast on administratiivne seos Riiaga kunstlik, majanduslikult ebasoodus, kuna teeb kaubavahetuse küsimuste korraldamise raskepäraseks ja kunstlikuks. Näiteks kirjutati 1881. aastal: «Suurem jagu meie otradest läheb näituseks Põhja-Liivimaalt Balti raudtee peal Peterburgi linna, ning on meie seltsides seda küsimust juba sagedasti arutamise alla võetud, mil kombel seda kaubavahetust nõnda toimetada võiks, et mitte liig palju vahemehi tarvis ei oleks tarvitada.» [296]

[293] «Sakala», 1882, nr. 5.
[294] Sealsamas, 1881, nr. 49.
[295] Sealsamas, nr. 13.
[296] Sealsamas, nr. 51/52.

«Linda» laevaseltsi asutamist toetas Jakobson igati. Pidevalt oli ta viidanud kaubandusele ja laevasõidule kui põllutöö kõrval meie maa geograafilistes tingimustes olulistele rahvamajandusharudele. Ta kirjutas, et kaubanduse tähtsus Vene riigis kasvab pidevalt, majanduse arenemine viimasel ajal ja täienev raudteevõrk soodustavad seda. Märkinud ära ka selle, et Eestis oli olulise tähtsusega väliskaubandus, rõhutas Jakobson, et nii väljakui ka sissevedu oli toimunud senini võõrastel laevadel. — «Juba nüüd teenivad laevad, kes kõik seda kaupa meie maa sadamatest välja ja sisse toimetavad, sajad tuhanded rublad vooriraha ära, aga see teenistus kasvab veel iga aastaga suuremaks.» Et need vaherahad võõrastele ei läheks, toetas Jakobson oma kaubalaevastiku asutamise mõtet ja seadis eesmärgiks nii kaugele jõuda, et «Läänemere laevasõit täitsa meie rahva kätte langeb, nagu vanal ajal lugu oli».[297]

Jälgides tööstuse ja kaubanduse arengut, märkis Jakobson mõnikord ära kapitalistlikule majandussüsteemile omaseid vastuolusid. Kirjeldades Inglismaa majanduslikku arengut ja majanduslikku ekspansiooni, rõhutas Jakobson, et kaupade müümisel vaatab Inglismaa oma kasule, teostab julma vägivalda, arendab hoolimatut koloniaalset võitlust. «Aga see on just Inglismaa nõrkus, et ta seni üksi suur ja rikas võib olla, kuni ta ikka veel oma kaubale maid jõuab leida, kuhu teda mahutab. Selle mõõdu järele on Inglane rikas ehk vaene, kuidas tema kaupa võõrastel maadel tarvitatakse. Ei ole enam mitte uusi maid saada ja ei jõua ta neid enesele mitte võita, kuhu oma kaupa müüa võib, siis on ka kohe tema suurus langemas ja tema rikkus ja tähtsus kadumas.»[298] Sama vastuolude äramärkimine ilmnes kirjutises uuest tollitariifist linale Saksamaal: «Tollimaks oleks küll saksa väikepõllumeestele kasuks olnud... Saksamaa suurtele linariide vabrikutele oleks aga jälle tollimaksu läbi kahju tulnud, kes praegu 75% oma linadest, mis kangasteks koovad, võõralt maalt toovad. Meie maa põllumeestele on muidugi kasulikum, et tollimaksu meie linade peale, mis siit Saksamaale lähevad, ei ole tulnud.»[299]

Nii hakkas Jakobson konstateerima kapitalistliku majanduse vastuolusid, hakkas mingis ulatuses mõistma, et selle areng ei ole harmooniline. Sellest mõttest kaugemale ja kapitalistliku majandussüsteemi kriitikani Jakobson aga ei jõudnud.

Oma sotsiaalmajanduslikes vaadetes lähtus Jakobson feodalismilt kapitalismile ülemineku perioodi olukorrast, avaldades seisukohti nii feodaalsete, seisuslike kui ka kujunevate kapitalistliku ühiskonna klassivahekordade suhtes. Põhiliselt rääkis Jakobson kolmest seisusest ühiskonnas: mõisnikest, kodanikuseisusest ja talurahvast, vaadeldes nii linnakodanikke kui talu-

---

297 «Sakala», 1881, nr. 13.
298 Sealsamas, 1879, nr. 4—5.
299 Sealsamas, 1880, nr. 17.

poegi tavaliselt diferentseerimata. Selget arusaamist kodanliku ühiskonna klassideks jagunemisest Jakobsonil ei kujunenud.

Jakobsoni töödest võib leida avaldusi, mis tõendavad autori arusaamist sellest, et ühiskondliku elu ülitähtsaks iseärasuseks on võitlus klasside vahel, kuigi klasside mõiste jäi tal ebamääraseks.[300] Nii ütles Jakobson 1875. aastal Pärnu Põllumeeste Seltsis kõnet pidades: «Inimeste elu siin maailmas on väga kirju. Võitlemist... on igal pool ja ühtepuhku, mitte üksi üksiku riikide ja rahvaste, vaid veel enam ka üksiku seisuste ja seltskondade vahel. See on ka see päris õige lugu siin maailmas, sest seeläbi alles sünnib elu.»[301] (Jakobsoni ajal eesti keeles ei kasutatud sõna «klass», Jakobson asendas selle tavaliselt sõnaga «seltskond».) Seisustevahelise paratamatu võitluse ideed kasutas Jakobson selleks, et põhjendada leppimatu võitluse vajadust saksa aadli vastu. «Aga nagu päev ja öö üksteisega ühtepuhku võitlemas, nõnda seisavad jo sajandid aastad kaks parteid (s. o. aadel ja talurahvas — L. L.) meie maal teine teise vastu.»[302]

Kõigis Jakobsoni sellekohastes kirjutistes ongi esikohal mõisniku ja talupoja leppimatule vastuolule osutamine, mille puhul ta eranditult võttis seisukoha talupoja poolt ja mõisniku vastu. Feodaalse, seisusliku rõhumise, feodaalse ekspluateerimise, mittemajandusliku sunni mõistis ta ikka ja alati kõige teravamate sõnadega hukka. Talurahva võitlust mõisnike vastu toetas ta igal juhul. Tema eesmärgiks oli suunata eesti talurahva kõiki kihte võitlusele saksa mõisnike vastu. Selles võitluses tahtis Jakobson esijoones toetuda taluperemeestele, sest ta arvas, et mida jõukam oli peremees, seda vähem sõltuv oli ta mõisnikust ja seda julgemalt võis ta viimase vastu välja astuda. Jakobson kirjutas Kölerile: «Nüüd on üksi tähtis maaomandit edendada, nõnda et meil pole üksi pärisomanikke, kes ülejäägid kaartidega maha mängivad või viinana ära lakuvad, vaid h a r i t u i d ja t u b l i s i d pärisomanikke, kes oma majapidamised ratsionaalselt sisse seavad ja keda kõrgemate huvide teenistusse saab panna.»[303] Mida ta nende kõrgemate huvide all mõistab, seda selgitab Jakobson järgmises kirjas Kölerile. Eesti talupoeg, kes esindab eesti rahvast, peab igal sammul pidevalt võitlust arendama saksa mõisniku vastu, selles võitluses karastuma, omandama ühiskondlikku mõju, saavutama oma samaväärsuse tunnustamise teiste seisustega ning siis juba avalikus opositsioonis enesele kätte võitma peremehe positsiooni maal.[304]

---

[300] Vrd. O. S t e i n, C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilised vaated. «Eesti Bolševik», 1952, nr. 3, lk. 22.

[301] C. R. J a k o b s o n, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud, lk. 3.

[302] C. R. J a k o b s o n, Kolm isamaa kõnet. St. Peeterburgis, 1870, lk. 38.

[303] KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. VI 1877.

[304] KM KO, C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877.

Jakobson pooldas täielikult ka maakehvistu võitlust mõisnike vastu. Legaalses «Sakalas» ei saanud ta otseselt üles kutsuda mõisnikevastastele väljaastumistele. Aga paljastavate sõnumite toomine rahva viletsusest oli selline, et seda mõisteti ka ilma kommentaarideta kui ässitust valitseva korra vastu. Näiteks tõi «Sakala» 1881. aastal järgmise sõnumi Pärnust: «Meil oli mõne päeva eest tagasi siin õige hale näitemäng uulitsatel. Hulk Reiu valla mehi, kellel puudus ja häda palest välja paistis, astusid läbi uulitsate linnavalitsuse poole, kuhu nad tööd ja abi läksid paluma. Neil kõikidel ei olnud muud hilpu ihu peal, kui üks katkenud särk ja püksid.» [305] Sõnumikust on selge «Sakala» poolehoid Reiu meestele. Jakobson tõi samalaadseid teateid mõisamoonakate ja üldse külakehvistu väljaastumistest mõisnike vastu, omavolilistest maade haaramistest jne. Kui Virumaal 80-ndate aastate algul avaldus tugev maatööliste liikumine moonameeste ja külakehvikute väljaastumiste näol, mis mõnevõrra oli seotud «Kalevipoja» seltsi ja ajalehe «Valgus» ümber koondunud tegelastega, mille tulemusena «Valguse» toimetaja Lindenberg vangistati, siis saksa ajalehed ja «Tallinna Sõber» sõimasid «mässajaid», jne. Jakobson, kes küll Lindenbergiga isiklikult hästi läbi ei saanud, ei mõistnud aga liikumist hukka, vaid püüdis ka Lindenbergi kaitsta. Ta jäi kõikjal oma põhimõttele kindlaks ja toetas alati mõisnikevastaseid väljaastumisi, tulid need kas taluperemeeste, sulaste või mõisatööliste poolt. Rahva hurjutamist, nagu seda esines niisuguste sõnumite puhul Jannseni «Postimehes», me «Sakalast» ei leia.

70-ndail aastail hakkasid eesti külas järjest teravamalt avalduma kapitalismile omased vastuolud. Süvenes talurahva diferentseerumine ja peremeeste ning sulaste vahekord omandas järjest vaenulikuma iseloomu. Ka neis küsimustes pidi Jakobson võtma seisukoha. Feodaalse, mittemajandusliku sunni ja rõhumise oli ta reservatsioonideta hukka mõistnud, kuid ta ei jõudnud arusaamisele kapitalistliku ekspluateerimise olemusest ega jõudnud mõtteni, et ka majanduslik sundus on pahe. Töövahekordi ühiskonnas vaatles ta idealistlikult, moraali seisukohalt. Jakobson arvas, et olukord, kus «inimesed priitahtlikult teine teist vastastikku teenivad, mitte üksi inimesele häbiks, vaid sagedasti auks olla, sellevastu aga orjus, kes ühe inimese teise tööriistaks ehk loomaks teeb ja kus selle töötegija inimeselik vaim ka nagu pori sisse tõmmatakse, iga üksiku inimese kui terve rahva nimele häbiks olla...» [306] Ilmselt oli ta arvanud nii nagu varased prantsuse kodanlikud mõtlejad (Diderot jt.), et kapitalistlikus ühiskonnas on võimalik kõigi inimeste huvide harmoonia. Tegelikkus purustas varsti selle illusiooni.

---

[305] «Sakala», 1881, nr. 30; vrd. ka samas nr. 38.

[306] C. R. Jakobson, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud, lk. 16.

Jakobsoni ideaaliks oli olnud talukoht, kus peremees ise oma perega põldu harib. Kuid tegelikult paljud talukohad kasutasid sulaseid. Jakobson nägi muidugi sulaste olemasolu paratamatust kapitalistlikus ühiskonnas, samuti ka seda, et peremehe huvides on otsida sulaseid, kes ei oleks «kallid». Samal ajal nägi ta aga sulaste, vabadikkude ja popside eri taotlusi. Selliseid olukordi jälgides e i muutunud Jakobson siiski hoolimatu kapitalistliku ekspluateerimise jutlustajaks.

Sulaste olukorrast oli eesti põllumeeste seltsides korduvalt juttu. Peremehed kaebasid sulaste puuduse ja kalliste palkade üle; sulaste, maaproletariaadi hulgas süvenes võitlus peremeeste vastu. Jakobson jäi nende küsimuste käsitlemisel hätta. Ta nõustus peremeestega, et sulased on kallid ja olevat ka laisad ning tõrksad, kuid arvas, et sellest saab üle, kui sulaseid kasvatada, õpetada, neile haridust anda. Kuid peremehed peavad nägema mitte ainult pindu sulase, vaid ka palki enese silmas. Peremees olgu sulastega inimlik, tingimata töötagu ise koos oma perega samuti nagu sulanegi.[307] Nii lootis Jakobson patriarhaalsusega klassivastuolu leevendada. Kuid Jakobson astus välja katsete vastu tööle palkamisel seada sulane ebasoodsasse olukorda. Ta oli selle vastu, et sulane kõrtsis purju joodetakse ja temaga siis leping sõlmitakse, mille sisu ta hiljem ei tea, või et sulastel ei lubata pühapäeval uue peremehega kaupa teha. Pärnu Põllumeeste Seltsis ütles Jakobson, «et need pruugid mõlemad täitsa kõlvatumad olla, sest et nad jälle üksiku inimese priiuse vastu minna». Jakobsoni humaanne seisukoht jäi valitsemä ning terve selts nimetas «neid viisisi kõlvatumaks, sest seesugustel päävadel saada mõni sulane nagu ära müüdud ja ei teada teisel päeval, kui oma peatäie välja on maganud, isegi mitte, kelle sulane ta olla ja mis palga eest. Iga inimesele jäägu oma priitahtlik kaubaviis ja aeg».

Samal ajal oli aga Jakobson arvamisel, et Eestis 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel valitsenud palkade juures «sulane oma palka välja ei teeni». 1882. aastal kirjutas ta, et vallalisel sulasel üldse olevat olukord kõige parem — ta saavat head palka ja tal polevat selliseid muresid nagu võlgadega koormatud ja tihti veel mõisnikust oleneval peremehel.[308] Jakobson osutas siin väiketootja paratamatule virelemisele kapitalistlikus ühiskonnas. V. I. Lenin teatavasti nõustus seisukohaga (1899. a.), et «Sageli on palgatöölised põllumajanduses juba praegu paremas olukorras kui väiketalunikud», sest just talupoja omand oli tema vaesumise ja alandamise peapõhjuseks.[309] Jakobson soovitas sulastel koguda tagavara seks puhuks, kui olukord peaks halvenema, et võimaluse

[307] C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul I, lk. 17—18; Jakobsoni kõne Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 18. XII 1877, «Sakala» lisaleht, 1878, nr. 2.

[308] «Sakala», 1882, nr. 8.

[309] V. I. Lenin, Teosed, 4. kd., lk. 78.

korral maad osta.[310] Sulaseid, kes Peipsi-tagustel aladel kroonult odavama hinnaga maid said või ka võlgu tehes talu ostsid, toetas ta, kuid märkis, et selle tõttu oli maal sulaste puudus ja palgad kallid, seda enam, et paljud läksid vabrikuisse tööle. Kuidas aga peremeestel «sulaste puuduse vastu ausal teel abi» leida — see on küsimus, millest Jakobson korduvalt lubas rääkida, kuid ta ei suutnud jõuda ei selle käsitlemise ega lahendamiseni.

1875. aastal arutati Pärnu Põllumeeste Seltsis popside või, nagu siis nimetati, põllusulaste pidamise küsimust. Paljud peremehed püüdsid sel ajal tööjõuküsimust lahendada nii, et nad võtsid talusse perekonnaga sulase, andsid talle eluruumi — sageli sauna, mõne vakamaa põldu, ja sulane oli kohustatud selle eest teatud arvu päevi tegema. Temal ei lubatud tavaliselt ühegi teise peremehe juurde ennast tööle kaubelda, ka siis mitte, kui oma peremehe töödest aega üle jäi. Jakobson oma ettekandes küsimuse kohta lähtus esialgu peremehe seisukohalt ja arutas, et sellise põllusulase pidamine ei ole peremehele kasulik, põllusulane tuleb kallis, otstarbekohasem ja odavam oleks pidada päevilisi. Teiseks aga püüdis Jakobson vaadelda olukorda ka popsi seisukohalt. Ta kirjutas popsi suhtes siira kaastundega: «Ja kuidas need inimesed oma saunahurtsikutes elavad? Seal on nad väikese toa sees mees, naine ja tosin ehk pool lapsi, ühes mõne vana ema ja isaga: üks ahju peal, teine ahju ääres, lapsed särgiväel nagu hunnik rebase poegi püherdades voodis. Voodi alt vahivad paar määgivat lammast välja; kukk ja paar kana jalutavad mööda tuba ümber... mees viidab oma paari vakamaa juures oma aja ära ja peab nende eest ka peremeest orjama. Kõige paremal tööajal võib ta kõige vähem teistele tööd raha eest teha, ning nälg ja vaesus on sellepärast seesuguste inimeste juures igapäevased võõrad.»[311] Popside olukorra juurde tuli Jakobson tagasi hiljem ka «Sakalas». Ta tõi ära saunamehe kirja, kes kaebas raske olukorra ja rõhumise üle peremeeste poolt ning möönis, et «Need inimesed (popsid — L. L.) on praegu kõige viletsamas korras. Et nende hurtsik peremehe maa peal seisab, selle eest peavad nad sagedasti peremeest õige nagu pärisorjad orjama, sest muidu öeldakse: Kasi oma saunaga minu maa pealt minema».[312] Jakobson leidis, et niisugune olukord on lubamatu, seda enam, et see on nagu feodaalse sõltuvuse vahekorra tagasitoomine. Jakobson arvas, et põllusulaste seisus, kes maa eest oma peremehi päevatööga orjavad, tuleks ära keelata, sest et «see üks nurjatu olek on, mis meie töörahva kõige madalama vaimu järje sisse kisub ja meie põllumeeste seisusele häbiks on». Mis talupere-

[310] C. R. Jakobson, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud, lk. 14.

[311] Sealsamas, lk. 11—12.

[312] «Sakala» 1882, nr. 8.

meeste pealt on ära võetud — s. o. sõltuvus teistest inimestest — mõisnikest — «seda ei tohi nüüd peremehed omalt poolt oma sulaste peale veeretada. Peremeeste teoorjus mõisates on vanasti suureks teotuseks ja häbiks meie maale olnud; veel suuremaks teotuseks meie maale ja rahvale oleks aga seesugune põllusulaste teoorjus talude peal».[313] Kui Jakobson selliste seisukohtadega Pärnu Põllumeeste Seltsis, s. o. just peremeeste ees esines, siis: «See peale tõusis pikk ja sügav vaidlemine nende asjade üle.» Peremeeste hulgast öeldi avalikult ja jõhkralt, et «orjasi ka maailmas pidavat olema» ja et töömeestel ei võivat liiga uhkeks minna lasta jne. On huvitav, kuidas Jakobson neile juba selgelt kulaklikele seisukohtadele reageeris. Ta esitas koosolekule kaks küsimust: «1. On põllusulaste asutamine seeläbi kahjulik tööliste seisusele, et ta selle seisuse ihu ja vaimu poolest vaesuse ja madaluse sisse kisub ja teda igapidi ikka enam nurjatu oleku sisse lükkab?» Terve selts vastas ühest suust...: «On kahjulik». «2. Kui lugu nii on ja meie ära oleme tundnud, et põllusulaste seisus meie tööliste hukatuseks on, tohime siis veel põllusulaseid asutada, kui nad ka meile kasuks peaksid olema?» — «Ei tohi.»[314] Nii näeme, et asja lõplikul otsustamisel ei lähtunud Jakobson ikkagi p e r e m e e s t e kasust, vaid asetas küsimuse põllusulaste seisukohalt ja püüdis leida lahendust humaanseilt, demokraatlikelt alustelt, mis oli kodanlikust kiskjamoraalist kaugel. Kuid tema poolt soovitatud lahendus, mis taotles peremeeste ja popside huvide lepitamist, tuli objektiivselt ikkagi peremeestele kasuks. Muidugi ei saanud maaproletariaadi olukorra parandamise küsimust lahendada ka soovitus müüa põllusulastele paari vakamaa kaupa maad. Jakobson arvas, et siis poleks selline väikese maalapi omanik enam kellegi ori, vaid iseseisev peremees. Kui ta siis «vabatahtlikult» end teenistusse kaupleb ja raha eest tööd teeb, siis sellest olevat kasu nii temale enesele kui ka peremehele. Nii ei mõistnud Jakobson kapitalistliku ekspluateerimise olemust, ei pidanud seda paheks, vaid arvas, et tööjõu müümisel on tegemist ekvivalentse vahetusega. Muidugi on sellistel seisukohtadel kapitalismi apoloogia iseloom, kuid ei tule unustada, et maakodanluse ja maaproletariaadi huvisid püüdis Jakobson lepitada selleks, et ühendada kogu talurahvast mõisnikevastasesse võitlusse. Nagu korduvalt on märkinud V. I. Lenin, on kodanlikule demokraatiale teatud ajaloolistel perioodidel iseloomustav illusoorne lootus, nagu võiks ühendada erinevaid klasse klassidest kõrgemal seisvate huvide alusel. V. I. Lenin kirjutas: «Katsed või pingutused «ühe partei» hõlma võtta mitmesugused klassid on omased just kodanlikule demokratismile sel ajastul, millal ta

---

[313] C. R. J a k o b s o n, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud, lk. 14—15.

[314] Sealsamas, lk. 16.

pidi nägema oma peavaenlast mitte ees, vaid taga, mitte proletariaadis, vaid feodaalides.» [315] Ka C. R. Jakobsonile olid need kodanlik-demokraatlikud illusioonid balti-saksa feodaalide vastase võitluse ajajärgul omased.

Tööstustööliste olukorda tundis Jakobson vähe. Üksikud sõnumid tööliste elu kohta «Sakalas» olid sageli naiivsed. Jakobsoni arvates pidi töölistel olema muretu elu ja nende juures ei tunta seda, mis põllumehele sageli südamevalu teeb. Tööliste ekspluateerimist ei osanud ta üldse mõista ja avaldas ainult imestust, et vabrikuasulates, hoolimata 13-tunnisest tööpäevast kõik on õhtuti ja pühapäeviti lustilised. Siit siis järeldus, et töölistel olevat ikkagi hea elu. Nii oli töölismaailm Jakobsonile täiesti võõras, reaalset poliitilist jõudu Jakobson töölisklassis ei näinud ja tolleaegsetes Eestimaa oludes muidugi ei saanudki veel näha.

Huvitav on siiski märkida, et mõnikord tööliste vastuhakkamisi kirjeldades tegi Jakobson seda sellises esitusviisis, millest paari võib-olla tsensuurilistel kaalutlustel öeldud kriitilise sõna järgi siiski kajastub poolehoid vastuhakkajatele. Niisugune oli näiteks 1881. aastal sõnum Krementšugist, milles Jakobson suure mõnuga kirjeldab töömeeste tempu vabriku valitsejaga. «See valitseja oli üks sakslane, kes alles kümme päeva oma ametit pidas, aga selle aja sees juba töömeeste palkasid oli vähendama hakanud.» Valitseja aetud kotti ja sõidutatud tööliste hõiskamise saatel kärul mudalompi. Sõnum kutsus lugejal esile parastava muige karmi valitseja üle, mida ei vähendanud möödaminnes poetatud väljendus, et tööliste temp olnud «nurjatu tükk». [316] Saksa lehed nimetasid selliseid Jakobsoni sõnumeid ässituseks.

Töölisklassi revolutsioonilist ideoloogiat Jakobson ei tundnud. Kuigi teda vastaste poolt süüdistati sotsiaaldemokraatlikes vaadetes, siis tõeliselt olid Jakobsoni teadmised sotsiaaldemokraatiast väga ähmased, ammutatud vulgaarseist käsitlustest. Tema arvates taotlesid sotsiaaldemokraadid palgatöölistelt hädavajalikust tarbimisest ülejääva palga äravõtmist ja varade ühtset jaotamist. Sellise ideoloogia kujunemiseks ei olnud Jakobsoni arvates Eestimaal sotsiaalset baasi, sest sellised mõtted võivat tekkida ainult kurjategijatel, «linna untsakatel» jne. [317]

Jakobsoni majandusteoreetilised teadmised ei olnud kuigi põhjalikud. Niivõrd kui võib otsustada ta raamatukogu järgi, oli ta muretsenud ja lugenud rohkesti konkreetse põllumajandusökonoomika ja agrotehnika alaseid teoseid, majandusteoreetilist kir-

---

[315] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 516—517.

[316] «Sakala», 1881, nr. 25.

[317] Juba M. Martna põhjendas küllalt veenvalt, et Jakobsonil ei olnud pea mingeid teadmisi sotsiaaldemokraatiast. Vt. M. Martna, Carl Robert Jakobson. Üksikud küsimused meie lähemast minevikust. Tallinn, 1903, lk. 186—189; vt. ka О. Штейн, Общественно-политическое мировоззрение Карла Роберта Якобсона (1841—1882). М. 1951. Диссертация.

jandust tal oli aga vähem. Tema enese majanduselu käsitlus oli rohkem empiiriline nähtuste kirjeldamine, mõningate kommentaaridega.

Põhiliselt oli Jakobson kapitalistliku majanduskorra pooldaja, mida ta pidas feodaal-pärisorjuslikuga võrreldes progressiivseks. Kapitalistlik majandussüsteem ei olnud Jakobsonile mitte üleminev ajaloolise arengu etapp, nagu selles olid veendunud vene talurahva ideoloogid — utoopilised sotsialistid, vaid «loomulik kord», mis tagab maksimaalse tootlike jõudude arengu ja üldise heaolu. Ta kirjutas 1881. aastal «Sakalas», et Eestis võib rahva arv kasvada 2—3-kordseks, «ilma, et meil kitsus saaks olema, kui meil aga elu ja olu kõigiti hea ja loomulise korra peale saab». [318]

Teoreetilistest küsimustest on Jakobson puudutanud maahinna küsimust, kuid piirdus ses asjas kõige lihtsamate nõuannetega maad ostvale talupojale, hoiatades liiga kalli hinna maksmise eest. Teatav arusaamine oli Jakobsonile aga tekkimas diferentsiaalrendist. Ta märkis, et maaostmise ja rendilepingu sõlmimise puhul tuleb arvestada maatüki erinevat viljakust ning kaugust asustatud keskustest ja linnadest. [319]

Väga huvitav on Jakobsoni suhtumine töösse. Ta hindas kõrgelt töö osa ühiskonnas ja näitas, et inimese tööviis ja tööst tingitud seisund ühiskonnas määrab inimese vajadused, mõtete ja huvide suuna. «Kõige inimeseliku teo aluspõhi siin maa peal on meie igapäevane leib, see on töö, kes iga üksikut inimest üles peab. Seeläbi ei saa meie mitte üksi kui kindlad liikmed igaüks iseäraliku koha peale suures maailma loomaaias seatud, vaid meie muudame ennast ka seejärgi, kuidas meie töö on. Inimestel, kes ühesuguse ameti peal, on ka enam ehk vähem ühesugune loomus. Põllumees, rätsep, lihunik, koolmeister, maailmatark — igalühel on ise mõtted, ise karv, igaüks saab ka mõistlikul viisil ise kõige paremini teadma, mis tal tarvis ja see eest muretsema, et temas(t) kahjulikud asjad eemale jäävad.» [320] Nii jõudis Jakobson lähedale materialistlikule arusaamisele t ö ö tähtsusest ühiskonnas. Ta hakkas mõistma, et inimese olemine määrab ta mõtlemise. [321]

Milliste võitlusmeetoditega lootis Jakobson jõuda oma majanduspoliitilistele eesmärkidele?

Kui valgustajad olid veendunud, et võitluses talurahva olukorra parandamise eest võib piirduda võitlusega rahva haridusliku ja kultuurilise taseme tõstmise eest ja apelleerisid valitsevate klasside poole, püüdes neid veenda rahva heaks reforme teostama,

---

[318] «Sakala», 1881, nr. 23.

[319] KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõne konspekt.

[320] Kurgja muuseum, C. R. Jakobsoni kõne konspekt. «Mis meil kõigil tähele tuleb panna».

[321] Võimalik, et Jakobson viimases küsimuses oli võtnud omaks J. J. Rousseau' vaated, keda ta ilmselt küllalt hästi tundis ja korduvalt tsiteeris.

siis Jakobson osutas teadliku poliitilise võitluse vajadusele ja otsis selleks võitluseks kohaseid vorme.[322]

Poliitilist võitlust mõisnike vastu Jakobsoni arvates pidid kandma rahvahulgad, keda ta (vastupidi J. V. Jannsenile) pidevalt poliitilisele aktiivsusele ja teadlikkusele õhutas ning keda ta tahtis sihikindlalt organiseerida. Eespool on näidatud, kuidas Jakobson innustas mõisnikevastaseid massiüritusi: palvekirju kroonumõisate jagamiseks esitagu hästi paljude mõisate sulased; kaebusi teoorjuslike rendilepingute kohta saadetagu kokku massiliselt üle kogu maa, jne. Suurt tähtsust omistas Jakobson organiseeritud tegevusele seltsides, kusjuures ta pidas jällegi oluliseks organisatsioonilise tegutsemise massilisust: tulgu külalistena seltsidesse ja võtku seltsielust osa kõik, kes soovivad, ka need, kes ei ole liikmed. Juhtides tähelepanu põllumeeste seltside poliitilistele ülesannetele, ütles ta: «... muud kogumise aset, kui meie põllumeeste seltsid, meie rahval praegu maapealsetes asjades ei ole...»[323] Seltside kaudu tahtis Jakobson rahvast kasvatada jõudu koguma ja jõudu tundma. Õhutades seltsides pidevalt poliitilist aktiivsust, ütles ta ühes oma kõnes väga iseloomustavalt: «... kandke selle eest muret, et teie jõud kasvaks ja et teie siis mitte kümnete, vaid iga kord sadade kaupa koos käite. Küll teie siis näete, kui vägevad teie olete, sest kui siis ka üks ainus mees teie sees elab, kelle silmad lahti, siis on sest küllalt, et pea iga ätt teab, mis ta teeb. Ärge mitte iks esiotsa küsige: mis võime meie teha?, vaid korjake kõige pealt rammu, sest mees, kes rammu käevarres tunneb, küll see teab, mis ta teeb.»[324] Ja muidugi oli 70-ndail aastail eesti talupojal selge, et seda käsivarre rammu tahetakse tarvitada mõisnike vastu. Võitluse lõppeesmärgile on Jakobson oma kõnedes pidevalt viidanud, võib-olla kõige varasemalt ja ilmekamalt kõnes Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis 4. VII 1870. a., kus ta ütles: «Vana õnnis eestimees Dr. F a e h l m a n n ütles kord ühes trükitud kirjas: «Must täht seisab ajaraamatus, kus sakste jalg esite eesti mullapinda oli tallamas»; meie aga lisame juurde: seda musta tähte võivad üksi e e s t i käed meie mullapinnalt ja ajaraamatust jälle ära kustutada...»[325] — tähendab, eesti talupoja käte jõuga tuleb kaotada saksa vallutajate võim meie maal.

On selge, et Jakobsoni poolt arendatud rahva võitlusinnu õhutamine oli suure agiteeriva jõuga.

Talurahva poliitilise aktiivsuse ja teadlikkuse kasvatamisel omistas Jakobson väga suurt tähtsust ajakirjanduslikule propagandale. Häälekandja pidi ülimas ulatuses õhutama rahvahulkade

---

[322] Vt. L. L o o n e, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast, lk. 83.

[323] KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõnede konspektid.

[324] Sealsamas.

[325] Sealsamas, «Kuidas tuleb Tartumaa eesti põllumeeste seltsil oma eestseisust valitseda?», l. 4.

võitlus- ja teotahet. Eeskätt pidi ta avardama rahva ühiskondlik-poliitilist silmaringi ja kasvatama ning koondama rahvast võitlusele suuremate õiguste eest. Rahva raske olukorra kirjeldamine ajalehes, aadlike rahvavaenuliku tegutsemise paljastamine, võimudele esitatud massilised palve-, kaebe- ja märgukirjad pidid olema selliseks altpoolt tulevaks surveks, mille kaudu loodeti valitsust mõjutada ja sundida eesti talurahva heaks reforme teostama. Neis lootustes riigivalitsusele ei peitunud muidugi mitte liberaali kokkuleplus tsarismiga. Ei tule silmist lasta, et Jakobson ei tahtnud ju mitte esile kutsuda passiivset, kõrgemalt poolt heategude ootamise meeleolu, nagu see oli omane liberaalidele, vaid ta tahtis rahva massiliste aktsioonidega organiseerida survet valitsusele.

Jälgides vene tsarismi ja balti-saksa aadli küllalt teravat konflikti 60-ndail ja 70-ndail aastail, lootis Jakobson, et balti aadlile vaenulikke vene kõrgema ametkonna ringkondi on võimalik eesti rahva huvides «osavasti kasutada». Tsaarivalitsuse ja aadli ühist klassipositsiooni Jakobson sealjuures ei mõistnud. Nagu eesti talurahvas, nii ka tema juhid — ja üheks mõjukamaks neist oli C. R. Jakobson — pidasid 60-ndail ja 80-ndail aastail oma peavaenlaseks saksa mõisnikku, mitte aga Vene tsaari.

Revolutsioonilise võitluse küsimust Eestis tegelikus poliitilises tegevuses ei tõstnud Jakobson üldse ja seda ei olnud võimalikki iseseisvalt tõsta.[326] Ometi ei eitanud ta igas olukorras revolutsioonilise võitluse vajadust ja, nagu nägime, toetas Euroopa revolutsioonilise demokraatia tegutsemist. Tema seisukohtade teoreetiliseks aluseks oli seejuures Rousseau õpetus ühiskondlikust lepingust, mille puhul ta võttis omaks ka sellest tuleneva revolutsioonilise järelduse. Selgitades ühes oma kõnedest kuulajaile Rousseau õpetust, ütles Jakobson: «... kui vägevama jao koormamine lõpuks liig raskeks läks, hakkas nõrgem jagu ka omalt poolt, valust ja meeleäraheitmisest aetud, seda leppimise kaupa murdma, hakkas oma ülekohtustele piinajatele nende kurjust kätte tasuma ja mässamine oli lahti.»[327] Mässajaid nimetas Jakobson vahvateks võitlejateks ega mõistnud neid hukka. Seega oli tema seisukoht revolutsioonide põhjuste suhtes lähedane kodanliku revolutsioonilise demokraatia omale.[328]

Vene revolutsionääridega ei leidnud Jakobson sidet. Revolutsiooni jõud olid 70-ndail aastail kogu Venemaal nõrgad. Venemaa ainsaks revolutsioonilisek parteiks olid narodnikud. Kuid narodni-

---

[326] V. I. Lenin märkis 1901. aastal teatavasti soomlaste kohta: «Kaks ja pool miljonit soomlast ei saa muidugi mõeldagi ülestõusule...» (V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 276.) Veel vähem sai see mõte kerkida iseseisvalt Eestis vähem kui miljonilise rahva juures möödunud sajandi 70-ndail ja 80-ndail aastail.

[327] KM KO, Kurgja fond, «Kuidas Eestirahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab». C. R. Jakobsoni kõne konspekt, l. 7.

[328] Vt. L. Loone, Jooni C. R. Jakobsoni poliitilise võitluse taktikast, lk. 101—102.

kute teoreetilised seisukohad, eriti kogukonna kaitsmine, olid Jakobsonile täiesti vastuvõtmatud. Tema pooldas veendunult kapitalismi arengut, oli kodanlik demokraat, mitte aga sotsialist-utopist, nagu seda olid 70-ndate aastate narodnikud. Jakobson oli kindlalt kogukondliku maavalduse vastane ja otsis Venemaa ja Lääne-Euroopa arengus pigem sarnasusi kui erinevusi. Narodnikute terroristlikku taktikat ta ei kiitnud heaks ja pidas individuaalset terrorit lihtsalt kuritegevuseks.[329] On arusaadav, et sellises olukorras ei saanud Jakobson ja ta mõttekaaslased vene revolutsionääridele — narodnikutele järgneda. Töölisklassi revolutsioonilist parteid, kes oleks suutnud talurahvast ja ta ideolooge tõmmata oma võitlusliitlasteks, Venemaal aga tol korral ei olnud.

Nagu talurahvalegi, kes sel perioodil esindas tõelist demokraatiat, kuid ei teadnud, «missuguse võitlusega tuleb endale kätte võita vabadus», nii olid ka Jakobsoni maailmavaatele ja tegutsemisele omased need kaks külge: demokraatlik põhisuund, kuid küündimatu taktika. Jakobsoni poolt esitatud üle kehtiva korra raamide minevate nõudmiste rahuldamine oli võimalik ainult kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. Revolutsiooniliste meetodite kasutamiseni Jakobson aga praktiliselt ei jõudnud.

Jakobsoni ja ta mõttekaaslaste juhtimisel lülitus talurahva stiihiline võitlus mõisnike vastu eesti rahvuslikku liikumisse selle põhijõuna ja tõusis uuele, kõrgemale tasemele: muutus kohalikust üldiseks ja ühendatuks, organiseerimatust organiseerituks; katkendlikud ja vagad rahva soovid asendati sihikindla programmiga, mille teostamisel rahvavalgustuslik tegevus ja majanduslik võitlus järjekindlalt kasvas teadlikuks poliitiliseks tegutsemiseks. Selle võitluse juhtimisel toetus Jakobson julgelt ja oskuslikult organisatsioonidele (seltsidele) ja kasutas poliitilises võitluses osavalt ajakirjanduse propagandistlikku ning ühendavat jõudu. Eriti hinnatav on sealjuures rahva poliitilise teadlikkuse, rahva võitlustahte ja poliitilise aktiivsuse kasvatamine. Kuigi Jakobson ise jäi praktiliselt legaalse poliitilise tegutsemise piiridesse, arendas ta esmakordselt eesti talurahva huvidest lähtuvalt tõelist radikaalset poliitilist võitlust.

C. R. Jakobsoni majanduslike vaadete kohta võib kokkuvõtlikult öelda, et need olid kodanlik-demokraatlikud ja väljendasid rõhutud talurahva — põhiliselt väikeomaniku — huvisid feodalismilt kapitalismile üleminekul. Iseloomustades talurahvalikku demokraatiat Venemaal sel perioodil, kirjutas V. I. Lenin: «Demokraat nõuab *kõigi* keskaegsete privileegide hävitamist ilma igasuguse erandita.»[330] See ongi määrav ka Jakobsoni juures, kes põhiliselt võitles feodaalse, privilegeeritud maavalduse vastu, nõudis kõigi mõisnike eesõiguste ning feodaalkorra jäänuste kaotamist, astus välja talurahvale kõige soodsamate maaomandamise tingimuste eest ja pidas vajalikuks talumajanduse arendamist või-

[329] Kardetavad ajad. «Sakala», 1880, nr. 6.
[330] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 254.

malikult kõrge agrotehnika alusel. Lähtudes eesti talurahva elulistest vajadustest, andis Jakobson kapitalismi arengu preisi tee vastase võitluse konkreetse programmi ja põllumajanduse farmerliku arenguvajaduse põhjenduse.

Jakobsoni ei saa samastada nende Lääne-Euroopa väikekodanlike tegelastega (näit. Sismondi), kes arenenud kapitalismi tingimustes kaitsesid talupoeglikku väikemajapidamist. Sismondi kritiseeris kapitalistlikku suurtootmist väiketootja seisukohalt ja kutsus pöörduma tagasi väikekaubatootmisele. Jakobson aga, nagu Tšernõševskigi, kritiseeris väiketootja seisukohalt junkurlikku mõisamajandust ja pärisorjuse igandeid, kuid kui Tšernõševski, taotledes feodalismilt üleminekut sotsialismile, kritiseeris ka kapitalismi ja vastandas sellele sotsialismi, siis Jakobson taotles kapitalistliku korra kehtestamist ja vastandas feodalismile kapitalismi. Sellest kaugemale tema taotlused ei ulatunud.

Jakobsoni majandusprogramm väljendas kõige vahetumalt talupoja-väikeomaniku taotlusi, keda kapitalismile üleminekul V. I. Lenin järgmiselt iseloomustas: «Talupoeg-omanik Venemaal seisab veel otsustava ja üldrahvaliku demokraatliku liikumise lävel, millele ta peab paratamatult kaasa tundma. Ta vaatab alles rohkem edasi kui tagasi. Tema võitleb alles palju rohkem seisuslik-pärisorjuslike privileegide vastu, mis Venemaal veel nii tugevad on, kui kaitseb oma privilegeeritud olukorda.» [331] V. I. Lenini iseloomustust võib kasutada C. R. Jakobsoni kohta ja teda lugeda «kodanlik-demokraatliku talurahva» ideoloogiks. [332]

Jakobsoni poolt esile tõstetud kodanlik-demokraatliku majandusprogrammiga võisid 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel kaasa tulla kõik talurahvakihid (selles ei olnud veel teravalt proletariaadi vastu suunatud nõudmisi ega avaldunud kulakliku maakodanluse kiskjalikud taotlused). Oma tegutsemise tulemusena lootis ta mõjutada riigivalitsust teostama reforme, mis võimaldaksid põllumajanduse vaba farmerlikku arengut ning looksid tingimused tootlike jõudude maksimaalseks kasvuks talumajanduses.

Tema majandusprogramm vastas tootlike jõudude arengu vajadustele ja oli kahtlemata progressiivne.

C. R. Jakobsoni «Sakala» ja selle ümber koondunud ringkonna tegevus on leidnud rohket käsitlust kirjanduses. Tema kohta on võtnud sõna nii poliitilised tegelased kui ka ajaloolased. Ja nagu Jakobsonil elu ajal oli kirglikke pooldajaid ja raevukaid vastaseid, nii on antud ka tema tegevusele hiljem väga vastuolulisi hinnanguid, olenevalt autori enese poliitilistest vaadetest. C. R. Jakobsoni tegid lausa maha ja halvustasid üleolevalt teda üleelanud kaasaegsed vastased (H. Rosenthal, W. Eich-

---

[331] V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 113.
[332] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 514.

horn)[333], kes aga Jakobsoni maailmavaatest mingit ligilähedaltki õiget analüüsi ei anna ja kelledest Eichhorn tahab Jakobsonist tingimata teha sotsiaaldemokraati-«mässajat» ja otse kurjategijat.

Sügava poolehoiuga, kuid pealiskaudselt kirjeldas Jakobsoni elu J. Johanson-Pärna.[334] Marksismi tundev M. Martna on andnud 1903. aastal küllalt huvitava Jakobsoni maailmavaate ja tegevuse analüüsi.[335] Martna vaatles Jakobsoni tegevust seoses ajaloolise olukorraga ja maa arengu ees seisvate ülesannetega ning püüdis välja selgitada C. R. Jakobsoni maailmavaate ja tegutsemise klassialust. Martna märkis õigesti, et Jakobsoni vaadetes mängis suurt osa arusaamine majanduselu tähtsusest rahva elus. Ebaõige on aga Martna väide, nagu oleks Jakobsonil puudunud selge tegevusprogramm.[336] Sellest pealiskaudsest hinnangust lähtus ka Martna liig lihtsustatud üldhinnang: ta pidas Jakobsoni taluperemeeste, s. o. ainuüksi maakodanluse huvide kaitsjaks, poliitiliselt liberaaliks, kuid märkis siiski, et «... sel ajal elas meie rahvas veel palju enam ühesuguste tingimuste all kui tänapäeval, nii et kõik teised kihid seda ka eneste kasude kaitsmiseks pidasivad, kui ühe kasusid kaitsti».[337] Õigesti näitas Martna, et Jakobson sisuliselt sotsiaaldemokraatiast midagi ei teadnud ja tema sõnavõtud ses küsimuses olid naiivsed.

P. Ruubel iseloomustab C. R. Jakobsoni üldiselt õigesti väikekodanlik-talurahvaliku ideoloogina, kes tahtis esijoones rahva majanduslikku olukorda parandada. Ruubeli juures on rõhutatud Jakobsoni tegevuse demokraatlikkus. «Jakobson kujutas enesest tüüpilist rahva huvide kaitsjat ka selle poolest, et ta ennast mitte kompromisside libedale teele ei lasknud avatleda.» Kuid ajajärku unustav on Ruubeli väide, nagu poleks Jakobsonil olnud lõplikult väljakujunenud poliitilisi vaateid.[338]

Jakobsoni kohta on rohkesti kirjutanud A. Jürgenstein, kelle seisukohad ei ole aga põhjendatud. Tema püüdis pidevalt väita, nagu poleks Jannseni ja Jakobsoni maailmavaadetes ning taotluste eesmärkides erinevusi, ainult võitlustaktika olnud erinev, tingituna erinevatest iseloomudest, kavatsusest jne. Jürgensteini kirjutised kannavad Jannseni apoloogia iseloomu, kusjuures Jakobsoni suurt populaarsust püütakse kasutada Jannseni «puh-

[333] Vt. H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900). Reval, 1912, lk. 142—147. W. Eichhorn, Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwickelungsgeschichte Ehstlands und der Ehsten. «Nordische Rundschau», 1884, I, lk. 148—174, 509—531, 590—610; Zur jungestnischen Bewegung, 1882.

[334] Vt. J. Johanson-Pärna. Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson, Tallinn, 1891.

[335] Vt. M. Martna, Carl Robert Jakobson. Üksikud küsimused meie lähemast minevikust. Tallinn, 1903.

[336] Vrd. sealsamas, lk. 87.

[337] Sealsamas, lk. 120.

[338] P. Ruubel, Poliitilised ja ühiskondlikud voolud Eestis. (Talupojaline-väikekodanlik ajajärk 1860—1905.) Tallinn, 1920, lk. 15.

taks pesemiseks».[339] Jürgensteini üldine tendents on näidata sihilikult Jakobsoni tegevust võimalikult mõõdukana.

Kodanliku diktatuuri perioodil püüti kujutada C. R. Jakobsoni «põllumeeste partei» esimese juhina. Kuid see õnnestus küll ainult paraadikõnedes. Niipea kui asuti Jakobsoni pärandit läbi töötama, selgus, et aktiivsest valitseva korra ja reaktsiooni vastasest võitlejast C. R. Jakobsonist oli raske teha konservatiivse ja reaktsioonilise «potipõllumeeste partei» ideoloogi. See kajastus huvitavalt ka Jakobsoni mälestussamba avamisel 1928. a. peetud kõnedes, kus rõhutati küll Jakobsoni toetumist taluperemeestele jne., kuid ilmselt ei tahetud omaks võtta Jakobsoni tegevuse võitlevaid tendentse, vaid rõhutati, et uus aeg nõudvat uut tegutsemist, järelikult mitte enam võitlust.[340]

Ed. Laaman tõstis esile Jakobsoni majanduslikes vaadetes kodanlikke jooni, mida ta vastandas enne valitsenud feodaalse maailmavaatega. Jakobsoni poliitilisi vaateid ja radikaalset võitlustaktikat iseloomustades võrdles ta neid korduvalt prantsuse revolutsionääride-jakobiinide omadega.[341] Sellest oli ilmselt tingitud ka Laamani reserveeritud ja vähese poolehoiuga üldhinnang Jakobsoni kohta.

Suhteliselt objektiivselt on kirjutatud A. Käbini raamat «C. R. Jakobson kui eesti põllumeeste juht». (Tallinn, 1933.)[342] Küllalt hoolikalt läbitöötatud materjali alusel esitatakse üsna otstarbekalt süstematiseerituna Jakobsoni vaated põllumajandusküsimustes ja agrotehnikas. Seejuures on rõhutatult esile toodud Jakobsoni tegevuse võitlev, mõisnike- ja feodalismivastane suund. Käbin märgib, et Jakobsoni programm kujunes võitluses ja kasvas välja talupoja nõudmistest. «Talupoja» mõisteks Jakobsoni juures ei loe Käbin ainuüksi «taluperemehe» mõistet. See ongi õige XIX sajandi 60-ndate — 70-ndate aastate kohta. Jakobsoni põhieesmärgiks oli viia kogu talurahvas, peremehest sulaseni, mõisnikevastasele võitlusele. See oli tol korral ajalooliselt progressiivne ülesanne. Käbin iseloomustab huvitavalt konkreetseid võitlusvõtteid mõisnike vastu, mida Jakobson kasutas oma eesmärkide taotlemisel.

Kodanliku perioodi ajaloolastest on pühendanud C. R. Jakobsonile suurt tähelepanu H. Kruus, kes on Jakobsoni poliitilise tegevuse kohta andnud põhjalikule allikate tundmisele rajatud

---

[339] A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd. Tartu, 1918, lk. 147. Sama autori artikkel Eesti Biograafilises Leksikonis. Tartu, 1929.

[340] «Maahing». Koguteos. Tallinn, 1928, lk. 58—63.

[341] Ed. Laaman, Eesti ühiskond, «Elav Teadus», nr. 54, Tartu, 1936, lk. 45—47, Eesti iseseisvuse sünd. «Eesti rahva ajalugu». Lisaköide I. Tartu, 1936, lk. 25.

[342] Muidugi teeb A. Käbin ajalooliselt ebaõigeid analoogiaid ja püüab n. ö. ridade vahelt lugejale peale suruda mõtet talurahva «ühtsetest huvidest» ja «rahvusterviklusest» kodanliku Eesti perioodil.

huvitavaid ja materjalirikkaid käsitlusi.[343] Hinnates kõrgelt Jakobsoni ajalooliselt positiivset osa, märkis ta õigesti, et Jakobsoni üheks põhiseisukohaks oli rahva majandusliku jõukuse tõstmise püüd, milleks ta otsis teid, mis vähegi vastasid maa looduslikele ja geograafilistele tingimustele.[344] Jakobsoni majanduslikke nõudeid on H. Kruus puudutanud lühidalt, märkides, et need vastasid esijoones talunike huvidele, kuna kehvikud (popsid, sulased, mõisatöölised) olid jäetud neis nõudmistes vaatealalt kõrvale.[345] H. Kruus on neis oma varasemates töödes Jannseni ja Jakobsoni maailmavaate klassialust ja osaliselt tegutsemiseesmärke pidanud samadeks ja vaadelnud C. R. Jakobsoni kui esijoones taluperemeeste ideoloogi. H. Kruus märgib, et talunikkude kihi jõu kasvamine suurendas ta nõudmisi ning see kutsus esile vajaduse radikaalsema programmi ja taktika järele. Selle radikaalsema suuna juhiks oligi siis Jakobson. Seega on Jakobson esitatud Jannseni tegevuse otsese jätkajana, ainult ajaliselt veidi hilisemal perioodil.[346] See iseloomustus ei ole täpne. Jannsen lähtus taluperemehe, kuid just jõukama ja konservatiivse taluperemehe huvidest. Tema majanduspoliitilises programmis oli nõudeid, mis, vastavalt maakodanluse klassihuvidele, olid otseselt suunatud sulaste, vabadike ja kehvikute v a s t u, oli seisukohti, milledega ka rentnik ei saanud leppida. Kuidagi ei saa nõus olla väitega, et jõukamaks muutuv taluperemees muutub ka poliitiliselt radikaalsemaks, pigem on olukord just vastupidine. Jakobsoni konkreetses majandusprogrammis, milline vastas talunike keskmiste kihtide huvidele, ei kerkinud peremeeste positsiooni kindlustamise taotlus proletariaadi vastu ikkagi veel silmapaistvalt esile.

1947. aastal kirjutatud artiklis iseloomustab H. Kruus Jakobsoni kui noorkodanluse esindajat ja tõstab esile tema poliitilise tegevuse demokraatlikke ja progressiivseid jooni.[347] Oma 1957. aastal ilmunud artiklis «C. R. Jakobson rahva feodalismivastases võitluses»[348] H. Kruus märgib, et J. V. Jannseni ja C. R. Jakobsoni tegutsemise klassialus vajab veel selgitamist. H. Kruusi varasemate seisukohtadega sarnaselt näeb K. Siilivask C. R. Jakobsonis liiga kitsalt ainuüksi tõusva kodanluse ideoloogi.[349]

[343] H. K r u u s, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—83. a. «Looming», 1929, nr. 4; Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a. «Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 4; Carl Robert Jakobson võitlejana. «Eesti Kirjandus», 1932, nr. 4.

[344] H. K r u u s, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina. Tartu, 1921, lk. 82—83.

[345] H. K r u u s, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II. Tartu, 1928. lk. 71—72.

[346] Vt. sealsamas, lk. 69—70. Tõsi küll, eespool tsiteeritud töös Jaan Tõnissoni kohta loeb autor täiesti põhjendatult J. V. Jannseni ajalooliseks järglaseks J. Tõnissoni. Jakobsoni kohta aga märgib autor, et ta oli radikaalsema ja demokraatlikuma suuna esindaja, ilma et oleks viimase täpsemat klassikuuluvust analüüsitud.

[347] H. K r u u s, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 251 jj.

[348] Sealsamas, lk. 268 jj.

[349] K. S i i l i v a s k, Eesti rahvuslik liikumine XIX sajandil. «Looming», 1957, nr. 2.

O. Stein oma kandidaadidissertatsioonis iseloomustab õigesti Jakobsoni majanduslikke nõudeid kui võitlust kapitalismi arenemise farmerliku tee eest ja nimetab teda sealjuures kodanlikuks demokraadiks, kes ei tõuse Tšernõševski ja Dobroljubovi revolutsioonilise maailmavaate tasemele.[350] Siinkohal tuleb märkida, et Jakobsoni erinevus Tšernõševskist ei seisa kõige olulisemalt siiski mitte poliitilise võitluse taktika küsimustes, sest, nagu nägime, ei eitagi Jakobson põhimõtteliselt igal juhul revolutsioonilist võitlust. Põhiline erinevus seisab selles, et Tšernõševski oli kapitalismi kriitik ja utoopiline sotsialist, Jakobson aga ei ole seda mingil määral, ta jäi täielikult kodanliku maailmavaate ja kodanliku korra tunnustamise pinnale.

G. Naan oma artiklites ning sõnavõttudes on esitanud ja kaitsnud faktidega põhjendatud seisukohti, et C. R. Jakobson oli talurahvalik demokraat, kes siiski revolutsioonilise demokraatia tasemele ei tõusnud.[351]

Läti ja eesti ajaloo üldkursuste arutlustes on rahvusliku liikumise eri suundade hinnangu küsimus korduvalt olnud samuti diskussioonialune, kusjuures vaidluse tuum on olnud selles, kas pidada Jakobsoni ja ühtlasi ka teisi rahvusliku liikumise radikaalse tiiva esindajaid talurahvalikeks demokraatideks või kodanlikeks liberaalideks.

Käesoleva uurimuse täiendav faktiline materjal näitab, et ei saa nõus olla Jakobsoni liberaaliks hindamisega.

Jakobsoni majanduslike nõudmiste eelnenud esitusest peaks olema selge, et tema konkreetne programm ei väljenda kaugeltki ainult liberalismi kandnud kodanluse nõudeid. Tema taotlus varustada maaga võimalikult laiu eesti talurahvakihte, ka senist maata rahvast, ei olnud jõuka pärisperemehe spetsiifiliseks nõudmiseks. Talude ostu-müügihinna normeerimise nõue oli seda ainult osaliselt. 80-ndate aastate algul päristalude omanikud ei taotlenud seda enam. Rendihindade fikseerimine ei olnud aga 70-ndail aastail suurte ostutalude omanikele enam vastuvõetavgi. Sellised sätted oleksid piiranud kulakliku peremehe tegevusvabadust maa edasi müümisel ja rentimisel. Võitlus teorendi kaotamise eest, mis Jakobsonil oli üks kesksemaid majandusliku ja poliitilise võitluse küsimusi, ei huvitanud 70-ndail aastail üldse enam suurtalude omanikke, kes teorendi all ei kannatanud. Samuti ei huvitanud peremehi ihunuhtluse kaotamise nõudmine, mida nad tahtsid vallakohtutes pigemini säilitada kui kaotada. Ka maaproletariaadi küsimuses ei olnud Jakobsoni seisukohad tüüpilised kiskjalikule kapitalismiaegsele kodanlusele, kuid maaproletariaadi spetsiifilisi nõudeid ta samuti ei esitanud. C. R. Jakobsoni majanduslikud nõuded väljendasid eelkõige talurahva keskmiste kihtide — võlgadega koormatud väiketaluomanike ja rentnike huvisid.

[350] O. Stein, C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilised vaated. «Eesti Bolševik», 1952, nr. 3, lk. 20—21.

[351] G. Naan, Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Tallinn, 1947.

Demokraatliku majandusliku mõtte pooldajateks Eestis 60-ndaist kuni 80-ndate aastateni olid paljud talurahva hulgast esile kerkinud intelligendid, külakoolmeistrid, ka ärksamad talupojad ise, kes täielikult toetasid J. Köleri ja C. R. Jakobsoni võitlust. Kuid ainult väheste aktiivsete ühiskonnategelaste juures saame me nende eneste vaadete spetsiifikat kindlaks teha.

Nii on raske leida ulatuslikumalt konkreetseid andmeid 60-ndate aastate palvekirjade aktsioonide juhtide vendade Adam ja Peeter Petersonide vaadete kohta. On selge, et nad asusid teravalt mõisnikevastastel ja antifeodaalsetel seisukohtadel ning lähtusid talurahva huvidest, kuid uurimuse praeguse seisu juures ei saa selgust vendade Petersonide eneste majanduslike vaadete kohta. On raske öelda, kui palju nende poolt kirja pandud palvekirjades oli nende eneste seisukohti. Põhjalikku uurimist ja uute andmete otsimist vajab selliste C. R. Jakobsoni võitluskaaslaste nagu H. Henno, A. Reinvaldi, M. Tõnissoni jt. majanduslike vaadete väljaselgitamine. [352]

Materjalid võimaldavad veidi üksikasjalisemalt peatuda A. Petersonil, J. Adamsonil, M. Mitil ja A. Aintil.

Vennad Adam ja Peeter P e t e r s o n i d kujunesid talurahva juhtideks 60-ndate aastate palvekirjadeaktsioonis. Nende poolt pandi kirja talurahva nõudmised, kusjuures kirjapanejad talupoegade poolt esitatud soove muidugi toetasid. Selle alusel võib öelda, et Adam ja Peeter Petersonid pooldasid talurahva võitlust mõisnike vastu ja pooldasid 60-ndate aastate palvekirjades väljendatud talurahva majanduslikke nõudmisi. Kuid palvekirjade tekstide järgi on siiski raske öelda, milline oli A. ja P. Petersoni vaadete süsteem majandusküsimustes, või kuivõrd see üldse oli neil välja kujunenud. 60-ndaist aastaist on nende vaadete kohta andmeid napilt. P. Petersoni kohta on need üldse kasinad. Niipalju on selge, et P. Peterson toetas talurahva võitlust mõisnike vastu, astudes sealjuures välja nii taluperemeeste-rentnike kui ka maatarahva — sulaste — huvide kaitseks. Esikohal oli tema juures võitlus kogu eesti talurahva maaga varustamise eest.

---

[352] Talurahva palvekirjadeaktsiooni ajal võtsid Peeter ja Adam Petersonid endi peale talurahva nõudmiste kogumise ja palvekirjade sõnastamise. Talupoegade saatkonna Peterburis käigu puhul oli Adam Peterson tõlgiks. Mõlemad vennad sattusid balti-saksa võimude tagakiusamise alla ning nad saadeti administratiivkorras maalt välja.

M. Tõnisson oma Rahva Täht-raamatus (Viljandi, 1882. a.) kirjutas jutukese «Rikas ja vaene». Selles vastandatakse mõistukõneliselt ja piibliaineliselt rikas mees ja vaene Laatsarus, kelle all on nähtavasti mõeldud rikast suurmaapidajat ja kehva rentnikku. Seega kajastub siingi ikka alles mõisniku ja talupoja vastuolu, kuigi jutukese kirjutamisele M. Tõnissoni subjektiivselt võis õhutada tema tüli rikka peremehe J. Tammanniga.

Adam Peterson on hiljem palju kirjutanud ja tema käsikirju on säilinud. Osas neist meenutab ta memuaariliselt oma tegevust ka 60-ndail aastail. Sellekohaselt saab A. Petersoni majanduslikest vaadetest järgmise pildi. A. Petersoni maailmavaates oli tähtsal kohal maaküsimus ja siin oli tema taotluseks leida võimalusi talurahva maaga varustamiseks, kusjuures ta ilmselt kõige õigemaks pidas — nagu Kölergi — talurahva tasuta maaga varustamist. Esialgu asetas A. Peterson ses küsimuses oma lootused tsaarile, hiljem ta aga nähtavasti hakkas mõistma, et lootused valitsuse korraldusel tasuta maad saada ei ole reaalsed. Meenutades hiljem 60-ndate aastate võitlust, ütleb ta: «Peaasi oli maaküsimus (die Agrarfrage). Ja see küsimus on nüüd see ainus üks, mis meile tarvis läheb. Kes rahvale kõige vähema maaõiguse aitab kätte saada, on enam teinud kui kümme lauluõpetajat ja 20 rahvaharijat kokku.» Ja edasi: «Tühi kõht ei suuda mitte õppida — ega kaua hõisates mängida.» [353] Siitki on selge, et nõudmine talurahvast maaga varustada ja ta majanduslikku olukorda parandada on A. Petersonil üks põhilisi nõudeid.

A. Petersonil on südamel ka maata rahva maaga varustamine. Tema oli üks neist, kes aktiivselt taotles kroonumõisate sulastele ja popsidele jagamist. Ta pidas ennast — muide — selle mõtte algatajaks. «Hingemaa sõber ehk nõudja ei ole mina mitte kunagi olnud, vaid olen kõigest omast jõust püüdnud, et kõik Balti kroonumõisad saaksivad maata inimestele ära jagatud, ... mille läbi umbes 100 000 perekonda ilma maata inimesi oma pesa peale saaksivad.» [354]

Maa väljaostu, rentide ja mõisastamise suhtes olid ta vaated lähedased J. Köleri omadele, kellelt ta oli nähtavasti neis küsimustes ka otse argumentatsiooni üle võtnud. Ka Baltimaade talurahva pärisorjusest vabastamise küsimust käsitles ta sarnaselt Köleriga. A. Peterson jäi hiljemgi pooldama 60-ndatel aastatel talurahva seast üles kerkinud nõudmist, et talumaid ei tohiks teistest seisustest isikutele müüa, eriti just linnakodanikele, kes tulevad suurte rahadega, ostavad talud ära ning seetõttu kaotavad talu tõelised omanikud peavarju. [355] Kuigi niisuguse nõudmise kujunemine talurahval tolleaegseis tingimustes on arusaadav, oli see muidugi kapitalismi vaba arengut tõkestav seisukoht.

Demokraatlikke seisukohti majandusküsimustes avaldas tuntud koolimees ja üks Eesti Aleksandrikooli mõtte algatajaid Holstre-Pulleritsu külakoolmeister Jaan Adamson.

Jaan Adamsonile on sügavalt omane kogu eesti talurahva põhiveendumus, et maa, mida talupojad harivad, kuulub eesti talurahvale. Maa väljaostmise nõuet pidas ta ülekohtuseks,

---

[353] KM KO, f. 100, m. 1 : 9, l. 6—7.
[354] Sealsamas, l. 6; vt. ka m. 9 : 2.
[355] Sealsamas, m. 6 : 25, l. 5.

samuti maata vabastamist ning esitas kirjas Kreutzwaldile küsimuse: «Mis eest võeti maa meie käest ära?» [356] Kirjutades olukorrast Holstre riigimõisas, mille vald oli oma kätte rendile võtnud, ütles Adamson: «Kui mõis rahva kätte anti, siis oli meil kõigil kindel lootus, et ta tüki kaupa parajaks talu kohtadeks, oma kogukonna, ilma maata inimeste kätte saab ära jagatud; ja seda rõõmu päeva, mil see vana röövimise pesa ära laotatud saab, on rahvas suure igatsemisega ootnud...» [357] Nii on siin Adamson selgelt omaks võtnud rahva soovi mõisate jagamiseks. Kuigi küsimus sel korral oli konkreetselt ainult ühest kroonumõisast, siis väljendusest kajastub ometi üldine seisukoht mõisamaavalduste kohta.

Sama seisukohta väljendas Adamson kirjas Kölerile. Ta kirjutas: «Rahva seas on jutt, et kõik talude maa saada Venemaa moodu järele hingemaaks ära jagatud...» Adamson arvas, et oleks muidugi soovitav, «et ilma maata inimestele saaks maad antud, sealt kus anda on, aga mitte talude maad pisemaks teha», sest siis ei oleks kellelgi õiget elamist. [358] Nii esineb ka siin otsene soov mõisamaade jagamiseks, sest «maad oli» ainult mõisnikul.

C. R. Jakobsoni ja J. Köleri lähemaks kaasvõitlejaks feodaalsete igandite ja balti parunite privileegide vastu oli aktiivne ühiskonnategelane Mart Mitt (1833 — 1912). Mitt hakkas tegutsema 60-ndail aastail, elas üle 1905.—1907. aastate kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ja suri kõrges vanuses 1912. aastal. Kõigi läbielatud sündmuste kohta on M. Mitt järelpõlvedele säilitanud oma kriitilise hinnangu. [359]

Mart Mitt õppis juba noorusaastail tundma balti parunite jõhkrat omavolitsemist ja ülekohut eesti talupoegade vastu ning alustas võitlust selle vastu. 60-ndatest aastatest peale hakkas Mitt aktiivselt kaasa töötama eesti rahvusliku liikumise üritustes ning oli üks Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaid. Esialgu oli ta koos C. R. Jakobsoniga selle seltsi abiesimeheks. 1874. aastal sai ta esimeheks, millisel kohal püsis kuni 1883. aastani. Miti juhtimisel pidas Tartu Eesti Põllumeeste Selts energilist võitlust feodaalkorra igandite vastu, kusjuures poliitiliselt seda võitlust suunas ja juhtis C. R. Jakobson. Jakobson jälgis hoolega Miti tegevust põllumeeste seltsi presidendina ja andis talle pidevalt nõu, kuidas keerukas võitluses eesti reaktsionääride ja balti parunite vastu toimida. [360] Koos Jakobsoniga oli Mitt 1881. a. veebruaris Riias Eesti põllumeeste seltside saadikute juhiks seal

---

[356] KM KO, Fr. R. Kreutzwald — J. Adamsonile 18. IX 1866.

[357] KM KO, J. Adamson — C. R. Jakobsonile 28. XII 1868.

[358] KM KO, J. Adamson — J. Kölerile 25. IV 1873.

[359] Kodanlikes uurimustes on M. Mitile väga vähe tähelepanu osutatud. Ometi oli Mitt üks aktiivsemaid võitlejaid feodalismi igandite vastu kogu talurahva huvides. Ta sai korduvalt tunda balti parunite tagakiusamist. Mitt on oma tegevuse ja vaadete kohta järele jätnud rohket materjali, mis aitab õigesti mõista ja hinnata tolleaegset olukorda Eestis.

[360] KM KO, C. R. Jakobson — M. Mitile 26. III 1875.

toimunud põllutöö konverentsil. Mitil jätkus julgust esineda sel ametlikul nõupidamisel eesti keeles, mis kohalikke paruneid väga ärritas. 1881. aastal algas Miti intensiivne tagakiusamine balti parunite poolt, mis muutus eriti õelaks pärast seda, kui sai teatavaks, et Mitt on üks Eesti seltside saadikute 1881. aasta palvekirja algatajaid ja koostajaid. Mitt areteeriti väljamõeldud süüdistuste alusel. Tänu Köleri energilistele sammudele liberaalse siseministri Ignatjevi juures vabanes Mitt peagi.

Peterburis 1882. a. veebruaris vormistas Mitt kirjalikult oma seisukohad Baltimaade agraarsuhete kohta. Seda materjali kasutas ta ka hiljem senaator Manasseinile saadetud märgukirjade koostamisel.

Järgnevatel aastatel jäi Mitt tihedaisse sidemeisse J. Kölériga, keda ta kui eesti talurahva huvide eest võitlejat väga kõrgelt hindas. Mitt saatis Kölerile Eestist materjale parunite vägivalla ja ülekohtu paljastamiseks. Püsides endiselt seisukohal, et feodaalkorra igandite likvideerimine Baltikumis võib toimuda ainult Vene valitsuse abiga, jätkasid Köler ja Mitt 90-ndatel aastatel võimudele vastavasisuliste märgukirjade esitamist, mida sama hästi kui üldse ei arvestatud.

Mart Miti *majanduslikud* vaated kujunesid tegelikku olukorda Eestis jälgides ja suurel määral Köleri ning Jakobsoni toetusel oma tähelepanekuid üldistades. Miti majandusalaseid sõnavõtte iseloomustab äärmine konkreetsus ja talurahva elu väga hea tundmine. Ta tõi tegelikust elust rohkeid näiteid, mida Köler sageli vahetult oma üldistuste tegemiseks Baltimaade olukorra kohta ära kasutas; või jälle teisal illustreeris Jakobsoni poolt väljendatud mõtteid tegeliku elu sündmustega. Olles ise talurentnik, hiljem ostutalu omanik, tuli Mitil maadelda majanduslike raskustega ja, nagu nägime, pidevalt kannatada mõisnike tagakiusamiste all.

Maaküsimuses oli Mitt samal seisukohal nagu Köler ja Jakobson, pooldades talupoja maaomanikuks saamist kõige soodsamail võimalikel tingimusil. Ka Mitt rõhutas, et tuleb võidelda maa ostmise-müümise tingimuste muutmise eest talurahva huvides. Analüüsides tegelikku olukorda näitas ta, et talude ostuhinnad olid liig kõrged. Selliste hindadega maad osta ei saanud, sest see oleks viinud talupoja varem või hiljem täielikule laostumisele. Mitt esines 1870. aastal nende seisukohtadega korduvalt Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis ja tõi oma väidete tõestuseks rohkesti konkreetseid näiteid tegelikust elust. Sisuliselt tema poolt hiljem arendatud ettepanekud dubleerisid «Sakala» ja 1881. a. märgukirja seisukohti. Mitt näitas, kuidas «priitahtliku» ostulepingu kaudu jätkus eesti talupoja ebainimlik ekspluateerimine. Võlgadesse sattunud talupoega ähvardas aga oksjon, kus ta kaotas nii maa kui inventari, mis tavaliselt läksid üle mõisniku valdusse. «... kalli hinnaga ostmise läbi on hulk talu ostjaid suure õnnetuse sisse langenud, et ostmise hinna protsentisid kohast sisse teenida

ei jõudnud ja talu oksjoni all käest ära pidi kaduma . . .» [361] Mitt näitas, kuidas uued kohtud endiselt jätkasid parunite huvide teenimist ja kuidas nendele juhtivatele kohtadele olid osanud pugeda sakslased, kes jätkasid talurahvale vaenulikku poliitikat. Mitt kordas juba tuntud nõuet — sisse seada maahindade ülemmäär, varem sõlmitud ostulepingud aga tühistada ja lepingutes ette nähtud lisakoormused likvideerida.

Mitt ühines Jakobsoni pidevalt arendatud mõttega, et tuleb lubada ka väikeste talukohtade ja maatükkide müümist, sest vaesem ja maata rahvas ei suuda suurt talu osta, pealegi ei jätkugi kõigile suuri talusid. Väikekohtade müümine soodustaks käsitöö levimist. Samuti nõudis Mitt ka kirikumaade müümist rahvale. Mõisastatud talumaa suhtes oli ta samal arvamisel nagu Köler, et see tuleb talurahvale tagasi anda ja seega maapuudus likvideerida. [362]

Väga teravalt astus Mitt kogu oma tegutsemisaja jooksul välja teoorjuse vastu. Ta nõudis, et teoorjusele tehtaks jäädavalt lõpp, sest et see raske koormus põllumeeste edasijõudmist täielikult pidurdas. Ta tõi rohkesti näiteid selle kohta, millist omavoli ja vägivalda võivad mõisnikud teostada seni, kuni püsib teoorjus ja kuni rent on mõisniku määrata. Esitades kirjas Jakobsonile rea konkreetseid fakte mõisnike mahhinatsioonidest rendiga ja talurentnike tagakiusamisest, kirjutas Mitt: «Nõnda kasvab kõik sugune ülekohus avaliku ülema kohtute silma all kavalal teel. Oleks meil üks kindel säetud rent, ja üks uus kohus võtaks seda vastu, ning mõisa ei võiks tublimaid ehk üle üldse kõiki ilma armuta omast kohtadest välja pilduda. Küllap siis näeksime, kas veel niisugused, hirmsad teod nii õitsevad.» [363]

80-ndail aastail ründas Mitt teravalt nn. uusi teoorjuse valdu, kus talupojad-rentnikud pidid kandma eriti ränka teoorjuse koormust. Need vallad moodustati mõisnike korraldusel endistest mõisa metsadest ja ääremaadest, mis jaotati 3—3,5-dessatiinilisteks talukohtadeks. Orjus sellise maalapi eest oli ränk: 3 päeva nädalas ehk 156 päeva aastas. Mitt näitas, et kõik koormised kokku, väljendatuna rahaliselt, tõstsid dessatiini rendihinna enneolematult kõrgeks — 30—40 rublani aastas. Samal ajal oli mujal ostuhind madalam kui siinne rent — Pihkva kubermangus maksis hingemaa dessatiin 22 rubla, Peterburi kubermangus 27 rubla. [364] Seega pidi eesti talupoeg-rentnik oma teoorjusega iga aasta tasuma mõisnikele renditud maatüki mitmekordse hinna, jäädes aga endiselt õigusetuks rentnikuks. Selliste ebainimlike tingimustega nõustusid peamiselt pankroteerunud talupojad, kes ebaõnnestunud kohaostmisega olid kaotanud kogu oma väikese

[361] KM KO, koopiad 65, Mart Mitt'i Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud, l. 194.
[362] M. Mitt, Elu lugu, l. 196—197.
[363] KM KO, M. Mitt — C. R. Jakobsonile 5. XII 1871.
[364] Manaseina revizija, lk. 63.

varanduse. Need õnnetud inimesed püüdsid säärastes «teoorjuse pesades» ära elada, lootes, et lapsed aitavad mõisaorjust kanda. «Missugune on nüüd niisuguste teo orjade elu?» kirjutas Mitt. «Vaene ja vilets! Sagedaste ilmuvad need inimesed nagu nälginud varjud ja nartsu kogud leiva palukest ja riideid kerjates taludesse. Kuidas võib veel seesugune sugukond omi lapsi kasvatada ehk vanemaid toita?» [365] Miti arvates võib seda olukorda parandada üksnes riigivalitsuse vahelesegamine, kes asendaks esialgu teoorjuse kindla, senisest madalama rendimaksuga, hiljem aga võimaldaks rentnikel kohad päriseks osta, kusjuures kohtade hind määratakse kindlaks vastavalt rendi suurusele.

Mitt astus pidevalt välja ka muude feodaalkorra igandite vastu. Nii märkis ta, et talurahval on raske kanda teetegemise kohustust, mis endiselt lasus üksnes talupoegade õlgadel. Raudteede ehitamise tõttu oli hulk postijaamu kaotanud oma praktilise tähtsuse ja neid kasutati üksnes mõisnike poolt üksikuteks sõitudeks. Kuid endiselt sundisid parunid talurahvast postijaamade varustamiseks ja ülalpidamiseks suuri koormusi kandma. [366]

Lisaks sellele veeretasid mõisnikud talurahvale maksude ja naturaalkoormiste nime all mitmesuguseid raskeid kohustusi, «ebaorjusi», nagu rahvas neid nimetas. «Kui nüüd lühidalt kõige selle vaese vaevatud kogukondade elu ja maksude ning nende eba orjuste peale vaatame, siis tuleb hirm peale. 100—200 rubla renti, paar vakka linu luba maha teha, 25 rubla vakamaa trahvi, kui rohkem teeb, eba orjuseks lastakse kõik rasked tööd ära teha, tee teod, Jaamade maksud, kuid tuleb veel inetumad kiriku maksud, mis et neil imelikud nimed, kole on välja üteldes, nagu siin meil see on, valmis mitme sugune vili, vilja põldude kokku panemine, ehk selle eest üks ilma meie määramata maks, puud, rasv, luuad, linad, peergude kubud, uste lingi rahad, et küll koguduse omad ehitatud ja parandatud hooned kõigi uste ja nende linkide, ja lukkudega on, isesugused veel heina punnad ja maksu kanad, ning niisugused rahad ja muud mitmesugust sisse tõmbamist, ning vaeste inimeste riisumist, mis ... vaese omaks kurnatud kogukonna käest sisse riisutakse.» [367]

Eesti talurahva organiseerimist toetades ja mõisnikevastasele võitlusele kaasa aidates püüdis Mitt pidevalt kaitsta eesti põllumeeste seltside mõisnikest sõltumatust. Ta püüdis majanduslike argumentidega põhjendada, et suurpõllupidajate ja väikepõllupidajate huvid ei ühti, tööde maht ja iseloom talus ja mõisas on niivõrd erinevad, et küsimuste ring, mille vastu talupoeg ja mõisnik huvi tunnevad, lähevad täiesti lahku. [368] Jakobsoni eeskujul püüdis ta pidevalt näidata, et mõisnike taotlused on talu-

[365] M. Mitt, Elu lugu, lk. 190.
[366] Sealsamas, lk. 378.
[367] KM KO, M. Mitt — C. R. Jakobsonile 5. XII 1871.
[368] «Eesti Postimees», 1870, nr. 42.

rahvale kahjulikud, samuti ka riigi üldhuvide seisukohast ebasoovitavad, kuid tegi seda mõnigi kord vähepõhjendatud argumentidega. Näiteks vaidles Mitt vastu mõisnikele, kes taotlesid aururehepeksumasinate tollivaba sissevedu. Mitt ütles, et sellest oleks kasu ainult mõisnikele, kuid oma maa vabrikud ja meistrid kui ka käsitöölised jääksid nälga. «Ainult suured põllupidajad üksi oleksivad siin võidumehed, aga rahvas ja riik peaksivad kaotama.»

Aadli suurt võimu maaomavalitsuses ja kohtutes ründas Mitt pidevalt, tuues tegelikust elust materjale parunite vägivalla kohta. Valitsusele esitatud märgukirjas rõhutas Mitt, et 2% saksu ei või ealeski teha kasulikke seadusi 98% talupoegadele, vaid teostavad seadusandlust ainuüksi eneste kitsastes huvides.

Talumajanduse edenemise suhtes rõhutas Mitt tarvidust, et «põllumajanduse järg meie seas teaduse põhja peale saaks määratud ja meie majapidamine mõistuse juhatuse alla seatud.»

90-ndail aastail jälgis Mitt hoolega kiiresti allamäge minevat eesti põllumeeste seltside tegevust. Analüüsides nende allakäigu põhjusi, viitas Mitt eelkõige tsarismi üha tugevamale poliitilisele survele, mis takistas seltside kokkukutsumist koosolekuteks. Peamise põhjusena põllumeeste seltside languses märkis aga Mitt, et seltside etteotsa olid asunud tegelased, kes avalikult ülistasid sakslasi ja kutsusid koostööle parunitega.[369] See tõukas rahva nendest seltsidest eemale. Samuti ei võimaldanud raske majanduslik olukord kehvematel talupoegadel põllumeeste seltside tegevusest osa võtta.

Mitt oli astunud välja talurahva kui terviku eest, mõistmata, et XIX sajandi lõpul talurahvas kui feodaalne klass lakkas eksisteerimast ja kihines paratamatult vastavalt kapitalismi arenemisega. Seepärast ei leidnud Miti võitlus 90-ndais aastais enam töötava talurahva hulgas vajalikku toetust. Vanaduspäevil konstateeris Mitt teatud kibedusega, et olid kokku varisenud tema lootused: saavutada tsaarivalitsuse abil talurahva vabastamine parunite vägivallast ja orjastavatest feodaalkorra iganditest. Äärmiselt huvitavad on Miti märkmed 1907. aastast, kus ta väljendas võib-olla küll saamatus sõnastuses, kuid sisuliselt selgesti oma pettumust senise valitsuselt reformide ootamise ja lootmise taktika suhtes. Pöördudes Mihkel Veske mälestuse poole, kirjutas Mitt: «Sina hingad õndsas rahus. Aga meie ootame piinlikus olekus parandusi. Meile lubati konstitutsioon, aga selle asemel saime «sõja sääduse»! ... ja edasi: «Kui dr. Veske nüid elaks! Ta ütleks vististe, Tehke meid ja tervet Vene maad Büirukraatia valitsusest vabaks, ja pange tõsine konstitution maksma, kellel Barlamentlik valitsus põhus säädusil parandab, siis võib ka Vene riigi rahvaste hing ja vaim riigi valitsusele truuks saada ...»[370]

---

[369] Vt. M. Mitt, Elu lugu, l. 415.
[370] KM KO, f. 88, Mitt 6, l. 338.

Seega lakkas Mart Mitt, see talurahva demokraatia esindaja, kes möödunud sajandi 60-ndaist aastaist 80-ndate aastateni oli lootnud tsarismilt eesti talurahva heaks reforme, juba kõrges vanuses, ilmselt 1905. a. revolutsiooniliste sündmuste mõjul tsaare ja bürokraatiat idealiseerimast, suhtus kriitiliselt valitsuse poolt tehtud järeleandmistesse ja ihaldas «tõelist konstitutsiooni» ja parlamenti, s. o. jõudis ka poliitilistes küsimustes kodanlik-demokraatlikele seisukohtadele.

Nii esitas M. Mitt põhiliselt samu majanduslikke vaateid nagu J. Köler ja C. R. Jakobson.

Demokraatlikke seisukohti majandusküsimustes väljendas ka «Tartu Eesti Seitungi» toimetaja A. Aint, sekundeerides «Sakalale» ja esitades pidevalt fakte, mis osutasid eesti talupoja raskele olukorrale ja paljastasid saksa mõisnike toiminguid raharendile ülemineku ja talude müümise perioodil. Ajalehes oli teravaid kirjutisi feodaalkorra igandite, nagu mõisate maksueesõiguste ja aadli jahiõiguse vastu.[371] Tähelepandavad on Ainti korduvad sõnavõtud ihunuhtluse vastu, mida vallakohtud kasutasid sulaste ja vabadike vastu. Aint kirjutas: «Meie ei saa aru, mispärast need seisused (s. o. sulased ja vabadikud — L. L.) selle trahvi alla on jäetud, millal kõik teised seisused sellest vabaks on tehtud. Kas seisavad need nimetatud seisuse liikmed ühe iseäralise vande all, ehk on nad omast Loojast vähema mõistusega ehitatud, et neid enam elaja kui inimeste sekka on arvata ja et siin nendega teisiti ehk mõistlikuma trahvi viisiga läbi ei saa?»[372] On huvi pakkuv, kuidas Aint kasutas ära välispoliitilisi sõnumeid selleks, et nende alusel vabamalt oma seisukohti esitada. Olgu selle kohta esitatud näide Iirimaa olukorra käsitlemises. Aint kirjutas: «... sest ajast saati, kuni Iirimaa Inglise valitsuse alla langes, on ta pidanud Inglise baronide poolt ülekohut kannatama ja on need teda välja kurnanud. ... Kuidas käiakse seal rahvaga ümber? Enam kui $^2/_3$ on väikesed rentnikud. Kõrged rendid pitsitatakse mõisa rentniku käest välja ja mõisa omanik priiskab võõral maal seda ära... Vaeste abi peale ei mõtle keegi ja riigivalitsus ei mõtlegi selle peale Iirimaa kohta oma poliitikat muuta. Millal rahva arv igal maal tõuseb, on ta Iirimaal 8 millioni pealt 5 millioni peale alanenud...

Ei ole siis sugugi ime, kui näljase, mõisnikkudest välja kurnatud ja riigi valitsuse poolt ilma abita jäetud rahva sees tuleleegid üles löövad.»[373]

---

[371] «Tartu Eesti Seitung», 1880, nr. 9; 1881, nr. 14.

[372] Sealsamas, 1880, nr. 3.

[373] Sealsamas, nr. 4.

Olgu märgitud, et kauge Iirimaa tundus eesti talurahva juhtidele 70-ndail ja 80-ndail aastail lähedasena, sest seal valitses teatud määral Eestile analoogiline olukord: võõrvallutajatest suurmaaomanikud ekspluateerisid maata pärisrahvast, talupoega-rentnikku. Nii «Sakalas» kui ka «Tartu Eesti Seitungis» võis jälgida otse süstemaatilist Iirimaa sündmuste

Et sellise suunaga ajaleht kohalikele võimumeestele pinnuks silmas oli, on selge. Peagi suleti ajaleht, selle toimetaja A. Aint sattus vanglasse.

*

Demokraatlik majanduslik mõte Eestis oli kõne all oleval perioodil oma objektiivse ühiskondliku funktsiooni poolest kodanlik. Demokraatliku majandusliku mõtte konkreetse sisu 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni moodustas niisiis võitlus junkurliku privilegeeritud maavalduse ja feodaalkorra igandite vastu ning põllumajanduse farmerliku arengu eest. Demokraadid lähtusid diferentseerumisprotsessis oleva talurahva, esijoones kujuneva maa väikeomaniku huvidest, kelle võitluse teravik oli alles suunatud mõisnike vastu. Iseloomustades kodanliku demokraatia klassialust kapitalismile üleminekul, ütles V. I. Lenin, et «see on täiesti ebaküpsete, kuid energiliselt küpsuse poole püüdlevate väikeste ja osaliselt keskmiste peremeeste, peamiselt talupoegade väga lai kiht...» [374] Nagu nägime, oli see nii ka Eestis, kus demokraatlik majandusprogramm väljendas kõige otsesemalt just arvukate, alles n. ö. e b a k ü p s e t e väikeste ja keskmiste peremeeste ja rentnike huvisid, keda feodaalkorra igandid kõige rohkem rõhusid. Demokraatliku majandusliku mõtte esindajad toetusid oma võitluses talurahva hulkadele ja püüdsid rahvahulkade poliitilist aktiivsust ja teadlikkust pidevalt kasvatada ning innustada. Võitluse taktika osas võib neid iseloomustada V. I. Lenini sõnadega: «... demokraat usub hulkade liikumisse, selle jõusse, selle õigsusse, seda liikumist põrmugi kartmata.» [375]

Talurahvalik demokraatia Eestis 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel väljendas koha peal oma aja kõige pahempoolsemat majanduslikku ideoloogiat. Sellest leerist esile tõstetud majandusprogramm vastas maa tootlike jõudude arengu vajadustele ja oli progressiivne. Selle feodaalkorra igandite ja mõisnike vastase programmiga võisid kaasa minna kõik talurahvakihid, seda võis toetada ka maaproletariaat.

---

käsitlemist. Balti-saksa aadlikud mõistsid muidugi, et Iirimaa sündmuste varjul räägiti Baltimaade oludest. Eesti ajakirjanduses toodud argumentide ümberlükkamiseks pidas aadel vajalikuks välja anda spetsiaalne töö «Livland und Irland» (Leipzig, 1883), milles püüti lugejat veenda, et Liivimaa ja Iirimaa olusid ei tohtivat samastada, Liivimaa talupoja elu olevat võrratult parem iiri talupoja omast.

[374] V. I. L e n i n, Teosed, 17. kd., lk. 514.

[375] V. I. L e n i n, Teosed, 18. kd., lk. 254.

16. Majandusliku mõtte kajastusi sotsiaalmajanduslikus võitluses Eestis 70-ndail ja 80-ndail aastail

Eesti põllumeeste seltsid ja nende tegevus (lk. 238).
Valitsusele esitatud palve- ja märgukirjad 80-ndate aastate algul (lk. 251).

Kui eelkirjeldatud majanduslikud tõekspidamised 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastateni kasvasid välja eesti ühiskonna eri kihtide nõuetest, siis kord sõnastatud majanduslikud vaated avaldasid omalt poolt küllalt suurt mõju toimuvale majanduspoliitilisele võitlusele, olid sageli otse programmiliseks tegevusjuhendiks talurahvale. Seepärast omandaski talurahva võitlus nüüd hoopis organiseerituma ja eesmärgikindlama iseloomu, kui see oli olnud eelneval feodaalsel perioodil. Selle võitluse jälgimine aitab hinnata eelkäsitletud majandusliku mõtte eri suundi.

Majandusliku mõtte eri suundade esindajad olid pidevalt omavahelises teravas vaidluses pea kõigis majandusellu puutuvates küsimustes, mis tol ajal päevakorrale kerkisid. Vastuolud ei piirdunud muidugi ainult sulesõjaga ajakirjanduses, vaid kandusid poliitilisse tegevusse, sest oma seisukohti püüdsid mõlemad pooled ellu rakendada.

Kuna nii Jannseni kui Jakobsoni pooldajaid tegutses samades organisatsioonides — põllumeeste seltsides, siis majanduspoliitiline võitlus kajastus väga ilmekalt seltside tegevuses. Ka aastatel 1881—1882 asetleidnud palve- ja märgukirjade aktsioonides eraldusid mõlemad voolud teravalt.

Eesti põllumeeste seltsid olid põhiliselt talunike organisatsioonideks. Nende liikmeskonda kuulus nii väljakujunenud maakodanlust kui ka keskmisi ja kehvemaid peremehi ning rentnikke. Kui talurahva demokraatlik juht C. R. Jakobson eemale tõrjuti niisuguste ülemaaliste kultuurilis-poliitiliste ürituste vahetust juhtimisest nagu Eesti Kirjameeste Selts ja Eesti Aleksandrikooli peakomitee, siis püüdis ta oma poliitilises võitluses ära kasutada põllumeeste seltside organisatsiooni. See oli edukalt võimalik 70-ndail aastail, millal kodanlik demokraatia toetus talurahva keskmistele kihtidele, kelle peamiseks huviks oli alles võitlus mõisnike ja feodaalkorra igandite vastu. Kodanlikel demokraatidel tekkisid aga lahkhelid seltsi liikmeskonnas esindatud jõukama maakodanlusega, kelle vastuolud mõisnikega olid nõrgemad ja kes taotles viimastega pigemini kokkulepet, et suunata ühise võitluse teravik aktiviseeruva maaproletariaadi vastu.

Põllumeeste seltside asutamise mõte pärineb Tori valla peremehelt Jaan Tammannilt, kes koostas 1868. aastal asutada kavatsetud seltsi esialgse põhikirja, mille ta saatis J. V. Jannsenile. Jannsen otsis seltsi asutamise küsimuses koostööd saksa mõisnike Liivimaa Keiserliku Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsiga. Kuna vahekorrad Jannseni ja demokraatliku leeri vahel olid 60-ndate aastate lõpul juba teravad, siis tahtis Jannsen asutada põllu-

meeste seltsi sellisel kujul, et radikaalsete ja demokraatlike vaadetega inimesed seltsi ei pääseks. Jannsen soovitas «ebatervete» kõrvalekaldumiste ärahoidmiseks põllumeeste selts asutada mõisnike Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi filiaalina, koostades põhikirjad nii, et oleks tagatud nende töötamine soovitud suunas. Selleks tahtis ta piiritleda seltsis arutletavaid küsimusi, võtta liikmeks kõiki soovijaid, rahvusest ja seisusest hoolimata, s. t. võimaldada liikmeksastumine mõisnikele ja nende pääs juhtivatele kohtadele seltsis. Igale koosolekule soovitas Jannsen kutsuda kohalikku politseiülemat. Jannsen otsis koostööd parunitega kaugeltki mitte ainult selleks, et saada seltsile ametlikku kinnitust, vaid ta tahtis sellega deklareerida uue seltsi suunda ja kavatsust käia käsikäes mõisnikega. Saksa aadel arvas aga 1868. aastal, et talurahvale pole tarvis mingit organisatsiooni. Talurahva organiseerimine oli parunitele üldse vastuvõtmatu. Jannseni ettepanekule asutada ühiselt uus selts vastati eitavalt.[376]

Seekord läks aga J. V. Jannsen aadli soovist mööda, sest esindades kujunevat eesti maakodanlust, arvestas ta selle eri taotlusi. Jannseni algatusel koostati Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi põhikiri, mis pärast mõningaid muudatusi ja parandusi riigimaade ministri poolt 1. märtsil 1870. aastal kinnitati. Eesti tolleaegsetes oludes kujunesid asjaolud selliseks, et seltsi liikmeteks astus üldse ühiskondlikke tegelasi ja kaugeltki mitte ainult põllumehi.

Kui põllumeeste seltsi asutamine mõisnike soovi vastaselt ometi teostus, siis tahtsid sakslased tõmmata seltsi oma mõju alla, sest nad ei võinud sugugi sallida sõltumatut eesti organisatsiooni. Mõisnike poolt seletati, et eesti talupoeg ei suutvat iseseisvalt põllumeeste seltsi juhtimisega toime tulla, selts tulevat ikkagi ökonoomilise sotsieteedi filiaaliks muuta ja seltsi presidendiks tulevat valida mõisnik. Jannsen asus oma esialgsete plaanide kohaselt toetama koostööd saksa aadliga, temaga ühel nõul oli rida jõukamaid taluperemehi, mõisavalitsejaid ja muid konservatiivseid tegelasi. Jakobson, Mitt ja nende pooldajad astusid teravalt välja mõisnike kavatsuse vastu võtta Eesti Põllumeeste Selts oma hoolduse alla.[377] Jakobson ütles selle kohta muu seas: «Oi, oi eesti vennad, kus oleks meie eesti nime au jäänud, kui meie sel viisil terve maailma ees ise tunnistaksime, et meie ilma saksa pääta ennast muuks ei arvaks, kui üheks uimaseks kedervarreks.»[378]

Seltsi juhatuse valimine toimus 4. juulil 1870. a. Teades, kuidas Jannsen igas asjas otsis kokkulepet mõisnikega, soovitas Jakobson valida presidendiks mõni järjekindel talurahva huvide eest võitleja talupoeg. Kuid seltsi presidendiks sai ikkagi

---

[376] L. Loone, Mõningaid lisaandmeid J. V. Jannseni kokkuleppeist saksa mõisnikega 1868. a. «Looming», 1954, nr. 11.

[377] Vt. A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Tartu, 1926, lk. 13.

[378] KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõne 4. VI 1870. a.

J. V. Jannsen, kes ajalehe toimetajana ja seltsi asutamise kõige aktiivsema tegelasena oli üldiselt tuntud. Tema abiks valiti C. R. Jakobson ja kirjatoimetajaks J. Hurt, s. t. kõik üldse mitte põllumehed.[379]

Kohe pärast juhatuse valimist jätkas Jannsen oma taotlusi viia selts mõisnike hõlma alla. Seltsi liikmete demokraatlik enamus aga ei pooldanud seda. Teravalt arvustas sakslastega ühinemise plaane C. R. Jakobson, rõhutades, et saksa põllumeeste seltsidest ei ole seni eesti talupojad mingit kasu saanud, tulevat aga veel järele vaadata, kas neist talurahvale mitte otse kahju pole olnud.[380]

Kauaaegne seltsi sekretär T. Pekk (töötas vahetult Jakobsoni ja Miti juhtimisel) kirjutas nende küsimuste kohta hiljem, et mõisnikul on «... ükspuhas, kuidas asjad seisavad: kui müüdud kohtade ostusummade või rendileantud talude rendimaks ei ole tähtajal tasutud, siis võetakse protsente; kui seda või teist maksu ülepea ei tule, siis ei küsita, missugused põhjused selle korratuse esile kutsusid: seadus on halastamata ja vallakohus asub valjusega võlgasid sisse nõudma, võlgniku vara maha müües, nagu seadus ette kirjutab.

Vastastikusest koostöötamisest suur- ja väikemaapidajate vahel ei või sellepärast juttugi olla». Kirjutades mõisnike poolt teostatud agrotehniliste teadmiste levitamisest, on Pekile tüüpiline talurahvalik küsimuse asetus ja põllumajanduse arengu preisi tee kriitika. T. Pekk kirjutas: «Meie põllumajanduslikud näitused tõid kasu ainult mõisnikule, kes neil head karja omandas, mis välismaalt toodud, nagu breitenburgi, ida-friisi ja muud tõugu. Väikemaapidaja-talupoeg võis ainult silmitsedą neid ilusaid loomi, masinaid ja muid põllutööriistu; milles nende paremus seisis, seda ta ei teadnud, ja ei olnud kedagi, kes temale nende tähtsust oleks selgitanud...»[381] Igatahes mõisnike hooldust põllumeeste seltsi üle liikmete demokraatlik enamus ei sallinud ja ühinemisest sakslaste seltsiga ei tulnud midagi välja.

J. V. Jannsen tahtis seltsi tegevust piirata, võttes seal arutusele vaid agrotehnilisi küsimusi. «Põllumeeste selts ei ole mitte poliitika selts, ei pea seda ka seaduse järele mitte olema,»[382] oli Jannseni seisukoht. Kuid rida seltsi liikmeid olid teistsugusel arvamisel ja tahtsid kujundada Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi organisatsiooniliseks baasiks, millelt lähtudes juhtida võitlust feodaalkorra igandite vastu. Et kõrvaldada demokraatliku suuna mõju seltsi juhtimises, toimis Jannsen seal ainuvalitsejana ega kutsunud seltsi juhatust üldse kokku. Sellest olukorrast kirjutas

---

[379] Vt. A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, lk. 13.

[380] Vt. KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõne konspekt «Kuidas tuleb Tartumaa eesti põllumeeste seltsil oma eestseisust valitseda?»

[381] A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, lk. 30.

[382] «Eesti Põllumees», 1870, nr. 7.

Jakobson 4. märtsil 1871. a. M. Mitile: «Ma ei tea nüüd ühtegi meie Põllumeeste seltsist, sest meie seltsi president ei ole mulle sõnakest kirjutanud. Enne minu ärasõitmist Tartust ta üht ainust korda eestseisust nõupidamiseks kokku ei kutsunud; seda ta ka vist pärast ei ole teinud, sest muidu oleks mulle ometi pidanud kirjutama. Meie seltsil ei ole praegu sel viisil ühtegi eestseisust, vaid üksainukene diktaator, kes teeb, mis tahab. Aasta lõpetusel saan ma selle üle kära tegema; ka on Jannsen viimane aasta president olnud, ehk ma astun seltsi seest välja.»[383] Samas kirjas nõudis Jakobson, et edaspidi valitagu seltsi presidendiks mõni talupoeg, nagu ta algusest peale oli soovitanud.

Nii kerkisid Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis juba selle asutamisest peale esile teravad vastuolud ja arenes pingerikas võitlus Jannseni ja Jakobsoni ning nende pooldajate vahel. See ei olnud kaugeltki mitte kahe samamõttelise rühmituse võitlus juhtiva positsiooni pärast, vaid vastuolud kasvasid välja sügavaist sisulistest lahkuminekutest, mis avaldusid erinevates seisukohavõttudes paljudes esilekerkivates küsimustes. Võitluse teravus kajastub väga ilmekalt seltsi sekretäri T. Peki kirjast C. R. Jakobsonile, millest nähtub, et oli ilmselt tehtud katset Pekki meelitada reaktsionääride leeri ja teda ka ära osta. Pekk kirjutas, et tal üksi on raske reaktsionääride vastu võidelda. «Nemad on hulgakesi ja sellepärast on minul väga igav ja vahel tuleb mulle ka kahtlus peale. Ma olen iseenese käest mitu korda küsinud: kui kaua sa jõuad nende keskel oma südant oma rahvale hoida?... ja salaussid tulevad ja sisistavad minule jälle kõrva, et nemad ühe vara hoidjad olevat ja kui ma neid teenida tahaks, siis annaks nemad minule oma hoietavast ka paljugi ja nemad saaks mind hoidma kui iseennast: mina peaks äraandjaks, iseennast teotajaks kurjategijaks saama! Ei iialgi!» [384]

Enne uue juhatuse valimist 1871. a. sügisel püüti Jannsenit kõrvaldada ja Jakobson kirjutas uuesti Mitile: «... Aga ma tahtsin Teid paluda, et kõigest väest asja nii kaugele katsuksite ajada, et Hurt presidendiks saaks. Katsuge enne nii palju kui võimalik seltsiliikmeid selle nõusse saada, et kõik ühel meelel oleksivad, sest Jannsenil saab küllalt sõpru olema, nõnda et teda raske saab olema puki pealt maha visata, kuhu ta enam sugugi ei kõlba... kõige pealt on tarvis, et Hurt presidendiks saab. Jannsen saaks pea terve seltsi elu magama uinutama, pealegi nüüd, kus suur jagu seltsiliikmeid tema vastu on.» [385] Ilmselt oli Jakobsonil sel ajal veel lootusi koostööks Hurdaga.

21. septembril 1871. aastal valitigi uueks seltsi presidendiks Jakob Hurt. 1872. aastal läks Hurt Otepääle pastoriks ja loobus seltsi presidendi kohast. Uuesti sai seltsi juhtimise enese kätte

---

[383] KM KO, C. R. Jakobson — M. Mitile 4. III 1871.
[384] KM KO, T. Pekk — C. R. Jakobsonile 6. I 1871.
[385] KM KO, C. R. Jakobson — M. Mitile 20. IX 1871.

J. V. Jannsen. Jannsen püüdis seda teha nii, et selts välja sureks või siis mõisnike eestkostmise alla langeks, sest liikmete enamus ei olnud tema meelne. Sellega ei saanud nõustuda demokraatlik liikmeskond seltsis, kellel oli südamel mõisnike hoolekande kõrvaldamine ja põllumeeste pastorliku eestkostmise väljarookimine Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist.

Alaliselt oli seltsis selle algpäevil päevakorral talude ostmise küsimus. Jannsen soovitas talupoegadel väga innukalt osta talusid mõisnike poolt dikteeritud hindadega ja ta tahtis seltsi kaudu vastu astuda talurahva võitlusele maa eest. Koosolekul 30. septembril 1870. aastal kutsus Jannsen seltsi liikmeid järgmisel koosolekul sõna võtma maade ostuküsimuses. Koosolekul puhkes terav valitseva ostu-müügi korra arvustamine. M. Mitt ja teised näitasid, et talude hinnad olid niivõrd kõrged, et selliste tingimustega maad ei saanud osta. Seega protesteerisid talurahva huvisid esindavad demokraadid talude kõrge väljaostuhinna vastu. Jannsenile see arutluste iseloom ei meeldinud ja ta ruttas läbirääkimisi lõpetama.[386]

Seltsis tõusis varsti päevakorrale võitlus feodalismi iganditega — esijoones ebavõrdsusega mõisa- ja talumaa maksustamise küsimuses. Mõisate eesõigused maksude alal olid üheks olulisemaks aadli privileegiks. Põllumeeste selts otsustas välja astuda senise maksude jaotamise viisi vastu. Kuigi mõned konservatiivsed liikmed üritusega nõus ei olnud, koostati J. Hurda presidendiks oleku ajal (1872. a.) märgukiri Liivimaa Maanõunike Kolleegiumile, milles esitati kolm nõudmist: 1) teede tegemine jaotatagu ühtlaselt talu- ja mõisamaade vahel vastavalt nende suurusele; 2) samuti jaotatagu talude ja mõisate vahel postijaamade moonamaksud; 3) mõisad võtku osa ka vallamaksude maksmisest. Eriti viimast nõudmist pidasid mõisnikud enestele otse solvavaks.

Oma vastuses 25. jaanuarist 1873. aastal lükkas Maanõunike Kolleegium esitatud nõudmised tagasi. Seltsi demokraatlikult meelestatud liikmed tahtsid teiste põllumeeste seltsidega koos uut märgukirja koostada, kuid vahepeal uuesti presidendiks saanud J. V. Jannsen ajas ürituse nurja. Ta keeldus uuele avaldusele alla kirjutamast ja seda Maanõunike Kolleegiumile esitamast.[387]

Seejuures olevat ta pilkavalt väljendunud, et «põllumeeste seltsid on mullapinnalt poliitika liivakinkude otsa karanud».[388]

Eeltoodu on näiteks sellest, et demokraadid tahtsid muuta seltsi feodaalkorra igandite vastu võitlemise organisatsiooniks. Seda püüdis takistada konservatiivne rühmitus eesotsas Jannseniga. Kuid Jannseni poliitika võis olla vastuvõetav ainult vähestele kõige jõukamatele peremeestele, mõisarentnikele või mõisa-

[386] Vt. «Eesti Põllumees», 1870, nr. 10.
[387] M. Mitt, Elu lugu, lk. 101—106.
[388] Vrd. A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, lk. 16.

valitsejaile ja selle tulemusena hakkas seltsi liikmete arv kahanema.

1874. aastal pääses seltsi juhtima demokraatlik suund. Seltsi presidendiks valiti Mart Mitt, Jakobsoni ja Köleri mõtte- ja võitluskaaslane. Mitt asus energiliselt võitlema parunite vastu, kes reaktsiooniliste liikmete toetusel püüdsid seltsis ülevõimu haarata. M. Miti tegevust jälgis tähelepanuga C. R. Jakobson, andes talle pidevalt juhtnööre ja õpetust, kuidas keerukais olukordades toimida. Nii kirjutas Jakobson Mitile: «See on tõsi: poliitika mehed meie igas sammus peame olema, aga seda ei tohi meie kusagil näidata, siis oleme riistad oma vastaliste kätte andnud, kellega nad meid surnuks teevad. Meie peame ikka nii võitlema, et meile keegi ei või ütelda, et meie ökonoomia (põllutöö) piiri seest välja läinud. Kui president peate Teie sellepärast kõik teravad sõnad teiste seisuste vastu etc. ütlemata jätma, ja ma annan Teile ka nõu Rosenpflanzeri ehk muu rebase vastu lamba kasukas õige lahke olla, ja kui ta kõnet saab pidama, seda «suure rõõmuga» seltsile teada anda ja teda väga lahkeste paluma kõnetooli peale astuda. Kui tema ehk muu sarnane aga midagi räägib, mis ei kõlba, siis on tarvis jälle peenikeselt vastu vaielda, kõik poliitika asjad kõrvale jätta ja üksi ökonoomia seisukohast näidata, kuis need asjad meie talupoegadele, kes üle kaela veel võlgade sees, ei kõlba.» [389] Nii soovitas Jakobson diplomaatilist tegutsemist, sest oli karta, et poliitiliste küsimuste avalik arutamine demokraatlikust vaatekohast võib parunite pealekaebamisel seltsi sulgemise kaasa tuua.

Mitiga oli selts saanud aktiivse võitleja balti parunite vastu ja selle tagajärjel algas uus tõus seltsi elus. Liikmete arv kasvas mitmekordseks. 1874. aastal oli seltsil 49 liiget, 1882. aastal tõusis see arv 278-le. Selts kujunes demokraatlikuks, feodaalkorra igandite ja aadli võimu vastu võitlevaks organisatsiooniks. Kulakliku Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi sekretär kodanliku võimu päevilt A. Kruusberg kirjutas laitvalt, et algaastail polevatki seltsis tehtud positiivset tööd, vaid aetud aina «poliitikat». «Tooniandjaks oli C. R. Jakobson, — kauaaegne esimees Märt Mitt oli Jakobsoni poolehoidja, suurem osa liikmeid «jakobsoni mehed». Teisemeelelisi ei sallitud. Eestseisuse valimisel kirjutasid mehed, kes ise mõnel põhjusel koosolekule ei saanud tulla: valitsegu vanad eestseisuse-liikmed tagasi, et mitte mõni «baltlane» seltsi etteotsa ei saaks. Jannseni suuna uue põlvkonna esindajat, «Oleviku» toimetajat A. Grenzsteini ei võetud seltsi liikmekski. Esimesele esimehele Jannsenile avaldati hiljem paar korda avalikult vaenu. Seltsi liige, kes armastas valitsevale toonile vastu rääkida, heideti seltsist välja.» [390] See iseloomustus on faktilisest küljest õige ja

[389] KM KO, C. R. Jakobson — M. Mitile 26. III 1875.

[390] Vt. A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, lk. 16—19.

osutab demokraatliku suuna resoluutsele võitlusele kokkuleplaste vastu.

Põhiliselt samasugune olukord kujunes 70-ndail aastail ka teistes eesti põllumeeste seltsides, eriti Viljandis ja Pärnus, milledega Tartu seltsi side pidevalt tihenes.

Pärnus oli põllumeeste selts asutatud veidi hiljem kui Tartus ja sealgi olid esialgu seltsi eesotsas kas jõuka maakodanluse esindajad nagu J. Tammann või klerikaalid J. Egloni näol. Selts tahtis arendada vagatsevat hoolekannet talurahva, eriti sulaste üle. Näiteks pidas J. Eglon, seltsi president, 8. veebruaril 1871. aastal ettekande «raisus» olevast «meie aegsest noore rahva elust». Noored inimesed olevat kristlikule elule pahanduseks ja häbiks. Egloni õhutusel võttis selts vastu otse palvevennaliku otsuse: «Et iga peremees ja leivavanem, kui ta kedagi, olgu sulast ehk tüdrukut, oma teenistusse võtab, seda kohe kauba tegemise juures peab maha tegema, et keegi tema teenijatest ja leivalastest, ilma tema loata ja teadmata ei tohi kusagile välja minna ega öösiti ümber hulkuda; teeb keegi selle tingimise vastu ja läheb ilma loata välja, on sest mõne korra manitsemise järele tema teenistusest ja leivast lahti.» Isegi vallavalitsustele taheti teha ülesandeks, et need öösiti «ümberjooksvaid» noori karistama hakkaksid![391]

Seltsi liikmetele, kes selliste otsuste asemel tahtsid valitseva ülekohtu ja mõisnike survevõimu vastu protesti avaldada, soovitas Eglon mõõdukust.[392]

Pärnu Põllumeeste Seltsi tegevuspiiridesse jõudis pärast Kurgja talu omandamist C. R. Jakobson. Varsti sai ta seal seltsi presidendiks ning koondas enese ümber radikaalseid ja antifeodaalselt meelestatud liikmeid. Jakobson tõrjus seltsist välja passiivse ootamise ja vagatsemise meeleolud, paljastades ja naeruvääristades teravalt feodaal-kirikliku ideoloogia avaldusi. Kui 1874. aastal J. Eglon seltsis virises, et «peksu trahvi veel hädasti tarvis ja ei võida meie aegset rahvast muidu mitte parandada» ning soovitas «vitsa hirmu» veel seal tarvitada, kus poisid õhtuti ümber hulguvad, sai ta otse hävitava vastuse Jakobsonilt. Sügava meelepahaga räägib Jakobson «roppuse aja sees kasvanud ja ise tuimaks läinud» meestest, kes oma «kase oksadega» kõik noored mehed öösiti tahaksivad kodu istuma panna, noorte tütarlastest kõik ilmalikud mõtted ja laulud välja ajada ja nende asemele ei tea missugused «pühad» salmid «suhu pista, kes oma «kase oksade» abiga ka pühapäeva paneksid pühitsema ja rahvast kiikede pealt ja Jaani tulede juurest karjade kaupa kiriku ja palvemajadesse ajaksivad. Need vaesed kase-oksa mehed ei tea sugugi, kui väga nad ise inimeste soo häbiks ja teotuseks maailmas on,

---

[391] Vt. KM KO, koopiad 52, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 8. II 1871.

[392] Sealsamas, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 22. XI 71.

kui väga nad inimeste sugu veiste soo alla heidavad, sest haritud rahvaste seas ei peksta elajaid ka enam mitte . . .» [393]. Jakobsoni hoogsa sõnavõtu tulemusena oli nüüd juba terve selts «ilma Eglonita selle poolt, et vitsahirm inimesed veel halvemaks teha, kui nad enne olla, ja tunnistas ka terve selts, et see vale ja vääriti olla, öö ajal ümberhulkujaid poisse vitsadega parandada tahta, vaid seda võida üksi seeläbi sündida, et noortele inimestele teised teed lahti tehakse . . .» [394]

Jakobson tõi hoopis uue tooni seltsi ning kasutas seda baasina poliitilise selgitus- ja agitatsioonitöö tegemiseks. Tą pidas rohkesti hästi läbimõeldud ja rahvast võitlusse innustavaid kõnesid. Ta rääkis kaasakiskuvalt eesti ajaloost ja ütles, et inimese «suu jääb vait, tema süda tuksub krambis kokku, kui ta üht rahvast näeb, keda väevalla teel orja-põlve sisse maha rusuti ja kelle kaela peal rusuja jalg seal orja-põlve tolmus ilma armuta edasi tallab, ilma et oma ohvrile otsa teeks ehk teda lahti laseks. Vaadake, see on see kõige kurvem pilt, mis maa peal võib olla! . . . Ja vaata, Eesti rahvas, see on just sinu pilt, nagu sa teda pooltuhat aastaid otsa maailmale oled avaldanud, ehk küll veel vähe neid sinu enese seas on, kes tema hirmsat suurust ära jõuaks tunda ehk ära mõista . . .» [395] Ning järeldus siit on: eesti rahvas peab ise võitlema, et pimeduse võimus ja sakslaste võim meie maalt kaoks, et rahvas jälle täielik peremees oleks oma maal, samade õigustega kui teised rahvad ja seisused.

Oluline on märkida, et Jakobsoni vahetud pöördumised talurahva poole, eriti tema lühisõnavõtud seltsis (nähtavasti koosolekute avamisel) olid radikaalsemad kui kirjutised legaalses «Sakalas». Seltsis esitas ta korduvalt ässitavaid, otseselt mõisnikevastasele võitlusele õhutavaid üleskutseid. [396]

Muidugi oli ka Pärnu seltsis keskseks põllumajanduslike küsimuste käsitlemine. Jakobson ja teised seltsi liikmed pidasid seal arvukaid kõnesid agrotehnika küsimustes, arendades niiviisi ulatuslikku põllumajanduslikku propagandat. [397] Jakobson rääkis põllumeestele Justus Liebigist, kes «nimelt see mees olnud, kes need looduse seadused üles on leidnud, kelle põhja peal põllumees tuhanded aastad sedasama põldu võib harida, ilma et põld teda nälja sisse jätaks». «Teaduse põhja peale» rajatud põllumajandusega tutvumiseks saadeti esindajaid Soome, eriti sealse karjakasvatuse ja piimamajandusega tutvuma. Jakobson ise kavatses oma talus sisse seada Soome-eeskujulist piimaasjanduse kooli.

---

[393] KM KO, C. R. Jakobsoni kõne konspekt «Eesti põllumees ja kust temale abi tuleb».

[394] KM KO, koopiad 52, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 10. VIII 1874.

[395] KM KO, Kurgja fond, C. R. Jakobsoni kõne konspekt: «Kuidas Eestirahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab», l. 4—5.

[396] Vt. sealsamas, C. R. Jakobsoni kõnede konspektid.

[397] Vt. KM KO, koopiad 52, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokollid.

Kollektiivselt sõideti välja paremaid majapidamisi vaatama, osteti ühiselt masinaid ja põllutööriistu ning demonstreeriti tööd nendega jne., jne. Toimus ühiseid seemneoste seltsi liikmetele.[398]

Pärnu seltsiga samalaadset tegevust arendati Viljandis, kus põllumeeste seltsi presidendiks oli samuti C. R. Jakobson.

Väga oluliseks lõiguks kujunes seltside tegevuses põllumajanduslike näituste korraldamine. Näitustel oli suur tähtsus põllumajandusalaste teadmiste propaganda seisukohalt, kuid näitused olid kahtlemata ka eesti talupoja kasvava majanduspoliitilise mõjuvõimu ja organiseerimisoskuse demonstratsiooniks. Nendega rõhutati, et talupoeglik väikeomand suudab iseseisvalt püsida ka ilma junkurliku hoolduseta. Eriti C. R. Jakobson püüdis näitusi eeskujulikult organiseerides otse demonstreerida, et eesti talupoeg suudab selliseid üritusi läbi viia asjatundlikumalt ja paremini kui saksa mõisnikud.[399]

Põllumeeste seltside tegevus agrotehnika arendamise alal XIX sajandi 70-ndatel aastatel ja 80-ndate aastate algul oli progressiivne, see aitas oluliselt kaasa feodaalse, rutiinse tehnika ületamiseks talumajanduses.

Majandusprobleemide kõrval võtsid seltsid seisukoha mitmesugustes poliitilistes küsimustes. Nii otsustas Pärnu selts 1876. aastal saata laulupeo komiteele kirja, milles protesteeriti laulupeo komitee otsuse vastu «mitte kõiki Eesti paremaid laulusid pidulaulude sekka ülesvõtta» ja pidulaulude raamatut täita peaaegu ainult saksa rahva lauludega. «Sellepärast on Pärnu Eesti Põllumeeste Selts omal tänasel aastapidul, kellest ligi 200 liiget ja palju võõraid osa võttis, maha teinud, et kui pidukomitee poolt mitte Eesti rahva soovimisi tema oma laulude kohta ei täideta, siis Pärnu Eesti põllumeeste seltsi lauljad mitte tuleva-aastasest laulupidust osa ei saa võtma.»[400] Seega esitati päris vormiline boikoti ähvardus küsimuses, mis sugugi ei peaks puutuma põllumeeste seltsi.

1880. a. kanti Pärnus protokolli protest «teotuse ja laimduse» vastu, mis saksa ajalehtedes eesti talurahva peale tõstetud. «Selts tunnistas, et niisugune r a h v a ä s s i t a m i s e töö ja E e s t i r a h v a t e o t a m i n e täitsa kõlvatu ja hukkamõistmise väärt olla.»[401] Samas tõsteti järjekordselt küsimus teetegemise kohustusest ja kõrgetest maamüügi hindadest, mille alandamise eest taheti võidelda.

Kui mõisnike ja feodaalkorra igandite vastu suunatud võitlus ja püüdlused parandada agrotehnikat olid igati progressiivsed, siis

---

[398] Vt. KM KO, koopiad 52, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokollid.
[399] Vt. sealsamas, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 19. XII 1876; vt. ka C. R. Jakobsoni kirjavahetust J. Köleriga 1877. a.
[400] Sealsamas, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 19. XII 1876.
[401] Sealsamas, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 3. II 1880.

sulaste ja peremeeste vahekorra küsimustes lähtusid seltsid peremeeste huvidest. On muidugi selge, et niipea kui väikeomanikud hakkasid seisukohta võtma töö ja kapitali vahelistes küsimustes, asusid nad reaktsioonilisele peremehe positsiooni kaitsvale seisukohale. Tartu seltsis rääkis 1876. aastal M. Mitt, et sulaste palgad on nii kõrged, et neid vaevalt jõutakse maksta, pealegi polevat sulaseid kuskilt saada. Mitt soovitas sulaste rändamise ärahoidmiseks neile palgana maad anda. Seega oleks pidurdatud sulaste võimalused enesele paremaid töötingimusi nõutada ja kohta vahetada. Tehti aga ka ettepanekuid, millede kohaselt sulane peaks igal aastal tooma vallavalitsuselt tunnistuse, et ta ennast tööle on kaubelnud, ja soovitati sulase pass anda mitte tema enese, vaid peremehe kätte. Pärnu seltsi liikmete-peremeeste hulgas näeme samasuguseid seisukohti (vt. eespool lk. 218).

Asutamisest peale olid põllumeeste seltsid omavahelistes sidemetes. Kui 70-ndate aastate keskel seltside juhtimine läks kindlalt demokraatide kätte, tekkis vajadus tihedamaks koostööks. Pärnu seltsi algatusel kutsuti 25. mail 1876. aastal Viljandisse kokku põllumeeste seltside saadikute koosolek, millest võtsid osa Tartu, Pärnu, Viljandi ja Võru põllumeeste seltside esindajad.

Kokkutulekul arutati läbi esmajoones seltside töö organisatsioonilised vormid. Edasi rõhutati vajadust hoolitseda selle eest, et seltside tegevus kujuneks võimalikult massiliseks, ja kaalutleti, kuidas oleks kõige parem oma üritusi populariseerida. Lepiti kokku kõikide seltside tegevuse koordineerimise üle. Nimelt otsustati: «Kõik Eesti põllumeeste seltsid valivad ühe seltsi oma eesseltsiks ehk eeskohaks, ja nimelt järelseisva punktide pärast:

a) Eeskoht tellib kõik seemned ja põlluriistad, sest mida suurem tellimine on, seda odavamalt võib neid saada.

b) Palub riigi valitsuse poolt üksiku seltsidele abi.

d) Asjad, mis terve Eesti põllumeeste seisuse ja tallituste kohta puutuvad, lähevad enne otsuse tegemist eeskoha kätte, kust nad kõikidele seltsidele läbirääkida saadetakse, ning pärast katsub eeskoht neid otsusi ühendada.

e) Eeskoht annab teed ette, kuidas statistiku teadusi ühe plaani järele kogutakse, n. n. e.

f) Eeskohaks sai ühest suust Pärnu Eesti põllumeeste selts valitsetud ja nimelt kolme aasta peale.» [402]

Demokraatide juhtimisel töötanud seltside tegevus häiris muidugi nii mõisnikke kui ka kodanluse tegelasi. 1877. aastal tegid kokkuleplased katse saada Tartu Põllumeeste Selts oma mõju alla. Seda taheti saavutada ajalehe «Eesti Põllumees» kaudu,

[402] KM KO, koopiad 52, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokoll 25. V 1876.

mida Jannsen pakkus seltsile. Lehte olid mõisnikud seni majanduslikult toetanud, mis kahtlemata avaldas mõju selle suunale. Nüüd, kus leht pidi põllumeeste seltsi kätte minema, tahtsid mõisnikud, et see säilitaks mõisnikesõbraliku suuna, ja nad olid nõus ka edaspidi ajalehele toetust maksma. Seltsiga sõlmida kavatsetud kinkelepingusse võttis Jannsen punkti, mille järgi lehes ei võinud kirjutada muust kui põllutööst ja põllutööriistade parandamisest. Sellisele lepingule ei kirjutanud M. Mitt alla. Kokkuleplased püüdsid koosolekul 7. märtsil 1877. a. sundida seltsi Jannseni tingimustel ajalehte vastu võtma, kuid demokraatliku suuna vastupanu tõttu ei õnnestunud see. Et reaktsionääride püüdlused üldse enamasti nurjusid, siis järgmistel aastatel lahkusid Tartu Põllumeeste Seltsist konservatiivsed liikmed, mõni neist heideti seltsist välja. Selts oli nüüdsest peale kindlalt «jakobsonlaste» käes.

Oluliseks eesti põllumeeste seltside ühiseks ürituseks sai osavõtt Balti kubermangude põllumajanduslikust kongressist Riias 1881. aastal, millest balti parunite kõrval võttis osa 5 eesti põllumeeste seltside saadikut, eesotsas C. R. Jakobsoni ja Mart Mitiga. Valitsuse esindajatena viibis kohal 3 ametnikku põllumajanduse ministeeriumist. Eesti põllumeeste seltside saadikud otsustasid kasutada kongressi tribüünina, et vene ametnike juuresolekul süüdistada balti paruneid ebaseadusliku teoorjuse pealesurumises talupoegadele ja nõuda teoorjuse likvideerimist. Selle seisukoha formuleeris selgesti C. R. Jakobson, öeldes pärast kongressi esimese istungi lõppu oma kaaslastele: «Saksu on siin ülemäära õige palju. Meie ei saa siin iialgi häälte enamuse võitu, seda enam peame nüüd mehiselt näitama, mil viisil mõisnikud siin väikesi põllumehi otse piinlikult oma teoorjustega kinni peavad, et need sammu paranemise poole edasi ei saa, kuna riigivalitsus juba teoorjuse 1868. sootumaks ära keelanud on.» [403] Kongressi töö toimus kolmes alakomisjonis, milledest esimene arutas küsimust, miks talumaade viljakus pidevalt väheneb ja kuidas saake võiks suurendada. Alguses püüdsid mõisnikud koguni eitada talumaade viljakuse langust, kuid eesti põllumeeste seltside saadikud näitasid veenvate faktidega, et rasked rendid ja kõrged ostuhinnad on sundinud talupoegi linadega oma põlde välja kurnama. Põllumajanduslike teadmiste süvendamiseks tegid nad ettepaneku seada ametisse agronoome, keda vajaduse korral iga talunik võiks kutsuda endale tasuta nõu andma. Mõisnike vastuettepaneku kohaselt tulnuks aga talumaade viljakuse tõstmiseks enam asutada selliseid põllumeeste seltse, kus mõisnikud ja talupojad koos töötaksid. «Kõige suuremat abi saada aga väiksed põllumehed suurte põllumeeste heast eeskujust, ja sellepärast olla nimelt suuri põllumehi nii palju kui võimalik tarvis eden-

[403] M. Mitt, Elu lugu, lk. 133.

dada,»[404] kirjutas «Sakala» irooniliselt. Selle kongressil vastuvõetud ettepanekuga taotleti muidugi mõisnike mõju suurendamist talumajapidamiste üle, mida püüti ebaõnnestunult «talurahvale heategemise» sildiga maskeerida.

Enne kongressi lõppu esitasid eesti seltside saadikud kohalviibivale Liivimaa kubernerile kirjaliku ettepaneku — likvideerida Liivimaal talupoegadele peale surutud seadusevastane teoorjus. See mõjus kongressile kui torge herilasepessa ja esimeses ägeduses ruttasid parunid teoorjuse olemasolu Liivimaal kategooriliselt eitama. Kui aga C. R. Jakobson ja M. Mitt esitasid asitõenditena 30—40, enamikus kohalike kohtute poolt kinnitatud teoorjuse lepingut, siis hakkasid kimbatusse sattunud parunid seletama, et esitatud küsimus ei kuuluvat sugugi põllutöökongressi kompetentsi, vaid tulevat anda kohalikele kohtutele lahendada.[405] Kuigi Jakobson ja Mitt selgitasid veenvalt, et kohalikest kohtutest pole eesti talupojal mingit abi loota, sest esitatud ebaseaduslikud teoorjuselepingud on parunite võimu all olevates kohtutes kinnitatud, keeldus kongress ometi seda küsimust arutamast. Samal ajal püüdsid mõisnikud eesti talupoegade saadikuid hirmutada, et neid oma avaldust tagasi võtma mõjutada. Teoorjuse küsimuse päevakorda tõstmist tuleb hinnata kui eesti talupoegade saadikute saavutust ja ühineda C. R. Jakobsoni seisukohaga: «Eesti saadikute otstarbe oli aga täidetud, sest nemad olivad üht laialist seaduse vastalist olekut avalikuks teinud, mille kaotamisest meie põllutööle suur kasu välja pidi siginema.»[406] Kuberner Uexküll reageeris esitisele sellega, et ta palus eesti põllumeeste seltside saadikuid talle teatada teoorjuse esinemise faktidest. See samm innustas eesti põllumeeste seltse teoorjuse kohta andmeid koguma, et neid dokumentaalsete tõenditena seadusevastasest olukorrast ametivõimudele esitada. See andmete kogumise aktsioon, mida aktiivselt toetas «Sakala», saavutas 1881. aastal laialdase ulatuse ja omandas ülemaalise mõisnikevastase demonstratsiooni iseloomu, aidates seega talurahvahulki mobiliseerida võitlusele feodaalsete igandite vastu.

Kuivõrd valusalt olid eesti põllumeeste seltside saadikud Riia konverentsil riivanud balti parunite huve ja eneseteadvust, nähtub selgesti sellest tagakiusamisekampaaniast, mis toimus pärast konverentsi ja oli suunatud eesti põllumeeste seltside ja eeskätt nende juhtide — C. R. Jakobsoni ja M. Miti vastu. Erilist aktiivsust ilmutas seejuures Liivimaa rüütelkond. Maanõunikkude Kolleegium esitas valitsusvõimudele kaebusi, et temani olevat ulatunud teateid, et eesti seltsides tehtavat lubamatut poliitilist kihutustööd ja astutavat põhikirja piiridest üle. Nähtavasti esitati nende kaebuste alusel 1881. aastal Tartu Põllumeeste

---

[404] «Sakala», 1881, nr. 9.
[405] Vt. M. Mitt, Elu lugu, lk. 134.
[406] «Sakala», 1881, nr. 16.

Seltsile politseist provokatsiooniline küsimus: «Kas on õige, et Seltsis on selle üle nõu peetud, kuidas seltsiliikmeid heinapuuduse eest kaitsta, ja et Seltsi otsus olnud: hein on kõikide oma; võta, kust aga saad?» [407]

Eesti rahvusliku liikumise kõige aktiivsematele vastastele H. v. Samsonile ja N. v. Essenile tehti rüütelkonna poolt ülesandeks koguda eesti põllumeeste seltside kohta kompromiteerivat materjali. Spionaažiks anti ka vajalik krediit. Mõisnikud pidid aga varsti konstateerima, et Tartu Põllumeeste Seltsist on saksasõbralikud liikmed eesotsas J. V. Jannseniga lahkunud ning seepärast ei õnnestunud neil eesti seltsi sisetegevuse kohta konkreetseid andmeid saada. Valitsuse ees süüdistati seltsi tegelasi siiski sotsiaaldemokratismis, samuti püüti neid näidata kurjategijatena, kes süütavad mõisahooneid, jne. Mõisnikud saavutasidki selle, et edaspidi Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekutest tuli kohalikule politseile ette teatada. [408]

Laimu- ja vaenukampaaniad suunati ka üksikute isikute vastu. Kuna tol ajal, seoses Aleksander II tapmisega, oli teravalt päevakorral narodnikute-terroristide küsimus, siis ruttasid mõisnikud olukorda kasutama selleks, et tsaarivalitsuse silmis eesti rahvusliku liikumise kodanlik-demokraatliku suuna juhte kompromiteerida, kujutades neid terroristide-revolutsionääridena. Mõisnike poolt sihilikult teostatud süütamisi (põletati kõrgelt kindlustatud vanu mõisahooneid) püüti provokatsiooniliselt Jakobsoni ja Miti nimedega siduda.

Eesti põllumeeste seltside tegevuses 70-ndatel aastatel ja 80-ndate aastate algul kajastus niisiis konservatiivse ja progressiivse majandusliku mõtte pooldajate vaheline võitlus. Balti aadliga kompromissi taotleva maakodanluse esindajad (J. V. Jannsen ja ta pooldajad) tahtsid muuta seltse ainult agrotehnilise propaganda keskusteks ja majanduspoliitilistes küsimustes arendada koostööd saksa mõisnikega. See suund ei vastanud võlgades olevate ostutalude omanike ja rentnike huvidele, kellede hulgast oli liikmeskonna enamik. Nendele toetudes said eranditult talumajanduse vajadusist lähtuvad demokraadid varsti põllumeeste seltsid oma mõju alla. [409] Nad tegelesid seltsides süstemaatiliselt ja ulatuslikult agrotehnika parandamisega taludes, kuid selle kõrval kujunesid põllumeeste seltsid demokraatide juhtimisel organiseeritud võitluse baasiks saksa mõisnike privileegide ja feodaalkorra igandite vastu. C. R. Jakobsonil õnnestus sellises olukorras

---

[407] A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt, lk. 18.

[408] H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 210.

[409] Muidugi, kodanlike demokraatide poliitilises võitluses ei olnud tegevus põllumeeste seltsides mitte peamine — siia koondus ju ainult piiratud hulk talurahvast. Talurahva laiu hulki koondas mõisnike- ja feodaalkorra igandite vastasele võitlusele domineerivalt ajaleht «Sakala».

põllumeeste seltsides läbi suruda ka seisukohti, mis alati ei vastanud kulakliku maakodanluse kitsastele klassihuvidele.

Proletaarsete ja poolproletaarsete kihtide teravama eraldumise ning aktiviseeruva klassivõitluse olukorras 80-ndail aastail läksid kodanliku demokraatia kandjad — talurahva keskmised kihid kui omanikud ja sageli ekspluataatorid — maakodanluse sõiduvette. Põllumeeste seltside juhtimise oma kätte haaranud hallparuneid ei tõkestanud keegi enam mõisnikega koostööd arendamast.

*

XIX sajandi 60-ndail ja 70-ndail aastail oli Eesti sotsiaal-majanduslikus olukorras toimunud suuri muutusi, millest oli loodetud kogu eesti talurahva majandusliku olukorra tunduvat parandamist. Kuid 80-ndate aastate algul saabusid raskused põllumajanduses avalduma hakanud kriisi tõttu, mis oli tingitud juba kapitalistliku ühiskonna vastuoludest. Põllumajandussaaduste, eriti lina hindade langus viis võlgadega koormatud talud pankrotti. Rentnikel aga oli kõrgete müügihindade tõttu nüüd vaevalt võimalik talude ostmisele mõelda, seda enam, et mõisnikud tõstsid renti, püüdes eriti suurendada varjatud kujul püsivat teorenti.

Lisaks vastuoludele mõisnike ja talupidajate vahel kerkis 80-ndatel aastatel järjest teravamalt päevakorrale töö ja kapitali vahekorra küsimus. Vabadike, talu- ja mõisasulaste, üldse maaproletariaadi olukord oli haletsemisväärne, sest kasvavaid majanduslikke raskusi püüti lahendada ekspluateeritavate arvel.

Algav kriis kutsus esile talurahva suure enamuse rahulolematuse, kusjuures eri kihtide taotlused võitluses oma olukorra parandamise eest olid erinevad. Et jõukamad eesti maakodanluse kihid 80-ndate aastate algul veel ei tundnud väga teravaid raskusi, siis jätkas ka «Eesti Postimees» neil aastail valitseva olukorraga rahulolu propageerimist, vahete-vahel üksikuid kriisinähtusi konstateerides. Demokraadid paljastasid valitsevat viletsust ja lootsid, et üldine olukorra kergenemine võiks saabuda feodaalkorra igandite ja mõisnike võimu ning eesõiguste kaotamisega. Võitlustaktikana kasutati valitseva olukorra arvustamist ajakirjanduses ja endiselt valitsusvõimudele massiliste palvekirjade esitamist, millede kaudu loodeti võimusid reformidele sundida.

Aastatel 1881—1883 valitsusele esitatud palvekirjad väljendasid talurahva eri kihtide nõudmisi, mida oli trükisõnas ja suuliselt populariseeritud.

1881. aasta suvel organiseeriti eesti seltside saadikute 17-liikmeline delegatsioon tsaari juurde, kus esitati J. Köleri, C. R. Jakobsoni, M. Veske ning M. Miti algatusel koostatud 9-punktiline märgukiri.[410] See märgukiri sisaldas põhiliselt

[410] Vt. H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Tartu, 1929, lk. 281 jj.

«Sakalas» propageeritud seisukohti. «Eesti Postimehe» ümber koondunud ringkonnad vaidlesid märgukirjas esitatud nõuetele vastu.

Majanduslikest nõuetest käsitles märgukirja esimene punkt talukohtade päriseks ostmist. Selles nõuti, et talude müümine kindlaksmääratud hindade alusel mõisnikule kohustuslikuks tehtaks.

Protest aadli maaga seotud feodaalsete eesõiguste, eriti seadusevastase teorendi vastu väljendus nõudmises revideerida ostu-müügi- ja rendilepinguid valitsuse poolt ning likvideerida neis esinevad feodaalkorra igandid. «Maa kaubakontrahid mõisniku ja talupoja vahel ei tehta mitte igal korral seaduse järele. Mõne talukoha peale kirjutatakse mõisamaa maksud kohuseks, ehk mõisnik jätab enesele veel mõned omaduse õigused järele, nõnda et siis ühel kohal kaks omanikku on. Mõne koha pääle pannakse veel niisugused tööd pääle, et otsekohe teoorjust seatakse.

Sellep.(ärast) peaksivad kõik talumaa kontraktid Riigivalitsuse poolest läbi saama vaadatud ja kus tarvis õiendatud.» [411]

Seega nõuti märgukirjas maaomandi suhtes mõisnike tegevusvabaduse piiramist, nõuti madalaid ja mõisnikele kohustuslikke maa hindu ning ostu-müügilepingute puhastamist feodaalsetest iganditest — protesteeriti tähendab feodaalse väljaostu vastu.

Märgukirja kolmandas punktis esitati järjekordselt nõudmine likvideerida mõisamaade maksueesõigused ja jaotada riiklikud ning ühiskondlikud koormised mõisa- ja talumaa vahel vastavalt maa suurusele ja väärtusele: «Kroonu ja maa maksude ja tegude ühteviisi jautamisest niihästi mõisa kui talumaa pääle.

Tänini langeb suurem hulk kroonu ja maa maksusi ja tegusi talumaade, s. o. väikeste põllumeeste pääle, ja suuremad jõukamad põllumehed — mõisnikud, on neist priid. Näituseks on teede sillutamine täieste talumaade pääle pandud, ning igamees, kes põlluharimisest midagi teab, võib arvata, mis suurt kahju kalli tööhinna poolest ja ajaviitusega väike põllumees selle läbi peab kandma.

Sellep.(ärast) oleks õige, kui see kahjulik mõisamaade eesõigus saaks kaotatud ja nii mõisa kui talumaade suuruse ja hinna järele üks ühetasane aru nende nimetatud maksude ja tegude pärast tehtud.» [412]

Edasi nõuti, et ka Balti kubermangudes kehtestataks semstvokorraldus ja Sise-Venemaal kehtiv kohtusüsteem. Need nõuded tähendasid sisuliselt Balti erikorra kaotamise taotlust. Nii olid märgukirjas esitatud poliitilised nõudmised suunatud balti-saksa aadli privilegeeritud seisundi murdmisele.

Märgukiri kajastas endas talurahva võitlust mõisnike privi-

---

[411] H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk. 282.
[412] Sealsamas.

legeeritud maaomandi ja feodaalsete igandite vastu. Selles esitatud nõudmised vastasid esmajoones raskes olukorras olevate talunike (rentnikud, võlgadega koormatud väikeomanikud) soovidele, aga väljendasid üldse ka kogu talurahva ajaloolise arengu vajadusi (Balti erikorra kaotamine, mõisnike privilegeeritud seisundi ja feodaalkorra igandite kaotamine). Kuigi neis nõudmistes ei olnud midagi, mis oleks suunatud otseselt maaproletariaadi vastu, siis talurahva maata hulkade eritaotlusi 1881. aasta märgukiri ei väljendanud. Tsaarile esitatud märgukirjas ei olnud võimalik ikkagi välja öelda talurahva ideoloogide kõige radikaalsemaid nõudmisi, näiteks mõisamaade tasuta üleandmise nõuet talurahvale. Seda oli veendunult taotlenud J. Köler, kes ei loobunud oma nõudmisest ka mingil määral, kuigi ta toetas 1881. a. märgukirja. Ka C. R. Jakobsoni vahetud pöördumised rahva poole on mõnes osas radikaalsemad kui 1881. a. märgukiri. Märgukirja autorid lootsid selle kaudu nähtavasti ainult saavutada oma miinimumnõudmiste rahuldamist keskvalitsuse poolt.

1882. aasta algul määrati tsaari poolt Liivi- ja Kuramaale senaatori revisjon. See revisjon võeti talurahva hulgas vastu suurte lootustega ja selles nähti peatse feodaalseist igandeist ja parunite privileegidest vabanemise tähist. Sellist arvamust aitasid veelgi süvendada ajalehed, mis õhutasid rahvast senaator Manasseinile palvekirju esitama. Tolleaegsed tegelased arvasid, et Manasseini revisjon oli vastuseks 1881. aastal siseministrile esitatud 9-punktilisele palvekirjale. Tegelikult oli Manasseini revisjon ulatuslik pettemanööver, mille abil tsarism püüdis suunata rahvahulkades levivat rahulolematust reformide ootamise viljatule teele ning tõmmata kohalikku kodanlust senisest tihedamale koostööle valitsusega.

Kuid siiski kujunes see revisjon etapiks mõisnikevastases võitluses. Märgukirjade ja kaebekirjade massiline koostamine aktiviseeris talurahva hulki, põrkas samas aga parunite ägedale vastuseisule.

Põhiliselt kordasid taluperemeeste ja rentnike poolt Manasseinile esitatud palvekirjad 1881. aasta 9-punktilise märgukirja nõudeid. Nii nõuti neis palvekirjades talukohtade kohustuslikku müümist riigi poolt määratud hindadega, nõuti rendimaksude alandamist, semstvo sisseseadmist Baltimaades, kohtukorralduse muutmist ning mõisa- ja talumaade koormiste võrdsustamist. Märgukirjades nõuti kroonu- ja kirikumõisate maa taludeks jagamist ja talurahvale müümist. Samuti soovitati, et lubataks müüa vabadikele maad väikeste tükkidena. Nii taheti teravat maapuudust eesti külas lahendada kroonu- ja kirikumõisate maafondi arvel.[413] Samuti esines nendes palvekirjades nõudeid, et talupoegadest ja mõisnikest moodustataks võrdseil alustel komisjone, kes maadele langevat maksukoormust õiglaselt reguleerik-

[413] KM KO, f. 38, m. 4, Grenzsteini kirjakogu V, l. 212.

sid. Külakodanluse huve peegeldas otseselt taotlus vallavanemate õiguste laiendamiseks ja autoriteedi tõstmiseks.

Manasseinile esitatud suuremas kollektiivmärgukirjas 1882. a. on väljendatud üks kodanlike demokraatide oluline majanduspoliitiline seisukoht, nimelt taotlus saavutada Eesti ala tihedam majanduslik liitmine Venemaaga. Esitatakse soov, et uute raudteeliinide ehitamise kaudu Eesti tõmmataks tihedamatesse seostesse Sise-Venemaaga. See avardaks siinsete saaduste müügivõimalusi ja soodustaks seega ka põllumajanduse edenemist. Raudteede väljaehitamiseks esitatakse konkreetne plaan: «Meie maa kauba ja vilja saakide pärast oleks Raudtee ehitust soovida, nimelt Varchavi raudtee pealt Ostrovist, Võru, Valga ja Ruhja kaudu, Pärnu linna ja säält Talinasse, Võrust üks aru Tartu ja Ruhjast teine aru Viljandi ja Põltsamaa kaudu Tapa Tartu Raudtee peale Jõgevale välja ehitada. Selle läbi saaks meie maa põllutöö ja kauba aeamine suurel mõedul edenema ja ühendus, sõprus ja seltslik elu Venemaa ja rahvaga rohkem kosuma ja kasvama.» [414]

Kui neid palvekirjadenõudmisi võrrelda 60-ndate aastate palvekirjade omadega, siis näeme teatavat erinevust, mis on tingitud kapitalistlike suhete edasisest arengust kohalikus põllumajanduses. Rida 60-ndate aastate palvekirjades esinenud nõudmisi — maade müümine ainult eesti talupojaseisusele ja talude müümise pealesundimise keelamine — olid ära jäänud. Nüüd nõuti hoopis vastupidi, et talukohtade müümine tehtaks mõisnikele kohustuslikuks ja toimuks riigivalitsuse poolt määratud hindadega. Endiselt püsisid peamiselt need nõuded, mis olid suunatud feodaalse ekspluateerimise ja selle igandite vastu (teoorjuse kaotamine, mõisastatud maade tagastamine; taalrisüsteemi asendamine dessantiiniga).

Kui XIX sajandi 60-ndail aastail oli sulaste eri palvekirju olnud suhteliselt vähe, siis Manasseini revisjoni ajal toimus massiline palvekirjade esitamine maatarahva poolt. Selle kohta kirjutas «Eesti Postimees» 1882. a. augustis: «Praegu on, kuda igaüks teab, Liivimaal popside ehk pobulite, sulaste, moonakate ja kõigi vaeste inimeste liikumine senaatori läbivaatamise läbi pääle hakanud. See liikumine on pea igas maakonnas isemoodi: ühed tahavad maad ilma hinnata, teised odava rendi eest, kolmandad osta, j.n.e. aga kõik tahavad maad.» [415] Nii saabus Viljandimaalt teade, et ligemale 200 popsi ja vabadikku organiseerisid senaatorile pikemat palvekirja. Analoogilist palvekirja valmistati ka Otepää vabadike hulgas, kes nõudnud peremeeste maa võõrandamist ja jagamist vabadikele. [416]

Eesti kodanlus püüdis sulaste ja maatameeste märgukirjade esitamist pidurdada ja soovitas, et mitte «igasuguseid» palvekirju

---

[414] H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III, lk. 297.
[415] «Eesti Postimees», 1882, nr. 32.
[416] «Olevik», 1882, nr. 20.

ei esitataks. Eriti ägedaid kallaletunge kodanlike ajalehtede poolt kutsus esile sõnum selle kohta, et 1882. aasta suvel organiseerinud keegi Villem Ellram Karula kihelkonna sulaste, popside ning mõisamoonakate seas palvekirja senaator Manasseinile, millele ligemale 300 inimest alla kirjutanud ja mille Ellram ise Riiga viinud. «Eesti Postimehes» tuuakse isegi ära palvekirja sisu, mis kirjasaatja sõnade järgi olevat olnud järgmine: «Inimesed on sündimise kui ka Keisri seaduse poolest kõik ühesugused; aga kuidas on lugu meie juures? Peremehed elavad nagu krahvid suurtes saalides, söövad hääd ja kannavad kallist ning maitsevad hääd elu — aga sulaseid topivad nad 20 tükki ühe ruutsülla pääle nagu koerakutsikaid hunnikusse elama, sunnivad neid kui tööloomi halva, kõlbmata toiduga surmavalt rängaste tööd tegema, et kui surnuaeda lähed, sääl saja surnu risti päälkirjasid 10 tükki peremeeste omad on, muidu kõik sulaste. Sulastel on küll ka teenistuse eest palka lepitud, aga kelle naene peremeest meelitada jõuab, see saab vast arukorral seda kätte, muidu jäävad kõik omast ilma jne. — selle pärast paluvad nad, et peremeeste maad hingede pääle ühesuurusteks tükkideks ära saaks jaotatud.» [417]

Ülaltoodud palvekirja katkend kõneleb selget keelt sellest, kuivõrd hästi maaproletariaat nägi juba tol ajal oma taotluste ja huvide lahkuminekut kulakute-peremeeste klassihuvidest, kuivõrd õigesti mõistsid sulased seda ekspluateerimist, mida hallparunid-külakurnajad nende suhtes teostasid. Siin ilmneb ka selgesti rahva põhiline majanduslik nõudmine — nõudmine oma maatüki järele.

«Eesti Postimehe» toimetaja K. A. Hermann pidas sulaste palvekirja kardetavaks ja ruttas seda kohe külakodanluse klassipositsioonidelt kritiseerima ja ümber lükkama. Ta kirjutas: «See on väga tähtis kiri, ja meie palume teda veel kord tähele panna. Niisugused eksitajad, kes sulaseid, popsisid ja moonakaid peremeeste vastu üles kihutavad, on täiesti nurjatud inimesed ja meie rahva kasu ärahävitajad. Meie manitseme selle läbi kõiki, kes senatori herrale palvekirjasid tahavad teha, et nad väga ettevaatlikud oleksivad ja mitte niisuguseid kirjasid sisse ei annaks, mis Eestlaste vastu käivad. Meie peremehed on alles isegi hakkajad ja ohkavad enamiste igal pool suure rendi ja muu ostmise võla all. Kui nüüd sulased, popsid ja moonakad endid meie rahva vastaste läbi eksitada lasevad ja endid nende vastu löövad, siis ei ole meie rahval mingisugust kasu senatorite läbivaatamisest loota, ei peremeestel, popsidel, sulastel, ei ka moonakatel. Hoidkem endid niisuguste petjate eest nagu katku ja surma eest eemale! Nemad on meie rahva kõige suuremad vastased ja vaenlased ja ka meie rahva vastaste tööriistad... Meile võib läbivaatamisest üksi siis kasu tulla, kui sulased, popsid ja moonakad peremeestega ühes

[417] «Eesti Postimees», 1882, nr. 27.

nõus palvekirjasid teevad ja eneste elu parandamise ja kergitamise eest paluvad.» [418]

Selles pikas tiraadis on K. A. Hermann tarvitusele võtnud tolleaegse eesti kodanluse peaaegu kogu ideoloogilise arsenali, mille peamisteks relvadeks olid järgmised väited:

1. Kulakute vastu suunatud maaproletariaadi liikumine, mille tõelised põhjused seisid klassiantagonismi teravnemises talurahva enese leeris ja selle antagonismi tunnetamises maaproletariaadi poolt, olevat mingite «ässitajate» tegevuse vili. Tõeliselt ei olevat sulastel ega vabadikel mingit põhjust tunda vaenu või kadedust peremeeste vastu, sest ka peremehed elavad ise väga raskes olukorras.

2. Senaatori revideerimine võib üksnes siis rahvale kasu tuua, kui maaproletariaadi hulgad kuulekalt järgnevad kodanlusele, toetavad kõigiti peremeeste nõudeid ega astu välja oma rahvusest kurnajate vastu.

3. Rahvahulkade olukorra kergendamine ja agraarküsimuse lahendamine ei olene mitte hulkade aktiivsest võitlusest parema tuleviku eest, vaid üksnes tsarismi heatahtlikkusest. Sealjuures aga rõhutati, et tsarism õnnestab reformidega ainult rahulikke ja riigile truid alamaid.

Nende väidete rahvavaenulik, reaktsiooniline olemus on päevaselge. Pidurdada rahvahulkade üha tugevnevaid nõudeid maa järele, takistada aktiivse võitluse puhkemist, meeleheitliku visadusega kinni mätsida antagonistlikke vastuolusid talurahva enese leeris ning suunata rahva revolutsioonilisi taotlusi reformide ootamise teele — sellised olid eesti kodanluse peasihid võitluses kujuneva eesti proletariaadi vastu. Siin peitusid juba eos hilisema rahvustervikluse idee võrsed, see oli üks esimesi katseid seda reaktsioonilist ideed kodanluse klassihuvide teenistusse rakendada.

Teine maaproletariaadi üritus, mis palvekirjade liikumise kõrval tol ajal eesti kodanluse kihama pani ning ajakirjanduses rohket kommenteerimist leidis, oli «popside seltsi» asutamise kava. 1882. a. augustis teatas K. A. Hermann, et tema on kuulnud kavatsusest asutada popside selts, millesse tahetakse koondada maatamehi, kes 1—2 rubla aastas ühisesse kassasse liikmemaksu maksavad. Kui nii on mõni tuhat rubla kogunenud, siis ostab selts maad ja rendib seda liisu alusel 3—5 vakamaa suurustes tükkides pikemaks ajaks seltsi liikmetele, nii et rentnik sinna julgesti oma maja võib peale ehitada. Maad ostetakse niikaua juurde, kuni kõik seltsi liikmed on endale maalapikese saanud. «Ehk küll paarist vakamaast perekonnaga elada ei saa, siis võida nad käsitöö ja päeva tegemisega mujalt elu ülespidamist saada, . . .» [419] lisanud selle sõnumi teatajad juurde ja avaldanud

---

[418] «Eesti Postimees», 1882, nr. 27.
[419] Sealsamas, nr. 32.

lootust, et kui riigivalitsus seltsi kinnitab, siis ka rikkamad mehed aitavad seltsi kingitustega. Kodanlik ajakirjandus ei rutanud seda plaani kohe kritiseerima, vaid asus näiliselt erapooletule seisukohale, kuna selle plaani utoopilisus tolleaegseis oludes oli selge. A. Grenzstein võttis omaks «Eesti Postimehe» seisukoha, nagu oleks ta popside seltsi asutamise kavaga täiesti nõus, märkides ainult, et «... seda ei arva meie mitte tululiseks, et meie praegu üht ehk teist asja kohe käsile võtaksime ja valmis teha tahaksime: see töö tulgu siis, kui meil revideerimise otsused ju käes on». [420]

Kui esialgu maakehvistu panigi mõningaid lootusi oma olukorra parandamise osas Manasseini revisjonile, siis õige pea ilmnes nende lootuste paikapidamatus ja lootused asendusid pettumusega. Seda tunnistab rahvaluuleline andmestik Manasseini revisjoni kohta. Rahvalaulus lastakse kohtumeestel ja vallakirjutajatel koostada palvekirja senaatorile, mis aga mingeid tulemusi ei anna. Laul lõpeb salvava värsiga Manasseini kohta:

«Senator see luiskas metsas,
Talvel lautas kütke otsas;
Olgu härg ehk valge pull —
See oli teie Manassein!»

ERA II, 5, 76/5.

Üldiselt iseloomustab ka maaproletariaadi majanduslikke vaateid oma olukorra parandamise küsimustes otsustava revolutsioonilisuse puudumine ja naiivne usk heasse tsaari, lootus, et tsaar, teada saades maatameeste ja sulaste raskest majanduslikust olukorrast, võtab vastavad abinõud tarvitusele, mis on suunatud peremeeste ja mõisnike vastu.

Senaator Manasseinile palvekirjade esitamise aktsioonis kajastusid üha enam talurahva eri kihtide majanduslikud taotlused. «Eesti Postimehe» ringkonnad väljendasid selgepiiriliselt kodanluse reaktsioonilisi seisukohti. Talurahva keskkihid esitasid nõudeid, mida taotlesid demokraadid nagu J. Köler, M. Mitt, J. Järv. Hoopis iseseisvamalt ja klassiteadlikumalt kui seni esines oma nõudmistega maaproletariaat, kuigi tal puudusid oma üldtunnustatud ideoloogid. See eri suundade selgepiiriline eraldumine näitas, et Eesti külas oli 80-ndate aastate alguseks toimunud talurahva kaugeleminev diferentseerumine. Maakodanluse ja maaproletariaadi vaheline antagonistlik vastuolu kujunes Eestis siitpeale kapitalistliku ühiskonna põhilise — töö ja kapitali vahelise — vastuolu järjest kasvava tähtsusega avaldumissfääriks.

[420] «Olevik», 1882, nr. 34.

17. Balti-saksa aadli ja kodanluse majanduslikud vaated tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndail ja 90-ndail aastail)

Seisukohti mõisamajanduse korraldamise alal sotsiaalpoliitilistes ja majandusteoreetilistes küsimustes (lk. 258). Majandusteadlasi Tartu Ülikoolis (lk. 262).

Balti-saksa aadel ja kodanlus asus tööstusliku kapitalismi perioodil valitseva korra kaitsmise positsioonil. Kujunenud olukorra stabiliseerimisele kaasaaitamine oli selle leeri majandusmeeste põhieesmärgiks, valitsevate suhete apoloogia — nende ideelise võitluse vahendiks. Varem eksisteerinud aadli ning kodanluse konservatiivsed ja liberaalsed suunad lähenesid nüüd veelgi, kusjuures liberaalid läksid tegelikult üle konservatiivide leeri. Saksa kodanlusel ei olnud ju enam põhjusi valitsevate olude kriitikaks.

XIX sajandi lõpuaastakümnetel moodustasid balti aadlikest maaomanikud, saksa soost töösturid ja suurkaupmehed privilegeeritud suurkodanluse. See omas püsiva feodaalse Balti erikorra soodustusel eesõigustatud seisundi ka majanduselus. Seda seisundit püüdis balti-saksa konservatiivne ja läbinisti reaktsiooniline suurkodanlus igati säilitada. Eesti kodanlus, kes oli majanduslikuks võistlejaks tõusmas, tõrjuti sihikindlalt kõrvale, rõhutati aga sealjuures nii saksa kui eesti kodanluse ühise tegutsemise vajadust proletariaadi vastu.

Mõisnike-suurmaaomanike majandusliku mõtte põhitendentsiks oli valitseva korra kaitse ja püüdlus õigustada ja tugevdada feodaalkorra igandeid. Tootlike jõudude arengu küsimusi käsitleti lähtudes junkurliku suurmaaomaniku huvidest.

Aadlikest autorid tegelesid XIX sajandi viimastel aastakümnetel ulatuslikult põllumajanduse ökonoomika konkreetsete probleemidega. Lähtekohaks olid sealjuures junkurliku suurpõllupidamise huvid. Liivimaa Üldkasulik ja Majanduslik Selts teostas rea küllalt väärtuslikke uurimisi põllupinna, viljakuse ja mitmete põllumajanduslike kultuuride kasvatamise alal. Põhjalikku käsitlust leidsid agrotehnika ja põllumajandussaaduste turustamise küsimused. See tegevus kajastus seltsi poolt väljaantud nädalalehes «Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiss und Handel».

Mõisatööliste intensiivsema ekspluateerimise küsimus huvitas parunite majandusteoreetikuid eriti ja oli nende majanduslikus ühingus sagedaseks arutluse objektiks. Selleks, et suurendada moonakate ja sulaste huvi mõisatöö vastu, soovitasid mõned parunid «mõisa töölistele peale palga mõisa kasudest üht väikest osa anda, nii et tööline siis puhta ja hea tahtmisega mõisa kasu nõuaks». [421] Hiljem arendas von Stryk seda ideed edasi «Bal-

[421] «Valgus», 1892, nr. 6.

tische Wochenschrifti»' veergudel. Seal toonitas ta, et kasuosa töölisele tuleks eraldada mitte natuuras, vaid rahas, kuid seda raha ei tule maksta mitte kohe töölisele kätte, vaid alles tema vanaduspäevil. Kuid seejuures pidas ta vajalikuks mainida, et sellise printsiibi rakendamine Baltimaades olevat veel liiga varajane. [422] Seega näeme, et parunid jõudsid oma traditsioonilise feodaalse piitsa kõrval ka uudse kapitalistliku prääniku abil mõisatööliste ekspluateerimise tugevdamise võimaluste arutlemisele, kaasaegse kapitalismi rafineeritud võtete tasemel. Kuid nende kasumiaplus ei lasknud neid plaane üldse ellu viia ja kupja jõhker sundimine jäi ikka veel küllalt universaalseks ja üldtunnustatud vahendiks.

Maaproletariaadi kasv ja arenev võitlus tekitasid aadlile üldse muret. Kardeti maatute maanõudmist, mida sai rahuldada ainult mõisamaade arvel. Maa nõudmine võis viia ka väljarändamisele, s. o. odava tööjõu kaotsiminekule. Liivimaa Majandusliku Seltsi sekretär G. v. Stryk rõhutas, et proletariaadi küsimus olevat ühiselt tähtis nii mõisnikele-suurpõllupidajatele kui ka taluperemeestele-väikepõllupidajatele ja et siin peakski koostööd arendatama. Üldse kriipsutas G. Stryk alla, et mõisnik peaks jõukat taluperemeest toetama. Taluperemees pidi olema mõisniku tugipunktiks külas ja tema majapidamise arengut taheti ilmselt suunata nii, et see mõisnikule sobiv oleks. [423]

Sajandi lõpu agraarkriisi ajal aga oli isegi neid parunite ringkondi, kes hakkasid rääkima pärisorjuse sisseseadmisest («Düna-Zeitung»).

Aadli seisukohtade propageerijaks eesti keeles oli endiselt ajaleht «Tallinna Sõber». Selleks, et toetada parunite väidet, nagu läheks talurahva elu Balti kubermangudes «hoolitseva juhtimise all» kiiresti üldise jõukuse suunas ülesmäge, asus «Tallinna Sõber» faktide otsese võltsimise ja moonutamise teele. Ülistades igati pärisorjuse «kaotamist» Baltikumis, kirjutas Eichhorn: «Meie kitsamal kodumaal jäi valitsuse-võimus ... esiteks mõisahärrade kätte; ... See võimus ja kohus on meie kodumaale ja meie rahvale õnnistuseks olnud ... Selle võimuse ja selle kohuse mõnul on ... lõhutud ja killutatud talumaad ennast ... talumõisateks korraldanud.» [424] Klassiliidu tugevdamine kulaklusega ja kulakute muutumine balti parunite igati kuulekateks käsilasteks oli «Tallinna Sõbra» üheks juhtideeks. Sel alal pidas ta «ägedat» poleemikat eesti kodanlike ajalehtedega («Postimees»), kes manitsesid küll rahvast kulakute rõhumisega leppima, ei astunud aga avalikult välja mõisahärra kaitseks. Eichhorn nimetas sellist suhtumist mittekristlikuks, sest mitte rahvus, vaid ühine

---

[422] «Valgus», 1892, nr. 19.

[423] Vt. G. Stryk, Drei Fragen der Conservirung des Bauernstandes in Livland. «Baltische Monatsschrift», 1890, Bd. XXXVII, lk. 359.

[424] «Tallinna Sõber», 1885, nr. 16.

usutunnistus peaks olema inimesi ühendavaks teguriks. Seega — leppige ära luterlasest paruniga ja tundke vaenu mitteluterlaste (s. o. venelaste) vastu. Ka «Linda» seltsi allakäigu peamiseks põhjuseks pidas Eichhorn just asjaolu, et selles seltsis puudus eesti kodanlusel otsene koostöö parunitega, ja ruttas kohe moraliseerima — töötage koos parunihärraga, tema otsese juhtimise all, siis kasvab ka teie majanduslik jõukus. [425]

Kuidas «Tallinna Sõber» moonutaski ja vassis, ometi pidi ta aeg-ajalt tunnistama, et laialdased rahvahulgad Eestis elasid viletsuses. Ent Eichhorn asus «teoretiseerima», et vaesus ja rikkus olevat üksnes fiktsioon, mis tegelikult mingit tähtsust ei omavat, sest ka kapitalistid kannatavat võlgade all, mistõttu «... nende hiilgav elu muud ei olnud kui hiilgav viletsus». [426] Ja edasi järgnes juba puhtsofistlik seletus: «Kes on aga viimases tähenduses rikas, kes on vaene? Meie arvame, et palju varandust ja vähe varandust seda vahet mitte ei tee. Sügavamas tähenduses on see rikas, kellel rohkem on kui tema tarvitab, vaene on see, kellel vähem on kui tema tarvitab. Kui palju kummalgi on, see on iseenesest ükskõik.» «Võrdsustanud» sel teel viletsuses vaevlevaid kehvikuid luksuses elavate balti parunitega, sööstab Eichhorn raevukalt kommunistide, sotsialistide ja nihilistide kallale, kellede kohta ei leia ta küllaldaselt halbu sõnu ja keda ta seab ühte ritta kõige rängemate kriminaalkurjategijatega. Seoses sellega mõistis ta otsustavalt hukka kodanlikke majandusmehi, kes olid soovitanud Balti kubermangudesse enam vabrikuid asutada, kuna tema arvates: «Vabrikud täidetakse kärnaste oinastega, kes seda rohkem nõuavad, mida enam neile antakse ja kelle kadedus kasvab, mida enam peremehe õnn õitseb.» [427]

Esines ka juhtumeid, kus Eichhorn astus demagoogiliselt välja vanemate mõisnike nimel uute «mõisahärrade» — s. o. hallparunite õpetajana, et need oma rentnikke kohe liiga kõrge rendiga ei koormaks. «Kes lehma lüpsa tahab, see peab ka lehma korralikult kosuda laskma. Seda teavad paremad vanad mõisaomanikud väga heaste; mõtelgu uued ka selle peale!» [428] Näeme, millise tülgastava küünilisuseni võidi minna, võrreldes avalikult eestikeelses ajakirjanduses eesti talupoega «lüpsilehmaga», keda omaniku huvides ei olevat hea liigselt kurnata.

Vähem tähelepanu kui põllumajandusele pöörasid balti-saksa autorid tööstusprobleemidele. Siin piirduti rohkem tegeliku olukorra konstateerimisega ja mõnevõrra turu küsimuste käsitlemisega, kuna põhjalikumaid uurimusi tööstuse arengu ja olukorra alal oli vähe.

Majandusteoreetilistest küsimustest olid kõige püsivama väär-

---

[425] «Tallinna Sõber», 1886, nr. 2.
[426] Sealsamas, 1885, nr. 1.
[427] Sealsamas, 1886, nr. 30.
[428] Sealsamas, 1884, nr. 32.

tusega balti-saksa autorite majandus-statistilised tööd (F. Jung-Stilling, P. Jordan).[429] Kõrvuti täpsusega materjali kogumises olid neile iseloomustavad aadli huvides tehtud järeldused. Nii asus F. Jung-Stilling ülistama talurahvale laostavat mõisniklikku maamüümist. Ta kirjutas, et Baltimail toimuvat maamüümine nii, et see õnnestavat talurahvast. Saksa mõisnike hoolduse all olevat siin talurahva — nii peremeeste kui sulaste — olukord hiilgav. Mingit muutust polevat siin tarvis teostada. Jung-Stilling esitas naeruväärse väite, et talupojale enesele polevat kasulik, kui maarenti ja maahinda alandatakse! Samuti ei võitvat maatarahvas sellest, kui ta saaks maad, s. o. kui kogu põllumajanduslik pindala soovijate vahel jagatakse: siis saaks iga üksik maalapp nii väike, et selle peremehe elu oleks viletsam kui praegustel «kõrge palgaga» sulastel.[430] Tüüpiline oli E. v. Samsoni seisukoht, kes talumaade müügi statistika esitamise järel väitis, et talude müümine toimuvat just nii, nagu see Eestimaa majanduslikele oludele sobib ja mingit selle kiirendamist ega soodustamist polevat vaja teostada.[431]

Balti sakslaste majandusteoreetilised seisukohad XIX sajandi lõpuaastakümnetel olid üldsuunalt enamasti reaktsioonilised. Nii vene liberaalide kui ka veel enam narodniklikke majandusalaseid seisukohti rünnati pidevalt kui liig radikaalseid.[432]

Preisi agraarreform ja agraarolud Eesti- ja Liivimaal leidsid aga pidevat kiitmist.[433] XIX sajandi 80-ndatel aastatel käsitleti balti-saksa ajakirjanduses pidevalt tööliskiisimust, millele lähenemine oli reaktsiooniline. Arutleti, milliste vahenditega saaks töölisi kõige tulemusrikkamalt kuulekuses hoida. 1886. aastal ilmus «Baltische Monatsschrift'i» veergudel artikkel, milles väideti, et töölisseadusandlus on üks tähtsamaid riigi ülesandeid. Selles küsimuses seati eeskujuks Bismarcki-aegne saksa valitsuse

---

[429] F. v. Jung-Stilling, Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung. Riga, 1885; Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Peterburg, 1868; Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik. Riga, 1881; Die Materialien zur Kenntniss der livländischen Bauer-Verhältnisse. Riga, 1883; P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. Reval, 1884; Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung. Reval, 1886; Fr. v. Jung-Stilling u. W. Anders, Ergebnisse der livländischen Volkszählung. Bd. I—II. Riga, 1883—1885.

[430] Eelmainitud seisukohti avaldas Jung-Stilling ka oma varasemas töös: Ф. Юнг-Штиллинг, О сельском быте лифляндских крестьян. Санкт-Петербург, 1868, lk. 23, 40.

[431] E. v. Samson, Ein Beitrag zur Statistik des Bauerlandverkaufs in Estland. «Baltische Monatsschrift», 1883, Bd. XXX, lk. 52.

[432] C. Recke, Die baltische Agrarreform und Herr Professor Kawelin. «Baltische Monatsschrift», 1883, Bd. XXX, lk. 736 jj.

[433] H. v. Samson-Himmelstjerna, «Vom Lande». «Baltische Monatsschrift», 1883, Bd. XXX, lk. 54 jj;
Die Bauernbefreiung in Preussen. «Baltische Monatsschrift», 1888, Bd. XXXV, lk. 257.

reaktsiooniline töölispoliitika. Artikli autor oli veendunud, et sellisel teel on võimalik tööliste klassivõitlust summutada. Temale vastuväitjad ei tahtnud aga ilmselt nõustuda nende arvates nähtavasti liig ulatusliku «tööliste kaitsega», mis kehtis Saksamaal.[434] Vihaselt ja laimavalt astusid balti sakslased välja sotsialismi ja kommunismi vastu.[435]

Tartu Ülikoolis domineerisid kõne all oleval perioodil majandusteaduste õpetamisel liberaal-kodanlikud suunad.

Põllumajandusteaduste õpetamine oli aastatel 1875—1910 junkurliku aadlimõisa huvidest lähtuva G. B. Brunneri käes (vt. eespool).

Poliitilise ökonoomia õppetoolil töötas aastatel 1885—1890 liberaal-kodanlike vaadetega H. Dietzel, kes tegeles Lääne-Euroopa, eriti Prantsusmaa majanduslike õpetuste ajaloo uurimisega XVIII sajandil. Teine Dietzeli uurimisesuund puudutas finantsküsimusi. Ta pooldas rahareformi teostamist Venemaal, kuid soovitas jääda hõberubla juurde ja mitte minna üle kullavääringule.[436]

Silmapaistva liberaal-kodanliku majandusteadlase Miklaševski tegutsemise aeg ülikoolis langeb põhiliselt järgmisse perioodi (oli professoriks 1896—1914).

Nii väljendasid tööstusliku kapitalismi perioodil balti-saksa aadli ja suurkodanluse ideoloogid reaktsioonilisi majanduslikke vaateid, mille eesmärgiks oli ühiskonna progressiivse arengu pidurdamine.

18. Eesti kodanluse majanduslikud vaated tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndate aastate algusest kuni aastani 1900)

Põllumeeste seltsid XIX sajandi lõpul (lk. 263). A. Grenzsteini (lk. 265), J. Kõrvi (lk. 275), J. Tõnissoni (lk. 276) majanduslikud vaated.

Kodanlikku majanduslikku mõtet Eestis käsitletaval perioodil iseloomustab äärmine piiratus ja veidigi avaramate teoreetiliste üldistuste puudumine, mistõttu selle peamiseks tegevussfääriks jäi nokitsemine praktilis-majanduslike päevaküsimuste kallal ja abinõude otsimine majanduslikust ummikust pääsemiseks või selle leevendamiseks maksva korra baasil. Kodanluse ideoloogid

---

[434] Die Arbeiterschutzgesetzgebung der Gegenwart mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. «Baltische Monatsschrift», 1886, Bd. XXXIII, lk. 625—654.

[435] B. v. S., Was ist Socialismus, was — Socialdemokratie. «Baltische Monatsschrift», 1890, Bd. XXXVII, lk. 309 jj.

[436] H. Dietzel, Papierrubel oder Silberrubel? «Baltische Monatsschrift», 1889, Bd. XXXVI, lk. 306.

püüdsid igati kapitalistlikku korda ülistada ja õigustada ja otsisid tekkinud raskustest ja kriisi olukordadest väljapääsu üksikute reformide abil. Nad püüdsid õigustada kodanluse majandusliku tegutsemise kiskjalikku, kasusaamise printsiibile rajatud iseloomu. Näitena võiks tuua sellise ürituse, nagu kaubalaevaseltsi «Linda» tegevuse hinnang. Majanduslik ettevõte, mille juhtkonna eesmärgiks oli oma taskute täitmine ükskõik milliste vahenditega, esitati demagoogiliselt kui üldrahvalik üritus, rahateenimine «eesti ettevõttes» pidi olema mingiks eriliseks rahvuslikuks saavutuseks. Kodanluse üritus lõppes majandusliku krahhiga, nagu see on kapitalistlikus maailmas küllalt sagedane.

70-ndail aastail ning 80-ndate aastate alguses oli põllumeeste seltside tegevus omandanud kindla feodaalsete igandite ja mõisnike privileegide vastu peetava võitluse suuna, mis omakorda kutsus esile parunite eitava ning vihkava suhtumise eesti põllumeeste seltsidesse ja nende juhtidesse. Kuid seoses tugevneva eesti maakodanluse kaldumisega reaktsiooni poole ja üleminekuga kasvavale koostööle mõisnikega, muutus ka põllumeeste seltside tegevuse suund. XIX sajandi viimastel aastakümnetel kujunesid põllumeeste seltsid eesti kulakute ja balti parunite tiheda koostöö propageerijateks. Iseloomustav on, et mõisnik von Helmersen valiti parunite kõige tigedama vaenlase C. R. Jakobsoni poolt asutatud ja juhitud Viljandi Põllumeeste Seltsi uueks presidendiks.[437] 1897. aastal soovitas kodanlik kohtutegelane K. Hellat Läänemaa talupoegadel mõisnikega kokku leppida ja koguni parunite poolt asutatud põllumeeste seltsi astuda, sest: «Sunnib isegi loomade riigis häda ja mõistus verivaenlasi ajutiselt rahu pidama, kas peaks see siis Eesti talupoja ja mõisniku vahel üleüldisel põllumehe häda ajal ilma võimata olema.»[438]

Hoolimata põllumeeste seltside kaunis suurest arvust suutsid need 90-ndail aastail koondada eneste ümber ainult väikesearvulist kulaklikku ladvikut, kuna keskmikud ja kehvikud neist hoopis eemale hoidsid, mõistes, et neis hoolitseti üksnes hallparunite ja parunite huvide kaitsmise eest. Enamikule seltsidest oligi iseloomulik parunite otsene juhtimine. Üldreeglina valiti põllumeeste seltsi presidendiks kohalik mõisnik, juhatusse aga aktiivsemaid kulakuid — külakurnajaid ja tagurlikumaid kodanlikke ametnikke.

Põllumeeste seltsid olid nüüd reaktsioonilise külakodanluse koondisteks. Oma ametlikuks ülesandeks seadsid nad kohaliku põllumajanduse ratsionaliseerimise ja paremate põllumajanduslike kogemuste levitamise, aluseks võttes kulaklike majapidamiste huvisid. Seda teostati nii seltside koosolekutel kõnede ja läbirääkimistega kui ka agrotehniliselt eeskujulikumate majapidamiste külastamise ja põllumajanduslike näituste korraldamise teel. Bal-

---

[437] Vt. «Tallinna Sõber», 1895, nr. 14.
[438] «Valgus», 1897, nr. 22.

tikumis valitsevaid agraarsuhteid lugesid põllumeeste seltside tegelased parimateks kogu tsaari-Venemaal ja soovitasid sama ekspluateerimissüsteemi levitada ka sisekubermangudes. Nii kirjutas Halliste põllumeeste selts vastuseks Venemaa Vaba Ökonoomia Seltsi ringkirjaliselt esitatud küsimustele: «Nõnda on näha, et Venemaa talunikkude põllupidamine muidu mitte paremaks ei või minna, kui mitte üks maaga peremees ei ole ja temal maata sulased, niikui Balti maal on. Siis ei ole puudust maaga peremehel ega nälga maata sulasel . . .» [439]

Üheks probleemiks, millega põllumeeste seltsid tegelesid, oli küsimus sellest, kuidas kulakud saaksid 80-ndate aastate kriisiajal võimalikult tulukamalt oma talusid pidada. Seoses majandusliku tõusuga sajandi viimastel aastatel ja maakehvistu massilise linnadesse tööle siirdumisega tekib mõisnikel ja kulakutel puudus odavast tööjõust. Selleks, et teha sulaseid kulakute orjamisest huvitatuks, tegid põllumeeste seltsid mitmesuguseid ettepanekuid. Näiteks otsustas Valgjärve põllumeeste selts oma valla piirides 1900. aastast alates kehtima panna kuulekatele ja hoolsatele sulastele autasud — kolmeaastase teenistuse eest ühe peremehe juures kolm rubla või põllumeeste seltsi kiituskirja, viieaastase teenistuse eest — viis rubla. [440] Otsus näitab kulakute naiivsust, kes lootsid selliste tühiste «autasudega» tööjõu linnadesse valgumist pidurdada ja ennast kuulekate ja «hoolsate» sulastega kindlustada. Halliste põllumeeste selts soovitas 1895. aastal, mil tööliste küsimus veel nii terav ei olnud — hakata suviliste asemel aastateenijaid pidama, «. . . sest igas talus on talve läbi ka teenritele küllalt tööd, kui kõik köied ja ohjad, kõik söögi- ja piimanõud, toobrid ja tõrikesed, . . . veo-, sõidu- ja põllutööriistad kodus tehakse mis enne kõik kodus tehti, aga nüüd kõik laatadelt ja linnadest ostetakse . . .» [441] See oli muidugi täiesti reaktsiooniline propaganda, minna taludes jälle tagasi naturaalmajapidamise elementide süvendamisele selleks, et väljaminekute kärpimise ja teenijate intensiivsema ekspluateerimise arvel suurendada kulakute kasumeid.

Sajandi lõpul hakkasid põllumeeste seltsid üha enam tegelema kapitalistliku ühistegevuse probleemidega, mis olid Lõuna-Eesti põllumeeste seltside esimesel kongressil 1899. a. suvel Tartus üheks põhiküsimuseks. Kongressil peetud ettekannetes rõhutati, et ühispiimatalituste rajamise kaudu avaneb eesti võile avar turg Venemaa pealinnades — Peterburis ja Moskvas. Kongress otsustas, et rajatav põllumeeste seltside keskasutus peab selle küsimuse kohta veel andmeid koguma ja ühispiimatalituste põhikirja välja töötama. [442] Algavas majanduslikus võistluses junkurlike

---

[439] KM KO, f. 38, m. 4, Grenzsteini kirjakogu V, l. 287.
[440] «Olevik», 1899, nr. 27.
[441] Sealsamas, 1895, nr. 11.
[442] Vt. sealsamas, 1899, nr. 28.

suurmaapidajatega oli talude ühistegevusel kapitalistliku korra tingimustes küllalt suur tähtsus.

Palju tühje vaidlusi toimus põllumeeste seltsides ja tolleaegses ajakirjanduses põllumeeste kooli asutamise idee ümber. Et põllutöökooli eesti põllumajanduse arenguks hädasti vaja oli, sellega olid kõik nõus, kuid ei lepitud kokku selles, millist tüüpi asutatav kool olema peab ja kuhu see rajada. See küsimus esines juba rahvusliku liikumise tõusu perioodil, mil Hurt tahtis Aleksandrikooli üldhariduslikust õppeasutusest põllumeeste kooliks muuta. Uuesti tõsteti see põllumeeste seltsides päevakorda 1895. aastal ja arutati, kas Aleksandrikool keskmiseks või kõrgemaks põllutöökooliks muuta. Seejuures vaikiti maha Köleri ja Miti seisukoht, kes soovitasid üldhariduslikku Aleksandrikooli mitte likvideerida, vaid seada kihelkonnakoolides üle kogu maa sisse põllumajanduse õpetamine, kus taluperemehed ja rentnikud saaksid põllupidamiseks vajalikke miinimumteadmisi. Eesti põllumeeste seltsid ja kodanlik ajakirjandus reklaamisid Aleksandrikooli kõrgemaks põllutöökooliks muutmist kui «kogu rahva» huvides toimuvat üritust, et niimoodi selle ürituse kulaklikku loomust varjata. Ado Grenzstein kirjutas aga avalikult «Olevikus», et tulevasse põllutöökeskkooli tuleks vastu võtta ainult päristalude pärijaid. [443]

1897. aastal algas valitsuse loal rahva hulgas laialdane raha korjamine 1000 raamatuga. Rahvas suhtus aga sellesse korjandusse, nagu kogu põllumeeste kooli asutamissegi, ükskõikselt. Levis arusaamine, et kavatsetav kool ei anna laiematele talurahvahulkadele midagi, vaid kujuneb üksnes mõisavalitsejate ja opmanite vabrikuks. [444] Loodetud 25 000 rubla asemel suudeti aasta jooksul ainult 8000 rubla korjata. 1898. aastast peale oli kooli avamise küsimus igal aastal päevakorras, kuid nihkus ikka aasta-aastalt edasi.

Reaktsioonilise eesti kodanluse majandusliku mõtte väljendajatena sajandi lõpuaastakümneil võib ära märkida A. Grenzsteini ja J. Tõnissoni.

Ado Grenzstein (1849—1916) — talurentniku poeg — oli ühe tolleaegse juhtivama eesti ajalehe «Oleviku» omanikuks ja toimetajaks ning pööras majanduslikele küsimustele küllaltki palju tähelepanu. Grenzstein oli õppinud Viini ülikoolis pedagoogilisi teadusi.

80-ndate aastate algul astus Grenzstein välja ühises rindes eesti rahvusliku liikumise kodanlik-klerikaalse suuna juhtidega ning sümpatiseeris balti parunitele. Hiljem muutis ta oma hoiakut ja hakkas ülipüüdlikult ülistama tsarismi ja selle venestamispoliitikat, ilmselt lootes koostööst tsarismiga suuremat tulu eesti kodanlusele, kui seda oli võimalik kohapeal majanduslikke ja

---

[443] Vt. «Olevik», 1895, nr. 7.

[444] Vt. KM KO, f. 38, Grenzsteini kirjakogu IV, l. 66.

poliitilisi juhtivaid positsioone oma käes pidavatelt saksa suurmaaomanikelt ja suurtööstureilt välja kaubelda.

Roomamine vene bürokraatia ees, närune pealekaebamine tagatreppide kaudu kõigi teisitimõtlejate suhtes oli selle poliitika seaduspärane tulemus. Sealjuures, nagu E. Vilde tabavalt kirjutas: «Grenzstein aga püüdis oma roomamist alati kõrgemate aadete ja otstarvete taha peita — variserlus oli tema teine mina.» [445]

A. Grenzstein väljendas oma majanduslikes vaadetes XIX sajandi 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel kitsalt ja väiklaselt eesti kodanluse klassihuvisid, olles nõus liituma ükskõik kellega ja ükskõik millise hinna eest, kui see ainult kodanlusele kasuks tuleb. Grenzstein ei olnud kogu oma kõikuvuses mitte erandnähtuseks, vaid oli printsiibitu ja kasuahne kodanluse tüüpiliseks ideoloogiks.

Grenzstein kutsus pidevalt ja alati rahvast üles kujunenud olukorraga leppima. Nii kirjutas ta oma «Eesti küsimuses»: «Tehkem, et Eestlane oma seisukorraga, mille muutmine inimeste võimu(se)s ei seisa, rahul on, ja meie äratame tema uuele elurõõmule...» [446] Grenzstein keeldus nägemast klassivastuolusid eesti kodanlikus rahvuses, tegi rahvale tihti etteheiteid, et see ei hoidvat vajalikult kokku ega osutavat abi suguvennale, kes on oma ettevõtte asutanud. Ostke esmajoones eesti kaupa eestlaste poest — siis aitate kogu rahvast — väljendas Grenzstein otseselt eesti kodanluse täotlusi, kusjuures rahva all tuleb muidugi mõista eesti kodanlust. [447] Nii pidid «rahvuslikud loosungid» ja isamaaline kära vahetult kodanluse huvisid teenima.

90-ndail aastail muutis Grenzstein oma suhtumist balti parunitesse ja sajandi viimastel aastatel alustas koguni ägedat kampaaniat parunite vastu. Peaaegu igas «Oleviku» juhtkirjas ründas Grenzstein nüüd baltlasi, Balti erikorda ja luteriusu kiriku eesõigusi, neid sageli teravalt paljastades. Tema sulest ilmus pikem artikkel «Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskes», millele lisandus aasta hiljem (1898) «Lõpueksami lisa», «Balti hiilguse pettused» jt.

Grenzsteini selline seisukohavõtt kasvas välja mõningate aadli ja majanduslikku võimu taotleva tõusva klassi — jõukama maakodanluse — vastuolude pinnalt. Kui majanduslikult ja poliitiliselt positsioonilt nõrgem taluperemees algavas majanduslikus võistluses privilegeeritud saksa junkrule alla jäi, otsis nii eesti kodanlus kui ka tema ideoloog Grenzstein toetust tsaaribürokraatialt — sellest siis lõmitamine viimase ees, valmisolek nõustuda tsarismi kõige reaktsioonilisemate sammudega, ka eesti

---

[445] Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik. «Looming», 1945, nr. 3, lk. 306.

[446] «Olevik», 1894, nr. 16.

[447] Vt. sealsamas, 1886, nr. 39.

rahva täieliku venestamisega, kui aga selle hinna eest saaks osta majanduslikke eeliseid kodanlusele.

Mõnel pool ütles Grenzstein ise välja, et rahvuslikud küsimused olevat ainult ettekäändeks, kuna põhilisteks Baltimaade ühiskondlik-poliitilises võitluses on majandusprobleemid: «Võitluste viimne põhjus ei ole m i t t e r a h v u s, vaid v a r a n d u s, kõige päält igapäine ilmlik varandus ja selle jälgil ka kõrgem vaimlik varandus.» [448]

Ado Grenzsteini võitlust Balti erikorra ja Eesti alal veel säilinud feodaalsete igandite vastu XIX sajandi viimastel aastatel tuleb hinnata tema tegevuse objektiivselt progressiivse osana. See võitlus tõi Grenzsteinile populaarsuse nendes põllumeeste seltsides, mis sajandi lõpul sattusid vastuollu parunitega ja lõid lahku parunite juhtimise alt (Viljandi, Helme, Ulila, Põltsamaa jt. põllumeeste seltsid). Grenzstein tundis oma varasema tegevuse tõttu väga hästi balti parunite reaktsioonilist poliitikat ja eesti kodanluse alatut reetlikkust. Seepärast olid tema paljastused tabavad ja kutsusid esile nii baltlaste kui ka nende sabarakkude vihkamise Grenzsteini vastu.

On arusaadav, et Grenzstein silmapaistvat tähelepanu pööras mõisatööliste küsimusele — just odava tööjõu hankimisel olid vastuolud eesti maakodanluse ja saksa mõisaomanike vahel kõige tugevamad. Grenzstein hakkas kõnelema põllutööliste raskest olukorrast balti mõisnike juures ja mõisnike plaanidest tööliste olukorda veelgi halvendada. Ta käsitles seda küsimust põhjendusega, et mõisatöölised on meie rahva liikmed. [449] Ka mõisnike vastu ei astunud Grenzstein välja mitte kui ekspluataatorite vastu, vaid kui eesti kodanluse majanduslike ja rahvuslike taotluste vastaste vastu. See ilmnes asjaolust, et Grenzstein seadis balti parunitele eeskujuks «omakasupüüdmatuid» vene mõisnikke: «Meil kui r a h v a liikmel saab kergeste võimalik olema, Balti mõisnikule Vene mõisnikku uue aja hiilgavaks eeskujuks ette panna, mitte üksi minevikus, vaid just olevikus.» [450] Mingi vene mõisniku kohta kirjutas ta: «Niisuguse kaunimeelse mehe eest võib igamees mütsi maha võtta. Elaksivad need meie keskes, missugused kaunid eeskujud oleksivad nad meile meie edasipüüdmise teel.» [451] Grenzstein ise ei piirdunud ainult mütsi mahavõtmisega vene mõisnike ees, ta lömitas kõige avalikumalt kohalike tsaristlike võimukandjate ees, et nende usaldust ja poolehoidu ära teenida. Kritiseerides talurahva «vabastamist» 1819. aastal, idealiseeris Grenzstein kõigiti pärisorjuse kaotamist Venemaal 1861. a. «Vene rahvas lasti vabaks ja talle anti maatükk

---

[448] A. G r e n z s t e i n, Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskes. Jurjevis, 1898, lk. 11.

[449] Vt. «Olevik», 1898, nr. 25.

[450] A. G r e n z s t e i n, Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskes, lk. 102.

[451] «Olevik», 1898, nr. 11.

elamiseks kätte. Balti rahvad lasti vabaks ja neile anti hundipass kätte.» [452] Et aga vene rahvale sellest jaosmaa tükikesest elamiseks kaugeltki ei piisanud, sellest Grenzstein loomulikult vaikis.

Väga tüüpiline on, et Grenzstein hakkas koguni andmeid koguma 60-ndate aastate paiku parunite poolt Eestisse toodud saksa põllutööliste ja rentnike kohta. Selle operatsiooniga olid mõisnikud lootnud tööliste puudusest üle saada. Taluperemehed seda tööliste hankimise viisi kasutada ei saanud ja suhtusid seetõttu mõisnike üritusse vaenulikult. Grenzstein püüdis oma suhtumise tõelist põhjust šovinistliku jutuga varjutada: eestlane olevat loomu poolest parem töötaja ja põllumees kui sakslane, seepärast ei olevat vaja sakslasi Eestisse veel senistele lisaks kutsuda. [453]

Grenzstein astus välja feodaalse süsteemi igandina säilinud viljamagasite vastu. Ta näitas, et XIX sajandi lõpuks olid viljamagasid kaotanud oma otstarbe, sest vili magasiaitades ei kandnud intressi ega andnud seega mingit kasu, vaid hoopis vastupidi — aja jooksul riknes vili, kaotades oma endise väärtuse. Pealegi olevat taluinimestele rahalist abi kaugelt enam vaja kui abi viljana ning maailmaturg võimaldavat igal ajal ikalduse puhul raha eest vilja osta.

Nagu teistelgi ajalehetoimetajatel, nii tuli ka Grenzsteinil tihti tegelda majanduskriisi küsimustega ja esitada omapoolseid ettepanekuid agraarkriisi leevendamiseks. Selles osas näitas Grenzstein omapärast fantaasiarikkust, esitades arvukalt kõige mitmekesisemaid ettepanekuid, mis aga enamikus ainult korraks libisesid üle «Oleviku» lehekülgede, et siis unaruse hõlma kaduda. Paljudes küsimustes kordas Grenzstein teiste majandusmeeste mõtteid — nagu näiteks soovituses asetada eesti põllumajanduses peamine rõhk piimakarja kasvatamisele ja selleks tugevdada just söödabaasi, luues laialdaselt kultuurheinamaid ja võttes halvemad põllud ristikheina alla.

Talupoegade olukorra parandamiseks kriisiaastail tegi Grenzstein ettepaneku luua selline põllumeeste pank, mis laenaks raha viljasaagi vastu. Samuti tegi ta ettepaneku lubada talupoegadel sügisel, mil viljahinnad on kõige odavamad, riigimaksude õiendamist viljaga, et talupoeg võiks oma vilja turustada hiljem juba kõrgemate hindadega. [454]

Agraarkriisi tingimustes langesid viljahinnad kiiresti ja vähenesid talupoegade sissetulekud. Seepärast oli üheks põletavamaks küsimuseks probleem — kuidas viljast suuremat hinda saada. Grenzstein soovitas selles osas tarvitusele võtta järgmisi abinõusid:

1. Turule tuleks saata ainult hästi puhastatud ja kõrgekvali-

[452] «Olevik», 1898, nr. 16.
[453] Vt. sealsamas, nr. 30.
[454] Vt. sealsamas, 1889, nr. 40.

teedilist vilja; halvem vili aga kasutada ära oma majapidamises loomasöödana.

2. Linnadesse ja sadamatesse tuleks rajada suured aidad, kus vili võiks seista ja kõrgemaid hindu oodata. Hädavajalik on samuti vilja veohindade alandamine raudteel.

3. Viljakaubandus tuleks võtta välismaalaste käest oma kodanluse kätte ja luua mingisugune kontrollorgan, mis takistaks madalakvaliteedilise vilja turustamist. [455]

Grenzstein soovitas mitte ainult põlluharimisele ja karjandusele lootma jääda. Selle kõrval tuleks Eestis arendada ka põllumajanduslikule toorainele baseeruvat tööstust, milleks aga üksiku isiku kapitalist ei piisa. Seepärast on vajalik luua põllumeeste ühendus ehk kooperatsioon, sest ainult sel viisil võib meie põllumees oma toodanguga maailmaturule pääseda ja seal teiste kõrval silma paista. [456] Grenzstein tuletas üldse sagedasti meelde maailmaturu olemasolu ja vajadust eesti kodanlusel seal enesele kohta hankida. Need seisukohad osutasid veelkordselt asjaolule, et turuküsimus muutus eesti kodanlusele 90-ndail aastail esmajärguliseks.

Nende realistlike nõuannete kõrval esines aga ka hoopis kummalisi ja kergekaalulisi. Nii soovitas Grenzstein hakata Eestis kasvatama korgitamme, mis pidavat tema arvates siinses kliimas väga hästi kasvama ja võivat seepärast anda suurt rahalist sissetulekut. [457] Talunikele soovitas ta eraldada oma elumajast toad linlastele suvekorteriteks ja kutsuda linlasi kallitest kuurortidest maale suvitama. Ka tööta inimesi ei unustanud Grenzstein hoopis — ta soovitas neil leivaraha teenimiseks hakata koguma ravimtaimi ja müüma neid apteekidele ja rohupoodidele. [458]

Et põllumajandussaaduste müümisel kujuneda privilegeeritud saksa suurmaapidajaga võistlusvõimeliseks, pidid eestlastest väikemaaomanikud, kulakud ja ka keskmikud mõtlema organiseerumisele ja ühistegevusele, mille kaudu oli võimalik esineda turul arvestatavate toodangukoguste müüjatena. Ühistegevuse abil sai ka talunik muretseda paremaid põllutööriistu, seemet jne.

Ado Grenzstein käsitles ühistegevust ja peremeeste organiseerumist oma brošüürides: «Seltsi Juhatus» (1898), «Rahva töö rakendus» (1899) ja «Raadi valdkonna majanduse geograafia» (1901). Kaks esimest brošüüri on pühendatud põllumeeste seltside tööle. Grenzstein ei väsi neis ülistamast tsarismi poolt sajandi lõpul põllumeeste seltsidele antud tüüp-põhikirja. Brošüüris «Seltsi Juhatus» propageeris ta põllumeeste seltside massilist asutamist ja seadis eesmärgiks, et kõik eesti talupere-

[455] Vt. «Olevik», 1886, nr. 31.
[456] Vt. sealsamas, 1891, nr. 6.
[457] Vt. sealsamas, 1897, nr. 37.
[458] Vt. sealsamas, 1894, nr. 18.

mehed koonduksid põllumeeste seltside liikmeks.[459] Brošüüri põhiline osa on pühendatud põllumeeste seltside asutamise õpetamisele. Analoogiliste küsimustega tegeles ka teine brošüür — «Rahva töö rakendus». Siin esitas Grenzstein konkreetse plaani — luua igasse kihelkonda ja linna vähemalt üks põllumeeste selts ja koondada need seltsid Eestis omakorda nelja keskuse ümber.[460] Need brošüürid ilmusid perioodil, millal Grenzstein pidas võitlust Jaan Tõnissoniga, kes samuti kui Grenzsteingi püüdis enesele juhtivat osa põllumeeste seltside keskasutuses ja kellel lõpuks õnnestuski Grenzsteini kõrvale suruda.

Olles Raadi põllumeeste seltsi presidendiks, kirjutas Grenzstein majandusgeograafilise ülevaate ühendatud Raadi valla kohta. Brošüür kujutab endast küllalt detailset 104-leheküljelist uurimust, mis on varustatud rikkaliku statistilise materjaliga ja illustreeritud diagrammide ja graafikutega. Peamine rõhk on brošüüris asetatud maaküsimusele, kusjuures Grenzstein püüab statistilise materjali najal tõestada, et suurmaavaldaja-mõisniku kõrval ka väikese maavalduse omanik, kelle all ta mõtles ikkagi kulakut, võib lahedasti ära elada.

«Olevik» oli esimeseks eesti ajaleheks, mis tutvustas oma lugejaid lähemalt poliitilise ökonoomia teoreetiliste probleemidega. Nimelt ilmus «Olevikus» 1891. a. veebruarist aprillini, kokku 12 numbris, pikem poliitökonoomiline kirjutis, mis kannab pealkirja «Loodus ja töö». Kuigi kirjutise autorit pole märgitud, on tõenäoline, et selleks oli Ado Grenzstein ise. «Loodus ja töö» annab populaarse ülevaate reast poliitilise ökonoomia põhiprobleemidest, kusjuures autori käsitlus on vulgaar-kodanlik ja mitmes osas diletantlik. Grenzstein annab järgmise kapitali definitsiooni: «Meie nimetame kõike seda varandust kapitaliks, mille otstarbe uue varanduse sünnitamine on.»[461] Arvestades tolleaegse eestikeelse majandusteadusliku terminoloogia väljakujunematust võib seda kui lühidefinitsiooni autori järgneva üksikasjalisema selgitamise ootuses õigeks lugeda, sõnastades seda praeguse terminoloogia kohaselt järgmiselt: kapital on väärtus, mille otstarbeks on lisaväärtuse sünnitamine. Lühidefinitsioonist on aga välja jäänud nii kapitali enese tekkimise kui ka lisaväärtuse allika käsitlus. Grenzsteini järgnev nende küsimuste seletus näitabki, et ta oli täielikult kodanlikel klassipositsioonidel. Traditsiooniliste kodanlike õpetuste kohaselt andis ta idüllilise seletuse kapitali ja kapitalistide klassi tekkimisele. Kapital, nagu «Olevikus» seletatakse, tekib siis, kui keegi kokkuhoidlikult elab, enam teenib kui ära tarvitab. Siis: «Tal jääb üks jagu varandust tagavaraks järele ja sellest kasvab aegamööda hea kapital välja.»[462] «Rahva majapidamises ilmub kapital kahel

[459] Vt. A. Grenzstein, Seltsi Juhatus. [Tartu], 1898, lk. 4.
[460] Vt. A. Grenzstein, Rahva töö rakendus. [Tartu], 1899, lk. 1—2.
[461] «Olevik», 1891, nr. 9.
[462] Sealsamas.

kujul. 1. Kapital on see materjal, mille kallal tööd tehakse, millest midagi välja tehakse... 2. Kapital on tööriist, mille abil tööd tehakse.»[463] Seega esitatakse kapitalina vaid püsiva kapitali (c) elemente. Muutuva kapitali (v) — lisaväärtuse allika — kapitali koostisest väljajätmine teeb Grenzsteini käsitluses iga tööriista, tootmisvahendi kapitaliks, sõltumata sellest, kas see on palgatööjõudu ekspluateeriva kapitalisti või kellegi teise, näiteks väikekaubatootja omandiks. Selle käsitluse järgi lakkab kapital olemast ajalooline kategooria, muutudes sellest igasuguse, kõiki ühiskondlik-majanduslikke formatsioone läbiva tootmise igavesti püsivaks tingimuseks. See kapitali fetišism tugineb näilisusele, nagu oleks tootmisvahendeil iseendast mingi omapärane omadus soetada nende omanikele regulaarset mittetööalast tulu. Muutuva kapitali olematuks tegemine võimaldas Grenzsteinil vaikides mööda minna töölise ekspluateerimisest kapitalisti poolt. Ta järjekindlus, olgugi naiivse konstruktsiooni vormis, avaldub kapitali kasvu võimalike allikate käsitluses.

Grenzstein kirjutas, et kapital kasvab:

1) virkusest ja kokkuhoidmisest,
2) teravast ettenägemisest,
3) kasulikust ettevõttest,
4) õnnest ja
5) ülekohtust.

Kapitali kasvu nähtuse pealispinnale jäämine võimaldas artikli autoril kapitali kasvu tõelise allika — palgatöö ekspluateerimise asemel kasvu tegurina mitmesuguseid eetika kategooriaid esitada.

Artikli üheks peamiseks ülesandeks on seega kapitalistliku ekspluateerimise kinnimätsimine selle õigustamise eesmärgil. Autor rõhutab, et ei olevat mingit põhjust vaadata kadedusega ettevõtja kasule ega seda ülekohtuseks pidada. «Kui sotsialistid ütlevad, et kapital töö vaenlane olevat, siis ei lähe see asjaga kokku. Tõsi küll, et rikkad vabriku omanikud töörahvast võivad viletsalt pidada ja nende vaevast rikastuda. Seda nad teevad küll kapitali najal, aga ega see kapitali süü pole.» Kui ettevõtja ise ka oma ettevõttes mingil viisil töötab ja oma töölisi just ülearu taga ei kihuta, siis olevat tal täielik õigus oma kasu peale. «Mispärast? Sellepärast, et tema üksi kõik kahju peab kandma, kui asi halvasti läheb. Niisuguse kahju eest hoidmine nõuab ettevõtjalt suurt hoolt ja muret, mis lihtsal töölisel tundmata on. Meie ajal ei ole ka kellelgi keelatud ettevõtjaks heita ja kasu saada. Kui siingi tuhanded seda ei tee, siis on süü nende eneste juures.»[464]

Vulgaarse poliitilise ökonoomia «tootmise kolme teguri» lemmikteooria leidis siin Grenzsteini poolt kapitalisti kasumite

---

[463] «Olevik», 1891, nr. 9.

[464] Sealsamas.

õigustamiseks kasutamist. Isegi «halbade», töölist üleliiga kurnavate kapitalistide puhul on «püha kapital» süütu. «Olevik» väitis pealegi, et kapitalistiks võivat hakata igaüks, kes tahab. Lihtne ja selge — töölised on ise oma raskes olukorras süüdi, sest miks nad ei hakka kapitalistideks.

Kaunis üksikasjaliselt on käsiteldavas artiklis tutvustatud lugejatele mitmesuguseid kapitalistlikke ettevõtteid, nende struktuuri ja tegevuse põhimõtteid. Kõige põhjalikumalt vaadeldakse aga aktsiaseltsi, mille häid ja halbu külgi detailselt käsitletakse. Samuti tutvustatakse lähemalt kodanlikku ühistegevust. [465]

Artikli poliitilise ökonoomia küsimustele pühendatud osast selgub, et autor oli tuttav kaasaegsete, eeskätt Saksamaal ja Austrias käibel olnud kodanliku poliitilise ökonoomia teooriatega, eelkõige nn. ajaloolis-eetilise ja austria kooli suunaga.

Sirgjoonelisest kapitalismi apologeetikast hoolimata omab see «Oleviku» artikkel teatavat kindlat kohta eesti majandusliku mõtte ajaloos. See oli esimeseks eestikeelseks, seejuures laiale avalikkusele määratud traktaadiks teoreetilise poliitilise ökonoomia alalt. See annab tunnistust selle kohta, et XIX sajandi lõpul eesti kodanluse hulgas tekkis huvi poliitilise ökonoomia põhiküsimuste vastu ning vajadus teoreetiliselt kapitalistlikku ekspluateerimist õigustada. See kapitalismi põhilist — töö ja kapitali vahelist — vastuolu summutada tahtev artikkel oli uuele, tööstusliku kapitalismi ajajärgule Eestis sümptomaatiline, seda enam, et see oli otseselt adresseeritud tol ajal ka Eestis levima hakanud sotsialistliku ideoloogia vastu.

Kuid «Oleviku» majanduspoliitiliste artiklite ülesandeks ei olnud mitte ainult vulgaarse kodanliku poliitilise ökonoomia levitamine. Ka muudest majanduspoliitilisi küsimusi käsitlevatest artiklitest ilmneb ajalehe üldine püüdlus sotsialismi maha teha, mis näitab, et sotsialismi ideed Eestis juba sellises ulatuses levisid, et nende vastu kodanliku ajalehe toimetus pidas vajalikuks võidelda.

A. Grenzstein oligi esimesi eesti ajalehe toimetajaid, kelle lehes mingisuguses ulatuses sotsialismi ideesid käsitleti. Juba 1884. a. (s. o. seitse aastat enne eespool vaadeldud artiklit) ilmus «Olevikus» artikkel «Kannataja seltskonna elatamise tarkus». [466]

Mis tähendab «kannataja seltskond», selle kohta andis autor järgmise seletuse: «Meie juures näituseks on mitmed seltskonnad tuttavad, nagu mõisnikkude, kirikuõpetajate, ametnikkude, kodanikkude, käsitööliste, kaupmeeste, põllupidajate, palgaliste ja mõned teised seltskonnad. Ühe seltskonna elu on raskem, teise oma kergem. Tohter näituseks võtab kolme minuti sees haige vastu, kirjutab talle paari sõnaga rohu ülesse ja saab selle eest terve rubla palka. Tema maja ees kaevab vaene töömees suure

[465] «Olevik», 1891, nr. 11.
[466] Sealsamas, 1884, nr. 2, 3, 4.

külma ja tuisuga päev otsa lund ja saab selle eest — ainult 50 kopikat. Seda nähes nimetab ennast vaene töömees kannatajaks inimeseks. Tema olla üks inimene, kes oma elu sees peab palju kannatama, vähe maitsema. On seesuguseid töömehi palju, siis nimetavad nad endid kannatajaks seltskonnaks.»

See on tavaline väikekodanlik seletus klassivahedest, mida püütakse segi ajada palgavahedega. Artiklis ei ole vastamisi seatud mitte kapitalistliku ühiskonna antagonistlike klasside esindajad — kapitalist, kelle eraomanduseks on tootmisvahendid, ja palgatööline, kes peab kapitalistile müüma oma tööjõudu ja kandma ekspluateerimise iket, vaid kaks palgatööst elava ühiskonnakihi esindajat — arst ja tööline, kelledest üks saab rohkem palka kui teine.

Artikli autor suhtus kaunis heatahtlikult sotsialistidesse. «Sõnadel sotsialismus ja sotsialist,» ütleb ta, «on väga lai ja osalt koguni ilmsüüta tähendus, sest sotsialist on õieti igamees, kes kõlbulise elatamise ja elukorra eest seisab, kes inimlise elukorra poole hoiab, kes inimlise elukorra heaks toimetusi soovib.» [467] Kuid olevat üks eri liik «sotsialistlasi», kes nimetavat endid kommunistlasteks. Viimaste peale on autor kurjem. Need tahtvat kõik varandused maailmas ühetasaselt ära jaotada ja kõigile töötajatele ühepalju palka maksta. Sotsiaaldemokraatia olemust selgitab autor järgmiselt: «Sotsiaaldemokratii on üks väljamaa tööliste partei, kes tööliste seisust tahab parandada ... Sotsiaaldemokratii tahab kõik seisused inimeste seast täiesti ära kaotada ja kõik ühetasaseks teha. Ükski vabrik ega töötuba ei tohi tema juhtmõtte järele mõne üksiku inimese omandus olla, vaid töölised peavad ise osa-peremehed olema.» [468] Autor asus vildakale, väikekodanlike filistrite seisukohale, rääkides, nagu tahaksid sotsiaaldemokraadid igale töölisele ühepalju maksta, olgu see laisk või virk.

Oma artiklis tõi autor esile ka küllaltki õigeid põhimõtteid. Ta näitas suurtööstuse eeliseid väiketööstuse ees, näitas, kuidas kapitalistliku konkurentsi tagajärjel väiketööstusettevõtted välja surevad. «Tallinnasse ehitati hiljuti aurukirstu-vabrik,» kirjutas autor. «See vabrik teeb aurujõuga puusärke hulgaviisi ja müüb neid palju odavamalt kui keegi teine puusepp. Seega tõrjub ta oma puusärkidega kõik teised turult ära.» [469] Samuti on artiklis näidatud, et sotsialismil on Saksamaal ja paljudes teistes maades suur poolehoid. Rääkides sotsialistliku liikumise põhialustest, mis tagavad talle poolehoiu, märgib autor kõigepealt nõuet, et kõik inimesed peaksid olema vabad ja ühesarnased.

Kuigi mainitud artikkel oli filisterlik ja moonutav, oli sel siiski ka teatav positiivne tähtsus, sest selles näidati, et sotsialistid ja kommunistid võitlevad vaese rahva huvide eest, et marksismi

---

[467] «Olevik», 1884, nr. 2.
[468] Sealsamas, nr. 3.
[469] Sealsamas, nr. 4.

toetavad suured rahvahulgad, et marksistid võitlevad kõigi inimeste üheõiguslikkuse eest, inimsoo parema tuleviku eest. Artikli ohtlikkusest said ka tsaari sandarmid aru ja selle artikli pärast langes «Oleviku» toimetaja A. Grenzstein, hoolimata oma tsaaritruudusest, tagakiusamise alla.

Hiljem omandasid Grenzsteini sõnavõtud kommunistlike ja sotsialistlike ideede vastu hoopis vaenulikuma iseloomu. 1891. aastal ilmunud artiklis [470] tunnistas Grenzstein, et praegu Euroopas liikvel olev sotsialism on «tõsine ja kardetav» nähtus. Artikli autor kaitses eraomanduse põhimõtet sotsialistide ja kommunistide vastu. «Omandusel on kurje vastaseid,» kirjutas ajaleht. «Need on kahte seltsi: kommunistid ja sotsialistid. Kommunistid tahavad eraomanduse ära hävitada ja üleüldise omanduse selle asemele panna. Mis iganes olemas on, oleks niisama igamehe ühine omandus, nagu kevade ja suvi, sügise ja talv igamehe asi on. See püüd on omal ajal iseäranis Prantsusmaal maad leidnud. Saksamaa «teaduslik» sotsialismus jätaks pruugil oleva eraomanduse puutumata, tahaks aga era kapitali kaotada... Igal mehel oleks oma tarvituseks oma jagu varandust, niipalju kui ta seda jõuaks koguda; aga keegi ei tohiks oma kapitaliga midagi ette võtta, mis talle kasu toob. Niipalju kui keegi tööd teeks, niipalju saaks ta varandust.» [471]

Artikli reaktsioonilise põhimotiivi — kapitalistliku eraomandi — kaitsmise kõrval pälvib see tähelepanu sellepoolest, et selles esitatakse kõrvuti prantsuse utoopilise sotsialismi (artiklis kommunistide vaateiks nimetatud) ja marksistliku teadusliku sotsialismi (artiklis sotsialistide vaateiks ehk Saksamaa «teaduslikuks» sotsialismiks nimetatud) põhimõtted omandi küsimuses. Seejuures peab nähtavasti utoopilise sotsialismi väikekodanliku võrdsustamise idee esitamine kaasa aitama umbusu tekitamisele sotsialismi ideede suhtes üldse. Samalaadne, kuigi mitte niivõrd selge, on ilmselt ka varem ilmunud eespool käsitlemist leidnud artikkel.

On ilmne, et 90-ndail aastail ei saanud kodanlus levivaist sotsialismi ideist enam ükskõikselt mööda minna, vaid tal oli tekkinud terav vajadus nende vastu välja astuda.

Nii oli A. Grenzstein tõusva eesti kodanluse ideoloog olukorras, kus juhtivad positsioonid Eestis olid veel saksa suurkodanluse käes. Teda iseloomustab kiire kohanemine võimupositsioone ihaldama hakkava eesti kodanluse taotlustega. Tema sõnavõtud kapitalistliku majanduselu üksiknähtuste kohta olid kirjeldavad, ebasüstemaatilised, osalt vulgaarse poliitökonoomia seisukohtadelt esitatud. Mingeid sügavamaid majandusteoreetilisi analüüse Grenzstein ei andnud. Tema praktilis-majanduslikud ettepanekud taotlesid eesti kodanluse olukorra kindlustamist. Klassivastu-

[470] «Olevik», 1891, nr. 17.
[471] Sealsamas.

olusid eesti kodanlikus rahvuses püüdis Grenzstein kinni mätsida ja kasutada rahvuslikke loosungeid demagoogiliselt kodanluse huvides. Seega olid Grenzsteini majanduslikud vaated põhiliselt reaktsioonilised: ta võttis omaks valitseva kapitalistliku majanduskorra ja õigustas seda täielikult ning eitas teadlikult sotsialismi.

Positiivne oli Grenzsteini kriitika Baltimaade majanduskorras tol ajal veel püsinud feodaalkorra igandite kohta. See lähtus küll vahetult kodanluse majanduslikest vajadustest, kuid võitlus mõisnike privileegide vastu oli XIX sajandi lõpul objektiivselt kogu rahva huvidele vastav.

J. Kõrvi toimetatud ajaleht «Valgus» esines aastatel 1882—1883 demokraatlikumalt kui hiljem ja kritiseeris valitsevat talurahva rasket olukorda. Peagi loobus aga Kõrv sellest hoiakust ja asus kehtiva korra apoloogia teele. Majandusküsimustest käsitles «Valgus» kõige ulatuslikumalt põllumajandust. Kõrv rõhutas, et Eestis, kus ei olevat veel suureulatuslikku tööstust, olevat põllutöö eesti rahva elu ja kosumise alus. [472]

Põllutöö edenemiseks pidas ta vajalikuks väikepõllupidaja-talupidaja head käekäiku: «Väikese põllumeeste hea elukord on aga ainus maa ja rahva kosumise põhi.» [473] Siinjuures oli Kõrv kindlalt arvamisel, et talupoeg peab olema maaomanik ja mitte rentnik, nagu ta on seda Inglismaal. Ka kogukondlikku maaomandit ei pidanud ta sobivaks maakorralduse vormiks.

Pooldades majanduse kapitalistlikku arengut, arvas Kõrv, et esmajärguliseks majanduspoliitiliseks ülesandeks tulevat seada «Eesti rahva põllulise majapidamise kaitsemine ja vabastamine keelvatest ja siduvatest kammitsatest», [474] s. o. feodaalkorra igandites. Ta märkis, et «mõisate õigused, mis kalli rendi ja orjuse ehk kohtade müümisega ka veel maksud ja avalikud maamajapidamise kulud ja orjused talurahva peale panevad, peavad kaduma». Korduvalt astus ta välja teoorjuse vastu ja kritiseeris talupoegade tegevusvabadust piiravaid sätteid ostu-müügilepinguis. [475] Kõrv märkis ära talurahva raskused kriisi ajal ja kirjutas, et «mõisate põllud saavad talupõldude kulu peal kahekordse rammu» [476]. Kuid kõik need Kõrvi kriitilisedki sõnavõtud ei olnud võitleva iseloomuga. Ta konstateeris suhteliselt rahulikus toonis talupoegade olukorra raskusi.

Samal ajal kirjutas «Valgus» ka mõisnike raskustest ja vähenenud sissetulekutest kriisi aegadel, märkides, et mõisatel olevat suuri raskusi oma saaduste turustamisega. [477] Ajalehes

[472] «Valgus», 1885, nr. 2.
[473] Sealsamas.
[474] Sealsamas.
[475] Sealsamas, 1882, nr. 6, nr. 10, nr. 13; 1885, nr. 38.
[476] Sealsamas, 1885, nr. 2.
[477] Sealsamas.

väljendati seisukoht, et kriisile vaatamata mõisnik ajagu mõõdukat poliitikat talurahva suhtes, sellega tõusvat suurmajapidajate kasu.[478] Seega Kõrv tegelikult leppis mõisa olemasoluga. Ta ei vastandanud väikepõllupidajat-talupoega suurpõllupidajalemõisnikule, vaid arvestas nende kooseksisteerimist, otsides nii mõisnikku kui talupoega rahuldavaid vorme selleks kooseksisteerimiseks. Talu ei olnud Kõrvile mitte mõisavastase võitluse baasiks, nagu see oli C. R. Jakobsonile. Kõrv ei võidelnudki mõisnikuga, vaid püüdis viimast veenda, et mööndused talurahvale tulevad kasuks mõisnikule enesele. Sellist hoiakut võib iseloomustada kui liberaal-kodanlikku leppimist kapitalismi arengu preisi teega.

Majanduspoliitilised sõnavõtud «Valguses» hilisematel aastatel harvenesid järjest. Ajaleht muutus varsti venestust toetavaks ja tsarismi ees lömitavaks organiks ning hankis lugejaid põnevusromaanide trükkimisega joone all ja lisades.

XIX sajandi viimasel aastakümnel kerkis avaliku elu areenile Ado Grenzsteini kõrvale eesti kodanluse teine juhtiv tegelane Jaan Tõnisson (sünd. 1868. a. talupidaja pojana). Lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1892. aastal, töötas Tõnisson lühemat aega K. A. Hermanni toimetusel ilmunud ajalehe «Postimees» toimetuses. Ta oli 1894. aastal laulupeo kirjatoimetajaks, propageerides ja õhutades kõigiti selle reaktsioonilise «talurahva vabastamise» laulupeo õnnestumist. Jaan Tõnisson asus oma avaliku tegutsemise algpäevist peale eesti kodanluse kõige reaktsioonilisema suuna etteotsa, taotledes tihedat klassiliitu balti parunitega ja olles nende käsilaseks. Paar aastat tegutses Tõnisson Venemaal kohtu alal ja tuli seejärel 1896. aastal Eestisse tagasi, kus ta omandas eesti pastorite aktiivsel toetusel ja kaasabil K. A. Hermannilt päevalehe «Postimees». Sellest ajast peale hoogustuski Tõnissoni ühiskondlik tegevus. Olles esimese ja tol ajal ainukese eesti päevalehe omanikuks ja vastutavaks toimetajaks, võttis ta agaralt osa seltside elust ja kodanluse üritustest. Ta valiti Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi presidendiks, kus ta arendas elavat tegevust kohaliku kodanluse organiseerimiseks.

Jaan Tõnisson kujunes eesti kodanluse juhiks XIX sajandi 90-ndate aastate keskel, s. o. ajal, mil Venemaal kapitalistlik kord oli täielikult valitsemas, olles jõudmas imperialismi faasi. Samal ajal püsisid Venemaal feodaalkorra igandid, kusjuures Baltimaades püsis nn. erikord, millele balti-saksa suurkodanlus ja suurmaaomanikud toetusid nii oma poliitilise positsiooni säilitamisel kui ka majandusliku edenemise kindlustamisel. Eesti kodanlus oli ka 90-ndail aastail nii poliitiliselt kui ka majanduslikult baltisaksa suurkodanlusest tunduvalt nõrgem, kuid ta ei olnud seepärast sugugi vähem kiskjalik ja ahne. Tema majanduslikku edenemist tõkestasid saksa valitsevate klasside privileegid. Kuid üha

---

[478] «Valgus», 1882, nr. 6.

teravneva proletariaadi klassivõitluse tingimustes otsis eesti kodanlus meelsasti klassiliitu balti-saksa suurkodanlusega ja suurmaavaldajatega.

Jaan Tõnissoni «Postimees» — see oli tüüpiline eesti kodanluse häälekandja kapitalistlikus ühiskonnas. «Postimehe» ja Tõnissoni meelest oli valitsev kapitalistlik kord ainuvõimalik ja igavene, kapitalistlikud suhted olid looduse seaduseks, kodanlik seaduslikkus püha. Tõnissoni eesmärgiks oli saavutada valitseva korra raamides tingimata seaduslikkude abinõudega eesti kodanlusele võimalikult soodne olukord.

Baltimaades püsinud sakslaste poliitilisi privileege Tõnisson küll arvustas, kuid püüdis balti sakslasi sealjuures veenda, kui kasulik olevat neile enestele teha eesti kodanlusele mõningaid järeleandmisi. Sakslastega koostöö otsimisel kirjutas «Postimees»: «Meie ei tohi ju küll mitte tänamatud olla, vaid peame tõele au andes tunnistama, et Läänemeremaade «rüütelkond» ja «maakond» — mõisniku-seisusest ja teistest seisustest suurmaapidajad — meie kodumaa heaks palju tublit tööd on püüdnud teha...» [479] «Saksa ollust» ei tahtvat eestlased sugugi kõrvale tõrjuda. «Eesti rahvuslikul poolel» tehtavat «seaduslikkudesse piiridesse jäädes» ainult selleks tööd, et ka eestlased tohiksid ühesuguste õiguste alusel oma jõude «üleüldiste kasude edendamiseks pühendada». [480] Kokkulepped sakslastega jäid muidugi saavutamata ja seda mitte Tõnissoni «süü» läbi. Ikka veel võimsa paruni laualt ei langenud kergesti isegi raasukesi eesti kodanlusele. «Postimeest» ei tarvitsenudki sakslased tõsiselt arvestada, sest kogu «võitlus» aadli privileegide vastu piirdus sõnakõlksutamistega, mille puhul juba ette kinnitati, et neile mingit reaalsemat sammu eesti kodanluse poolt ei järgne.

Vene tsarismi suhtes jutlustas «Postimees» täielikku alistumist. Maailmaparandamise ja riigiuuendamise soovidega ärgu eestlased välja tulgu, Vene poliitika küsimustest hoidku eemale ja ärgu mingu oma küüsi kõrvetama. Nii soovitati avalikult ka kõige suurema reaktsiooniga leppimist, ilmselt kartusest, et tsaristlikule režiimile vastuvõtmatud poliitilise võitluse kired võiksid eesti kodanluse klassipositsioonile hädaohtlikuks saada.

Jaan Tõnissoni majanduslikud vaated on kooskõlas tema üldpoliitiliste kontseptsioonidega. Lähtudes läbini idealistlikust, reaktsioonilisest maailmavaatest, eitas Tõnisson majanduse määravat osa ühiskonna arengus. Ta kirjutas: «Majandusline võim on ainult üks küljekene rahva elujõu ilmutusest» [481], ja teisal: «majanduslikud püüded ei ole mitte paleuseks, vaid ainult

---

[479] «Postimees», 1897, nr. 94.

[480] Sealsamas, nr. 259; vrd. H. Kruus, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina. Tartu, 1921, lk. 22—23.

Eelmärgitud H. Kruusi töö näitas kriitiliselt ja suhteliselt õigesti, et J. Tõnisson oli eesti kodanluse ideoloog.

[481] «Postimees», 1899, nr. 23.

abinõuks paleuste taganõudmisel.»[482] Nende seisukohtade ulatuslik ja pidev propageerimine XIX sajandi lõpul pidi muidugi olema vastukaaluks järjest enam levivale materialistlikule maailmavaatele, millele toetudes tööliskiass arendas võitlust igasuguse ekspluateerimise vastu. Tõnissonil oli majanduse tähtsuse eitamine ja «kõlbeliste» ning «aateliste põhjusmõtetega» vehklemine silmakirjalik, sest «Postimees» pühendas õige palju tähelepanu majandusküsimustele, muidugi siis, kui oli vaja kodanluse vastavaid huvisid kaitsta. Nagu vabandades seletas Tõnisson selles suhtes: «Kui meie sellepärast, et rahvuslise elu päevaküsimustest kõnelemine praegustel oludel raske on, mõnikord rohkem majanduslistest asjadest juttu teeme, siis ärgu ka need, keda elukutse töökojast ehk põllupinnalt eemale on kiskunud, mitte arvaku, nagu oleks see koguni tühine. Sest meie rahva tulevik põhjeneb peaasjalikult küll kõlblise jõu kasvatamise peal...»[483] Kodanluse ja iseendagi kitsaid majanduslikke kasusid oskas Tõnisson esitada väga kõrgelennuliselt eesti rahva üldhuvilise üritusena. Kui kiskjalik hallparun või linnakaupmees rikastuvad, siis see on kõrgesti «aateline» saavutus. Rahvuslik ja kangesti «kõlbeline» oli koguni «Postimehe» trükikoja asutamine ja isikliku «Eerika» aiaäri käimapanek.

Kapitalistlikus ühiskonnas valitsevaid tootmissuhteid pidas Tõnisson loomulikeks. Ta väitis, et sulane ja teenija on ning jäävad teenijateks ja olgu oma olukorraga rahul, ärgu nurisegu, olgu «aatelised» ja jumalakartlikud.

Rahva viletsuse põhjusi ei otsinud Tõnisson mitte valitsevas sotsiaalmajanduslikus korras, vaid juhuslikes ja sageli kõrvalise tähtsusega nähtusis, näiteks joomises. Kõikjal, kus vähegi võimalik, rõhutas Tõnisson, et rahva majandusliku puuduse põhjuseks olevat kodanliku karskusaate vähene levik rahva hulgas ja liigne alkoholi tarvitamine. Tehkem lõpp joomisele ja vaesus kaob otse iseenesest — selline oli Tõnissoni kindel retsept.[484] Nälgiv tööline astugu karskusseltsi liikmeks ja õnnistusrikas elu aina saabub. Nii püüdis Tõnisson teoreetiliselt õigustada kodanluse hulgas levinud ja juba Grenzsteini poolt kasutatud laimavat «teooriat» selle kohta, nagu oleksid enamikus kõik kehvikud, töölised ja moonamehed kas joodikud või loodrid, kes ainuüksi enda süü tõttu ei tõuse kodanlikus ühiskonnas «haljale oksale».

Iseloomustavalt silmakirjalik oli «Postimehe» artikkel 1897. a. «Kelneritest». Teeskleva heatahtlikkusega, kuid tõeliselt üleolevalt käsitleb ta siin «alama rahva» olukorda, ei vali aga oma vaatluste objektiks mitte tööstustööliste elu. Mööndes, et kelneritel, kelle all on mõeldud üldse ettekandjaid, on küllalt raske ja pingutav elu, on kogu kaastunnet teesklevast fraasitamisest lõpp-

---

[482] «Postimees», 1901, nr. 261.
[483] Sealsamas, 1900, nr. 237.
[484] Sealsamas, 1899, nr. 64.

järeldus: «Meie ei või nende elu mitte kergitada, aga paluda võime.» (! ! ! L. L.) Ja siis esitatigi «palved» kelnerite eest: paluti peremehi, et need annaksid kelneritele pühapäeva vabaks kirikus käimiseks, paluti, et noorte meeste seltsid mõelgu ka kelnerite peale, paluti, et külastajad olgu kelneritega lahked![485] Sellelaadsete «palvetega» ja õpetustega esines «Postimees» tavaliselt proletariaadi elutingimustest rääkides, sest mitte alati ei saanud ta neist küsimustest vaikides mööda minna. Silmakirjatsev, otse läila vagatsemine meenutab vahetult J. V. Jannsenit.

Majanduselu nähtusi vaatles ja hindas Tõnisson eesti kodanluse, eriti maakodanluse huvide seisukohalt. Tema eesmärgiks oli säilitada ja kindlustada eesti kodanluse klassipositsiooni. Oma tegevuse algaastail oli Tõnisson kindlal veendumusel, et eesti kodanlus piirdugu talupidamisega, eestlased ärgu püüdku tungida linnadesse. Tööstuse ja linna arengusse suhtus ta peaaegu vaenulikult. Et eesti maakodanlust muuta arvukamaks ning sealjuures mõisnike maavaldust puutumata jätta ja otseselt kui seaduslikku eraomandit kaitsta, soovitas ta suuremate talude «mõistlikku» tükeldamist pärijate vahel.[486] Kujuneva imperialismi tingimustes olid need muidugi reaktsioonilised loosungid.

Kuna sajandi lõpul tabas agraarkriis teravalt eesti talupoega, paiskas arvukad hulgad viletsusse (tol korral läks aastas 3000 talu ümber haamri alla), siis pidi Tõnisson neis küsimustes muidugi sõna võtma. Kuid Tõnisson ei asunud kritiseerima valitsevat olukorda, s. o. saksa mõisnike eesõigustatud maavaldusõigusest tingitud talurahvast laostavat võlastumist talude ostu-müügi operatsioonide kestel. Ta nägi küll osalt konkreetseid põhjusi, mis väikeomaniku-talupoja viisid raskustesse. 1899. aastal kirjutas «Postimees»: «Mitte ainult ülisuured maksud kallilt ostetud maa eest, vaid ka madalad viljahinnad ja kõrge maks tööjõu eest on meie põllumeestel suureks koormaks.»[487] Kuid samal ajal ei astunud Tõnisson nende ülisuurte maahindade vastu võitlusse, ei puudutanud üldse mõisnike suurmaaomandit. Meenutagem, et Köler just 90-ndail aastail reageeris elavalt talurahva viletsusele ja nõudis talupoegade taludest väljatõstmise viivitamatut lõpetamist, ostu-müügilepingute läbivaatamist ja maahinna fikseerimist madalal tasemel. Tõnisson ei kritiseerinud valitsevaid omandisuhteid, rääkimata võitlusest nende vastu. Tema otsis valitseva korra baasil ainult pisivahendeid, mis võiksid taluperemeeste raskusi leevendada, just nagu võisteldes ka sel alal Grenzsteiniga olukorra parandamise «retseptide» väljamõtlemises. Tõnisson soovitas mesilastepidamist, aiandust ja juurviljakasvatust, millest ta lootis kõige suuremat ja kiiremat abi kriisi all kannatavatele talumajapidamistele. Sellekohastele artiklitele avas

---

[485] Vt. «Postimees», 1897, nr. 20.

[486] Vt. sealsamas, 1890, nr. 237.

[487] Sealsamas, 1899, nr. 25.

ta meelsasti «Postimehe» veerud. Aianduse laialdases levikus, puuviljade kuivatamises ja nende turustamises talvel Peterburis nägi Tõnisson üht peamist teed külakodanluse sissetulekute suurendamiseks.

Hoopis reaktsiooniline oli Tõnissoni propaganda tagasi pöörduda kodukäsitöö juurde. Ta rõhutas: «Et oma käed majatalituse tarbeasju odavamalt valmistavad kui võõrad ehk vabrikud . . .» [488] Selline mõttekäik esines aasta varem Halliste Põllumeeste Seltsi soovituses.

Teine vahend, mis pidi väiketootja olukorda parandama, oli ühistegevus.

Laiahaardelise, kuid naiivse ühistegevuse organiseerimise plaaniga oli juba 1891. aastal avalikkuse ette astunud K. A. Hermanni toimetusel ilmuv «Postimees» juhtkirjas «Mis peavad väikese maa põllumehed tegema», milles soovitatakse kõigil eesti põllumeestel astuda «Põllumeeste ühisusse», ohverdades põhikapitaliks igaüks oma jõu ja hea tahtmise järele ka raha. Ühisuse sihiks oleks põlluharijate majandusliku olukorra parandamine, nende hariduse ja tervise eest hoolitsemine. Ühingu tegevus seisvat aga järgmises: «Müüb põlluproduktid ja tehnika tööd sinna, kus kõige kõrgemat hinda saada on, ostab soola, rauda jne. säält, kust kõige odavamalt saada on, ilma vahemeheta, ning müüb liikmetele kasu võtmata.» [489] Peale selle teostab ühisus eesrindlike põllumajandusvõtete propagandat ja levitab põllumajanduslikke teadmisi. Ühisuse töö organiseerimiseks näeb autor ette, et eestlastega asustatud Liivimaa osa ja kogu Eestimaa jaotatakse vastavalt kihelkondadele sajaks võimalikult ühesuuruseks ringkonnaks. Ringkonna keskusesse tuleb ehitada seltsimaja ja viljaaidad ning eluruumid seltsi asjaajajaile, agronoomile, loomaarstile ja arstile. [490] Seltsi liikmeteks ei võeta aga mitte kõiki, vaid ainult neid, kes on «laitmata eluviisidega ja paigalolejad». See lause näitab ilmekalt, kelle huvisid pidi kodanlik ühistegevus teenima. Ka «Postimehe» toimetusele endale näis see plaan utoopilisena ning seepärast lisati toimetuse poolt juhtkirja lõpus märkus, et sellist ühisust polevat vajagi luua, kuna meil on juba olemas põllumeeste seltsid. Ning lõpetatakse põllumeeste seltse propageeriva väitega: «Kui iga peremees põllumeeste seltsi liikmeks heidab, siis võib põllumeeste selts kõike seda korda saata, mis siin juhtkirjas soovitatakse ja veel palju rohkem.» [491] Kodanliku ühistegevuse ideed kasutati 90-ndail aastail ära ka parunite-kulakute klassiliidu tugevdamise ja kindlustamise huvides. Nii rõhutas 1896. a. lõpul Halliste Põllumeeste Seltsi president parun Sievers seltsis peetud kõnes, et meie «suured ja väi-

[488] «Postimees», 1896, nr. 268.
[489] Sealsamas, 1891, nr. 142.
[490] Sealsamas.
[491] Sealsamas.

kesed põllumehed ühte ühendusse võiksivad heita» ja vaheltkaubitsejaid välja lülitades enam kasu saada.[492]

J. Tõnisson kujunes kodanliku ühistegevuse ideede innukaks propageerijaks, lootes sel teel koondada eesti kodanluse killustatud kapitale tugevaks tervikuks, et omandada suuremat kaasarääkimise õigust kohalikus majanduselus. Samuti nägi Tõnisson rahvuslusega ilustatud ühistegevuse propagandas vahendit tõusta kiiresti eesti kodanluse ideoloogilise juhi kohale.

1897. aastast peale hakkab «Postimehes» sageli ilmuma taluperemeeste ühistegevust propageerivaid artikleid. Nii kirjutas ajaleht, et meie talukohtade edenemiseks ei võivat rõõmustavamat lootust ollagi, kui mõte, et ühine piimatalitus käima saab.[493] Erilise hoo saavutas nende materjalide avaldamine aga 1899. aasta esimesel poolel, enne eesti põllumeeste kongressi Tartus. Sageli tuuakse nendes artiklites andmeid ühistegevuse arenemise ja olukorra kohta välisriikides, kusjuures avaldatud materjal on eranditult positiivset laadi. «Postimees» soovitas põllumeeste seltsides hakata tegelema ühistegevusega, soovitas asutada ühispiimatalitusi, ostu-müügiühisusi ja masinaühistuid. Ta oli vaimustatud ideest võimaluse korral asutada ühistegevuslikke ettevõtteid koos mõisnikega, kuid viimaste poolt ei tahtnud see mõte omaksvõtmist leida — aadel ei tahtnud sugugi tugevdada oma võistlejat põllumajandussaaduste turul. «Postimehes» kõneldi suurest majanduslikust kasust, mida ühistegevus eesti kodanlusele tõotavat, kuid ei unustatud ka rõhutamast, et ühistegevus «... ühistundmust äratab, rahvaliikmeid üksteisele lähendab ja nende vahele rahu ehitab».[494] Siin ilmnes selgesti, milliseid ideoloogilisi eesmärke püüdsid kodanluse juhid ühistegevuse kaudu saavutada. Kodanlik ühistegevus pidi kaasa aitama klassivõitluse vaibumisele ja võimaldama kodanlusele koondada rõhutud rahvahulki «rahvusluse» lipu alla.

Ühistegevuse seisukohalt pooldas «Postimees» ka põllumeeste seltside tegevust, kus propageeriti — ja see oli kahtlemata progressiivne töö — tootlike jõudude arengut kindlustavaid abinõusid: piimakarjandust, kultuurheinamaid, mitmesuguseid uusi põllutööharusid. Selleks peeti vajalikuks põllutöö õppekursuste, kesknäituste, põllutöökoolide organiseerimist ja ühise häälekandja asutamist. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi ja Tõnissoni algatusel korraldati 27.—29. juunini 1899. a. esimene eesti põllumeeste kongress. Sellel kongressil organiseeriti põllumeeste seltside keskkorraldus ja arutati abinõusid põllupidajate-peremeeste seisukorra parandamiseks.[495] Kõik need üritused jäid aga praktiliste pisiküsimuste valdkonda. Kui samasugused üritused olid

---

[492] Vt. «Olevik», 1897, nr. 1.
[493] Vt. «Postimees», 1897, nr. 55.
[494] Sealsamas, 1899, nr. 112.
[495] Vt. sealsamas, nr. 100.

kerkinud esmakordselt päevakorrale möödunud sajandi 70-ndail aastail radikaalse demokraatia poolt juhitud põllumeeste seltsides ja ajakirjanduses, siis nende sammude kõrval ei unustatud poliitilist võitlust mõisnike eesõigustatud seisundi vastu. Nüüd, 90-ndail aastail piirduski Jaan Tõnissoni ja ta ringkonna majandusprogramm konkreetse ökonoomika küsimustega. Peamist põhjust, mis võlgades taluperemehe, rentniku, mõisasulase ja maata inimese olukorra raskeks tegi — mõisnike privilegeeritud suurmaavaldust — ei paljastatud, selle vastu võitlust ei arendatud.

Kui Tõnisson «Postimehe» veergudel säilinud feodaalkorra igandeid arvustaski, siis toimus see eesti kodanluse majanduslikke huvisid arvestades ja lootuses sakslastelt vabatahtlikku eesõigustest loobumist välja kaubelda. Näiteks hädaldas «Postimees» suurte kulude üle, mis lasusid taluperemeestel vaestemajade ülalpidamise alal, ja esitas soovi, et ka mõisnikud vaestemajade ülalpidamisest osa võtaksid, sest vanaks ja vaeseks on osa hoolealuseid jäänud just mõisatööl.[496] Kui aga tõepoolest kiputi puudutama mõisnike eesõigusi, siis heitis Tõnisson kõrvale demagoogiamaski ja hakkas avalikult mõisnikke kaitsma. Näiteks mõistis ta hukka talupoegade taotluse alustada protsessi mõisnike vastu, et saada materiaalset hüvitust selle eest, et 1860. aastast peale seadusevastaselt avalikud koormised (teetegemine jm.) üksnes talumeestele olid veeretatud. Tõnisson pidas koguni vajalikuks meelde tuletada, et kui tarvis, võivat mõisamaa omanikud oma eesõiguste kaotuse eest tasu nõuda.[497] Seega siis «seaduslikkuse» ja «püha eraomandi» printsiibi vastu ei lasknud Tõnisson kuskil eksida.

Üheks oluliseks päevakorral olevaks probleemiks 90-ndail aastail oli maatööliste küsimus. Laostuvad talurentnikud ja raskes olukorras elavad sulased, moonakad, vabadikud rändasid iga aasta tuhandete kaupa Venemaa teistesse kubermangudesse. Seda kriisinähtust nägi ka Tõnisson, kuid ta ei lasknud kerkidagi mõttel, et maatööliste olukorra parandamiseks oleks vaja sügavaid sotsiaalseid reforme, proletariaadi raske olukord võiks olla tingitud valitsevast sotsiaalmajanduslikust korrast. Vahendid, mida talupidajatel soovitati kasutada põllutööliste puuduse ja sellest tulenenud palkade tõusu puhul, olid tüüpiliselt kodanlikud. Näiteks soovitas Tõnisson tulevikus laialdaselt kasutusele võtta intensiivseid põllumajandusharusid, mis «kallist tööjõudu» paremini ära tasuksid.[498] Lühidalt — ta soovitas ekspluateerimise pinge süvendamist.

Taluperemeeste huvisid kaitstes asus Tõnisson väljarändamise küsimuses ägedalt eitavale seisukohale. Ta püüdis oma ajalehe

---

[496] Vt. «Postimees», 1897, nr. 14.
[497] Sealsamas, 1898, nr. 37.
[498] Sealsamas, 1899, nr. 113.

veergudel väljarännanute olukorda kujutada võimalikult sünges valguses ning taunis neid inimesi, kes kujutavad rahvale Siberit kui viljakat ja feodaaliganditest vaba maad. Seepärast ta ka kirjutas: «Siber elagu töömehe mõistuses... kui kole maa, kuhu valitsuse poolt kõige suuremad kurjategijad saadetakse, edasi.» [499]

Mõnevõrra leidis Tõnissoni poolt käsitlust juba ta tegevuse algpäevil turuküsimus. Esialgu ei mõistnud Tõnisson seda probleemi. Naiivselt kirjutas ta 1896. aastal, et «ilma turg» olevat ainult jutumärkides olemas, see olevat «koll», «mille mõjudus osalt üksnes luuletuse peale põhjeneb». [500] Kuid varsti hakkas ta nägema maailmaturus tõsist majanduselu tegurit, sest «Ameerika rohurikkad laaned, mis iga aastaga ikka enam ja enam viljakandjateks väljadeks muutuvad, mis auru ning elektri võimul kuulmata saaki annavad, India rammusad nurmenõlvad, Austraalia laiali viljamaad, Siberi mõõtmata pind, millest suured lagendikud tulevikus põllumaaks ümber loodakse — kõik on meie pisikesele viljavarandusele vägevateks vastasteks, kellega maadlema ei maksa hakata». [501] Siit tegi «Postimees» küll järelduse, et raske olukorra parandamiseks on tarvis põhjalikke uuendusi, kuid Tõnissoni poolt soovitatud «põhjalikud uuendused» olid tegelikult mannetud, lähtusid valitseva korra täieliku säilitamise aluselt, ja need muidugi ei jõudnudki sellest «pankrotist» välja viia.

Ülevenemaalistes majandusküsimustes sõna võttes asus Tõnisson valitsuse reaktsioonilise välispoliitika kaitsmise positsioonil.

Palavalt toetas Jaan Tõnisson rahandusministri Witte majanduspoliitikat, mis taotles orjastavate välislaenude ja väliskapitali abil kapitalismi kiiremat arengut Venemaal. Refereerides üht Witte kõnet 1899. aastast, ülistas Tõnisson eriti neid Witte seisukohti, millede kohaselt väliskapitali sissevedu olevat riigile väliskaupade sisseveost tulusam, kuna see olevat surmavaks vastumürgiks väliskaupade sisseveole ja pealegi veel heaks «kooliks» rahvale. [502]

Seega esines Jaan Tõnisson juba oma tegutsemise algaastail, XIX sajandi lõpul, kui eesti kodanluse ideoloog, kelle majanduslikud vaated olid kantud kitsaist kodanluse klassihuvidest, olid piiratud, praktitsismi kalduvad ja tervikuna reaktsioonilised. Midagi uut J. Tõnisson oma majanduslikes vaadetes anda ei suutnud.

Jaan Tõnissoni tegevuse ulatuslikum järk langes muidugi hilisemasse perioodi, kuid tema reaktsioonilise maailmavaate alused olid juba XIX sajandi lõpul selged. Need seisukohad viisidki ta avalikule kontrrevolutsiooni toetamisele 1905. aastal,

---

[499] «Postimees», 1898, nr. 273.
[500] Sealsamas, 1896, nr. 239.
[501] Sealsamas, 1899, nr. 22, 23, 28.
[502] Sealsamas, nr. 53.

balti parunite kaitsmisele 1917. aastal ja tõstsid ta kodanliku Eesti üheks reaktsioonilisemaks poliitikuks..

Jaan Tõnissoni ning Ado Grenzsteini vaheline «võitlus» oli sisuliselt nääklemine kodanluse kahe eri rühmituse vahel. Põhimõttelist erinevust nende majanduslikes vaadetes ei olnud.

*

19. Kodanlik-demokraatliku majandusliku mõtte esindajad tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndad ja 90-ndad aastad)

Jaak Järve majanduslikud vaated (lk. 284). A. Haruzin, N. A. Karõšev (lk. 289).

Kapitalistliku ühiskonna vastuolude väljaarenemine viis väikekodanluse raskustesse. Eestlastest linna käsitöölised, võlgades rabelevad taluperemehed ja hädas olevad rentnikud kannatasid 80-ndate aastate kriisi all küllalt teravalt. Ka arvuliselt kasvav eesti intelligents oli tunduvalt halvemas olukorras kui endiselt privilegeeritud sakslased. Nende kapitalistliku ühiskonna keskmiste kihtide huvid väljendusid 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel kodanlik-demokraatlikus ideoloogias. Tööstusliku kapitalismi perioodil võis kodanlike demokraatide vaadetes eraldada kaht külge. Ühelt poolt astusid nad endisel viisil teravalt välja feodalismi igandite ja aadli privileegide vastu, niivõrd kui need olid veel säilinud. See külg nende vaadetes ja võitluses oli muidugi progressiivne. Uus ja hinnatav kodanlik-demokraatlikus majanduslikus mõttes oli samuti algav kapitalismi kriitika. Teiselt poolt aga hakkasid kodanlikud demokraadid kaitsma väikekodanlust ja väiketootmist kapitalistliku suurtootmise vastu — need seisukohad viisid reaktsioonile. Üldse oli kodanlik-demokraatliku ideoloogia ajalooline osatähtsus 80-ndail aastail muutunud. 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel oli see olnud kõige progressiivsemaks ideoloogiaks, mis võitles kõige otsustavamalt uue ühiskondliku korra võidulepääsu eest. Nüüd jäi kodanlik-demokraatlik majanduslik mõte kitsalt väikekodanluse huvisid kaitsvaks ega väljendanud enam üldrahvalikke taotlusi. Marksismi ideede levik viis sajandi lõpul väikekodanliku demokraatia paremad esindajad sotsiaaldemokraatia mõju alla.

80-ndate ja 90-ndate aastate demokraatliku majandusliku mõtte esindajana Eestis võib mainida Jaak Järve.

Jaak Järv (1852—1919) oli alustanud oma ühiskondlikku tegevust Jakobsoni lähema kaastöölisena «Sakalas». 1882. aastal hakkas ta Tallinnas välja andma oma ajalehte «Virulane», mis ilmus kuni Järve väljasaatmiseni Eestist 1888. a.

J. Järv jätkas «Sakala» demokraatlikke traditsioone. Olukord XIX sajandi 80-ndate aastate keskel oli aga mitmeti muutunud.

Võidulepääsenud kapitalistlik kord ei olnud toonud rahvahulkadele õnnistust. Suured talurahvahulgad maal, linna väikekodanlus ja töölised elasid viletsuses. J. Järvele iseloomustavaks jooneks oli selle viletsuse esiletoomine, s. o. kapitalistliku korra pahede paljastamine, mis oli uueks jooneks kodanlik-demokraatlikus majanduslikus mõttes. Tema vastavad arvukad kirjutised olid täis sügavat kaastunnet vaesuses elavatele rahvahulkadele. Jaak Järv andis rahva majanduslikule olukorrale kaugelt õigema kirjelduse, kui seda tegid teised tolleaegsed ajalehed. Ta paljastas teravalt mõisnike äärmist ülekohut ja vägivalda ega vaikinud ka maakehvistu talumatult raskest majanduslikust olukorrast. Seejuures ei asunud aga Jaak Järv järjekindlal maakehvistut kaitsval positsioonil, vaid tegi seda episoodiliselt.

Rahva majandusliku olukorra käsitlemisel vaidles Järv vastu baltlaste väidetele, nagu oleks eesti rahvas rikas. Järv toonitas, et rikkad on vaid mõned üksikud, rahva enamus vaevleb aga puuduses ja üleliigses töös, mis muudab inimesed enneaegu raukadeks. «Et aga päris suur rahva hulk vaene on, see ei ole mitte rahva süü, ei tule mitte rahva laiskusest, vaid enamiste sellest, et see agar aus töörahvas niisuguses olekus ja «kliimas» elab, kus tema tööst, vaevast liig palju tõiste tasku peab veerema,» kirjutas Jaak Järv. [503] Nii osutas Järv juba päris selgelt valitsevale ühiskondlikule korrale kui rahva viletsuse allikale. Otse masendava pildi talurahva olukorrast andis «Virulane» 1883. aastal: «Ime on ka näha, kui väga viletsalt meie talurahvas paiguti elab. Tema elukoht või korter, tema toidus, tema riie ja kõik tema elutarvidus — see on nii liig halb ja armetu, et raske see peale mõtelda. Need, kes endid päris inimesteks arvavad, läheksivad küll ammu enne põrgusse, kui niisugusse elusse. Kõige suuremas viletsuses elavad nõnda nimetatud v a b a d i k u d ... Nende elukohad on sagedaste nagu mõne metslooma urukesed, — maa sisse kaevatud ja osalt maa peale tehtud onnikesed. Kuidas seal elatakse ja kui armetumad elanikud seal välja näevad, sellest ei maksagi kirjutada; see kõik on üleliia vilets ja vaene.» [504]

Järjekindlalt astus Jaak Järv välja pärisorjusliku korra igandite vastu. Ta avaldas «Virulases» rea juhtkirju, milledes õhutas talupoegi võitlusele mõisnike eesõiguste vastu, kuid seadusele tuginedes ja seadusliku korra raamides. Eriti ründas Järv mõisnike poolt toimunud ranna- ja veeõiguse usurpeerimist ning Eesti metsade halastamatut laastamist, millele piiri panemiseks ta pöördus tsaarivalitsuse poole abipalvega. [505] Seejuures hindas Järv metsade tähtsust üle, pidades metsa koguni määravaks teguriks ühiskonna arenemisel. «Üksnes neil rahvastel, kelledel veel rohkeste metsa on, võib tulevikku olla; rahvastel, kelledel enam

[503] «Virulane», 1882, nr. 47.
[504] Sealsamas, 1883, nr. 50.
[505] Vt. sealsamas, nr. 6.

metsa ei ole, ei ole ka enam tulevikku, nende tulevik on kadumine.» [506]

Konstateerides valitsevat rasket majanduslikku olukorda rõhutas Järv resoluutselt, et on vajalik teostada põhjalikke muutusi. Kuid rahva olukorra parandamist võib Järve arvates saavutada üksnes reformide teel. Korduvalt hoiatas Järv vastu hakkamast tsaarivõimudele ja soovitas ülekohtu ning raske majandusliku olukorra puhul «mõistlikult, rahulikult ja seaduslikult paluda, nii kaua ehk nii kaugele kui jõud jaksab». [507]

Manasseini revisjoni aastatel asetas Järv liialdatult suuri lootusi sellele revisjonile, mõistmata, et revisjon oli vaid tsaarivalitsuse manöövriks. Kuivõrd aga ilmnes revisjoni tulemusetus, hakkas Järv ise juhatusi andma raske majandusliku olukorra parandamiseks. Põhilise momendina rõhutas Järv kokkuhoidu. Püüdku iga peremees talu hästi korras pidada ja võimalikult palju kokku hoida, sest sel teel võib aastas rahvamajandusele kümneid tuhandeid rublasid kokku hoida. [508] Lootku seejuures igaüks iseenese peale, ajagu rumalus ja teadmatus majast välja ning arendagu oma iseloomu energiliseks ja teguvõimsaks. Sellised nõuanded olid ühelt poolt väikekodanlikult naiivsed, teiselt poolt aga juhtisid need pigemini tähelepanu kõrvale põletavatelt majanduslikelt ja sotsiaalsetelt probleemidelt, mis nõudsid tungivalt lahendamist.

Üht vahendit kohapealsetest raskustest pääsemiseks nägi Järv väljarändamises, mille suhtes ta asus jaataval seisukohal ja avaldas pidevalt väljarännanute olukorra kohta positiivset materjali. Seejuures toonitas Järv, et väljarännanute eeliseks on vähemalt formaalne üheõiguslus ja vabanemine Baltikumis valitsevatest feodaalse süsteemi iganditest. [509] Väljarändamist tingis Järve arvates ühelt poolt rahvaarvu suurenemine, teiselt poolt aga talumaa pidev vähenemine, mis põhjustas paljudele inimestele suuri majanduslikke raskusi. Väljarännanute ümberrahvustamist polevat aga vaja karta. Pealegi arenevat nende juures tihedam sõprus suure vene rahvaga ja nad õppivat ära vene keele. «See ei või Eesti rahvale iialgi õnnetuseks olla, kui ta vägeva Vene rahvaga heas sõpruses elab, vaid see on tema kindlus,» [510] kirjutas Jaak Järv.

Rahvamajanduse kahest põhilisest harust — tööstusest ja põllumajandusest — pidas Järv tähtsamaks põllumajandust. «Põllutöö kannab peaaegu kõike maailma elu enese peal, ta kannab rahvaid, kannab riikisi, põllutöö on riikide elus kõige kindlam alus, on viimne tugevam tugi, kes mitte

[506] «Virulane», 1884, nr. 21.
[507] Sealsamas, 1882, nr. 47.
[508] Vt. sealsamas, 1884, nr. 19.
[509] Vt. sealsamas. Lisa nr. 2.
[510] Sealsamas.

ei vangu ega murdu...»[511] Selline jätkuv põllumajandust ühekülgselt ülehindav hinnang oli ka tol perioodil talurahva ideoloogide juures mõistetav.

Jaak Järv asus seisukohal, et eesti põllumajanduse agrotehnilist taset tuleb pidevalt tõsta. Seda tuleks teha põllumeeste seltside ja ajakirjanduse kaudu. «Virulane» pühendas kaunis suurt tähelepanu praktilisele põllumajandusele, avaldades pidevalt vastavasisulisi kirjutisi. 1887. aastal kuulutas Jaak Järv koguni välja võistluse parimate põllumajanduslike artiklite saamiseks. Võistlusele saadetud tööd lubati avaldada «Virulase» 1888. a. aastakäigus, kusjuures lugejad ise pidid langetama hinnangu artiklite kohta.[512] Ent 1888. aastal saadeti Jaak Järv Eestist välja ning «Virulase» ilmumine lakkas.

Mõningat tähelepanu pööras Jaak Järv ka tööstusele, toonitades seejuures, et ainult põllutöö ei suuda enam meie rahvast toita ega ülal pidada. Seepärast on vaja ka tööstuse ja käsitöö arendamist. Riigid, kus tööstus on enam arenenud, on nii majanduslikult kui ka hariduslikult meist kaugel ees — tunnistas Järv.[513] Tööstuse ja kaubanduse arendamiseks soovitas ta Soome eeskujul arendada laialdaselt kaubalaevandust ja üldse pöörata senisest enam tähelepanu merele kui tähtsale abiallikale, eriti rasketel kriisiaastatel.

Väiketootja huvides astus Jaak Järv välja Tallinna suurte leivategijate vastu, kes kõrgete kasumite saamise huvides leppisid omavahel kokku leivahinna tunduvaks tõstmiseks. Kaitstes vaba konkurentsi selle monopolistliku konventsiooni teostamise katse vastu, kirjutas Järv: «Kas siis ilmas enam vabaduse raasugi ei tohi olla, et igaüks oma kaupa nii odavalt müüa võiks, kuda ta ise tahab?»[514] Suurtel leivategijatel on palju enam varandust kui väikestel leivategijatel ja tuhandetel tarbijatel, kellede kulul suurettevõtjad rikastuvad. «...ning vaeste inimeste higised kopikad peaksivad kisendama leivategijate taskutes.»[515] See artikkel kutsus esile suurettevõtjate raevu Jaak Järve vastu. Talle saadeti rida sapiseid ja ähvardavaid anonüümkirju ning õiendusi. Järv lükkas kõik suurettevõtjate õiendused ümber ja esitas oma ettepanekud leivakaubanduse parandamiseks, mille kohaselt leiba tuleks müüa kaaluga, kindla ja mõistliku hinna alusel, kusjuures leiva kvaliteet olgu korralik.[516]

Kui «Virulane» valdavas ulatuses astus välja linna ja maa väikekodanluse huvide kaitseks, siis selle kõrval oli ta esimeseks eesti ajaleheks, mis hakkas tähelepanu pöörama töölisklassi raskele olukorrale. Töölisküsimuses asus Jaak Järv töölisklassile

---

[511] «Virulane», 1884, nr. 23.
[512] Vt. sealsamas, 1887, nr. 50.
[513] Vt. sealsamas, 1884, nr. 6.
[514] Sealsamas, 1887, nr. 6.
[515] Sealsamas.
[516] Vt. sealsamas, nr. 7.

sõbralikul, ent mitte marksistlikul positsioonil. 1882. aastal õhutas Järv koguni töölisi asutama «töörahva seltse», millise termini all ta mõistis töölisartelle ja kooperatsioone. Järv soovitas mitmel töölisel panna oma rahad kokku ja asutada oma töötuba, samuti soovitas ta töölistel osta ühiselt toiduaineid ning kaubastada neid tööliste keskel. [517] Seega soovitas «Virulane» töölistel oma majanduslike huvide kaitseks organiseeruda.

Kõrgelt tuleb hinnata asjaolu, et Jaak Järv oli streigivabaduse poolt ja õigustas streike. See oli Järve poolt küllaltki julge väljaastumine, kui meeles pidada, et tol ajal loeti Venemaal streiki kuritööks. Jaak Järv seisis streigivabaduse eest niivõrd, kui see legaalses lehes kitsendava tsensuuri tingimustes võimalik oli. Need mõtted olid aga Järve vaadetes ka kõige radikaalsemad. Põhiliselt kirjutas «Virulane» võitlusest üksikute ekspluataatorite vastu, mitte aga klassivõitlusest kogu kapitalistide klassi vastu. Kirjeldades töörahva viletsat olukorda, andis ajaleht kaudselt mõista selle olukorra muutmise vajadust. «Virulane» tõi näiteks sõnumi Tartust, kus öeldakse, et «... töömehed uidavad hommikust õhtuni kurva nägudega ja tühja kõhuga, nagu äranälginud inimese kujud, uulitsatel, kirves vöö vahel, et midagi tööd leida ja mõne kopika teenida võiks, aga — väga sagedaste on nende tööotsimine asjata». Lõpuks lisas ajaleht juurde: «Kas ei nõua siis mitte aeg ja elu ise tungivalt ja tuliselt parandamist ja muutmist?» [518]

K. Marxi surma puhul 1883. aastal avaldas sama ajaleht nekroloogi, milles märgiti Marxi tööde suurt tähtsust. Samuti avaldas «Virulane» sõnumeid ülevenemaalise ja välismaa töölisliikumise kohta.

Progressiivsena tuleb hinnata Järve kirjutisi, mis olid suunatud mõnede imperialismi nähtuste vastu. Nii tõi ta statistilisi andmeid selle kohta, kui palju läheb Euroopa riikidele maksma «relvastatud rahu» ning kuidas kulud sõjavägedele pidevalt suurenevad, mis omakorda tingib rahvahulkade elatustaseme languse. Järv kirjutas sellest: «Et põllu- ja majapidamise saagid odavad ning tööd teenistused ikka vähepoolsed, see tuleb muidugi suurelt osalt ka sellest, et Euroopa määratu suurte sõjavägede rusumise all seisab.» [519] Ja edasi: «Kas ei oleks õnnistus ja kasu arvamata suur, kui hariduse ja rahvaste käekäigu parandamiseks poolgi nii palju ära kulutataks, kui nüid sõja, vere- ja rauapoliitika eest välja antakse?» [520]

1888. aastal areteeriti Jaak Järv. Teda süüdistati sotsialistlike ideede levitamises ja ta saadeti maalt välja. See süüdistus ei olnud paikapidav. Tõenäoline on, et süüdistus kerkis konkuree-

---

[517] Vt. «Virulane», 1882, nr. 47.
[518] Sealsamas, 1883, nr. 15.
[519] Sealsamas, 1887, nr. 52.
[520] Sealsamas, nr. 9.

riva lehe «Valguse» toimetaja Jakob Kõrvi salakaebustest tolleaegsele Eestimaa kubernerile, et sel teel rahva hulgas väga populaarne «Virulase» toimetaja kõrvaldada, suretada see leht ja tõmmata tema lugejaskond «Valguse» leeri üle. Järve ülddemokraatlikud vaated, tema poolt arendatud valitseva olukorra kriitika, töötavate hulkade huvide kaitse olid aga selliselgi kujul reaktsioonilisele tsaarivõimule vastuvõtmatud. Mis puutub Järve sotsialistlikesse vaadetesse, siis pärineb nende kohta küllalt tabav hinnang Järve kunagise kaastöölise ja abilise Eduard Vilde sulest: «J. Järve primitiivne tundmuse-sotsialism, igast teoorialisest teadmisest lage, oli nii väga aineliste huvidega ühendatud, et see mind soendada ei võinud.» [521] Seega märgib Vilde ära Järve sotsialistliku kallaku, kuid ühtlasi toonitas selle stiihilisust ja teoreetilist põhjendamatust. Pärast väljasaatmist asus Järv elama Moskvasse. Kahe aasta möödumisel tuli Järv Eestisse tagasi ja hakkas tegelema kalatööstuse ja kalaäriga. Selle kõrval avaldas ta kaunis sageli tolleaegses ajakirjanduses, peamiselt aga «Eesti Postimehes» kirjutisi, mis aga majanduslikke küsimusi peaaegu üldse ei puudutanud. Sellel perioodil on Jaak Järv loobunud oma varasematest demokraatlikest seisukohtadest ja muutunud tüüpiliseks kodanlaseks-ettevõtjaks.

Jaak Järv oli tööstusliku kapitalismi perioodi väikekodanluse ideoloog, kelle vaadetes avaldus väikekodanluse vastuoluline seisund sel ajal. Tema juures on hinnatav valitseva olukorra kriitika ja eriti seisukohavõtud maa- ning linnaproletariaadi kaitseks, mille puhul Järv jõudis streigivabaduse kaitsmise ja pooldamiseni. Tema vaadetes oli mõningaid utoopilisi väikekodanliku sotsialismi elemente. Enamik J. Järve poolt soovitatud väljapääsuvõimalusi majanduslikest raskustest olid samal ajal kas naiivsed või isegi reaktsioonilised. Küsimust valitseva ekspluataatorliku kapitalistliku korra hävitamisest Järv ei tõstnud.

80-ndail aastail andis Eestist pärinev E. Bark Šveitsis välja saksakeelset ajakirja «Der Baltische Föderalist», mida Barki mõttekaaslased A. Dido, H. Raska jt. püüdsid Eestis levitada. Seda ajakirja on ekslikult loetud sotsiaaldemokraatlikuks. Tegelikult ei olnud «Der Baltische Föderalist» marksistliku tendentsiga ajakiri, ka apelleeris ta mitte töölisklassi, vaid «liberaalsete elementide» poole. Ajakirjas räägiti tsaarivalitsuse kukutamise vajadusest, milleks Venemaal tuleb rajada revolutsioonipartei, kuhu Baltimaade revolutsionäärid kuuluksid föderalistliku rühmana. Revolutsioonipartei kandejõuks pidid olema «jõukad ja intelligentsed keskklassid».

Eestis sajandi lõpul valitsenud olukorra terava kriitikaga esines liberaal-narodniklike tendentsidega A. Haruzin. Ta koostas põhjaliku statistilise töö eesti talupoja maaomandi kohta,

---

[521] Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik. «Looming», 1945, nr. 3, lk. 305.

milles jõudis tulemusele, et eesti talurahvas tervikuna oli halvemini maaga varustatud kui talurahvas Sise-Venemaal. Haruzin näitas veenvalt, et senise talumaa ümberjagamine kõigi maaelanike vahel ei lahendaks küsimust, ja osutas ettevaatlikult sellele, et talurahva maanälja leevendamine on võimalik ainult mõisnike maade arvel.[522] Seda kodanlik-demokraatlikku seisukohta tuleb hinnata progressiivsena.

Aastatel 1891—1893 töötas Tartu Ülikoolis poliitilise ökonoomia professorina liberaalse narodnikluse esindaja N. A. Karõšev.[523] V. I. Lenin on korduvalt kritiseerinud Karõševi statistilist meetodit, milline lähtus keskmistest arvudest. Kuna aga Karõšev lähtus oma töödes ikkagi siiralt talurahva huvidest, eraldus ta teravalt balti-saksa reaktsionääridest, keda huvitasid ainult mõisnikest suurmaapidajate kasud. Kas ja kuivõrd Karõšev jälgis eesti talupoja olukorda, seda pole seni olnud võimalik kindlaks teha, tema töödes sellekohaseid andmeid ei esine.

Uue klassijõudude asetuse tulemusena välja kujunenud kapitalistlikus ühiskonnas kaotas kodanlik demokraatia 80-ndail aastail niisiis oma endise kõige eesrindlikuma ideoloogia seisundi ja säilitas progressiivselt hinnatavana ainult mõninga valitseva korra kriitika funktsiooni. Juhtiv koht nii valitseva korra kriitika alal kui ka võitluses selle korra vastu läks XIX sajandi lõpul proletariaadi huvisid väljendavale marksistlikule ideoloogiale.

20. Marksismi ideede levimise algus Eestis

Eespool nägime, kuidas Eestis möödunud sajandi viimastel aastakümnetel kiiresti arenes kapitalistlik suurtööstus ja kasvas kapitalistliku ühiskonna kõige revolutsioonilisem, kõige eesrindlikum klass — tööstusproletariaat.

Arenev Eesti tööstus ammutas töölisi peamiselt maalt, kus talurahvahulgad laostusid, parunite ja kulakluse kurnamise tagajärjel proletariseerusid. Maata jäänud inimesed ja külakehvikud moodustasid kapitalistidele tööstustööliste reservarmee. Rõhutud ja kurnatud töötav talurahvas kujunes töölisklassi ustavaks liitlaseks võitluses mõisnike ja kapitalistide ning tsaarivalitsuse rõhumise vastu.

Terve rida streike Eestis, alates Narva Kreenholmi suure streigiga 1872. aastal, näitasid eesti noore töölisliikumise järjest kasvavat jõudu. Revolutsiooniline liikumine ulatus ka maale. Esines juhtumeid, kus streikivaid vabrikutöölisi abistasid ümbruskonna talupojad, nagu see juhtus 1883. aastal Kunda streigi puhul.

---

[522] А. Харузин, Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—1894 гг. Выпуск I—II, Ревель, 1895.

[523] ENSV RAKA, f. 402, nim. 3, s.-ü. 725.

1880. aasta suvel tekkis Imastu Koplimetsal mõisavabadike ja teomeeste verine kokkupõrge mõisapolitseiga. Vana-Põltsamaa vallas Umbusi külas puhkes 1882. aastal talusulaste võitlus öise rehepeksu vastu.

Marksism kui proletariaadi vabastusvõitluse ideoloogia, kui tema põhiliste huvide väljendaja, oli möödunud sajandi teisel poolel rea Euroopa maade tööliste hulgas juba laialdaselt levinud. Ta oli töölisliikumises saavutanud võidu väikekodanlike voolude üle, oli tunginud töölisliikumise praktikasse, muutunud töölisklassile teenäitajaks võitluses kapitalismi vastu. Marksismi rajajad Marx ja Engels näitasid proletariaadile kätte abinõud lõplikuks vabanemiseks kapitalistlikust ekspluateerimisest, seadsid lõppeesmärgiks sotsialismi ja kommunismi saavutamise proletariaadi diktatuuri kaudu.

Ka Venemaal olid möödunud sajandi teisel poolel marksismi ideed hakanud hoogsalt levima. Marksismi levitamiseks tegi ära suure töö 1883. aastal Plehhanovi poolt asutatud «Töö Vabastuse» rühm. Viimane propageeris marksismi ideid, kuid ta ei olnud veel praktiliselt töölisliikumisega seotud. Marksismi propageerimine seoses töölisliikumise hoogsa kasvuga, nagu see toimus Venemaal 80-ndail aastail, valmistas ette soodsa pinna marksistlike töölisorganisatsioonide tekkimisele.

Eestis asuvaisse vabrikuisse ja tehastesse tuli rohkesti töölisi teistest Venemaa tööstuspiirkondadest. Paljud neist töölistest olid juba saanud karastuse streigivõitluses, olid teadlikud töölisorganisatsioonide tähtsusest, mitmed olid marksismi ideedega tutvunud. Paljud eesti töölised töötasid ka Peterburis, Venemaa pealinnas ja tähtsamas tööstuskeskuses, kus nad võtsid osa revolutsioonilisest töölisliikumisest. Nende kaudu ulatus marksismi mõjusid Eestisse.

On andmeid, mis näitavad, et Põhja-Venemaa töölisühing Peterburis oli sidemeis Eestiga, nimelt Narva töölistega. 1879. aastal organiseeris Narva tööliste väljaastumist streikivate Peterburi tööliste toetamiseks samal aastal revolutsioonilise tegevuse pärast Peterburist lahkuma sunnitud tööline J. Jemeljanov. [524]

90-ndail aastail hakkasid Tartu üliõpilaste hulgas levima marksismi ideed. 1893. aastal asutasid vene üliõpilased Tartus esimese marksistliku ringi, milles juhtivat osa etendas V. Šantser (hüüdnimega Marat). [525] Ringi liikmed õppisid marksismi teooriat ja levitasid marksistlikku kirjandust. Marksistliku ringi liikmed olid ühtlasi ka üliõpilasseltsi «Concordia» liikmeteks. Viimane korraldas üliõpilaste koosolekuid ja laupäevaseid disskussiooniõhtuid. Vene üliõpilastelt levisid marksistlikud ideed ka eesti ja läti üliõpilaste hulka, kes õppisid Tartus. 1894. aastal tekkis eesti üliõpilaste demokraatlik ring, mis oli kodanlik-natsionalistliku

---

[524] Vt. ENSV RAKA, f. 29, nim. 2, 1878—1882. a. s.-ü. 5440,. l. 11—14.
[525] Vt. «Пролетарская революция», 1923, nr. 14, lk. 597—600.

«Eesti Üliõpilaste Seltsiga» teravas vahekorras.[526] Ka läti progressiivsete üliõpilaste illegaalses ringis «Pipkalonija» loeti ja uuriti marksistlikku kirjandust.

Tartu üliõpilaste marksistlikud ringid tegutsesid töölisliikumisest lahus. Kuid sellest hoolimata tegid nad ära suure töö marksismi ideede levitamise alal Eestis. Nad avaldasid näiteks suurt mõju kirjanik E. Vilde maailmavaate kujunemisele. E. Vilde võttis osa läti üliõpilaste marksistliku ringi «Pipkalonija» tegevusest. Nagu Vilde kirjutab, oli selles ringis 6—7 eesti üliõpilast ja ka mõned venelased.[527] Nende ringide mõjul hakkas kujunema marksistlik maailmavaade nii Vildel kui ka viiulikunstnik E. Sõrmusel, kes õppis Tartu Ülikoolis möödunud sajandi lõpul.

XIX sajandi 90-ndate aastate teisel poolel võttis tsaarivalitsus tarvitusele surveabinõud Tartu üliõpilaste marksistlike ringide vastu, et neid hävitada. 1899. aastal lämmatasid tsaarisatraabid politsei ja sõjaväe abil Tartu üliõpilaste streigi.

Marksistlikud ideed tungisid Eestisse ka Saksamaa kaudu. Aastatel 1878—1890 tegutses Saksa sotsiaaldemokraatlik partei põranda all. Kuid Marxi ja Engelsi suunamisel läks tal korda luua tihe side rahvahulkadega ja avaldada revolutsioonilist mõju ka väljapoole Saksamaa piire. Vanade tööliste mälestuste järgi oli Tallinnas 80-ndail aastail põrandaalustes töölisringikestes loetud Saksamaa sotsiaaldemokraatlikku kirjandust, arutatud proletariaadi klassivõitluse küsimusi ja ka ümbruskonda laiali kantud sotsiaaldemokraatia ideid. On teada isegi mõned osavõtjate nimed: Kraut, Otsmann, Petrick, Schermann jt.[528]

Saksa sotsiaaldemokraatlikke ajalehti ja muud kirjandust sai ka Tallinna sotsialistlik ring raudteetehaste treiali A. Burlandi ja maalriselli M. Martnaga eesotsas. Ring oli koondunud «Virulase» toimetuse ümber. Martna-Burlandi rühma vaated kujutasid endast kodanliku natsionalismi, legaalse marksismi ja ökonomismi segu.[529] Need sotsialistid, nagu jutustab ringiliige M. Martna, «olid propaganda tegemiseks liig kartlikud». Nad lugesid marksistlikku kirjandust oma sõprade kitsas ringis, ilma et nad oleksid marksismi ideid töörahva hulkades levitanud.[530]

1883. aastast alates kirjutas eespool mainitud Mihkel Martna «Virulases» mitu artiklit (M. Soontaga, M. M. ja teiste varjunimede all), milledes ta kaitses materialistlikku maailmavaadet pappide pimestamispoliitika vastu: «Nõiausu ajaloost», «Matmi-

---

[526] Vt. E. Jansen, Revolutsioonilisest liikumisest Tartu üliõpilaste hulgas XIX sajandi lõpul ja XX algul. «Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised», vihik nr. 35, 1954, lk. 11.

[527] Vt. J. Käosaar, Eduard Vilde elust ja loomingust. Ed. Vilde, Jutustused I. Eessõna. Tallinn, 1952, lk. 9—10.

[528] Vt. H. Pöögelmann, Eesti töölisliikumise algaegadelt. «Proletaarne Revolutsioon Eestis», nr. 14, 1933, lk. 18.

[529] Vt. H. Moosberg. Võitlus VSDTP organisatsiooni loomise eest Eestis (aastad 1895—1904). «Eesti Kommunist», 1956, nr. 9, lk. 63.

[530] M. Jürisson, Punased aastad Eestis. Peterburi, 1907, lk. 117.

sest», «Dr. Martin Luther» jt. Otseselt M. Martna artiklid marksismi ideid ei propageerinud, kuid kaudselt väljendasid nad marksistlikku mõtlemisviisi.

1885. aastal asus M. Martna elama Tartu, kus asutas maalriäri. Seal tekkis tal tutvus marksismi ideedest mõjutatud haritlaste ja üliõpilaste R. Aavakivi, A. Alveri, J. Jürgensi, O. Müntheri ja teistega, kes moodustasid ringi, mille üheks kohtumiskohaks 90-ndail aastail Tartus oli jalgrattasõitjate selts «Taara».

Kuid 80-ndate ja 90-ndate aastate marksistlikud ringid Tallinnas ja Tartus koosnesid peamiselt haritlastest või töölisaristokraatidest, kes nokitsesid omaette ja olid hulkadest isoleerunud, tegeldes saksa sotsiaaldemokraatliku kirjanduse lugemisega. Peale raamatute olid «Offenburger Volksfreund», «Der wahre Jakob», «Die Neue Zeit» ja «Leipziger Volkszeitung» selle ringkonna loetavad ajalehed. Saksa kirjandust said nad Tallinnast laevameeste kaudu.[531]

90-ndail aastail kujunes Tartus rühm marksistlikke haritlasi, kes kuulusid Tartu Vene Üliõpilaste Seltsi. Oma tegevuse poolest sarnanesid nad «legaalsete marksistidega», nagu nimetati kodanlikke haritlasi, kes avaldasid tsaarivalitsuse poolt lubatud ajakirjanduses marksistliku suunaga artikleid. «Olles narodniklik 80-ndail aastail ja 90-ndate aastate algul,» kirjutab V. Desnitski Tartu Vene Üliõpilaste Seltsi kohta, «muutub ta 90-ndate aastate keskpaiku legaalse marksismi keskuseks... Seltsi siseelus marksismi võidu tähistamiseks valiti tema auliikmeks sel ajal veel «legaalsed marksistid» Struve ja Tugan-Baranovski...»[532] Kõnesolevasse ühingusse kuulus ka rida tõelisi marksiste.

Marksistliku majandusliku mõtte levimist Eestis möödunud sajandi lõpul iseloomustab eelkõige poliitilise ökonoomia teoreetiliste küsimuste käsitlemine trükisõnas. Esimesed sellekohased artiklid ilmusid M. Martna sulest, kes tundis küll mõnevõrra marksismi teooriat, kuid esines «legaalse marksistina», püüdes marksismi põhimõtteid kohaldada kodanluse huvidele.

1896. aastal avaldas M. Martna kodanlikus ajalehes «Postimees» artiklid «Töö» ja «Talu- ja mõisasulased».

Esimeses artiklis püüdis autor näidata, mida kujutab endast «töö» rahvamajanduslikus mõttes. Ta selgitas marksistlikult väärtuse mõistet, kauba ja raha ning lisaväärtuse tekkimist. Õigesti märgib ta, et lisaväärtus ei saa tekkida kaubaringlusest, samuti ka mitte hinnalisandist, vaid ütles, et «Enamväärtus tekib alles, mil kaupa võidakse osta, mille väärtus... pruukimisel u u s i v ä ä r t u s i soetab, mis suuremad on kui nende oma tarbeväärtus oli. Ja see kaup on t ö ö j õ u d».[533] Kuid artiklis mindi mööda töölisklassi ekspluateerimisest kapitalistide klassi poolt, ei näida-

[531] M. J ü r i s s o n, Punased aastad Eestis, lk. 117.

[532] В. А. Десницкий, М. Горький. Очерки жизни и творчества. Л., Госполитиздат, 1940, lk. 10—11.

[533] «Postimees», 1896, nr. 82.

tud, et lisaväärtuse tootmine ehk kasusaamine on kapitalistliku tootmisviisi absoluutseks seaduseks [534], kuigi seda võib välja lugeda. Ka samastati ekslikult lisaväärtus kapitaliga.

Ka järgnevatel aastatel ilmus «Postimehes» artikleid, milledes käsitletakse majandusküsimusi legaalse marksismi seisukohalt. Artiklis «Masin» (autor «-an», arvatavasti M. Martna) püütakse ümber lükata süüdistused, nagu tooks masin tööpuudust ja viletsust. Esitatakse kahekõnesid ühelt poolt masina ja teiselt poolt töölise, käsitöölise ja hulguse vahel. Viimase ja masina vahel algab järgmine kahekõne:

«Ma võisin ja ma tahtsin tööd teha. Vabrik tellis uue täielisema masina. Nii ja nii palju töörahvast lasti lahti. Nende õnnetute seast olin ka mina. Ma hakkasin vedelema. Ma läksin raisku.»

«Tõsi küll,» kostab masin. «Masinate läbi kaotavad tuhanded oma leiva. Viljandi—Laatri raudtee veab rohkem kaupa Pärnu kui 100 Viljandi voorimeest, kel seni rohke teenistus oli. Üksainus kingsepa masin viib viie kingsepa käest leiva ära. Üks kudumise masin teeb villased kindad ja sukad nõnda odavasti, et käega kuduja kuidagi vastu ei saa.

Aga üks küsimus kipitab südame peal.

Kas ei ole ilmas mitte nii palju inimesi, kes palja jalu ja palja käsi käivad, sest et neil kingi ja katet ei ole; kelle lastel hambad suus lõgisevad, sest puuvedu puud kalliks teeb? Kas ei ole inimesi ilmas, kes sitsi- ja linast riiet tarvitavad, kes ahjusid tarvitavad, kes muud tarvitavad?»

«Niisuguseid on küllalt olemas.»

«Kõigi nende heaks tahtsin ma tööd teha? Mispärast ei pane teie kõiki tööta inimesi minu juurde tööle, kuni puudust enam ei ole ega kaebamist?»

«Mispärast? Kes peab siis kõik selle kauba maksma?»

«Seal ep see viga ongi!» ütleb masin. «Mina olen ilma süüta. Teie rahaasjad ei ole veel masina aja kohta sisse seatud. Teie üksmeel ja vastastikune usaldus ei ole veel nii kangeks kasvanud, et ka vaesemad ühendatud jõuga ja nõuga mind oma teenistusse võtavad...» [535]

«Masina» autor paljastas Malthuse reaktsioonilist valeõpetust: «Kui saja aasta eest Õhtu-Euroopa perekonnas laste arv suureks kasvas ja leivakannik pisukeseks kokku kuivas, siis kaotasivad ka üsna mõistlikud mehed julguse ja ei teadnud nõu... Siis tõusis üks mees, Malthus nimi, üles ja kuulutas hirmsat evangeeliumi, et rahva hingede arvu tulla vähendada ja selle arvu kasvamist takistada. Ja pakkus selleks abinõusid, mis nii läilad, et juba nende nimetamine puna palgesse ajab.» [536]

Autor väidab, et masinad ei too inimesele viletsust. Ta näitab,

---

[534] K. Marx, Kapital I, lk. 537.
[535] «Postimees», 1897, nr. 81.
[536] Sealsamas, nr. 73.

et pärast seda, kui tuli, aur, raud ja süsi tulid inimsoole, laienes läbikäimine maailma maade vahel, põhjatud loodusvarad said inimsoole kättesaadavaks, ja kui raud ja aur ei jõudnud inimlaste muresid ära ajada, siis tulid neile appi elektrivägi ja alumiinium ja «... ei tea mis õnnistuse kaevud ja abiallikad viimaks veel üles leitakse, kui paras tund tulnud on!» Edasi ütleb autor: «Võtke masin ja ehitage tema abil enestele lahedam, heledam, soojem eluhoone! Asutage kalevivabrikuid, et kellelgi tarvis ei ole alasti olla. Siin on laevad, et ükski enam ei pea nälga surema! Kui Indiamaal puudus, eks Venemaal vilja ei ole! Kui Inglismaal põud on, eks siis Rumeenias. vihma ei saja! Ja aurulaeva rattad mühisevad ja raudtee all müdiseb maa ja vili ja kaup jookseb lahedasti ja väsimata külluse paigast puuduse maale.» [537]

Artiklis ei öelda välja, et kapitalistliku korra arenemisel on tootmissuhted jõudnud lepitamatusse vastuollu tootlike jõududega, ja et selle vastuolu kaotamiseks on vaja tootmisvahendite kapitalistlik omand asendada sotsialistliku omandiga. Selle asemel rõhutatakse Tõnissoni laadselt kooperatsiooni suurt tähtsust, mis võimaldab masinaid ühisel jõul kasutada: «Külatänavas räägitakse, et Rõstu mehed võimasinad ja juustuvabrikud ühise jõuga tahavad hüüdma panna. Soovime õnne ja kordaminemist esimesele katsele. On teerada kord aetud, küll siis tuleb ka teisi masinaid taga järele...» [538]

1899. aastal omandasid M. Martna ja J. Jürgens ostu teel ajakirja «Rahva Lõbu-leht», kus esimene neist 1900. aastal avaldas artiklid: «Naisterahva küsimus», «Eesti kodaniku klassi elu-jõust» ja «Minu unenägu 20. aastasaja algusel». Artikkel «Naisterahva küsimus» on kirjutatud ilmselt A. Bebeli raamatu «Naine ja sotsialism» mõjul. Artiklis «Minu unenägu...» jutustab M. Martna üsna raskesti arusaadavalt, et paljud suured mehed, kes nooruse vaimustuses olid valmis inimsoole head tegema, elu lõpul omakasu poole hakkasid kiskuma ja pettunud rahvahulgad maha jätsid. Autor trööstib lõpuks siiski lugejat ja kirjutab, et inimesed ikkagi enda paremaks saamist edendavad, «sest elu on edenemine ja edenevas voolus avaldab ta ennast». Artiklis tahetakse näidata, kuidas vanad juhid, kes maha jäävad ühiskondliku elu arenemisest, pankroteeruvad, kuid rahvahulgad lähevad edasi ja jätkavad võitlust.

Koguteoses «Lõbu ja teadus» I ja hiljem ajakirjas «Rahva Lõbu-leht» kirjutas R. Aavakivi artiklid «Inimesesoo vanadus», «Darwini õpetus ja tema Eesti sugust vastased», A. Alver — artikli «Elu ja surm» jt. Neis teostes ei propageeritud otseselt marksismi, kuid populariseeriti materialistlikku maailmavaadet ja paljastati kodanluse ideoloogiat — idealismi, tutvustati progressiivseid vene kirjanikke (A. Tšehhovit jt.). Suurt tähtsust omas

---

[537] «Postimees», 1897, nr. 73.
[538] Sealsamas, nr. 81.

R. Aavakivi artikkel Darwini õpetuse kohta, milles autor paljastas eesti kodanluse ideoloogide — pastorite ja pappide poolt levitatud idealismi, vaimupimedust ja orjameelsust.[539]

«Rahva Lõbu-lehe» ümber koondunud eesti demokraatlike haritlaste rühmitus oli seotud samasuguse rühmitusega Lätis — «Deenas Lapa» («Päevaleht») rühmitusega, kuhu kuulusid J. Rainis, P. Stutška jt., kes samuti paljastasid läti reaktsioonilisi kodanlikke natsionaliste ja tegid esimesi samme marksismi ideede propageerimiseks. «Läti seltsimehed,» kirjutas M. Martna, «andsid sel ajal Riias oma ajalehte «Deenas Lapa» välja, mis nõnda palju sotsiaaldemokraatlik oli, kui palju tsensori poolt lubati. Nagu kinnitati, oli sellel lehel õige suur mõju. Läti sotsiaaldemokraatlikud üliõpilased kirjutasid Tartust oma lehele ja ülikooli vaheaegadel olid nad toimetuses tegevad, kuna nad selsamal ajal ka Riia läti seltsides sotsiaaldemokraatlikku kihutustööd tegid.»[540]

«Rahva Lõbu-lehe» rühmitus lagunes käesoleva sajandi algul, pärast seda, kui selle rühmituse aktiivsemad tegelased J. Jürgens, A. Alver, R. Aavakivi olid Tartust lahkunud. Oma väikekodanliku elanikkonna tõttu muutus Tartu linn pesapaigaks oportunistlikele vooludele, millede kandjaks oli väikekodanlus.

Kuigi marksistlikud intelligentsi rühmitused Eestis 80-ndail ja 90-ndail aastail tegelesid marksismi tundmaõppimisega oma võrdlemisi kitsaste organisatsioonide raamides, siis nende progressiivselt hinnatavaks teeneks oli ajakirjanduse kaudu mõningate marksismi teooria — ka majandusteooria — küsimuste tutvustamine laialdasemale lugejaskonnale.

Kuid marksistliku teooria rakendamine Eesti oludes oli alles ebajärjekindel ja puudulik, toimus peamiselt «legaalsete marksistide» poolt, kes teenisid põhiliselt kodanluse huvisid. M. Martna artiklist «Talu- ja mõisasulased» selgub, et eesti hallparunid rõhusid ja ekspluateerisid maatöölisi veel halastamatult kui baltisaksa mõisnikud. Martna kirjutab, et Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi «tööliste komisjonis», mis 1896. a. detsembris moodustati, olnud esimeseks küsimuseks: Mispärast pakuvad sulased ja teenijad endid mõisatesse ise, kuna aga taluperemehed oma teenijaid peavad otsima? Ja Martna vastas, et mõisates on sulastel-naisemeestel korterid, sagedasti natuke kapsa- ja kartulimaad, ja ka töötegemise viis olevat mõisates paremate tööriistade ja masinate tõttu kergem: kui talusulane juba poole öö ajal läheb rehte peksma, tuleb mõisasulane alles hommikul peksumasina juurde. Talus ei saavat söögitunni peale mõeldagi, isegi pühapäeval ja öösel ei saa talusulane end rahulikult välja puhata.

Selleks, et rohkem raha saada, püüdvat peremehed võimalikult vähese tööjõuga oma põlde harida ja teiselt poolt olevat neil

---

[539] «Rahva Lõbu-leht», 1900, nr. 11.

[540] M. Jürisson, Punased aastad Eestis, lk. 117—118.

teada, et lühikese aja peale teenijaid igal ajal saada on. Seepärast ei seisvat teenijad pikemat aega ühe taluperemehe juures.

M. Martna, kes oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi nn. «tööliste komisjoni» liige, püüdis taluperemehi veenda, et need paremini oma teenijate eest hoolitseksid.

«Mul ei tule meeldegi, austatud peremehed,» manitses M. Martna, «teile seda laituseks ette heita ehk seda teile süüks anda... Siiski ei või sellest asjaloost ometi mitte muidu mööda minna, kui peab vähemast soovi avaldama, et austatud peremehed nõnda palju kui iganes võimalik aastasulaseid ja teenijaid kaua aastaid järgimööda peaksivad pidada püüdma, ja nimelt sel kombel, et neil mitte asja ei oleks iga aastaga peremeest vahetada.» [541]

Seega konstateeris Martna ühelt poolt küll sulaste rasket ekspluateerimist peremeeste poolt, kuid lõppjäreldusena püüdis ometi täiesti reaktsiooniliselt sulaste ja peremeeste vastuolu lepitada.

Artiklis «Eesti kodaniku klassi elu-jõust» [542] vaatles M. Martna esmakordselt eesti kodanlust kui klassi, käsitledes kodanlusega seotud Eesti ühiskondlikke küsimusi.

«Legaalse marksistina» esines J. Jaakson, kes andis Eestis kehtiva olukorra kohta kriitilisi analüüse. XIX sajandi lõpuaastail algas Euroopas majanduskriis, mis hakkas mõju avaldama ka Venemaa majanduslikule olukorrale. Kriis ei saanud jääda kajastumata eesti ajakirjanduses.

1898. aastal ilmus «Postimehes» kokkuvõte J. Jaaksoni ettekandest Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis peetud kõnest pealkirja all «Põllumeeste kitsikus ja tema põhjused» [543] (sel ajal tarvitati sõna «kriis» asemel «kitsikus»). Ettekande autor levitas marksismi ideid «legaalse marksisti» seisukohalt. Majanduskriiside olemust püüdis ta seletada toetudes Fr. Engelsile. Nimetades Friedrich Engelsit «kuulsaks Saksa majanduse õpetuse kirjanikuks», tõi kõneleja kriisi olemuse selgitamiseks järgmise Engelsi tsitaadi: «Kauplemine on väljamaadega seismas, kaubaturud on kaubaga täidetud, produktid seisavad, ostjat ei ole, sula raha on väga vähe liikumas, laen kaob koguni ära, vabrikud seisavad tööta, töörahva hulkadel puudub igapäevane leib, pankrot käib pankroti, oksjon oksjoni kannul. Aastaid otsa kestab niisugune vaikus majanduslises elus, tööjõud raisatakse tuluta ära, produktid lähevad kasuta hukka, kuni viimaks valmistatud produktide hulk odava hinna eest ära on müüdud ja otsa lõppenud ning uute produktide valmistamine sel võrral sünnib, kui palju tarvitatakse, ja sellega lõpeb kitsikus. Aegamööda hakkab tööstuse vanker ikka rutemini käima, selle järele jookseb ta ajaviitmata kär-

---

[541] «Postimees», 1896, nr. 137.
[542] «Rahva Lõbu-leht», 1900, nr. 12.
[543] «Postimees», 1898, nr. 205.

mesti edasi, lendab siis tuulekiirusega, kuni ta jälle kitsikuse kuristikku langeb.» [544]

See F. Engelsi teosest «Anti-Dühring» võetud pikem tsitaat on üldse esimesi marksismi klassikute teostest võetud tsitaate eesti keeles. Ta muidugi katkes seal, kus algab jutt, et kodanlus on võimetu valitsema tänapäeva tootlikke jõude, sest Engelsi teose järgmises lõigus öeldakse: «Majanduslik kokkupõrge on saavutanud oma kõrgpunkti: tootmisviis tõstab mässu vahetusviisi vastu, tootlikud jõud tõstavad mässu tootmisviisi vastu, millest nad on üle kasvanud.» [545]

Eespoolmainitud kõnes rakendas Jaakson oma üldteoreetilisi seisukohti ka eesti oludele. Ta ütles: «Kõigile on tuttav, missuguste suurte raskustega meie põllumehed viimastel aastatel on pidanud võitlema. Kaebustel ja hädakisal ei taha enam lõppu olla; täieliku paranemise peale on vähe lootust. Kõik, mis põllumees müüb, on odav, koht kalli raha eest ostetud, võlad suured, — rent kõrge, sissetulekud väikesed — läbisaamine sellepärast koguni vilets. Sarnane seisukord ei ole aga mitte üksnes meie maa põlluharija rahva seas valitsemas, kitsikus on ennast ka teiste ümberkaudsete maade sisse laiali laotanud.» [546]

Selles käsitluses on väärtuslik talupidaja raske olukorra kui kapitalistliku ühiskonna seaduspärase nähtuse äramärkimine.

Marksismi ideed avaldasid 80-ndail ja 90-ndail aastail silmapaistvat mõju eesti kriitilise realismi suurmeistrile kirjanik Eduard Vildele (1865—1933. a.). Vilde jõudis oma poliitilistes ja majanduslikes vaadetes sotsiaaldemokraatia teadliku tunnustamiseni.

Veetnud oma lapsepõlve mõisas, nägi Vilde selgesti teravat kontrasti mõisnike ja töötava talurahva elamistingimustes, nägi ränka teoorjust ja balti parunite kisendavat ülekohut ning vägivalda. Nii ärkas Vildes juba varakult protestivaim ebainimliku feodaalse rõhumise vastu ja tema vaimne areng omandas demokraatliku suuna. Vilde märkis ise oma noorusaastate kohta: «Kui mõisates üleskasvanud inimesel, kes Balti aadlit tema kõrgis eksklusiivsuses, tema valitseja-ülemeelikuses iga päev ligidalt oli näinud, polnud mul, rõhutud talurahva ja mõisateenijate võsukesel, raske rahvameelsetele mõttekäikudele sattuda...» [547] Ka õppimine saksakeelses ja -meelses kreisikoolis ei muutnud Vilde arengusuunda, vaid tema vabameelne ja ateistlik mõtteviis arenes sealgi edasi. Konflikti tõttu kooli juhtkonnaga oli Vilde 1882. aastal, just enne kooli lõpetamist, sunnitud kreisikoolist lahkuma ja nüüd alustas ta oma tegevust kirjanikuna ning

---

[544] «Postimees», 1898, nr. 205. Vrd. Fr. Engels, Anti-Dühring. Tallinn, 1954, lk. 242—243.

[545] Fr. Engels, Anti-Dühring, lk. 243.

[546] «Postimees», 1898, nr. 205.

[547] Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik, lk. 304.

1883. aastast peale ajakirjanikuna «Virulase» toimetuses. Vilde õppis seal lähemalt tundma tolleaegseid eesti kodanluse juhte. Ta suhtus nendesse ja nende silmakirjalikku kodanlik-natsionalistlikku ideoloogiasse eitavalt. Ajakirjanikutöö kõrval avaldas Vilde oma esimesed jutustused. Hoolimata sellest, et Vilde maailmavaade polnud veel lõplikult välja kujunenud, ilmnes selles juba kohati kindel tendents «... ja nimelt kodanlik-vabameelne, demokraatlik tendents; see on juba seltskonnakriitika, ja nimelt feodaalse aristokraatia vastu sihitud seltskonnakriitika».[548] See aadli feodaalse võimu vastu suunatud tendents jätkus ka hilisemates Vilde teostes. Nii alustas Vilde oma kirjanduslikku tegevust võitlejana feodalismi igandite ja parunite privileegide vastu. Vilde vabamat avaldumist selles suunas pidurdas aga tsensuur, mille kohta märgib ta ise: «Ainult kogemata, õnnekaupa pääses mõni aadlit puudutav toode läbi, kiriku vastu polnud üleüldse võimalik kirjutada.»[549] Seepärast ei ole ka õige samastada Ed. Vilde selle perioodi ühiskondlik-poliitilisi ja majanduslikke vaateid tema nime all trükis ilmunud vaadete ja seisukohtadega, vaid tuleb meeles pidada, et need olid eelnevalt tsaristliku tsensori poolt pügatud. Vilde tõelised vaated balti parunite ja luteriusu kiriku vägivalla vastu olid kaugelt radikaalsemad kui need, mis on meile trükisõnas säilinud. 1886. aastal lahkus Vilde «Virulase» toimetusest, töötas seejärel lühemat aega vabakutselise kirjanikuna ning seejärel Tartus ja Riias ajakirjanduslikul alal. 1890. aasta sügisel siirdus Vilde Berliini, kus õppis senisest enam tähelepanu pöörama ühiskondliku elu probleemidele. Seal tutvus ta põhjalikumalt Marxi ja Engelsi teostega ning kuulas saksa töölisklassi juhte Liebknechti ja Bebelit.

Süvenenumat tutvumist sotsialismiga veel ei toimunud.[550] Kuid sisemine käärimine Vildes oli alanud ja tema loomingu temaatika avardus. Pärast Berliinist tagasitulemist hakkasid Vilde teostes üha enam kajastuma kapitalistliku ühiskonna majanduslikud probleemid.

Murranguliseks perioodiks Vilde maailmavaate kujunemisel sai tema viibimine Tartus aastatel 1893—1896. Tartus tutvus Vilde revolutsiooniliselt häälestatud üliõpilastega ja hakkas innukalt osa võtma läti üliõpilaste illegaalsest marksistlikust ringist «Pipkalonija». Kui suurt mõju see Vildele avaldas, sellest kõneleb selget keelt tema kiri 1895. a.: «... ma olen viimasel ajal teaduslist kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb. Ajalugu, rahva-ökonomia, sozial-politik, mõttetarkus — kõik see seisab hoopis uues valguses mu ees.»[551]

Veelgi tugevnesid ja süvenesid Vilde uued veendumused

---

[548] Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik, lk. 304.
[549] Sealsamas, lk. 305.
[550] Vt. J. Käosaar, Eduard Vilde elust ja loomingust. Ed. Vilde, Jutustused I. Eessõna, lk. 9.
[551] KM KO, Ed. Vilde — J. Vahtrikule 2. X 1895.

Moskvas, kuhu ta siirdus 1896. aastal. Seal leidis ta eest «Pipkalonija» taolise läti üliõpilaste marksistliku ringi, kus ta oma teadmisi täiendas. Marksistlike vaadete omaksvõtmine avas Vilde silmad kogu ümbritseva majandusliku ja poliitilise elu mõistmiseks. Selle kohta kirjutas ta ise: «Mäherdune võit, ajaloolist edukäiku tema seaduslikkuses ära tunda. Teada, et ajalugu ja ajaloos mõjuvad inimlikud ideed ja ideaalid, nende õnnestuvad ja ikalduvad tagajärjed klassivõitluste resultaat on! Ja teada, et klassivahed ja klassivõitlused mitte rumaluse ja tigeduse sünnitus ühelt poolt, tarkuse ja helduse sünnitus teiselt poolt ei ole, vaid et nad majanduslike vahekordadega, mille seaduslikkus äratuntav on, tarvilikus sidemes seisavad... Ma mõistsin korraga, miks üks inimlik seltskond oma nägu muutma peab, kui tema produtseerimise ja produktide jaotuse viis teisenenud tingimuste mõjul muutunud on, ma mõistsin, miks üks seltskondlik vorm kui majanduslike vahekordade väljendus teise «välja lunastas» — kõrgem madalama.» [552]

Vilde mõistis selgesti töölisklassi osatähtsust toimuvas klassivõitluses, mõistis, kellele tal tuleb orienteeruda oma edasises loomingus. «Nüüd teadsin ja tean ma, missugune ainus seltskonnaklass ja partei oma tulude ja tuleviku eest võideldes kõigi rõhutute tulude ja tuleviku eest võitleb ja üksnes õiglaselt ja sihikindlalt võidelda võib, sest et tal... midagi kaotada pole, aga kõik võita.» [553]

Täie õigusega võime nimetada Ed. Vildet üheks kõige eesrindlikuma majandusliku ja ühiskondliku mõtte esindajaks Eestis XIX sajandi lõpul. Oma sotsialistlikke vaateid hakkas Vilde osavalt kasutama järgnevates teostes, eelkõige romaanides «Külmale maale» (1896) ja «Raudsed käed» (1898). Loomulikult pidi Vilde arvestama tsensuuri, pidi arvestama ka ilukirjandusliku teose spetsiifikat, kuid hoolimata sellest ilmnevad nende romaanide lehekülgedel selgesti tema majanduslikud tõekspidamised, ja ilukirjanduslikus vormis levisid need eesrindlikud ideed väga ulatuslikult rahvahulkades.

1897. aastal kutsuti Vilde Moskvast Narva, seal tol ajal ilmunud ajalehe «Virmalised» toimetusse tööle. Vilde võttis selle pakkumise meelsasti vastu, sest teda huvitas Narva kui tolleaegne Eesti ilmekaim tööstuslinn. «Selle linna vabrikute foonil tema töötavate kihtide elust midagi eepilist luua, see kavatsus, mis küpses peagi otsuseks, oli minu esimesi uuel kohal.» [554] Vilde õppis Narvas hoolikalt tundma tööstusproletariaadi rasket elu. Hoolimata talle tehtud takistustest õnnestus tal siiski pääseda vabrikuisse ja tööliskasarmuisse, kust ta kogus kavatsetava romaani jaoks rikkalikku faktilist materjali.

---

[552] Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik, lk. 308.
[553] Ed. Vilde, Iseenesest. Artikleid ja kirju. Tallinn, 1957, lk. 244.
[554] Ed. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 258.

XIX sajandi lõpul kirjutatud töödes andis Vilde valitseva ekspluataatorliku majanduskorra kriitika juba hoopis teiselt tasemelt, kui seda olid teinud talurahva või üldse väikekodanluse ideoloogid. Vilde ei mõistnud hukka mitte ainult feodaalkorra igandeid ja üksikuid kapitalistliku korra pahesid, vaid tema poolt käsitletud küsimuste ring oli nii lai, tema kirjelduste paljastav jõud nii sügav, et neist järeldub kogu valitseva ekspluataatorliku korra hukkamõistmine. Vilde näitas ilmekalt ja teadlikult, et rahva hädad ja viletsused on tingitud kehtivast majanduslikust korrast, et tol ajal valitsenud sotsiaalsete vahekordade juures töötavate hulkade pääs viletsusest ei olnudki võimalik.

Romaanis «Külmale maale» andis Vilde ajalooliselt tõetruu pildi maakehvistu masendavast majanduslikust olukorrast 90-ndate aastate algul. Lausa fotograafilise täpsusega on lugejale antud Väljaotsa saunas pesitsev nälg ja viletsus, saunarahva raske ja vaevaküllane elu. Vastandiks esitab autor külakurnaja, jõuka kulaku elujärje, kusjuures ta ei jäta vihjamata asjaolule, et kõik see jõukus on saadud tänu maakehvistu halastamatule ekspluateerimisele. Väga kujukalt näitab Vilde, kuidas kulakud varjavad oma ekspluateerimist religioosse maskiga, samal ajal aga kurtes selle üle, et «... patune inimene on väga tõrges surra tahtma, liiati nälja surma» [555], ning seepärast kahtlustavad endi poolt nälja surmale määratud kehvikuid varguses. Tööst ajalehtede toimetustes tundis Vilde hästi tolleaegseid kodanlikke sulemehi ning nende majanduslikke vaateid, millede kohaselt kuritegevuse kasvu põhjustavat: «... laiskus, hooletus, jumalakartmatus, liialine riideuhkus, liigsöömine ja liigjoomine, ilmalust ja lõbuhaigus. Need olevat tegurid, mis meie rahva elukorda õõnestavat, olevat meid hukatuse äärele saatmas ...» [556] Ning peamist abinõu, mida kodanlikud sulemehed kuritegevuse kasvu vastu soovitasid, näitab Vilde koolmeister Tootsi sõnade kaudu: «Heitke ära eneste seast kõik inimesesoo hukkaläinud liikmed ..., andke nad seaduse kätte, läkitage nad külmale maale; siis — ja ainult siis — on loota, et meie rahva kõlbeline elukord tõuseb, et rahu ja õnn meie taredesse asub.» [557] Vilde lükkab aga oma romaanis need kodanluse huvides propageeritavad seisukohad otsustavalt ümber. Autor näitab selgesti, et eelkõige nälg ja majanduslik kitsikus tõukab inimesi kuritegevusele. «Vilja- ja linahindade püsiv põdevus sünnitas iga aastaga uusi maata inimesi, uusi tööta töölisi juurde. Küll läks neid linnadesse, küll aga jäi neid maalegi kiratsema. Peremees otsis abi teenijate arvu vähendamisest ja peetavate palga kärpimisest; kohata ja tööta teenijad ning maata popsid otsisid abi jõukate külla öisest vähendamisest.» [558]

---

[555] Ed. Vilde, Külmale maale. Tallinn, 1954, lk. 37.
[556] Sealsamas, lk. 106.
[557] Sealsamas, lk. 56.
[558] Sealsamas, lk. 105.

Veelgi selgemini rõhutab Vilde majandusliku elu suurt tähtsust ühiskondliku elu küsimuste analüüsimisel oma autobiograafilises kirjutises «Minu vaimse arenemise käik», kus ta märgib: «Oma «Külmale maale» sees näitan ma tegevustiku põhjal, et see mitte kõlbeline moment ei ole, millest kuritegevus omanduse vastu välja kasvab, vaid, juurest võtta, majanduslik moment. Seltskond on nõnda korraldatud, et suurel osal temast inimesevääriliist eluvõimalust pole. Seda nähakse kahe silmaga. Aga kui säärane nälgija käe vööra vara järele välja sirutab, siis on selle isiku i s i k l i k ebamoraal seejuures süüdi ja mitte s e l t s k o n n a ebamoraal, mis lubab, et tema seas nälgijaid on. Sümboolne sündmus jutustuse lõpul ei jäta kahevahele, et ma niisugust seltskonnakorda mitte jäädavaks ei pea.» [559]

Maakehvistu elu tõetruu näitamise kõrval kujutas Vilde ka kapitalistide-rahahaide omavahelist halastamatut võitlust raha pärast, kusjuures tallatakse hoolimatult jalge alla kõik au ja eetika printsiibid. [560]

Vilde tähelepanu paelus eesti kaubalaevaseltsi «Linda» kuulsusetu lõpp, millele ta reageeris pikema jutustusega «Linda aktsiad» (kirjutatud 1892. a.). «Linda» üritust oli Vilde ajakirjanikuna Tallinnas hästi tundma õppinud ja see äratas temas opositsiooni kodanliku seltskonna enese vastu. Vilde ise kirjutab oma teose kohta: « «Linda aktsiad» sihivad muidugi selle korruptsiooni vastu, mis rahvusluse maski all toime saadeti — üksikute «rahvameeste» tasku tuluks, laiade ringkondade kröönimiseks.» [561] Selles teoses annab Vilde haaravas kunstilises vormis hävitava hinnangu sellele eesti kodanluse esimesele suuremale majanduslikule ühisüritusele. Vilde avaldab imestust, et umbusklikud eestlased kandsid oma kibeda vaevaga teenitud rublad ning kopikad, kogusummas veerand miljonit rubla, «Linda» seltsi heaks kokku. Ta näitab, et eesti kodanluse senine seletus, nagu oleks rahvuslik vaimustus «Lindale» rahakorjamist innustanud, ei pea paika. Omapoolse põhjusena esitab Vilde rahva hulgas populaarsete koolmeistrite ja vallaametnike selgitustööd, kes, uskudes ise siiralt «Linda» üritusse, propageerisid, et «... uus asutus toob tulu tündriga ja kasu kapaga; kes selle asutuse sisse oma kopikad usaldab, see on ilmatuma õnnega koos». [562] Sinna juurde kasutati veel osavasti talurahva hulgas levinud demokraatlikke ja antifeodaalseid ideid, rõhutades, et «... iga mees, kes oma raha sinna annab ..., saada seeläbi isegi üheks kunturiherraks ja peremeheks, kes võib nõuda ja tahta ja kaasa rääkida, kui palju aga himu on. Iga saunik, iga härjakarjane ja pesunaine, kes aga raha kunturisse andnud, tohtida linna-isandate seas oma

---

[559] Ed. V i l d e, Minu vaimse arenemise käik, lk. 309.
[560] Ed. V i l d e, Karikas kihvti. Jutustused I. Tallinn, 1952, lk. 241.
[561] Ed. V i l d e, Minu vaimse arenemise käik, lk. 306.
[562] Ed. V i l d e, Linda aktsiad. 1894, lk. 203.

suud pruukida, kui tal oma raha pärast midagi südame peal kipitab. Ja seda kasu, seda kasu, mis raha sääl kunturis toob . . .» [563] Seejuures aga unustati hoopis küsimus — kuidas oskavad «Linda» asutajad sellist suurt seltsi ka juhtida. «Seda küsimust ei unustatud mitte ainult ära, vaid selle pääle, kes teda julges ette tuua, saadi koguni pahaseks: Mis? Meie oleme eestlased ja meie ei peaks seda oskama? Kui teised rahvad sääraseid asju oskavad ajada, miks siis eestlased mitte? Kes selle juures kahtleb, pole rahva sõber . . .» [564]

Naernud välja noore ja oskamatu eesti kodanluse eneseimetluse, rebib Vilde lõikava satiiri abil maski «Linda» seltsi koosolekutelt, kus alati kees kodanlike tegelinskite ja ärimeeste vaheline võitlus juhtivate kohtade pärast seltsis. «Ja nüüd kujutage enesele igaüks «Linda» koosolekutest pildi ette: tagumistes pinkides suur tuim, tönts, külaonudekogu, kes «sintside» järele tulnud; eespool aga vihane vehklev karjuv märatsejate hulk, kes kõigest muust räägib, kuid mitte «sintsidest». Tagumises liigis raske ohkamine, sagedasti pisarad, eespool rusikatõstmine, ähvardamine, riid ja tüli . . .» [565]

Nii paljastas Vilde eesti kodanlust, tema kasuahnust, eneseimetlemist ja räuskamist. Ja see kirjeldus, levides paeluvasisulise jutustuse osana tuhandetes eksemplarides rahva hulgas, aitas nii mõnelgi eesti kodanluse mahhinatsioonide suhtes silmad avada.

Suure paljastava jõuga on romaan «Raudsed käed», mille kirjutamist Vilde hakkas kavatsema Narva asudes.

Sellise romaani kirjutamine polnud Vildele sugugi kerge ülesanne — ühelt poolt innustas teda hõõguv viha tööliste ebainimliku ekspluateerimise vastu, teiselt poolt aga pidurdas teadmine, et tsensuur ei lase läbi midagi töölissõbralikku ega otseselt ekspluateerimist paljastavat. Seepärast otsustas Vilde olla pedandilt asjalik ja ainult ridade vahelt lasta selgesti paista, et «. . . tööline isegi võrdlemisi eeskujulikult korraldatud ja juhatatud vabrikuis ja tehaseis ei ole roosidele sängitatud, vaid elab põlve, mis nihutab teda päev-päevalt õudsel kindlusel enneaegsele hääbumisele nii füüsiliselt kui vaimselt». [566]

Romaan annab tõetruu pildi vabrikutööliste masendavast elust ja nende ekspluateerimisest. Romaani kangelaste suu ja mõtete läbi avaldab Vilde ka enese majanduslikke vaateid. Toome järgmise näite: «Villem nägi varsti ära, et masin mitte aina töölise ori ei olnud, vaid tööline samuti masina ori oli. Masin teenis vabrikut, tööline masinat ja vabrikut mõlemat. Terasest masin tegi töölisest lihasmasina. Nende mõlema töö oli masinatöö, nende mõlema liikumised masinaliikumised. Selle töö

---

[563] Ed. Vilde, Linda aktsiad, lk. 51—52.
[564] Sealsamas, lk. 204.
[565] Sealsamas, lk. 207.
[566] Ed. Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 259.

juures polnud terasest masinal, polnud lihasmasinal midagi mõtelda.» [567] Ridade vahelt annab Vilde mõista, et tehases toimub äge klassivõitlus. Nii, kõneldes Narva minevikust ja selle linna pärast peetud veristest lahingutest, võrdleb Vilde Narva ajaloolisi kindlusi lõuna pool asuvate tehasekorpustega ja kirjutab: «Lahingud, mida neis löödi, olid töölahingud; punase vere asemel jooksis seal valge higi.» [568]

Sügava sümpaatiaga kirjeldab Vilde oma romaanis abivalmis ja seltsimehelikke vene rahvusest töölisi.

Vene töölisklassiga tutvus Vilde lähemalt juba Moskvas, kus ta nägi tööliste masendavalt rasket majanduslikku olukorda, kuid samaaegselt ka tööliste suurt tungi vabadusele. Ühes oma reisikirjas kirjutab Vilde vene tööliste kohta järgmist: «Linn kubiseb Vene töörahvast. Viletsas, nadises riides, päevitanud, habemikud näod, mille peal raske töö, mure, puudus varakult sügavad jooned ja kortsud täkib; lahked, pehmed silmad, mis lapselikku meelt avaldavad, ning tugev, kõigile raskustele vastu panev keha, hoolimata kõige viletsamast toidust, mis sagedasti enam inimese kohane ei ole... Nagu venelane üleüldse, on ka tööline hariduse kohta imekspanemisväärt vastuvõtlik, terane aru saama, väle järele tegema, eeskuju võtma ning erk mõtlema.» [569]

Ei ole ka juhuslik, et üks romaani peategelasi — Hindrek Sepp — läheb Narvast Peterburisse, kus ta tutvub vene eesrindliku kirjandusega ja kujuneb klassiteadlikuks tööliseks. Selleks, et tsensuurist mööda pääseda, kuid lugejale siiski oma tõekspidamistest märku anda, kasutab Vilde ka «Raudsete käte» lõpus sümboolseid kujundeid. Halvatud Villem Luik jääb enne enesetapmist kuulatama Peterburi miljonilinna hääli: «Villem vahtis ja kuulatas ning arvas märkavat vabastatud looduse ja ärkava inimsoo kokkusulavat vägevat hingetõmmet. See kauge tümisev kohin seal all oli elu, oli liikumine, oli vabanemine. Nõnda ähkis ja rühkis töötav hiiglane, tundes oma kasvavat ja karastuvat jõudu.» [570] Kui Vilde «Külmale maale» lõpeb otsekui ennustusega, et kehtiv ebaõiglane ühiskondlik kord varem või hiljem peab kokku varisema, siis «Raudsete käte» finaalis viitab autor selgesti «töötavale hiiglasele» — töölisklassile, kes, tundes oma kasvavat ja karastuvat jõudu, viib inimkonna vastu vabanemisele.

1899. a. ilmus «Eesti Postimehes» Ed. Vilde kirjutis Tallinna vabrikutest. Kirjutise toon on mõõdukas, sest vaevalt oleks see muidu kodanlikus ajalehes avaldamist leidnud, kuid selles analüüsitakse ikkagi vabrikuis valitsevaid olusid «töölise seisupaigast», nagu autor ise ütleb. Lisaks artiklile on toodud töölise kiri

---

[567] Ed. Vilde, Raudsed käed. Tallinn, 1951, lk. 56.
[568] Sealsamas, lk. 78.
[569] Ed. Vilde, Vaated Vene elusse. «Postimees», 1896, nr. 227.
[570] Ed. Vilde, Raudsed käed, lk. 197.

väga raskete töötingimuste kohta vabrikus.[571] Seegi kirjutis osutab ilmekalt Vilde vaadete suunda.

Vahetut võitluse küsimust valitseva korra kukutamiseks Vilde oma XIX sajandi lõpul kirjutatud teostes siiski veel ei püstita. Eduard Vilde eesrindlikud majanduslikud vaated, väljendatuna tema ilukirjanduslikes teostes, levisid laialdaselt eesti töötava rahva hulgas. Nende teostega valmistas Vilde ette pinda marksistlike ideede levitamisele ja vastuvõtmisele Eestis.

Marksismi ideede mõju on tunda ka juba Hans Pöögelmanni esimestes kirjanduslikes katsetes, mis ilmusid 1900. aastal tema kogumikus «Kodus ja võõrsil». Oma jutustustes («Viletsuste ohver» jt.) räägib autor töörahva elust ja püüab tõsta tema teadlikkust.

Nagu näeme, suutsid XIX sajandi 90-ndatel aastatel marksismi ideest mõjutatud eesrindlikud inimesed anda Eestis valitsenud majanduslikele oludele sügavama analüüsi kui väikekodanlikud demokraadid. Viimased olid välja astunud üksikpahede paljastajatena, mitte aga kogu valitseva korra hukkamõistjatena, nagu seda hakkasid tegema marksistid. Kuid kuni möödunud sajandi lõpuni teostasid marksismi ideede levitamist Eestis peamiselt haritlaste marksistlikud ringid, mis oma organisatsioonilise liituvuse poolest olid ebakindlad. Need ringid ei läinud üle poliitilisele agitatsioonile töölisklassi hulkades. Seega ei tekkinud möödunud sajandil Eestis veel sotsiaaldemokraatiat, mis kujutab endast stiihilise töölisliikumise ühendamist sotsialismiga.

Marksismi ideede levimist Eestis püüdsid kõigiti takistada ka eesti kodanluse ideoloogid — kodanlikud natsionalistid. Nad kartsid tööliste ja kehvtalurahva revolutsioonilise liikumise tõusu ja võitluseks selle vastu otsisid balti-saksa mõisnike ja tsaarivõimuga liitu. Kodanlike natsionalistide liidrid lipitsesid parunite ja tsaarivalitsuse ametnike ees, saatsid neile salakaebusi eesti revolutsiooniliste tööliste ja demokraatlike ajalehtede toimetajate peale ning täitsid tegelikult tsaari žandarmeeria nuuskurite ülesandeid. Oma ajalehtedes püüdsid eesti kodanluse ideoloogid levitada töölisliikumise ja marksismi kohta laimu. Nad rääkisid, et eesti töölistel ja kapitalistidel olevat ühised huvid, ning õhutasid eesti ja vene tööliste vahel vaenu.

Abiks kodanlusele ruttasid «legaalsed marksistid» ja ökonomistid, nagu M. Martna ja A. Burland, kes püüdsid marksismi kodanluse huvidele vastavaks kohandada.

Kuid eesti kodanlus ja oportunistid ei suutnud töölisi ja talupoegi peatada.

Peterburi «Võitlusliidu» eeskujul tekkisid ka Moskvas, Kiievis, Jekaterinoslavis ja teistes keskustes «Võitlusliidud». 90-ndail aastail loodi «Poola ja Leedu Sotsiaaldemokraatia» ning läti sotsiaaldemokraatlikud organisatsioonid. V. I. Lenini «Võitlusliitude»

[571] «Eesti Postimees», 1899, nr. 51.

mõju ulatus ka Eestisse. 1895. aastal asutati Narvas marksistlik ring, mis suutis silmapaistvas tööstuslinnas üsna aktiivselt tegutseda. Sellesse ringi kuulunud töölised N. Afanasjev, I. Gogol, G. Blaassen jt. levitasid marksistlikku kirjandust, tegid agitatsiooni tööliste hulgas [572] ja võtsid osa streikide organiseerimisest 1897. aastal. Samal aastal likvideeris politsei selle ringi. Mainitud töölisringi tekkimine näitab, et sotsiaaldemokraatlik agitatsioon oli ka Eestis kandumas töölishulkadesse.

Kõrvuti Peterburi «Võitlusliidu» mõjuga revolutsioonilise töölisliikumise arenemisele Eestis tuleb märkida ka läti sotsiaaldemokraate, eeskätt Läti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Riia grupi revolutsioonilist tööd Eestis. Näiteks laskis LSDTP Keskkomitee 1899. aastal välja 1. mai lendlehe ka eesti keeles ja seda lendlehte levitati Eestis. [573]

Möödunud sajandi lõpul ja 1900-ndate aastate algul leidsid Eestisse teed ka V. I. Lenini teosed ja tema poolt väljaantav ajaleht «Iskra». Aastail 1900—1901 õppis Tartus arstiteadust Dmitri Uljanov, Lenini vend, kes oli aktiivne iskralane. Tartus tegutses ka üliõpilaste marksistlik ring, mille liige N. Tšudovski jutustab, et ringis õpiti tundma V. I. Lenini töid «Kapitalismi arenemine Venemaal» ja «Mis teha?» ning loeti «Iskrat». [574]

Koos kogu Venemaaga olid ka Eestis tekkinud kõik eeldused stiihilise töölisliikumise ühendamiseks sotsialismiga, Eesti sotsiaaldemokraatliku organisatsiooni loomiseks, mida nõudis tungivalt ka järjest teravnev klassivõitlus. Seda tähtsat ülesannet hakkaski Eestis teostama Mihhail Ivanovitš Kalinin, V. I. Lenini õpilane, kes saabus Tallinnasse 1901. aasta aprillis.

---

[572] Vt. «Proletaarne revolutsioon Eestis», nr. 1, Leningrad, 1926, lk. 22.

[573] Г. И. Мосберг, Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России». Москва, 1955, lk. 364.

[574] Vt. N. Tšudovski mälestused, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, käsikirjade fond.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD *

MARKSISMI KLASSIKUTE TEOSED

K. Marx, Kapital I. Tallinn, 1953, 688 lk.

К. Маркс, Замечания на книгу Адольфа Вагнера. К. Маркс, Ф. Энгельс, Соч. Том XV, Москва, 1935, lk. 451—483.

Fr. Engels, Anti-Dühring. Tallinn, 1954, 354 lk.

V. I. Lenin, Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? Teosed, 1. kd., Tallinn, 1948, lk. 109—299.

V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 1—511.

V. I. Lenin, Kapitalism põllumajanduses. Teosed, 4. kd., Tallinn, 1950, lk. 83—132.

V. I. Lenin, Retsensioon K. Kautsky raamatule «Agraarküsimus». Teosed, 4. kd., Tallinn, 1950, lk. 74—79.

V. I. Lenin, Soome rahva protest. Teosed, 5. kd., Tallinn, 1951, lk. 272—276.

V. I. Lenin, Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm. Teosed, 6. kd., Tallinn, 1952, lk. 89—128.

V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis. Teosed, 9. kd., Tallinn, 1952, lk. 1—114.

V. I. Lenin, Sotsialism ja talurahvas. Teosed, 9. kd., Tallinn, 1952, lk. 275—283.

V. I. Lenin, Kolmas duuma. Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953, lk. 104—113.

V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis. Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953, lk. 191—383.

V. I. Lenin, Lev Tolstoi kui Vene revolutsiooni peegel. Teosed, 15. kd., Tallinn, 1953, lk. 179—185.

V. I. Lenin, Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. Teosed, 15. kd., Tallinn, 1953, lk. 55—126.

V. I. Lenin, Liberalism ja demokraatia. Teosed, 17. kd., Tallinn, 1953, lk. 511—519.

V. I. Lenin, Juubeli puhul. Teosed, 17. kd., Tallinn, 1953, lk. 82—89.

V. I. Lenin, «Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon. Teosed, 17. kd., Tallinn, 1953, lk. 90—98.

V. I. Lenin, Herzeni mälestuseks. Teosed, 18. kd., Tallinn, 1953, lk. 9—15.

V. I. Lenin, Kadetid ja demokraatia. Teosed, 18. kd., Tallinn, 1953, lk. 205—206.

V. I. Lenin, Kadetid ja agraarküsimus. Teosed, 18. kd., Tallinn, 1953, lk. 253—261.

---

* Kirjanduse loetelusse on võetud ainult need teosed, millele on töös otseselt viidatud.

Trükised

P. Aavakivi, Darwini õpetus ja tema Eesti sugust vastased. «Rahva Lõbu-leht», 1900, nr. 11.

B., Die Arbeiterfrage. «Baltische Wochenschrift», 1872, nr. 39, 40.

Die Arbeiterschutzgesetzgebung der Gegenwart mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXXIII, 1886, lk. 625—654.

Архив братьев Тургеневых. Выпуск 3-й. «Дневники Николая Ивановича Тургенева за 1811—1816 годы», том II, СПБ, 1916.

C. S., Die Bauernbefreiung in Preussen. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXXV, 1888, lk. 257—281.

X. Y. Z., Bemerkungen über den Aufsatz die Verbesserung des Bauernstandes betreffend, in Nr. 17 u. 18 der Inländischen Blätter. «Neue Inländische Blätter», 1818, nr. 22, 23, 25.

F. Bienemann, Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902, VII, 364 lk.

H. A. Bock, Sendschreiben an den beständigen Secretair der Livländischen ökonomischen und gemeinnützigen Societät. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», N. Rf., 11. Bd., 1. Heft, 1850, lk. 1—9.

H. A. Bock, Noch ein Wort über die Frohne. «Das Inland», 1856, nr. 52.

H. A. Bock, Noch einige Worte auf Veranlassung der von Hagemeisterschen Vorschläge. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Riga, 1878, lk. 66—68.

E. Bodisco, Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, VII, 123, 102 lk.

K. Bruiningk, Auch einige Worte auf Veranlassung der von Hagemeisterschen Vorschläge. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 56—61.

K. Bruiningk, Betrachtungen über die Landwirthschaft in Livland seit 40 Jahren. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», N. Rf., 6. Bd., 2. H., 1843, lk. 138—160.

H. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland. Familiengeschichtliche Nachrichten. Riga, 1913, XII, 396 lk.

Th. Böttticher, Der Domainenverkauf in den Ostseeprovinzen und das Güterbesitzrecht. «Baltische Monatsschrift», Bd. III, 1861, lk. 334—425.

P. W. Buxhoewden, Gegenerklärung. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 149—151.

H. Dietzel, Papierrubel oder Silberrubel? «Baltische Monatsschrift», Bd. XXXVI, 1889, lk. 306—331.

J. Dittmar, Ueber die Erb-Pacht. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 8. Bd., 4. Stück, 1833, lk. 384—393.

J. Eckardt, Die baltischen Provinzen Russlands. Politische und culturgeschichtliche Aufsätze. 2. Auflage, Leipzig, 1869, XII, 461 lk.

Der Ehste und sein Herr. Zur Beleuchtung der öconomischen Lage und des Zustandes der Bauern in Ehstland. Von einem, der weder ein Ehste noch dessen Herr ist. Berlin, 1861, VIII, 164 lk.

W. F. Eichhorn, Selbsterlebtes und Nacherzähltes aus der Entwickelungsgeschichte Ehstlands und der Ehsten. «Nordische Rundschau» I (1884), lk. 148—174, 509—531, 590—619; II (1884), lk. 376—394; III (1885), lk. 164—178, 246—264.

W. F. Eichhorn, Zur jungestnischen Bewegung. Von einem Estländer, der seit 38 Jahren mit den Bauern und für die Bauern arbeitet.

---

* Allikaid tsiteerides on käesolevas töös eesti keele vana kirjaviis muudetud tänapäevaseks, et tekst oleks arusaadavam ka laiemale lugejaskonnale.

Separat-Abdruck aus der deutschen «St. Petersburger Zeitung». St. Petersburg, 1882, 95 lk.

A. B. C., Eingesandt. «Neue Inländische Blätter», 1818, nr. 19. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 142—148.

[J. G. Eisen], Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. Sammlung Russischer Geschichte, von G. F. Müller. Erster Theil. Offenbach am Main, 1777, lk. 1—33.

[Joh. Ph. G. Ewers], Provisorische Verfassung des Bauern-Standes in Ehstland. St. Petersburg, 1806, VIII, 133 lk.

[Joh. Ph. G. Ewers], Vom Zustande der Bauern in Livland und Ehstland. Ein Wort zu seiner Zeit; auch dem Herrn Kollegien-Rath von Kotzebue zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1806, 26. lk.

Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trükki toimetanud M. Lepik. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IV. Tartu, 1936, XIII, 217 lk.

Fr. R. Faehlmann, Mein Streit mit Nolcken und Liphart. Vt. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 202—211.

Fr. R. Faehlmann, Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik. «Tarto- ja Võrroma Kalender» 1842, lk. 52—63.

Н. Флеровский, Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования. С. Петербург, 1869.

W. Chr. Friebe, Anleitung zur Verbesserung und Veredlung der Schafzucht in Russland. Riga, 1809, XI, 241, (4) lk.

W. Chr. Friebe, Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirthschaft in Liefland. Nach den zweckmässigsten ökonomischen Schriften entworfen und für Liefland bearbeitet. I.—IV. Bändchen. Riga, 1802—1808, 158, 176, 126, 200 lk.

W. Chr. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval. Riga, 1794, XXVIII, 347 lk.

E. Friedländer, Die Theorie des Werths. Zur Jubelfeier der Kaiserlichen Universität Dorpat am 12. und 13. December 1852. Festschrift der historisch-philologischen Facultät. Dorpat, 1852, 70 lk.

A. Grenzstein, Kannataja seltskonna elamise tarkus. «Olevik», 1884, nr. 2, 3, 4.

A. Grenzstein, Loodus ja töö. «Olevik», 1891, nr. 9, 10, 11.

A. Grenzstein, Lõpueksam nooreestlaste ja vanasakslaste keskes. Lõpueksami lisa. Jurjevis, 1898, 103 lk.

A. Grenzstein, Raadi valdkonna majanduse geografia. [Tartu], 1901, 104 lk.

A. Grenzstein, Rahva töö rakendus. [Tartu], 1899, 20 lk.

A. Grenzstein, Seltsi Juhatus. [Tartu], 1898, 16 lk.

O. Grünewaldt, Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der Ehst- und Livländischen Landwirthschaften überhaupt. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 8. Bd., 1. Stück, 1833, lk, 3—60.

H. Hagemeister, Vorschläge, allen Livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung empfohlen. Dorpat, 1817. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 1—18.

H. Hagemeister, Ueber Erb-Pachten. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 8. Bd., 2. Stück, 1833, lk. 183—195.

А. Харузин, Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—1894 гг. Выпуск I—II. Ревель, 1895, I: 106, 105, 75. 67, 92, 109, 69, 48 lk. II: VIII, 199 lk.

C. Hehn, Die Intensität der livländischen Landwirthschaft. Abth. I. Der Grund und Boden, und die Arbeit. Eine Abhandlung, zur Erlangung der Magister-Würde. Dorpat, 1858, 109, (1) lk.

K. Hehn, Bericht über einen landwirtschaftlichen Ausflug nach Lettland. «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 15. Bd., 4. Heft, 1862, lk. 313—364.

O. R. Holtz, Luggemissed Eestima Tallorahva Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks. Tallinn, 1817, (6), 216 lk.

[A. Hueck], Darstellung der ladwirthschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland. Leipzig, 1845, XXVIII, 340 lk.

C. F. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland, und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, 232 lk.

A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Ehstland. Riga, 1789, 790 lk.

A. W. Hupel, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren, wie auch für deren Disponenten: darinn zugleich Ergänzungen zu Fischers Landwirthschaftbuche geliefert, auch für auswärtige Liebhaber die Liefländischen Verfahrungsarten hinlänglich dargestellt werden. Riga, 1796, XVI, 316, 446 lk.

A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. I.—III. Bd., Riga, 1774—1782, 590 lk., XVI, 544, 84 lk., 764 lk.

Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad. Toimetanud H. Kruus. Tartu, 1939, 246 lk.

J. Jaakson, Põllumeeste kitsikus ja tema põhjused. «Postimees», 1898, nr. 205.

C. R. Jakobson,* Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapääv ja mis seal tehtud ja nõuu peetud. Viljandi, 1876, 30 lk.

[C. R. Jakobson], Jahiõigustest talumaade peal. «Sakala», 1880, nr. 49.

[C. R. Jakobson], Kardetavad ajad. «Sakala», 1880, nr. 6.

[C. R. Jakobson], Kiriku maksu puud. «Sakala», 1878, nr. 19.

C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet. Peetud «Vanemuise» seltsis. St. Peterburg, 1870, 78 lk.

C. R. J[akobson], Mis Ruhja teekonnal nähtud ja tähele pandud. «Eesti Põllumees», 1870, nr. 9.

[C. R. Jakobson], Liivimaa mõisnikute viimane maapääv Riias. «Sakala», 1878, nr. 9.

[C. R. Jakobson], Maanteede sillutused. «Sakala», 1878, nr. 11.

[C. R. Jakobson], Meie aeg. «Sakala», 1878, nr. 18.

C. R. J[akobson], Millas on üks rahvas nii kaugel, et teda õigusega oma enese jalge peale võib seada? «Eesti Postimees», 1868, nr. 31.

[C. R. Jakobson], On meie talupoja seisus juba nii kaugel, et oma kodumaa valitsemisest osa võib võtta? «Sakala», 1878, nr. 45.

C. R. J[akobson], Rahva kasvatamisest. «Eesti Postimees», 1867, nr. 8.

[C. R. Jakobson], Soome maa ja Soomlased. Kõned, mis C. R. Jakobson Pärnu ja Viljandi Eesti põllumeeste seltsides ja muial pidanud. «Sakala Lisaleht», 1878, nr. 4, 5, 7, 12, 13.

C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul. Neile põllumeestele, kes oma asju mõistuse najal tahavad toimetada, kirja pannud —. 1. jagu. St. Peterburg, 1869, 172 lk.

C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul. Teine jagu. St. Peterburg, 1871. (Käsikiri trükipoognates Kurgja muuseumis.)

[H. J. Jannau], Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens. 1786, 310 lk.

H. G. Jannau, Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis. 1845.—46. a. Trükki toimetanud H. Kruus. Tartu, 1927, 140 lk.

[J]. J[ohnson], Ein Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse der Bauern in Kurland. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1844, lk. 291—304.

---

* C. R. Jakobsoni tööde täielik bibliograafia (kartoteek) leidub Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

J. Johnson, Beitrag zur Kenntniss der wirthschaftlichen Verhältnisse der Insel Oesel. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1850, lk. 335—408.

J. Johnson, Betrachtungen über den Stand der Landwirthschaft in Grossbritannien und Versuch die Ursachen anzudeuten, wodurch dieselbe die hohe Stufe, auf der sie steht, erreicht hat. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1857, lk. 1—17.

J. Johnson, Etwas über die zweckmässigste Grösse landwirthschaftlicher Grundstücke. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1862, lk. 321—337.

Я. Ионсон, Правила оценки сельскохозяйственных земель. Сочинение Якова Ионсона. Издание второе. СПБ, 1862, 226 lk.

Я. Ионсон, Практические правила руководства при покупке лошадей. СПБ, 1853, 2-е изд. 1855.

Я. Ионсон, Практическое руководство к употреблению всех доныне известных землеудобрительныхъ веществъ или туковъ. Сочинение Якова Ионсона. СПБ, 1846, 102 lk.

Я. Ионсон, Руководство к винокурению. СПБ, 1859, 598 lk.

J. Johnson, Versuch einer Anleitung zur Kenntniss und Behandlung der Düngmittel. Dorpat, 1839, 139 lk.

J. Johnson, Ueber die Landwirthschaft in Russland. Erster Artikel. Reisenotizen aus verschiedenen Gouvernements. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1860, lk. 321—359, 401—444; Zweiter Artikel. Jg. 1861, lk. 1—11, 81—96.

[J.] J[ohnson], [Retsensioon] C. F. Hueck, Das Gut Munnalas in Ehstland und meine Bewirthschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1847, lk. 281—282.

J. Johnson, [Retsensioon] Cancrin, Die Oekonomie der menschlichen Gesellschaft und das Finanzwesen. Stuttgart, 1845. «Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Jg. 1845, lk. 468—471.

P. Jordan, Ergebnisse der ehstländischen Volkszählung. Bd. I.—III., Reval, 1883—1885, (4), 99, (3), 36, (4), 134 lk.

P. Jordan, Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung. Reval, 1886, (4), 157, (3) lk.

F. Jung-Stilling, Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik. Riga, 1881, V, (3), 26 lk.

[F. Jung-Stilling], Die Materialien zur Kenntniss der livländischen Bauer-Verhältnisse. Riga, 1883, 39, (1), (64) lk.

[F. Jung-Stilling], Materialien zur Kenntniss der livländischen Agrarverhältnisse mit besonderer Berücksichtigung der Knechts- und Tagelöhner-Bevölkerung. Riga, 1885, VI, (2), 244 lk.

Ф. Юнг-Штиллинг, О сельском быте лифляндских крестьян. Санкт-Петербург, 1868, XI, 124 lk.

F. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung livländischer Bauer-Verhältnisse. St. Petersburg, 1868, X, 130 lk.

F. Jung-Stilling, u. W. Anders, Ergebnisse der livländischen Volkszählung. I. Band: Die Zählung in Riga und im rigaschen Patrimonialgebiet. Lieferung I—III und Nachtrag. Riga, 1883—1885, 150 lk., 18 tab., XXIV, 68 lk. II. Band: Die Zählung in den Städten Schlock, Lemsal, Wolmar Wenden, Walk, Dorpat, Werro, Pernau, Fellin und Arensburg. Lieferung I. Riga, 1883, (6), 53, 1 lk., 25 tab., 40 lk. lisatabeleid Tartu jaoks. Lieferung II. Riga, 1885 (6), lk. 41—65, (1) lk., 3 tab. III. Band: Die Zählung auf dem flachen Lande. Lieferung I. Riga, 1884, (8), 123, (1) lk., 5 tab. Lieferung II. Riga, 1885, XX, (2), lk. 124—187, 8 tab.

Ю. Калейс-Кузнецов, Экономический и нравственный быт балтийских крестьян. «Отечественные Записки», 1867, № 171.

М. Н. Катков, Собрание передовых статей Московских ведомостей 1868 г. Москва, 1897, № 20.
Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn, 1953, 499 lk.
Fr. R. Kreutzwald, Jutud. Tallinn, 1953, 600 lk.
Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, [Eesti rahva eepos. Järelsõna ja kommentaarid Ed. Laugaste.] Tallinn, 1953, 435 lk.
Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, 496 lk.
Fr. R. Kreutzwald, [Kõne Aleksander I-st ja talurahva priiks-laskmisest] (1877). Maailm ja mõnda, lk. 409—415.
Fr. R. Kreutzwald, Leivast ja leiva-jätkust. Maailm ja mõnda, lk. 223—227.
Fr. R. Kreutzwald, Mis numbrid jutustavad. Maailm ja mõnda, lk. 390—397.
Fr. R. Kreutzwald, Näiteid teosest «Sipelgas. Esimene jagu». (1843). Maailm ja mõnda, lk. 228—237.
Fr. R. Kreutzwald, Sõnumikke ja artikleid ajakirjas «Das Inland» 1838—1849. Maailm ja mõnda, lk. 155—218.
Fr. R. Kreutzwald, Taevaskäijad. (1846). Ajalooline visand eesti rahvaelust. Maailm ja mõnda, lk. 87—98.
[Fr. R.] Kreutzwald, [Ettepanek eestikeelse ajakirja asutamiseks.] Õpetatud Eesti Seltsile Tartus. (1840). Maailm ja mõnda. Tallinn, 1953, lk. 219—221.
Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853—1879. Toimetanud M. Lepik. Tallinn, 1953, 544 lk.
[Krümmer], Der Proletarier-Charakter der bäuerlichen Ackerbau-Industrie in Liv- und Esthland. «Baltische Monatsschrift», Bd. II, 1860, lk. 99—133.
S. Kutti, O. Loorits, H. Tampere, Valimik eesti rahvalaule. Tartu, 1935, 144 lk.
Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule. Tallinn, 1948, 415 lk.
Литературное наследство. Том 61. Герцен и Огарев 1, Москва, 1953, 938 lk.
J. W. L. Luce, Sarema Jutto ramat, mis rahva lustiks ja kassuks on ülles pannud —. I, Mitau, 1807, 192 lk.; II, Pärnu, 1812, XVI, 227 lk.
«Manaseina revizija». Redigejis A. Drīzulis Latvijas PSR Zinatnu Akademija. Riga, 1949, 505 lk.
M. Martna, Töö. «Postimees», 1886, nr. 82.
-an [M. Martna], Masin. «Postimees», 1897, nr. 72, 73, 81.
M. Martna, Talu- ja mõisasulased. «Postimees», 1896, nr. 137.
M. Martna, Eesti kodaniku klassi elu-jõuust. «Rahva Lõbu-leht», 1900, nr. 12.
Материалы для статистики Лифляндской губернии. Выпуск 1. Рига, 1899, VIII, 80 lk.
[G.] M[erkel], Ansichten über die Art, wie die persönliche Freiheit den Bauren des Livländischen Gouvernements zu ertheilen wäre. Veranlasst durch Hagemeister's Vorschläge. «Der Zuschauer», 1817. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 62—65.
[G. Merkel], Beweis dass es halb so viel koste, seine Ländereien von Tagelöhnern bestellen zu lassen, als von leibeigenen Bauren. Riga, 1814, 15 lk.
G. Merkel, Die freien Letten und Esthen. Eine Erinnerungs-Schrift zu dem am 6. Januar 1820 in Riga gefeierten Freiheitfeste. Leipzig, 1820, XIV, 346 lk.
G. Merkel, Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig, 1800, 442, (2) lk.
A. Meyendorf, Ueber Landwirthschaft in Schottland (1862). (Aus einem Tagebuche.) «Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», 16 Bd., 2 Heft, 1863, lk. 114—128.

E. Nolcken, Russland hat allein noch die Wahl! Berlin, 1857, IV, 113 lk.

П. А. Орлов, С. Г. Будагов, Список фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург, 1903.

П. А. Орлов. Указатель фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург, 1881, 735 lk.

П. А. Орлов и С. Г. Будагов, Указатель фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург, 1894.

П. И. Пестель, «Русская правда. Наказ Временному Верховному Правлению» СПБ, 1906.

[J. Chr. Petri], Briefe über Reval, nebst Nachrichten von Esth- und Liefland. Ein Seitenstück zu Merkels Letten. Von einem unpartheiischen Beobachter. Deutschland, 1800, 118 lk.

J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. Gotha, 1802, Theil 1, XX, 458 lk., Theil 2, V, 500 lk., Theil 3, IV, 457 lk.

J. Chr. Petri, Neue Pittoresken aus Norden, oder statistisch-historische Darstellungen aus Ehst- und Liefland. Nebst einem kurzen Umrisse von Moskau. Von einem unpartheiischen Augenzeugen. Erfurt, 1805, VIII, 334, (2) lk.

J. Chr. Petri, Neuestes Gemählde von Lief- und Ehstland, unter Katharina II. und Alexander I. in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Ansicht. Leipzig, 1809, I. Bd., XIV, 546 lk., II. Bd., IV, 592 lk.

J. Chr. Petri, Russlands blühendste Handels-, Fabrik- und Manufakturstädte in alphabetischer Ordnung. Leipzig, 1811, XI, 215 lk.

J. Chr. Petri, Ueber den Zustand der landwirtschaftlichen Kultur in den mittleren und nördlichen Gegenden des Russischen Reichs. «Oeconomische Hefte», Leipzig, 1806, Bd. XXVII.

A. Petzholdt, Beiträge zur Kenntniss des Inneren von Russland zunächst in Landwirthschaftlicher Hinsicht. Leipzig, 1851, 192 lk.

A. Petzholdt, Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1855. Leipzig, 1864, XIV, 501 lk.

M. P. Pogodin, Offener Brief an Herrn Prof. Schirren ueber dessen Buch: Livländische Antwort. Berlin, 1870, 64 lk.

H. Pöögelmann, Eesti töölisliikumise algaegadelt. «Proletaarne revolutsioon Eestis», Leningrad, 1933, nr. 14.

Rahvas, Eestirahvas ja Talurahvas. «Tallinna Sõber», 1880, nr. 26—28, 30—31.

[Fr. Rambach], Einige Worte über die im Werk stehende Verbesserung des Zustandes der hiesigen Bauerschaft. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 128—141.

Fr. Rambach, Jacob Johann Graf Sievers. Eine Vorlesung. Dorpat, 1809, VI, 76 lk.

Fr. Rambach, Ueber Staatswirthschaft. Eine Rede. Riga, 1804, 32 lk.

H. Rautenfeld, Die Reform der livländischen Credit-Societät und der Bauer-Rentenbank im Interesse des Gehorchsland-Verkaufes. Riga, 1864, 45 lk.

C. Recke, Die baltische Agrarreform und Herr Professor Kawelin. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXX, 1883, lk. 736—758.

C. Recke, Zur Beleuchtung der agrarischen Verhältnisse in den Ostseeprovinzen. «Baltische Monatsschrift», Bd. II, 1860, lk. 323—334.

G. Rennenkampff, Bemerkungen über die Leibeigenschaft in Liefland und ihre Aufhebung. Kopenhagen, 1818, XII, 248 lk.

Ю. Ф. Самарин, Сочинения. Том седьмой. Письма из Риги и История Риги. Москва, 1889, 658 lk.

Ю. Ф. Самарин, Сочинения. Том десятый. Окраины России. Москва, 1896, 480 lk.

E. Samson, Ein Beitrag zur Statistik des Bauerlandverkaufs in Estland. «Baltische Monatsschrift» Bd. XXX, 1883, lk. 22—53.

R. J. L. Samson, Ueber Hrn. v. Hagemeister's Vorschläge, allen Livländischen Gutsbesitzern zur Beherzigung empfohlen. 1817. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte des Bauernfreiheit in Livland, lk. 31—39.

R. J. L. Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen, in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland. Beilage zu «Inland». Dorpat, 1839, 183 veergu.

H. Samson-Himmelstjerna, «Vom Lande». Vergleichende agrarpolitische Studie über Mittelrussland und Livland. Separatabdruck aus der «Baltischen Monatsschrift». Dorpat, 1883, 176 lk.

[Fr.] Schmalz, Bemerkungen zu dem Aufsatze des Herrn von Grünwald: Ueber Benutzung der Bauerländereien im Betrieb der ehst- und livländischen Landwirthschaften überhaupt. «Neue landwirthschaftliche Mittheilungen», Band I, 1831—1833, lk. 298—344.

[Fr.] Schmalz, Versuch einer Beantwortung der Frage: ist es gut, oder wohl gar nothwendig, dass die Landwirthschaft wissenschaftlich behandelt werde? Riga und Dorpat, 1834, 34 lk.

C. M. Schröder, Ideen und Vorschläge zur Realisierung eines Grundeigenthums für die Livländischen Bauern. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 96—101.

П. Шульц, Извлечение из законоположений о крестьянах Остзейских губерний. Петербург, 1858, II, 133 lk.

A. Sivers, Ein Wort zu seiner Zeit. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 78—85.

P. R. Sivers, Auflösung einiger Hauptknoten zur Auflösung der Leibeigenschaft in Livland. Vt. J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, lk. 166—184.

J. Sivers, Die Theilung des bäuerlichen Grundbesitzes. Ein Wort zum Nachdenken. Riga, 1865, 10 lk.

J. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den Jahren 1817—1818. Riga, 1878, XXXII, 235 lk.

G. Stryk, Drei Fragen der Conservirung des Bauernstandes in Livland. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXXVII, 1890, lk. 359—383.

Записка Т. Е. Бока. «Декабристы и их время». Материалы и сообщения. Москва-Ленинград, 1951, lk. 189—203.

Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. Москва, 1951, 740 lk.

[A.] Thaer, Die Theorie über das Verhältniss der Ernten zu der Fruchtbarkeit des Bodens, ihre Vermehrung und Erschöpfung. Dorpat, 1818, 66 lk.

H. F. Tiebe, Lief- und Esthlands Ehrenrettung gegen Herrn Merkel und Petri. Halle, 1804, VI, 315 lk.

H. F. Tiebe, Nachtrag zu Lief- und Esthlands Ehrenrettung, oder: die Todten Lieflands stehen gegen Herrn Merkel auf. Halle, 1805, VIII, 216 lk.

Н. Г. Чернышевский, О поземельной собственности. Полное собрание сочинении. Госполитиздат, 1939—1952, т. IV, 984 lk.

Н. Тургенев, Вопрос освобождения и вопрос управления крестьян. «Русский заграничный сборник», ч. III, т. I. Париж, 1859.

[M. Tõnisson], Rikas ja vaene. «Rahva Täht-raamat» 1882. Kokku seadnud ja väljaannud —. Viljandis, 1882, lk. 30—32.

N., Ueber Arbeiterverhältnisse. «Baltische Wochenschrift», 1879, nr. 18—19.

Über Bauerverhältnisse in den Ostseeprovinzen. «Das Inland», 1838, nr. 20, 21.

Ueber den Verfall der kleinen Provinzial-, insbesondere der Kreisstädte in den Ostsee-Gouvernements, und Vorschläge zu deren Wiederbelebung. «Das Inland», 1846, nr. 48.

Ueber den Verfall der Livländischen Landstädte. «Das Inland», 1837, nr. 1.

B. Uexküll, Erörterung einiger Grundzüge estländisch-baltischer Agrarentwickelung während der letzten Decennien. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXVII, 1880, lk. 130—163.

W. Ungern-Sternberg, Ist die, von einigen des Adels projecktirte Einführung der Freyheit unter dem Bauerstande in Lievland, dem Staatsrechte Russlands conform? Eine Abhandlung den Landtag in Riga von 1803 betreffend. St. Peterburg, 1803, 44 lk.

E. B., Unsere bäuerlichen Verhältnisse i. J. 1871. «Baltische Monatsschrift», Bd. XX, 1871, lk. 590—607.

Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn, 1938, 396 lk.

B. v. S., Was ist Socialismus, was — Socialdemokratie. Eine socialphilosophische und parteipolitische Skizze. «Baltische Monatsschrift», Bd. XXXVII, 1890, lk. 309—327, 429—459.

Der Verkauf bäuerlicher Grundstücke in Livland. Dorpat, 1863, 14 lk.

E[d], V[ilde], Autorilt. Eessõna kogutud teostele XV. Tartu, 1928; vt. Eduard Vilde, Artikleid ja kirju. Tallinn, 1957, lk. 258—260.

Ed. Vilde, Iseenesest. Eessõna teosele «Eduard Vilde kirjatööde kogu», I vihk. Tallinn, 1907; vt. Eduard Vilde, Artikleid ja kirju, lk. 239—246.

Ed. Vilde, Karikas kihvti. Jutustused I. Tallinn, 1952, lk. 241—355.

Ed. Vilde, Külmale maale. Raudsed käed. Romaanid. Tallinn, 1954, 340 lk.

Ed. Vilde, Linda aktsiad. Jurjev, 1894, 280 lk.

Ed. Vilde, Minu vaimse arenemise käik. «Looming», 1945, nr. 3.

Ed. Vilde, Raudsed käed. Tallinn, 1951, 215 lk.

Ed. Vilde, Vaated Vene elusse. «Postimees», 1896, nr. 227.

Perioodilised väljaanded

«Baltische Monatsschrift», 1860—1890.

«Baltische Wochenschrift für Landwirthschaft, Gewerbefleiss und Handel», Dorpat, 1864—1880.

«Der Baltische Föderalist». (Ilmus Šveitsis.)

«Eesti Postimees. Üleüldine ajaleht Maa- ja linnarahvale.» 1864—1882; 1899.

«Eesti Põllumees». «Eesti Postimehe» lisaleht. Tartu, 1868—1870.

«Голос» 1861, 1868, 1878.

«Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Ehst- und Kurland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur.» Dorpat, 1837—1856.

«Колоколъ», 1857, 1858, 1859.

«Landwirthschaftliche Mittheilungen». Herausgegeben von Friedrich Schmalz. Dorpat, 1830.

«Livländische Jahrbücher der Landwirthschaft», Dorpat, 1833—1863.

«Marahva Näddala-Leht, mis Otto Willem Masing väljaandnud», 1821—1825.

«Maa-rahva Kasuline Kalender», Tartu, 1864—1873.

«Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg», Leipzig, 1844—1846, St. Petersburg, 1847—1862.

«Московские Ведомости», 1868—1870.

«Neue inländische Blätter», Dorpat, 1818.

«Neue landwirthschaftliche Mittheilungen». Herausgegeben von Friedrich Schmalz. Dorpat, 1831—1833.
«Nordische Rundschau. Eine Monatsschrift», Bd. I—II, Reval, 1884—1885.
«Oeconomische Hefte oder Sammlung von Nachrichten, Erfahrungen und Beobachtungen für den Stadt- und Landwirth», Leipzig, 1806.
«Oekonomisches Repertorium für Liefland», Bd. I—VIII, Riga, 1808—1811.
«Olevik», 1882—1899.
«Perno Postimees ehk Näddalileht», 1857—1863.
«Postimees», 1890—1901.
«Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland», Riga, 1828—1838.
«Rahva Lõbu-leht. Eesti perekondlik jutu, teaduse ja kunsti ajakiri», Tallinn, 1900.
«Revalsche Zeitung», 1862—1873.
«Sakala. Poliitika, kirjanduse ja põllutöö ajaleht», 1878—1882.
«Современник» 1858.
«St. Petersburger Zeitung», 1867, 1887.
«Der Zuschauer. Eine literarisch-politische Zeitschrift.» Riga, 1817.
«Tartu Eesti Seitung», 1880—1881.
«Tallinna Sõber. Üleüldine aealeht Eesti rahvale maal ja linnades», 1884—1895.
«Valgus», 1882—1897.
«Virulane», 1882—1887.

Arhiivfondid

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus (ENSV RAKA):

Fond 29 — Eestimaa tsiviilkuberneri kantselei.
Fond 291 — Balti kindralkuberner.
Fond 402 — Tartu Ülikool.
Fond 905 — Ida-Järvamaa haagikohtunik.
Fond 1185 — Liivimaa Üldkasulik ja Majanduslik Selts.

Eesti NSV TA Friedrich Reinhold Kreutzwaldi nimelises Riiklikus Kirjandusmuuseumis Tartus (KM):

Käsikirjade Osakond (KO):

Fond 38 — Grenzsteini kirjakogu.
Fond 69 — Joh. Köler, EKla.
Fond 70 — „ „ EKS.
Fond 88 — M. Mitt.
Fond 100 — A. Peterson.
Fond 117 — Hans Tertsiuse mälestused.
Koopiad 52 — Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi protokollid.
Koopiad 65 — Mart Mitt'i Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud.
ÕES — Õpetatud Eesti Seltsi kogud.
Kurgja fond — Jakobsoni kõnede konspektid.

C. R. Jakobsoni ja J. Adamsoni kirjavahetus.
C. R. Jakobsoni ja J. Köleri kirjavahetus.
C. R. Jakobsoni ja M. Miti kirjavahetus.
C. R. Jakobsoni ja T. Peki kirjavahetus.

J. Köleri ja J. Adamsoni kirjavahetus.
J. Köleri ja J. Hurda kirjavahetus.
Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Adamsoni kirjavahetus.
Fr. R. Kreutzwaldi ja J. Hurda kirjavahetus.
Fr. R. Kreutzwaldi ja G. J. Schultz-Bertrami kirjavahetus.
Fr. R. Kreutzwaldi ja Y. S. Yrjö-Koskineni kirjavahetus.
O. W. Masingu ja H. Rosenplänteri kirjavahetus.
Ed. Vilde ja J. Vahtriku kirjavahetus.

Rahvaluule Osakond (RO):

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiiv.
ERM — Eesti Rahva Muuseum.
H — Hurda kogud.

EKP KK Partei Ajaloo Instituut
Käsikirjade fond:

N. Tšudovski mälestused.

Центральный Государственный Исторический архив в Ленинграде (ЦГИАЛ)

Фонд 1409 — Собственная его величества канцелярия.

Центральный Государственный Исторический архив в Москве (ЦГИАМ)

Фонд 109 — III отделение.

UURIMUSED JA KÄSITLUSED

В. Бойков, Крестьянское движение в Эстонии в 70—90 гг. XIX века. Diplomitöö. [TRÜ], 1954.

F. Bollmann, Professor Johann Köler. Lühikene pilt tema elust ja tegevusest tema seitsmekümne aastase sündimise päeva mälestuseks. Tartu, 1896, 27 lk.

В. Десницкий, М. Горький. Очерки жизни и творчества. Л., 1940, 363 lk.

Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа. П. Д. Киселева. Том 1, Москва, 1946, 635 lk.

Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1952, 483, (1) lk.

Eesti NSV ajalugu. I köide. Tallinn, 1955, 790, (1) lk.

Eesti NSV ajalugu. (Kõige vanemast ajast tänapäevani.) Tallinn, 1957, 652 lk.

Eesti Biograafiline Leksikon. Tartu, 1926—1929, XVIII, IV, 643 lk.

B. Enst, B. Lukats, Johann Köler. «Sirp ja Vasar», 1951, nr. 10.

Е. М. Филатова, Экономические взгляды Герцена и Огарева. Госполитиздат, 1953, 384 lk.

История Латвийской ССР. Том I, Рига, 1952, 661 lk.

История русской экономической мысли. Т. I. Эпоха феодализма. Часть первая, Москва, 1955, 756 lk.

C. R. Jakobson ja tema ajastu. [Artiklite kogumik.] Koostanud E. Jansen. Tallinn, 1957, 204 lk.

E. Jansen, Kreutzwald kui valgustaja-demokraat. Vt. Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tallinn, 1953, lk. 7—35.

E. Jansen, Revolutsioonilisest liikumisest Tartu üliõpilaste hulgas XIX sajandi lõpul ja XX algul. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 35. Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tallinn, 1954.

J. Johanson-Pärna, Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson. Tallinn, 1891, 65 lk.

A. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd. Tartu, 1918 (kaanel 1919), 171 lk.

M. Jürisson (M. Martna), 1905—1906. Punased aastad Eestis. Eesti revolutsioonilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused. Peterburis, 1907, 215, (3) lk.

J. Kahk, Külakodanluse ja maaproletariaadi tekkimisest Eesti külas. (Kohtumaterjalide põhjal XVII saj. lõpp — 1880. a.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1955, IV kd., nr. 3—4.

Ю. Ю. Кахк, Составленная в 1816 году записка об «Освобождении» эстляндских крестьян. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria. 1957, nr. 1.

M. Kampmann, Eesti kirjandusloo peajooned. 3. ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uuematele seisukohtadele kohandatud trükk. Teine jagu. Tartu, 1933, 260, (4) lk.

Н. К. Каратаев, Экономические науки в Московском Университете (1755—1955). М., 1956, 344 lk.

O. Karma, Jooni suurtööstuse arenemisest Eestis monopolistliku kapitalismi ajajärgul (kuni kapitalismi üldkriisi tekkimiseni). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1952, I kd., nr. 4.

Fr. R. Kreutzwald 1803—1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kirjandusmuuseum. Tallinn, 1953, 260 lk.

Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Artiklite kogumik. Tallinn, 1953, 255 lk.

H. Kruus, Carl Robert Jakobson võitlejana. «Eesti Kirjandus», 1932, lk. 161—177.

H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III. Tartu, 1929, 306 lk.

H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal. II. Tartu, 1928, 186 lk.

H. Kruus, Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel. Tallinn, 1957, 318 lk.

H. Kruus, Eesti Aleksandrikool. Tartu, 1939, 354, (1) lk.

H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjadeaktsioonid 1860-ndail aastail. (Äratrükk «Eesti Kirjandusest», 1934, nr. 8—11.) Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 9—87.

H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a. («Looming», 1929, nr. 4.) Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 172—199.

H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a. («Ajalooline Ajakiri», 1930, nr. 4.) Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel, lk. 200—211.

H. Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu, 1930, XVI, 464 lk.

H. Kruus, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina. Tartu, 1921, 116 lk.

A. Kruusberg, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurlooliste materjalide kogu. Tartu, 1926, 60, (4) lk.

J. Kuum, Carl Robert Jakobson põllumajanduse arendajana. «Rahva Hääl», 1956, nr. 296.

К вопросу об истории народного хозяйства Прибалтики. (Материалы Объедин. научн. конференции по истории нар. хозяйства Прибалт. советских республик.) Tallinn, 1956, 183 lk.

A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht. Tallinn, 1933, 109 lk.

J. Käosaar, O. W. Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos. «Sirp ja Vasar», 1952, nr. 5—7.

J. Käosaar, Eduard Vilde elust ja loomingust. Ed. Vilde, Jutustused I. Eessõna. Tallinn, 1952, lk. 7—16.

J. Käosaar, Ühest vene progressiivse ühiskondliku mõtte esindajast Eestis. «Edasi», 1952, nr. 9.

Иван Петрович Келер, профессор живописи. 1826—1886 гг. Биографический очеркъ. «Русская старина», 1886, lk. 333—378.

Ed. Laaman, Eesti ühiskond. Tartu, 1936, 111 lk.
Ed. Laaman, Eesti iseseisvuse sünd. Eesti rahva ajalugu. Lisaköide I. Tartu, 1936, 784 lk.
K. Laigna, «Estofiilid» — balti parunite kuulekad kannupoisid. «Nõukogude Õpetaja», 1951, nr. 2.
O. Landberg, Talurahva väljarändamisliikumine Põhja-Eestis 1860.—1865. a. Diplomitöö. TRÜ, 1957.
O. Liiv, Märkmeid Johann Christoph Petri üle. «Eesti Kirjandus», 1929, nr. 4—5.
P. I. Ljaštšenko, NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu I. Tallinn, 1957, 566, (1) lk.
L. Loone, Lõuna-Eesti talupoegade suhtumisest 1819. aasta talurahva seadusesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947. Tartu, 1948, lk. 49—69.
L. Loone, Mõningaid lisaandmeid J. V. Jannseni kokkuleppeist saksa mõisnikega a. 1868. «Looming», 1954, nr. 11.
L. Loone, «Pärnu Postimehe» ja «Eesti Postimehe» sotsiaal-majanduslik programm 1857.—1880. aastatel. «Edasi», 1957, nr. 34.
L. Loone, Tootlike jõudude areng Eesti põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel. Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 125—139.
J. Lotman, Tartu Ülikooli professor A. S. Kaissarov. «Edasi», 1955, nr. 10.
«Maahing». Koguteos. Tallinn, 1928, 76 lk.
M. Martna, Carl Robert Jakobson. Üksikud küsimused meie lähemast minevikust. Tallinn, 1903, 223 lk.
M. Martna vt. ka M. Jürisson.
Materjale Baltimaade rahvamajanduse ajaloost. Tallinn, 1956, 164 lk.
V. Miller, Eesti ajakirjandus balti sakslaste teenistuses. «Eesti kirjandus», 1940, nr. 2.
H. Moosberg, Võitlus VSDTP organisatsiooni loomise eest Eestis (aastad 1895—1904). «Eesti Kommunist», 1956, nr. 9.
Г. И. Мосберг, Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России». Москва, 1955, lk. 355—402.
G. Naan, Eesti kodanlike natsionalistide reaktsiooniline olemus. Tallinn, 1947, 127 lk.
H. Niit, Järelsõna. Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn, 1953, lk. 461—487.
V. Pino, Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal. Dissertatsioon. Tartu, 1953. Käsikiri. (TRÜ)
Г. Поска, Характеристика литературных мнений об освобождении крестьян в Лифляндии. Журнал Министерства народного просвещения, 1904.
А. В. Предтеченский, Современник декабристов Т. Г. Бок (Представитель прогрессивной дворянской интеллигенции Эстонии), Таллин, 1953, 96 lk.
Е. В. Приказчикова, Экономические взгляды А. Н. Радищева. М.-Л., 1949, 156 lk.
M. Pukits, Johann Köler, eestluse eelpost Peterburis. Eesti rahvuslikud suurmehed. II sari. Tallinn, 1936, 52 lk.
M. Päss, Prof. Johann Köleri rahvuspoliitilisi tõekspidamisi. «Varamu», 1940, nr. 5.
Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Tallinn, 1956, 288 lk.
H. Rosenthal, Kulturbestrebungen des estnischen Volkes während eines Menschenalters (1869—1900). Erinnerungen. Reval, 1912, VI, 374 lk.
P. Ruubel, Poliitilised ja ühiskondlikud voolud Eestis (Talupojalineväikekodanlik ajajärk 1860—1905). Tallinn, 1920, 88 (2) lk.
O. Sepre, Johann Köler kui võitleja eesti talurahva huvide eest. «Looming», 1956, nr. 1.

K. Siilivask, Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil. «Looming», 1957, nr. 2.

R. Staël von Holstein, Baron Hamilkar von Fölkersahm. Riga, 1907, 297 lk.

O. Stein, C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilised vaated. «Eesti Bolševik», 1952, nr. 3.

О. Штейн, Общественно-политическое мировоззрение Карла Роберта Якобсона (1841—1882). Москва, 1951. Диссертация.

В. Зевин, Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского. М., 1953, 320 lk.

Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии. Часть I, Прибалтийско-немецкая историография. Рига, 1949, 259 lk.

A. Tammann, Johann Woldemar Jannsen. Eestluse ärataja. Tallinn, 1938, 47 lk.

Ü. Tedre, Klassivõitluse kajastumine XIX sajandi eesti lõppriimilises rahvalaulus. Dissertatsioon. Tallinn, 1955. (TA Keele ja Kirjanduse Instituut.)

A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I. Bd.: Die Bauerverordnungen von 1804 und 1819. Berlin, 1899, 440 lk.; II. Bd.: Die Vollendung der Bauernbefreiung. Riga, 1911, XII, 416 lk.

Fr. Toomus, Friedrich Robert Faehlmann. Eesti rahvuslikud suurmehed. V sari. Tallinn, 1940, lk. 3—26.

A. Traat, Georg Friedrich Parrot. «Edasi», 1952, nr. 137.

A. Traat, Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusest. «Edasi», 1954, nr. 182.

Н. А. Цаголов, Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. Москва, 1956, 464 lk.

Я. Р. Цielавс, Несколько замечаний по поводу искажений истории философии латышского народа. «Вопросы философии», 1956, № 6.

Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tegevusolud, tegelased, tegevus. Tartu, 1932, 335 lk.

A. Vassar, Töölisliikumise esimesed sammud Eestis (XIX sajandi 70-ndad ja 80-ndad aastad). Tallinn, 1954, 145 lk.

ISIKUNIMEDE REGISTER *

Aavakivi, R. — 293, 295—296.
Adamson, J. — 92, 100—101, 173, 192—193, 198—199, 206, 209, 229—231.
Afanasjev, N. — 306.
Aint, A. — 173, 229, 236—237.
Aleksander I — 14, 43, 45, 53, 55—56, 60—62, 99, 101.
Alver, A. — 293, 295—296.
Aleksander II — 250.
Anders, W. — 124, 261.
Arsenjev, A. I. — 61—62.

Bark, E. — 289.
Bebel, A. — 295, 299.
Belinski, V. G. — 86.
Bestužev-Marlinski, A. — 63.
Bienemann, Fr. — 53.
Bismarck, O. — 141, 190.
Blaassen, G. — 306.
Blagoveštšenski, V. T. — 144.
Bock, H. A. — 57—58, 64, 77.
Bock, T. — 56—57, 60.
Bodisco, E. — 119—122, 127—128.
Boikov, V. — 152.
Bollmann, F. — 186.
Bruiningk, H. — 30, 39, 66.
Bruiningk, K. — 30, 57, 66—67.
Bruiningk, M. — 90.
Brunner, G. B. — 140, 262.
Budagov, S. G. — 129.
Burland, A. — 292, 305.
Buxhoewden, P. W. — 60.
Bötticher, Th. — 138.

Cancrin, E. F. — 66, 79.
Cielavs, J. R. — 38, 52.

Dahl, H. — 50.
Darwin, Ch. — 295—296.
Desnitski, V. A. — 293.
Diderot, D. — 215.
Dido, A. — 289.
Dietzel, H. — 262.
Disraeli, B. — 190.
Dittmar, J. — 65.
Drizulis, A. — 121.
Dobroljubov, N. A. — 86, 228.
Družinin, N. M. — 36.

Eckardt, J. — 133, 142.
Eglon, J. — 171, 244—245.
Eichhorn, W. — 136—137, 171, 224—225, 259—260.
Eisen, J. G. — 10—11, 38.
Ellram, V. — 255.
Engels, Fr. — 69—72, 140, 291—292, 297—299.
Enst, B. — 187.
Essen, N. — 250.
Ewers, J. Ph. G. — 36, 53.

Faehlmann, Fr. R. — 29—30, 51, 73, 80, 86—91, 111, 221.
Filatova, E. M. — 86.
Flerovski, N. (V. Bervi) — 193.
Friebe, W. Chr. — 33—34, 56.
Friedlaender, E. D. — 68—69.
Fölkersahm, H. — 65—66.

Garibaldi, G. — 176.
Gogol, I. — 306.
Golitsõn, D. A. — 11.
Gorki, M. — 293.
Grass, Th. — 69, 72, 139.
Grenzstein, A. — 131, 243, 253, 257, 262, 264—272, 274—276, 278—279, 284.
Grünewaldt, O. — 65—67, 135.

Hagemeister, H. — 57—58, 65.
Haruzin, A. — 120, 284, 289—290.
Hegel, G. W. Fr. — 108.
Hehn, C. (ka K.) — 109—110, 139—140.
Hehn, W. — 90.
Hellat, K. — 263.
Helmersen — 263.

* Sõrendatud on nende autorite nimed, kelle majanduslikke vaateid töös iseloomustatakse või analüüsitakse.

Henno, H. — 229.
Hermann, K. A. — 255—256, 276, 280.
Herzen, A. I. — 86, 90, 116—118.
Holtz, O. R. — 58.
Hueck, A. — 64, 72—73.
Hueck, C. — 64, 72—73, 76.
Hume, D. — 37.
Hupel, A. W. — 8—10.
Hurt, J. — 103—104, 154, 171—173, 178, 184, 190, 240—242, 265.

Ignatjev, N. — 232.
Jaakson, J. — 297—298.
Jakobson, C. R. — 52, 75, 90, 100, 103, 114, 120, 127, 137, 151, 156, 160—162, 171, 173, 177, 183, 186, 188—229, 231—234, 236, 238—241, 243—246, 248—251, 253, 263, 276, 284.
Jakuškin, I. D. — 63.
Jannau, H. J. — 10—11, 38.
Jannau, H. G. — 29.
Jannsen, H. — 164, 167.
Jannsen, J. V. — 101, 127, 137, 149, 154—171, 173, 178, 184, 189—191, 196—199, 207, 209—210, 215, 221, 225, 227, 238—243, 248, 250, 279.
Jansen, E. — 90, 292.
Jemeljanov, J. — 291.
Johanson-Pärna, J. — 225.
Johnson, A. — 191.
Johnson-Hantwig, J. — 64, 74—80, 179.
Jordan, P. — 124, 261.
Jung-Stilling, Fr. — 119—124, 143, 261.
Järv, J. — 132, 257, 284—289.
Jürgens, J. — 293, 295—296.
Jürgenstein, A. — 170—171, 225.
Jürisson, M. vt. M. Martna.

Kahk, J. — 32, 62.
Kaissarov, A. S. — 61—62, 77.
Kaleis-Kuznetsov, J. — 197.
Kalinin, M. I. — 306.
Kampmann, M. — 170.
Kant, I. — 108.
Karatajev, N. K. — 53, 68.
Karell, Ph. — 75.
Karma, O. — 129.
Karõšev, N. A. — 284, 290.
Katariina II — 43, 45.
Katkov, M. N. — 143—144.
Kawelin, K. — 261.
Kelch, Chr. — 87.
Kiseljev, P. D. — 36.
Kosciuszko, T. — 46.
Kossodavlev, O. — 62.
Kraut — 292.
Kreutzwald, Fr. R. — 28—30, 73, 80, 86—105, 111, 114—115, 158, 196—197, 231.
Kruus, H. — 29—30, 138, 146—148, 150—151, 171, 187, 191, 193, 198, 226—227, 250—252, 254, 277.
Kruusberg, A. — 239—240, 242—243, 250.
Krümmer, — 110.
Kurakin, A. — 47.
Kutti, S. — 25, 153—154.
Kuum, J. — 208.
Kõrv, J. — 262, 275—276, 289.
Käbin, A. — 208—211, 226.
Käosaar, J. — 85, 114, 292, 299.
Köler, J. — 51, 75, 100, 102, 114, 127, 143, 148, 151, 160—161, 173, 176—188, 193, 196—197, 199, 207—208, 214, 229—233, 236, 243, 246, 251, 253, 257, 265, 279.
Küchelbecker, V. — 63.

Laamann, Ed. — 226.
Laigna, K. — 85.
Landberg, O. — 149.
Lanskoi, S. S. — 117.
Laugaste, Ed. — 21, 23—25, 31.
Lenin, V. I. — 15—16, 25, 27, 78, 127, 146, 150, 174, 180—182, 185—186, 192, 198, 200, 205—206, 211, 216, 218—219, 222—224, 237, 290, 305—306.
Lepik, M. — 30.
Liebig, J. — 245.
Liebknecht, K. — 299.
Liiv, O. — 52.
Lincoln, A. — 191.
Lindenberg, M. — 215.
Liphart, — 87—89.
Ljaštšenko, P. I. — 106.
Locke, J. — 37.
Loone, L. — 12, 16, 22. 29, 157, 171, 191, 196, 221—222, 239.
Loorits, O. — 25, 153—154.
Lotman, J. — 62.
Luce, J. W. L. — 34.
Lukats, B. — 187.
Luther, M. — 293.

MacCulloch, D. R. — 68.
Malthus, T. R. — 294.
Manassein, N. — 121—122, 188, 232—233, 253—255, 257, 286.
Martna, M. (M. Jürisson, M. Soontaga) — 200, 219, 225, 292—297, 305.
Marx, K. — 8, 68, 140, 288, 291—292, 294, 299.
Masing, O. W. — 80—85, 96.

Merkel, G. — 14, 36—40, 46, 51—53, 59—61, 74, 77, 87, 112, 179.
Meyendorf, A. — 108—109.
Miklaševski, A. H. — 262.
Miller, V. — 157, 171.
Mitt, M. — 173, 229, 231—236, 239—243, 247—251, 257, 265.
Mitthof, Th. K. — 139.
Moosberg, H. — 292, 306.
Müller, G. F. — 11.
Münd, M. — 107.
Münther, O. — 293.

Naan, G. — 328.
Niit, H. — 104.
Nocks, J. — 111.
Nolcken, E. — 108, 115, 142.
Nolcken, G. — 65, 87—89.

Ogarjov, N. P. — 86, 116—118.
Orlov, P. A. — 124, 129.
Otsmann, — 292.

Parrot, G. Fr. — 35—36, 53, 60—61.
Paulucci, Ph. — 55—56, 60—61.
Pekk, T. — 200—201, 240—241.
Pestel, P. — 63.
Peterson, A. — 52, 151, 173, 229—230.
Peterson, P. 52, 151, 229.
Petri, J. Chr. — 14, 26, 36, 40—53, 77, 87, 179.
Petrick, — 292.
Petšatkin, P. — 83.
Petzholdt, A. — 68.
Pino, V. — 32.
Plehhanov, G. V. — 291.
Pleve, V. K. — 188.
Pogodin, M. P. — 144.
Poska, G. — 55.
Predtetšenski, A. V. — 56.
Prikaztšikova, E. — 41.
Proudhon, P. — 180.
Pugatšov, J. — 46, 62.
Pukits, M. — 187.
Päss, M. — 187.
Pöögelmann, H. — 292, 305.

Radištšev, A. N. — 41, 44, 47—48, 50, 53, 56.
Rainis, J. — 296.
Rambach, Fr. — 36, 53—55, 59—61, 68.
Raska, H. — 289.
Rautenfeld, H. — 134.
Recke, C. — 108, 261.
Reinthal, H. — 76.
Reinvald, A. — 229.
Rennenkampff, G. — 58.
Ricardo, D. — 68.
Rosenpflanzer, — 243.
Rosenplänter, H. — 81.
Rosenthal, H. — 170, 224—225.
Rossi, P. — 68.
Rousseau, J. J. — 37, 40, 54, 220, 222.
Russov, N. Fr. — 111—112, 114.
Rutenberg, O. — 178—179.
Ruubel, P. — 225.

Samarin, J. F. — 61, 141—144.
Samson, E. — 261.
Samson, H. (Samson-Himmelstjerna) — 133, 135, 250, 261.
Samson v. Himmelstiern, R. J. L. (Samson) — 35, 57—58.
Say, J. B. — 67—68, 195.
Schermann, — 292.
Schiefner, A. — 98.
Schirren, K. — 91, 144.
Schmalz, Fr. — 67—68, 73, 76, 195.
Schröder, C. M. — 59—60.
Schultz, P. — 109.
Schultz-Bertram, G. J. — 91—93, 96, 98—100, 103, 196.
Schulze-Delitsch, F. G. — 71.
Sepre, O. — 187.
Sievers, — 280.
Sievers, J. J. — 53.
Siilivask, K. — 188, 227.
Sismondi, J. C. L. (Simonde de Sismondi) — 224.
Sivers, A. — 55.
Sivers, Fr. — 35, 60.
Sivers, J. — 55, 57—60, 136.
Sivers, P. R. — 36, 57—58.
Soontaga, M. vt. M. Martna.
Smith, A. — 53, 68.
Snell, K. Ph. — 10—11.
Staël v. Holstein, R. — 65—66.
Stein, O. — 214, 219, 227—228.
Stroinovski, K. — 77.
Strukov, D. H. — 78.
Struve, P. V. — 293.
Strümpel, L. G. — 72.
Stutška, P. — 296.
Stryk, G. — 258—259.
Suggenheim, S. — 179.
Sõrmus, Ed. — 292.

Šantser, V. — 291.

Zevin, V. — 93.
Zutis, J. — 9, 34, 38, 46, 50, 52, 111.

Tammann, A. — 170.
Tammann, J. — 229, 238, 244.
Tampere, H. — 25, 153—154.
Tedre, Ü. — 152.

Tertsius, H. — 107.
Thaer, A. — 65, 67.
Tiebe, H. F. — 51.
Tobien, A. — 35, 135.
Toomus, Fr. — 90.
Traat, A. — 13, 53.
Tsagolov, N. A. — 76, 97, 141, 175.
Tšehhov, A. P. — 295.
Tšernõševski, N. G. — 86, 93, 97, 115—117, 174—175, 224, 228.
Tšudovski, N. — 306.
Tugan-Baranovski, M. — 293.
Tuglas, Fr. — 171, 187.
Turgenev, N. I. — 63.
Tõnisson, J. — 131, 227, 262, 265, 270, 276—284, 295.
Tõnisson, M. — 229.

Uexküll, B. — 134—135.
Uexküll-Güldenband, A. — 249.
Uljanov, D. — 306.
Ungern-Sternberg, W. Fr. — 33, 62.

Vaga, A. — 186.
Vahtrik, J. — 299.
Valdemar, Kr. — 64, 69—72, 190, 197, 212.
Valujev, P. A. — 109, 206.
Vassar, A. — 125, 130.
Vernadski, J. — 78.
Veske, M. — 177, 235, 251.
Vilde, Ed. — 266, 289, 292, 298—305.

Wagner, A. — 140.
Washington, G. — 191.
Witte, S. J. — 283.

Yrjö-Koskinen, Y. S. — 101.

SISUKORD

Eessõna 3

I OSA

MAJANDUSLIK MÕTE EESTIS FEODAALKORRA KRIISI PERIOODIL

(XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi 60-ndate aastateni)

1. **Majanduslik olukord Eestis XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel ning majandusliku mõtte põhisuunad 7**

L. Loone

Majanduslik olukord Eestis XVIII sajandi lõpus (lk. 7). Majandusliku mõtte suunad XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi algul (lk. 9). Majanduslik olukord ja aadli majanduspoliitika Eestis XIX sajandi esimestel aastakümnetel (lk. 11). Talurahva vabastamine pärisorjusest aastatel 1816 ja 1819 ning kapitalistliku laadi süvenemine XIX sajandi teisel veerandil (lk. 14). Aadli majanduspoliitika ja majandusliku mõtte põhisuunad XIX sajandi 20-ndatest aastatest 60-ndate aastateni (lk. 18).

2. **Talurahva majanduslikud nõudmised XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel 19**

L. Loone

Feodaalkorra kriitika elemendid talurahva ideoloogias (lk. 19). Võitlus vabaduse ja maa eest (lk. 27).

3. **Feodaalse tootmisviisi ja pärisorjuse kaitsmine balti aadli ideoloogide poolt XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul . . . 33**

L. Loone

W. Friebe (lk. 34). Liivimaa Üldkasuliku ja Majandusliku Seltsi tegevus XIX sajandi algul (lk. 34).

4. **Kodanliku majandusliku mõtte kujunemine Baltimaades võitluses feodaal-pärisorjusliku korra vastu ja talurahva vabastamise eest XVIII sajandi viimasel aastakümnel ja XIX sajandi algul . 36**

L. Loone

Garlieb Merkel. Tema võitlus feodaalkorra vastu ning talurahva vabastamise eest (lk. 36). J. Chr. Petri. Feodaal-pärisorjusliku

majandussüsteemi kriitika. Võitlus talurahva vabastamise ja feodaalseisusliku korra kaotamise eest. J. Chr. Petri ühiskondlik-majanduslik ideaal (lk. 40). G. Merkeli ja J. Chr. Petri käsitlus kirjanduses (lk. 51). G. Fr. Parroti, Joh. Ph. G. v. Ewersi, Fr. Rambachi väljaastumised feodaalkorra ja pärisorjuse vastu (lk. 53).

5. **Diskussioon talurahva pärisorjusest vabastamise küsimuses Liivimaal 1817.—1818. a.** 54

L. Loone

Aadli ideoloogide seisukohad diskussioonis (lk. 55). Kodanliku mõttesuunaga autorite seisukohad diskussioonis (lk. 59).

6. **Progressiivsete vene autorite seisukohti Baltimaade agraarküsimuses XIX sajandi algul** 61

L. Loone

A. I. Arsenjev, A. S. Kaissarov. Dekabristide seisukohad Baltimaade talurahva vabastamise küsimuses (lk. 61).

7. **Aadli ja kodanluse majanduslik mõte Eestis XIX sajandi 20-ndatest aastatest 50-ndate aastateni** 64

L. Loone

Konservatiivse aadli võitlus teorendi säilitamise eest ja talurahva maaomandi kujunemise vastu (lk. 64). Liberaal-aadelliku majandusliku mõtte kujunemine. Selle esindajad Tartu Ülikoolis (lk. 65). Liberaal-kodanlik majanduslik mõte (lk. 69). Kr. Valdemar, A. ja C. Hueck'id. J. Johnson (lk. 74).

8. **Eesti valgustajate majanduslikud vaated** 80

L. Loone

O. W. Masing — kapitalistliku majandusliku arengu pooldaja (lk. 80). Fr. R. Faehlmann — talurahva huvide kaitsja kapitalismi arengu preisi tee tingimustes (lk. 86). Fr. R. Kreutzwald. Tema poliitilised vaated. Kapitalismi arengu preisi tee kriitika ja rahvavalgustuslik tegevus XIX sajandi 30-ndatel ja 40-ndatel aastatel. Agraarküsimuse käsitlus 50-ndatel aastatel. Kreutzwaldi sotsiaalmajanduslikud vaated 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel (lk. 90).

9. **Majandusliku mõtte areng Eestis revolutsioonilise situatsiooni aastail (XIX sajandi 50-ndail ja 60-ndail aastail)** 106

J. Kahk, L. Loone

Revolutsiooniline situatsioon Eestis (lk. 106). Ideoloogiline vaidlus kapitalismi arenemise teedest (lk. 107).

II OSA

MAJANDUSLIK MÕTE EESTIS TÖÖSTUSLIKU KAPITALISMI PERIOODIL

(aastad 1860—1900)

10. Sotsiaalmajanduslik olukord Eestis aastail 1860—1900 ja majandusliku mõtte põhisuunad 119

A. Vassar, L. Loone

Majanduslik areng Eestis ja klassijõudude asetus 60-ndate ja 80-ndate aastate alguseni (lk. 119). Majandusliku mõtte põhisuunad 60-ndaist kuni 80-ndate aastate alguseni (lk. 126). Majanduslik areng Eestis 80-ndatel ja 90-ndatel aastatel (lk. 127). Majandusliku mõtte põhisuunad (lk. 131).

11. Balti-saksa aadli ja kodanluse majanduslik mõte Eestis XIX sajandi 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni . . 133

L. Loone

Kapitalismi arenemise preisi tee kaitsmine aadli ideoloogide poolt 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni (lk. 133). Aadli majanduspoliitika õigustamine eestikeelses trükisõnas (lk. 136). Saksa linnakodanluse majandusliku mõtte suund 1860—1880 (lk. 138). Majandusteaduslikud distsipliinid Tartu Ülikoolis aastatel 1860—1880 (lk. 139).

12. Mõningate vene autorite seisukohti Baltimaade agraarküsimuses 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni 140

I. Soidra, L. Loone

Slavofiilide seisukohti Baltimaade agraarküsimuses (lk. 140). Vene liberaalse kodanluse vaateid talumaade müümisele ja balti aadli eesõigustele (lk. 144).

13. Eesti talurahva majanduslikud nõudmised 60-ndatel ja 70-ndatel aastatel — stiihiline võitlus kapitalismi arenemise revolutsioonilise tee eest 145

L. Loone

Eesti talurahva põhinõudmine — võitlus maa eest (lk. 145). Võitlus feodaalkorra igandite vastu (lk. 150). Talurahva majanduspoliitiliste nõudmiste kajastusi rahvaluules (lk. 152).

14. Eesti maakodanluse ideoloogide majanduslikud vaated XIX sajandi 60-ndatest aastatest kuni 80-ndate aastate alguseni . 154

L. Loone

Eesti maakodanluse kujunemine (lk. 154). J. V. Jannsen. Eluloolised andmed ja poliitilised vaated (lk. 155). Jannseni vaated maaküsimuses (lk. 157). Jannseni suhtumine feodaalkorra igandeisse

(lk. 162). Jannseni sotsiaalsed vaated (lk. 163). Vaated tööstuse ja kaubanduse arengule (lk. 168). J. V. Jannseni senine käsitlus kirjanduses (lk. 170). J. Hurt ja tema majanduspoliitilised seisukohad (lk. 171).

15. **Eesti talurahva kodanlik-demokraatlike juhtide majanduslikud vaated XIX sajandi 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastate alguseni** 173

L. Loone

Kodanlik-demokraatliku ideoloogia kujunemine Eestis (lk. 173). J. Köler ja ta võitlus eesti talurahva tasuta maaga varustamise eest (lk. 176). Eluloolised andmed ja poliitilised vaated. Agraarküsimuse käsitlus Köleril (lk. 179). J. Köleri senine käsitlus kirjanduses (lk. 186). C. R. Jakobsoni võitlus kapitalismi arenemise preisi tee vastu. Eluloolised andmed (lk. 188). Poliitilised vaated (lk. 190). C. R. Jakobson kui talurahva ideoloog (lk. 194). Jakobsoni võitlus eesti talurahva maaga varustamise eest (lk. 196). Võitlus feodaalsete igandite vastu agraarkorras (lk. 201). Võitlus talumajanduse agrotehnilise taseme tõstmise eest (lk. 207). Junkurliku suurmaapidamise kriitika (lk. 209). Sotsiaalmajanduslike küsimuste käsitlus Jakobsonil (lk. 213). Jakobsoni võitlustaktika (lk. 220). Jakobsoni majanduslike vaadete üldhinnang ja tema varasem käsitlus kirjanduses (lk. 223).

L. Loone, H. Palamets

Kodanlik-demokraatliku majandusliku mõtte pooldajad A. Peterson, J. Adamson, M. Mitt, A. Aint (lk. 229).

16. **Majandusliku mõtte kajastusi sotsiaalmajanduslikus võitluses Eestis 70-ndail ja 80-ndail aastail** 238

L. Loone, H. Palamets

Eesti põllumeeste seltsid ja nende tegevus (lk. 238). Valitsusele esitatud palve- ja märgukirjad 80-ndate aastate algul (lk. 251).

17. **Balti-saksa aadli ja kodanluse majanduslikud vaated tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndail ja 90-ndail aastail)** . 258

L. Loone

Seisukohti mõisamajanduse korraldamise alal sotsiaalpoliitilistes ja majandusteoreetilistes küsimustes (lk. 258). Majandusteadlasi Tartu Ülikoolis (lk. 262).

18. **Eesti kodanluse majanduslikud vaated tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndate aastate algusest kuni aastani 1900).** 262

L. Loone, H. Palamets, J. Saat

Põllumeeste seltsid XIX sajandi lõpul (lk. 263). A. Grenzsteini (lk. 265), J. Kõrvi (lk. 275), J. Tõnissoni (lk. 276) majanduslikud vaated.

19. Kodanlik-demokraatliku majandusliku mõtte esindajad tööstusliku kapitalismi perioodil (XIX sajandi 80-ndad ja 90-ndad aastad) 284

H. Palamets, L. Loone

Jaak Järve majanduslikud vaated (lk. 284). A. Haruzin, N. A. Karõšev (lk. 289).

20. Marksismi ideede levimise algus Eestis 290

J. Saat, H. Palamets

Kirjanduse loetelu 307

Register 321

ОЧЕРКИ ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ЭСТОНИИ В XIX СТОЛЕТИИ

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja L. Riikoja

Tehniline toimetaja H. Kohu

Korrektorid A. Kiho ja E. Järve

Ladumisele antud 7. III 1958. Trükkimisele antud 18. VIII 1958. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 20,75. Arvutuspoognaid 26.85. Trükiarv 2000. MB-06472. Tellimise nr. 1053. Trükikoda „Pioneer", Tartu, Kastani 38.

Hind rbl. 7.70

1—11

Rbl. 7.70

A-22294

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00386795 1